ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ
ТОМИ 1—25

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 25

ПРОЗОВІ ПЕРЕКЛАДИ
1877—1913

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1980

У1
Ф83

Редакційна колегія:

І. І. Басс
М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський

Редактори тому

І. Ю. Журавська,
Н. Є. Крутікова

Упорядкування та коментарі

Т. П. Маєвської,
О. І. Петровського

Редакція художньої літератури

Ф 70303-061 / М221(04)-80 передплатне 4702590100

© Видавництво «Наукова думка», 1980

Іван Франко. Портрет роботи В. Савіна. 1956

ІЗ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

М. Г. Чернишевський

ЩО ДІЯТИ?

ІЗ ОПОВІДАНЬ ПРО НОВИХ ЛЮДЕЙ

І

ДУРАК

Вранці 11 юля 1856 р. служба одної з великих петербурзьких гостиниць край стації московської залізної дороги була в непевності, а почасти навіть у тривозі. З ночі, о дев'ятій вечором, приїхав пан з тлумаком, зайняв номер, віддав для прописки свій паспорт, замовив для себе чай і котлет, сказав, щоби його вечором не беспокоїли, бо-де змучився і спати хоче, но щоби завтра, конечно, збудили його о восьмій, бо у нього пильні діла; відтак запер двері номера, подренькав ножем і вилками, постукав чайником і швидко притих, видко, заснув. Прийшов ранок. О восьмій слуга запукав до вчорашнього гостя — гість не обзивається; слуга запукав сильніше, ба й дуже сильно — гість-таки не дає о собі й знаку. Бачиться, дуже втомився. Слуга перечекав чверть години, знов зачав будити, знов не добудився. Почав нараджуватися з другими слугами, з буфетчиком. «Чи приключилося з ним що годі?» — «Треба двері виломити». — «Ні, так не годиться: хотівши те, треба поліцію зазвати». Урадили: потребувати ще раз будити міцно, а сли й так не пробудиться, послати за поліцією. Стрібували послідній раз,— не добудилися, послали за поліцією і тепер вичікують, що їм доведеться бачити.

Десь коло десятої ранком прийшов поліцейський урядник, запукав сам, казав слугам пукати,— пожитку тільки, що й уперед. «Дарма, що робити! Виломуйте двері, хлопці!»

Двері виломали. Кімната пуста. «Посмотріть-но під ковдру!» І під ковдрою нікого. Поліцейський урядник підійшов до стола. На столі лежав аркуш паперу, а на нім великими буквами було написано:

«Відходжу о одинадцятій вечором і не вернуся. Почують мя на Литейнім мості межі другою а третьою з півночі. Підозріння не мати ні на кого».

— А, туди се! Тепер ось штука зрозуміла, а то ніяк не могли второпати! — сказав поліцейський урядник.

— Що за штука, Іване Атанасовичу! — спитав буфетчик.

— Дайте-тко чаю, розповім.

Оповідання поліцейського урядника довго служило притокою до гарячих спорів і промівок у гостиниці. Діло було ось яке.

О пів до третьої вночі, а ніч була хмарна, темна, на середині Литейного моста блиснув огонь і почувся вистріл пістолета. Стражники кинулись на вистріл, збіглися нечисленні прохожі, на місці, де роздався вистріл, не було нікого. Значить, не застрелив, а застрелився. Найшлися охочі нирятись, через якийсь час пригащили плоти, приволокли навіть якусь рибацьку сіть, нирялись, мацали, ловили, спіймали півсотні великих гниляків, но тіла не найшли і не спіймали. Та й як же найти? Ніч темна. Оно за ті дві години уже моря допирає,— лазь, шукай, кілько хоч! Задля того повстали прогресисти, що перечили прежньому догадові: «А може, й не було ніякого тіла? Може, який п'янюга або попросту й збиточник такий на кпи вистрілив та й утік?... А то, бог його знає, може, ось туй де стоїть межі затурбованою глотою та насміхається над тривогою, котрої сам наробив».

Но більшість, як і завсігди, коли щось премудро розсуджує, оказалася консервативною і боронила старого: «Як се? На кпи? Гарні мені кпи! Впакувався кульку в лоб, та й по всьому!» Прогресистів переперли. Но побідивша партія як слід, сейчас після побєди, розділилась надвоє. «Застрелився — ну! Але про що?» — «П'яний» — була гадка деяких консерваторів.— «Марнотратник» — твердили другі консерватори. «Попросту дурак!» — сказав хтось там. На то «попросту дурак», пристали всі, навіть і тоті, що перечили дістоді-то застрелився. Дійсно, вадь п'яний застрелився, вадь марнотратник, вадь-то збиточник, що й не в голові йому стрілятися, лиш збитка собі зробив,— все рівно — все ж то глупа, дурацька штука.

На тім стало діло вночі на мості. Рано в гостиниці край московської залізної дороги викрилося, що дурак не закпив собі, а застрелився. Но в суті тої історії остався первістом, на котрий годилися і побіджені, а іменно, що хоть і не закпив собі, а застрелився, то все-таки дурак. Той результат заспокоїв усіх і став кріпкий особливо задля того, що

верх узяли консерватори. В самій речі, коли б лиш закпив собі вистрелом на мості, то по правді ще б годі розібрати, чи дурак він, чи лишень збиточник. Але застрелився на мості,— а хто ж стріляється на мості? Як же се на мості? Чому на мості? По-дурному — на мості! І затим — без сумніву, дурак!

Опять у деяких явився сумнів... Застрелився на мості, на мості не стріляються, виходить з того,— не застрелився. Но під вечір службу гостиниці зазвали на поліцію оглянути видобуту з води простріленy фуражку. Всі признали, що фуражка тота сама, що була на подорожнім. І так, без сумніву, застрелився, а дух сумніву і прогресу остаточно побіджений.

Всі годилися на то, що «дурак»,— і враз усі заговорили: «На мості! Хитра штука! Се, бач, щоби довго не мучитись, коли не вдасться пригідно вистрелити. Розумно обдумав! Аби й яка ранка — бебех у воду, а там заким ще опам'ятався — вже пан-біг душу приняв. Заллявся, та й годі. Ну, ну! На мості... розумно!»

Тепер уже хоч хто, нічого не второпає: і дурак, і розумно.

II

ПЕРШИЙ НАСЛІДОК ДУРАЦЬКОГО ДІЛА

Того самого поранку, около дванадцятої години, молода дама сиділа в одній із трьох кімнат маленького фільварку на Камінним острові, шила і півголосом приспівувала французьку пісеньку, сміливу, удалу. «Ми бідні,— говорила пісенька,— но ми люди робочі, у нас руки здорові. Ми темні, но ми не дурні і бажаємо світла. Будемо вчиться — наука освободить нас; будемо трудиться — труд обагатить нас, і діло піде влад,— поживем, доживем —

Ça ira
Qui vivra, verra.

Ми жорстокі, неотесані,— так від того ж самі ми найбільше страждаєм. Ми засліплені пересудами, та ми ж самі чуєм, що для нас се найбільше горе. Станем же шукати щастя — найдемо гуманність і станемо добрі, і діло піде влад, поживем, доживем.

Без науки дарма праця, наше щастя пусте без щастя других. Просвітимось — і обагатимось; будем щасливі — і будем браття і сестри, і діло піде влад, поживем, доживем.

Будемо вчитися і трудитися, будемо співати й любити — буде рай на землі. І буде життя наше веселе, і діло піде влад, скоро прийде оно, всі діждемся його,—

Donc vivons,
Ça bien vite ira,
Ça viendra,
Nous tous le verrons!

Сміліва, удала була пісенька, весела була її нута. Було в ній два-три тужливі тони, но вони покривалися загальним радісним характером мотиву, щезали в рефрені, щезали в цілім оконечнім куплеті,— по крайній мірі повинні були щезати,— і були б, певно, щезали, коли б дама була в іншім настрої духа. Но тепер у неї тих кілька тужливих тонів звучали чутніше від других. Вона неначе стрепенеться, покмітивши то, понизить в них голос і сильніше зачне витягати веселі тони, що слідують за ними. Но ось вона знов унесеться думками від пісні до своєї мислі, і знов тужливі тони беруть верх. Видко, молода дама не любить піддаватися смуткові, тільки ж смуток, видимо, не хоче відстати від неї, хоч і як його відтручує від себе. Но ця сумна сміліва пісенька чи знов стає весела, як їй і слід бути,— дама шиє пильно. Вона хороша шевкиня.

В кімнату війшла служниця, молоденька дівчина.

— Погляньте, Маруню, як я шию! Уже майже докінчила рукавчики, що ладжу для себе на ваше весілля.

— Ах, та же на них менше стебнівки, як на тих, що ви мені вишили!

— Оттаке ж! Та ще ж якби княгиня та не була найкраще устроєна на весіллі!

— А я принесла вам письмо, Віро Павлівно.

По лиці Віри Павлівни пробігло зачудування, коли стала розпечатувати письмо. На конверті був штемпель міської пошти. «Як же се? Хіба він не в Москві?» Вона сквапно отворила лист і зблідла. Рука її з письмом опустилася. «Ні, се не так, я не прочитала як слід, в листі того зовсім немає!» І опять підійняла руку з письмом. Все було ділом двох секунд. Но сього другого разу її очі довго, неподвижно вдивлялися в тих кілька рядків письма, і очі тоті ясні тускліли, тускліли, письмо випало із ослаблих рук на столик. Вона закрила лице руками, заплакала.

«Що я наробила! Що я наробила!» — і знов плач.

— Вірочко, що з тобою? Хіба ти така охоча плакати! А коли ж на тебе таке заходить? Що ж се тобі лучилось?— Молодий чоловік бистрими, но легкими, осторожними кроками ввійшов у хату.

— Прочитай... ось на столі...— Вона вже не плакала, но сиділа недвижно, ледве дух у собі переводячи.

Молодий чоловік взяв письмо. І він поблід, і в нього задрижали руки, і він довго глядів на письмо, хоть письмо було невеличке, всього-де зо два десятка слів:

«Я мутив ваш супокій. Сходжу з виду. Не бануйте! Я так люблю вас обох, що моя рішучість — найбільшим щастям для мене. Бувайте здорові!»

Молодий чоловік довго стояв, протираючи чоло, відтак став крутити вуса, відтак глядів на рукав свого пальта; вкінець зібрався з гадками. Приступив ід молодій женщині, що все ще сиділа недвижна, ледь дишучи, немов у обмороці. Він взяв її за руку: «Вірочко!»

Но лишень що його рука діткала її руки, вона зірвалась з криком переляку, немов піднята електричним ударом, напруго відшарнулась від молодого чоловіка, судорожно відтрутила його.

— Проч! Не тикай мене! Ти в крові! На тобі його кров! Я не можу дивитися на тебе! Утечу від тебе! Утечу! Іди від мене! — І вона відтручувала, все відтручувала пустий воздух. Нараз захиталась, упала на крісло, закрила лице руками.— І на мені його кров! На мені! Ти не винен — я сама!... Що я наробила!

Вона заходилася від плачу.

— Вірочко,— промовив він стиха, несміло,— мій друже!..

Вона з натугою перевела дух. Спокійним, а все ще тремтячим голосом промовила,— хоть ледве-ледве слова вимовляла:

— Мій любий, лиши мене тепер! За годинку прийди знов. Я вже буду спокійна. Дай мені води і віддалися!

Він услухав мовчком. Увійшов до своєї кімнати, сів опять за своїм писемним столом, за котрим перед чвертьгодіною сидів такий спокійний, такий довольний, і взявся знов за перо... «В такі саме хвилі треба панувати над собою. У мене воля є,— і все минеться... перейде...» — А перо без його відома писало серед якоїсь статті: «а вона перенесе? — страшно — пропало щастя...».

— Мій милий! Я готова, побесідуєм! — почулося з сусідньої кімнати. Голос молодої женщини був глухий, но твердий.

— Мій милий, нам треба розстатися. Я рішилася. Тяжко то, но ще тяжче було б нам дивитися на себе. Я його вбила. Я вбила його для тебе.

— Вірочко! В чім же ти провинуватилась?

— Не говори нічого! Не оправдуй мене, бо тебе зненавиджу. Я, я у всьому винна. Прости мені, мій милий, що-м повзяла рішення дуже важке для тебе,— і для себе, милий, не легше. Но годі інакше. По якімось часі ти й сам побачиш, що так слідувало зробити. Се конечно, друже мій. Слухай же. Я їду з Петербурга. Легше буде далеко від місць, котрі б мені нагадували минувшість. Свої речі спродам, за тоті гроші зможу прожити якийсь час — де? — в Твері, в Нижньому,— сама не знаю, все одно. Постараюся о лекції співу; бачиться, найду, бо замешкаю десь у при більшім місті. Коли не найду, стану за гувернантку. Думаю, нуждатися не буду. А сли буду, віднесуся до тебе. Постарай же ся, щоб у тебе на всякий раз було готово трохи грошей для мене. Ти ж знаєш, потреб у мене немало, видатків, хоть я й скупа. Без того вже мені не обійтися. Чуєш? Я не відказуюсь від твоєї помочі. Най то, друже мій, тобі доказує, що ти остаєш мені милий... А тепер попрощаємось навсегда! Поїжджай у місто... сейчас, сейчас!... Легше мені буде, як сама лишуся. Завтра мене вже тут не буде — тоді вертай. Поїду до Москви, там обіздрюся, признаю в котрім провінціальнім місті легше може числити на лекції. Заказую тобі бути на станції, проводжати мене. Прощай же, мій милий! Дай руку на прощання, най послідній раз її утисну!

Він хотів обняти її,— вона зупинила його.

— Ні, не треба, не мож! То була б оскорба для нього. Дай руку. Стискаю її, бачиш, як сильно! Ну, прощай!

Він не випускав її руки зі своєї.

— Досить, іди! — Вона відняла руку — він не смів противитись.

— Прощай же! — Вона поглянула на нього так ніжно, но твердими кроками пішла до свсєї кімнати і ні разу не оглянулась на нього, уходячи.

Він довго не міг відшукати свого капелюха; хотя й п'ять разів брав його в руки, та не видів, що його бере. Він був неначе п'яний. Вкінець опізнався, що се під па-

хов в нього іменно капелюх, котрого шукав, вийшов у передпокій, огорнув пальто... Ось уже підходить ід воротам. «Хто се біжить за мною? Певно, Маруня... певно, їй недобре зробилось!» Обернувся — Віра Павлівна кинула йому ся на шию, обняла, кріпко поцілувала.

— Ні, не втерпіла, мій милий! Тепер — прощай навсегда!

Вона убігла, кинулась на постіль і залилась сльозами, котрі так довго здержувала.

III

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

«Зміст повісті — любов, головна особа — женщина,— то гарно, хотя й би сама повість і плоха була», — говорить читателька.— «Се правда»,— кажу я.

Читатель не ограничується такими легкими заключеннями. Та ж у мужчини спосібність до мисления і з природи сильніша, та й розвита гаразд краще, чим у женщин. Він говорить,— читателька також, бачиться, думає то, та не узнає за потрібне говорити, і тому-то я не маю підстави з нею спорити,— читатель говорить: «Я знаю, що той подорожній на мості не застрелився». Я хапаю за слово «знаю» і кажу: «Ти того не знаєш, бо того тобі ще не сказано, а ти знаєш лиш то, що тобі скажуть. Сам ти нічого не знаєш, навіть того не знаєш, що тим начатком повісті я оскорбив, унизив тебе! Ти не знав сього, — правда? Ну, то ж знай!»

Так, перші уступи повісті заявляють, що я дуже плохо думаю о публіці. Я ужив звичайної хитрості романістів: розпочав повість ефектовними сценами, вирваними зі її середини або кінця, та ще й прикрив їх туманом. Ти, публіко, добра, дуже добра, та тому ти й неперебирчива й недогадлива. На тебе годі обезпечитися, що зразу вспієш розличити, чи зміст повісті варт буде того, щоби її прочитати. Чуття у тебе слабеньке. Тобі конечні підмоги, а їх дві: або ім'я автора, або ефектовність манери. Я передаю тобі ще першу свою повість, ти ще не виробила собі суду, чи автор обдарований художницьким таланом (та ж у тебе так багато писателів, котрим ти присвоїла художницький талан!), моя підпись ще б не приманила тебе, і я мусив закинути тобі вудочку з приманкою ефектовності. Не суди мене за

то! Сама ти винувата. Твоя простодушна наївність приневолила мене унизитися до того мізерного способу. Но тепер ти вже попалася в мої руки, і я можу продовжати свою повість, як, по-моєму, слідує, без усяких химер. Дальше не буде тайності; ти все на двадцять сторін вперед будеш бачити розв'язку кождого речення, а на перший раз я тобі скажу й розв'язку цілої повісті: діло закінчиться весело, з чарками, співами; не буде ні ефектовності, ні ніяких прикрас. Авторові не до прикрас, добра публіко, бо все він думає, який там галамбець у тебе в голові, кілько лишніх, непотрібних терпінь наносить усякому чоловікові дика путанина твоїх понятій. Мені жаль і сміх, на тебе дивлячись. Ти така немічна і така зла від надмірної многоти січки у твоїй голові!

Я сердитий на тебе за то, що ти така зла для людей. А преціиь люди — то ти. Чого ж ти така зла сама для себе? Тому ж я й ганьблю тебе. Но ти зла задля немічності свого розуму,— і тому ж, ганьблячи тебе, я винен помагати тобі. Від чого зачати оказування помочі? От, хоть від того, о чім ти тепер гадкуєш: що се за писатель, що так галь-паль нападає на мене? Я тобі скажу, що я за писатель.

У мене нема й притінка художницького талану. Я навіть і язиком плохенько владаю. Але то ще все нічо. Читай, ласкава публіко! Прочитаєш не без користі. Правда — то річ хороша: вона надолужить недостатки писателя, котрий їй посвятився. Отсе ж я й скажу тобі: коли б я тебе не остеріг, тобі б, може бути, показалося, що повість написана по-художницьки, що в автора багато поетичного талану. Но я остеріг тебе наперед, що талану в мене немає,— ти й будеш знати тепер, що вся стійність в повісті — її правдивість.

Впрочім, моя ласкава публіко, бесідуючи з тобою, треба договорювати все до кінця. Та ж ти, хоть і охотниця, та не майстриця відгадувати недоказане. Коли я кажу, що в мене нема й притінку художницького талану, і що моя повість дуже слабенька по виповненню, то ти не коцнися заключати, що ось-де я тобі об'яснюю, що я плохший від тих твоїх писателів, котрих ти вважаєш великими, а мій роман плохший від їх творів. Не то я кажу. Я кажу, що мій роман дуже слабий по виповненню в порівнянні з творами людей, дійсно талановитих. А з переславленими творами твоїх «знаменитих» писателів ти сміло став на рівні мою повість під зглядом стійності виповнення, став навіть вище

їх — не ошибнешся! В ній все-таки більше художництва, як в них. Можеш бути спокійна з тої сторони.

Подякуй же мені! Ти ж так радо кланяєшся тим, що погорджують тобою! Поклони ж ся й мені!

Но є між тобою, публіко, певна часть людей,— тепер уже досить значна часть, —котрих я поважаю. З тобою, з превеликою більшістю, я нахальний, бо ж з нею і тільки з нею я й бесідував до сеї пори. З людьми, про котрих я осьіно набилив, я б говорив скромно, навіть несміло. Но з ними не треба мені було й об'яснюватися. Я дорожу їх судом, но я знаю наперед, що він по моїй стороні.

Добрі й сильні, чесні і тямущі! Недавно почали ви появлятися між нами, но вас уже немало, і швидко стає щораз більше! Коли б ви були публіка, мені вже б не треба було писати. Коли б вас ще не було, мені ще б не мож було писати. Но ви ще не публіка, а ви є вже між публікою: томуто, мені ще треба і вже мож писати.

КНИГА ПЕРША

ЖИТТЯ ВІРИ ПАВЛІВНИ В СІМ'Ї РОДИЧІВ

I

Виховання Віри Павлівни було дуже звичайне. Життя її до знакомства з медицинським студентом Лопуховим представляло дещо замечательне, но особливше нічого. А в її поступках уже й тоді було дещо особливе.

Віра Павлівна виросла в многоповерховнім домі на Гороховій, межі Садовою а Семенівським мостом. Тепер той дім означений яким там слідує номером, а року 1852, коли ще не було таких номерів, на нім була надпись: «Дом действительного статского советника Ивана Захаровича Сторешникова». Так говорила надпись. Але Іван Захарович Сторешников помер ще 1837 р., і від тої пори газдою дому був його син Михайло Іванович,— так говорили документи. Але мешканці дому знали, що Михайло Іванович — газдинин син, а газдиня дому — Анна Петрівна.

Дім і тоді був, як тепер, великий, з двома воротьми і чотирма заїздами з улиці, з трьома подвір'ями всередині. На найпарадніших сходах від улиці, в бельєтажі, жила

1852 р., як і тепер живе, газдиня з сином. Анна Петрівна остала й тепер, як і тоді була, дама знатна. Михайло Іванович тепер знатний офіцер, і тоді був знатний і хороший офіцер.

Хто тепер жиє на найнужденніших із незліченних нужденних сходів першого подвір'я, на четвертім поверсі, в квартирі направо, того не знаю. А р. 1852 жив тут заряджуючий домом, Павло Костянтинич Розальський, коренастий, також знатний мужчина, з жінкою Мар'єю Олексівною, худою, сильною, високого росту дамою, з дочкою, дорослою дівчиною,— вона се й є Віра Павлівна, — і з дев'ятилітнім синком Федьком.

Павло Костянтинич, крім того, що рядив домом, служив помічником столоначальника у якімось департаменті. З уряду свого не мав доходів; з дому — мав, но невеличкі. Другий побирав би далеко більше, але Павло Костянтинич, як сам мовляв, мав сумління. За то газдиня була з нього дуже рада і за чотирнадцять літ рядження він зложив зо десять тисяч капіталу. Но з газдининої кишені було в тім три тисячки — не більше. Решта наросла з оборотів не в убуток газдині. Павло Костянтинич давав гроші за ручний застав.

У Мар'ї Олексівни був тоже капіталець,— тисяч п'ять, як повідала кумочкам,— а в самій речі більшенько. Основа капіталові положена була літ 15 назад через продаж рисячої шуби, якого там шмаття та деяких меблів, що дісталися Мар'ї Олексівні в спадщину по брату-уряднику. Узявши півтораста рублів, вона також пустила їх в оборот за заставами, дійствувала значно ризиковніше, як муж, і кілька разів попадала в лапку. Якийсь злодюга заставив у неї паспорт за 5 рублів. Паспорт показався крадений, а Мар'ї Олексівні прийшлося доложити ще 15 рубликів, щоби випутатися з кавзи. Другий драбуга заставив за 20 р. золотий годинник. Годинник оказався знятий із забитого, і Мар'ї Олексівні прийшлось оплатитись гарненько, заким вимоталася з тої публіки. Но хоть і терпіла Мар'я Олексівна страти, котрих уникав муж, перебірчивіший при прийманні заставів, зато ж і прихід у неї проходив прудше. Лучалися й осібні нагоди — заробляти гроші. Раз — Віра Павлівна була тоді ще маленька: при дорослій доньці Мар'я Олексівна не стала б того робити, а тоді чому ж було не зробити? Та ж дитина не розуміє! І справді, сама Вірочка не зрозуміла б, та, спасибі, кухарка об'яснила все

дуже ж то на розум; а і кухарка не стала б об'яснювати, позаяк дитині то знати не слідує, но так якось лучилося після сильнішої, ніж звичайно, прочуханки від Мар'ї Олексівни за гулятику з любком (впрочім, око у Матрони все було підбите — не від Мар'ї Олексівни, а від любка, — а оно-то й гарно, позаяк кухарка з підбитим оком дешевше!). І так, раз приїхала до Мар'ї Олексівни невидана знакома пані, убрана, пишна, ладна,— приїхала і осталася в гостях. Тиждень гостила сумирно,— лиш усе приїздив до неї якийсь урядник, також ладний,— і дарував Вірочці конфети, і надавав їй ладних ляльок, і подарував дві книжки, обі з образками: в одній книжці були гарні образочки — звірі, міста; а другу книжку Мар'я Олексівна відібрала від Вірочки, як гість від'їхав. Вона раз лишень і бачила тоті образки при нім: сам показував. Так з тиждень гостювала знакома, і все було тихо в домі. Мар'я Олексівна весь тиждень не підходила до шафці (де стояла фляшка з горівкою), від котрої ключ нікому не давала, не била Матрону, і не била Вірочку, і не ганьбила на голос. Відтак одну ніч без угаву Вірочку будили страшні зойки гості і біготня, і суєта в домі. Вранці Мар'я Олексівна підійшла із шафці і довше, як звичайно, стояла коло неї і все говорила: «Слава богу, щасливо було, слава богу!» Навіть прикликала до шафці Матрону і сказала: «Пий здорова, Матронко, тадже й ти немало натрудилась!» Опісля, не то щоб бити та сварити, як бувало другими часами по «шафці», а лягла спати, поцілувавши Вірочку. Потому опять з тиждень було сумирно в домі. Гостиха не кричала, лишень не виходила з кімнати, а відтак поїхала. А через два дні після того як від'їхала, приходив урядник, іно, що вже не тамтой урядник, і приводив з собою поліцію, і страшно сварив на Мар'ю Олексівну. Но Мар'я Олексівна й собі ж ні в однім словечку не уступала йому і все твердила: «Я ніяких ваших справ не знаю! Пересмотріть домові книги,— хто в мене гостив! Купчиха Себастьяниха із Опскова, моя знакома, та й тільки всього!» Урядник насварив, насварив, а далі пішов і більше не являвся. Вірочка бачила то. Тоді їй було вісім літ. А як їй було дев'ять літ, Матрона роз'яснила їй, що то була за нагода. Впрочім така нагода була лиш одна всього-на-всього. А другі нагоди бували усякі, та й тих не так багато.

Коли Вірочці було десять літ, вона йшла з матір'ю на Товкучий ринок і при повороті з Горохової на Садову

відібрала від матері нежданий-негаданий штуханець з приміткою: «Дурна-сь, чи що? Очі витріщила на церков, а не перехрестишся? Чень бачиш, що всі добрі люди хрестяться?»

Коли Вірочці було дванадцять літ, почала ходити в пансіон, а до неї став приходить учитель фортеп'яну, — п'яний, но дуже добрий німець, но дуже справний учитель, та задля свого п'янства дуже дешевий.

Коли їй було чотирнадцять років, вона обшивала всю родину. Ну, впрочім і родина ж то не була така велика.

Коли Вірочці поступило на шістнадцятий рік, мати стала кричати на неї ось як: «Промивай личище,— пощо воно в тебе, як у циганки? Та мий не мий — не відмиєш, така паскуда вродилась — і хто знає, в кого вдалася!» Багато діставалось Вірочці за смаглявий цвіт лиця, і вона привикла уважати себе поганенькою. Уперед мати водила її мало що не в латах, а тепер стала строїти. А Вірочка, прибрана, іде з матір'ю до церкви та думає: «Другій і ялось би в тих строях, а на мене натягни що хочеш, все циганка— паскуда, чи в міховині, чи й у шовках. А ладно-то бути гарною! Як би я хотіла бути гарною!»

Коли Вірочці минуло шістнадцять літ, перестала вчитися на фортеп'яні і в пансіоні, а сама стала давати лекції в тім же пансіоні. Опісля мати найшла їй ще й другі лекції.

По півроку мати перестала кликати Вірочку циганкою та паскудою, а стала строїти ще краще, як уперед, а Матрона — се була третя Матрона після тамтої: у тамтої все було підбите ліве око, а у сеї розбита ліва вилиця, лиш не все — сказала Вірочці, що ладиться сватати її начальник Павла Костянтинича, і то якийсь знатний начальник, з медаллю на шиї. Справді, нижчі урядники в департаменті говорили, що начальник відділу, в котрім служить Павло Костянтинич, став для нього дуже ласкавий, а начальник відділу межи рівними собі став виражати таку думку, що треба йому жінки, хоть і без посагу, та ладної, і ще другу думку, що Павло Костянтинич порядний урядник.

Хто знає, на чім би то скінчилося. Но начальник відділу ладився довго, розважливо, а тут лучилася друга нагода.

Газдинин син зайшов до Розальського сказати, що матуся-де просить Павла Костянтинича, щоби зняв взірці розличних обоїв, бо матуся хоче наново обпоряджувати квартиру, в котрій мешкає. А перед тим подібні накази

передавано через сторожа. Конечно, діло понятне і не для таких бувалих людей, як Мар'я Олексівна і її чоловік. Газдинин син загостився, просидів довше як з півгодини і був ласкав випити чаю (цвіточного). Мар'я Олексівна такий другого дня подарувала доньці фермуар, що лишився невикуплений у заставі, і замовила доньці дві нові сукні, дуже ладні — сама матерія стояла: на одну сукню 40 р., на другу 52 р., а з коронками, та стяжками, та фасоном обі сукні винесли 174 р.; по крайній мірі, так сказала Мар'я Олексівна чоловікові, а Вірочка знала, що всіх грошей вийшло на них не сповна 100 р., та ж покупки також відбувалися при ній. Ну, але ж і за 100 р. мож справити дві дуже ладні сукні. Вірочка тішилась сукнями, тішилась фермуаром, но найбільше з усього тішилась тим, що мати вкінець пристала на то, що буде їй купувати черевики у Корольова, бо ж то на Товкучім ринку черевики такі непригідні, а корольовські так преладно стоять на нозі!

Сукні не пропали пусто. Газдинин син унадився ходити до домоправителя. Розуміється, більше говорив з донькою, ніж з домоправителем і домоправителькою, котрі, також розуміється, на руках його носили. Ну, і мама густо-часто давала науки доньці, все як слід,— того ніщо й описувати, знана річ.

Раз по обіді мати сказала: «Вірочко, вбирайся, та якнайкраще. Я тобі зробила несподіванку. Поїдемо на оперу. Я купила білет — на другім поверсі, де все генеральші бувають. Все для тебе, гусочко дурна. Остатніх грошей не жалую. А в батька он уже й духу нестає, все лиш видатки на тебе та й видатки. Що лиш у пансіон учительці пішло, а фортеп'янщикові кілько переплатили! Але тобі тото ані ду-ду. Невдячнице! Ні, бачу, нема в тебе душі ні чуття! Дерев'яна якась ти!» Тільки й усього сказала Мар'я Олексівна, більше не сварила на дочку, а се ж хіба сварка? Мар'я Олексівна все ж ось лишень так говорила з Вірочкою, а сварити на неї давно перестала і бити не била ні разу, відколи пронісся уперше слух про начальника відділу.

Поїхали на оперу. Після першого акту увійшов газдинин син і з ним два приятелі, один цивільний худенький і дуже елеганцький, другий воєнний, повний і більше простакуватий. Сіли і намістились і багато шептали між собою, все більше газдинин син з цивільним, а воєнний мало бесідував. Мар'я Олексівна прислухувалась, розбирала мало

що не кожде слово, та небагато вспіла второпати, позаяк говорили все по-французьки. Слів зо п'ять з їх бесіди порозуміла: belle, charmante, amour, bonheur,— та що тут розбереш із тих слів? Belle, charmante. Мар'я Олексівна й так уже давно знає, що її циганка belle і charmante. Amour — Мар'я Олексівна й сама бачить, що він по уха вліз в amour. А коли amour, то вже розуміється і bonheur. Що тут розбереш із тих слів? Але що лишень сватати, сватати чи скоро буде? «Вірочко, ти невдячна, присясто-боже, невдячна,— шепче Мар'я Олексівна доньці.— Пощо відвертаєш рило від них? Образили тебе хіба, що увійшли? Ще тобі честь роблять ослиці дурній! А сватання — воно по-французьки — мар'яж, чи як? А як молодий? А молода? А вінчатися? — як воно по-французьки?» Вірочка сказала: «Ні, таких слів чомусь воно не чутно...» «Віро, їй, ти бачу, мені не так якось сказала? Вважай мені, небого!» — «Ні, так лишень дарма, таких слів ви від них не почуєте! Їдьмо відси! Я не можу тут довше оставатися!»

— Що? Що ти сказала, мерзо якась? — очі в Мар'ї Олексівни підплили кров'ю.

— Їдьмо. Робіть відтак зо мною що хочете, а я тут не всиджу. Я вам опісля скажу чому. Мамцю,— се вже сказала на голос,— мене щось дуже голова заболіла. Я не можу тут сидіти. Прошу вас! — Вірочка встала.

Кавалери засуетилися.

— То перемине, Вірочко,— остро, но поважно сказала Мар'я Олексівна.— Пройдися по коритарі з Михайлом Івановичем, перевітришся.

— Ні, не перемине. Мені дуже недобре! Скорше, мамцю.

Кавалери отворили двері, хотіли вести Вірочку попід руки, — не далася, мерзенне дівчисько! Самі подали плащі, самі пішли саджати в карету. Мар'я Олексівна гордо позиралася на льокаїв. «Дивить, хами, які кавалери, а ось сей моїм зятем буде! Сама таких хамів нанаймаю. А ти, небого моя, вламуйся, вламуйся, мерзеннице. А як ні, то я тебе не так поламаю! Але, гов, стій! Що се говорить зятик їй, поганій дівчині, саджаючи мерзенну дурачку в карету? Santé — се, бачиться, здоров'я. Savoir — навідаюсь. Visite — се й по-нашому так само. Permettez,— прошу дозволення». Злість Мар'ї Олексівни не зменшила від тих слів. А все ж таки варто над ними застановитися. Карета рушила.

— Що він сказав до тебе, як саджав?

— Сказав, що завтра рано прийде навідатись, чи здорова я.

— А не брешеш ти? Мере, що завтра?

Вірочка мовчала.

— Щастя твоє! — а таки не втерпіла Мар'я Олексівна, шарпнула доньку за волосся, та й то лиш раз і не дуже.

— Ну, пальцем тебе не ткну, лиш завтра весела будь! Спи вночі, дурачко. Не посмій плакати! Вважай, коли завтра побачу бліду або очі заплакані!.. Досить їм досі поблажала, але тепер не дарую! Не пожалую того личища розмазливого! Вже мені все одно! Маєш так пропадати, то принаймні знай мою руку!

— Я вже давно перестала плакати. Самі знаєте.

— Так, так! А будь-но лишень бесідлива з ним.

— Так, я буду з ним завтра бесідувати.

— Так же ж, справуйся. Час уже нарозумитись! Бій же ся бога та й матері пожалуй, безвстиднице одна!

Минуло десять мінут.

— Вірочко, не сердься на мене. Я ж з люби так сварю, добра тобі бажаю! Ти не знаєш, які діти милі матерям. Вірочко, віддяч же й ти! Будь послушна! Сама побачиш, що тобі на добро. Справуйся, як тебе вчу, а він завтра таки руки попросить.

— Мамцю, ви ошиблися. Він ні разу того й не думає. Мамцю! О чім вони говорили!

— Знаю. Коли не о сватанні, ну, то звісно діло, о чім. Та не на таківських нахопився. Ми його в баранячий рожок зігнем. В мішку до церкви завезу, а за патли ід престолові поведу, та й ще рад буде. Ну, та дарма з тобою говорити. І так більше-м намолола, як того треба. Дівчатам того не слідує знати. То материна справа. А дівчині повинність — слухати. Вона сама ще нічого не розуміє. Будеш же з ним говорити, як тобі кажу?

— Ая! Побесідую з ним.

— А ви, Павле Костянтиничу? Чого сидите як пень? Скажіть і ви від себе, що й ви, яко батько, велите їй слухати матері, що мати ж не стане її злому вчити!

— Мар'є Олексівно, ти жінка розумна. Але ж справа вно небезпечна. Абись часом не захотіло надто круто вести!

— Дурак! Ось ляпнув! Та й ще при Вірочці! От дурна я, що-м допитувала! Добре-то якийсь казав: цур дурня, і масла грудка! От яке бовтнув. Ти не пендич, а скажи: чи повинна донька слухати матері?

— А як же без того? Повинна, що й казати, Мар'є Олексівно.

— Ну, так же й накажи як отець!

— Вірочко, слухай у всім матері. Твоя мати розумна жінка, досвідчена жінка. Не стане наводити тебе на зле. Я так велю як твій отець.

Карета зупинилася край воріт.

— Досить того, мамцю. Я вам сказала, що буду з ним бесідувати. Я дуже змучена. Мушу випочити.

— Лягай, спи. Не бороню. Воно й потрібно на завт,а. А ладно ся виспи.

Дійсно, весь час, як вони йшли горі сходами, Мар'я Олексівна мовчала. А кілько то коштувало! І відтак кілько то коштувало, коли Вірочка пішла просто до своєї кімнати і сказала, що не хоче пити чаю! Кілько то коштувало Мар'ї Олексівні сказати ласкавим голосом: «Вірочко, ходи-ко до мене! — Донька підійшла.— Дай поблагословлю тебе на сон грядущий, Вірочко. Нахили голівку! — Донька нахилилася.— Най тебе бог благословить, Вірочко, як я тебе благословлю!» Вона три рази переблагословила доньку і подала їй поцілувати руку.

— Ні, мамцю. Я вже вам давно говорила, що не буду цілувати вас в руку. А тепер пустіть мене. Я дійсно чую, що мені щось недобре.

Ах, яким жаром палахнули були знов очі Мар'ї Олексівни! Але таки перемогла себе і сказала сумирно: «Іди ж, іди та спочинь!»

Ледве Вірочка розібралась і попрятала сукні, впрочім, на то зійшло багато часу, бо вона раз у раз задумувалася. Зняла бранзолет і довго сиділа, держучи його в руці. Вийняла ковток і знов забулася, і багато часу пройшло, заким нагадала, що прецінь дуже втомилася, що навіть не могла встояти перед дзеркалом, а як доплелась до своєї кімнати, то так безсильна й упала на крісло, що треба конче чим швидше розібратися й лячи. Ледве Вірочка лягла на постіль, в кімнату увійшла Мар'я Олексівна з тацкою, на котрій була велика вітцева чарка й ціла копиця сухарів.

— Погрібуй, Вірочко! Поживай на здоров'я ! Сама тобі принесла. Видиш, мама й о тобі тямить. Сиджу та й гадаю: «Як же се? Вірочка лягла спати без чаю?» Сама п'ю і все собі тото гадаю. Ось я й тобі принесла. Пий, моя доню, сердечна.

Дивним показався Вірочці голос матері. В самій речі він був м'який і добрий. Того з нею ніколи не бувало. Вона зачудована поглядала на матір. Лице Мар'ї Олексівни палажкотіло, а очі капинку блукали.

— Пий, я посиджу, поглядж на тебе. Вип'єш, принесу другу чарку.

Чай, допів налляний густою смачною сметанкою, розбудив апетит. Вірочка припіднялася на лікоть і стала пити. «Що за смачний чай, коли свіжий, густий і коли в нім багато цукру і сметанки! Дуже ж то смачний! Зовсім не похожий на той, який тут звичайно п'ю, з одним кусничком цукру. То навіть якийсь сбридливий. Як буду мати свої гроші, все буду пити такий чай, як отсей.

— Дякую вам, мамцю!

— Не спи, принесу другу.— Вона вернула з другою чаркою такого ж самого предоброго чаю.— Пий, я ще трохи посиджу.— З мінуту вона мовчала. Потім нараз заговорила, та якось так дивно, то раз прудко, то знов протягаючи слова.

— Ось, Вірочко, ти мені подякувала. Давно я не чула від тебе подяки. Ти гадаєш, я зла. Так, зла я, та годі ж бо бути злою. А слаба я стала, Вірочко! Від трохи чарок пуншу світ ходором ходить, а я ще прецінь і не так дуже в літах! Та й ти мені досолила, Вірочко. Дуже-сь мене оскорбила. От я й послабла. А тяжке моє життя, Вірочко. Я не хочу, щоб й ти так жила. Багато жий! Кілько я нужди натерпілась, Вірочко, йі-йі-йі-йі-йі-йій! Кілько! Ти не тямиш, як жили ми з твоїм татом, поки він ще не був заряджуючим. Бідно, йі-йі-йі, як бідно жили. А я тоді чесна була, Вірочко! Тепер я нечесна, ні! Не візьму гріха на душу, не збрешу перед тобою, що я ось чесна тепер! Де вже! Давно той час минув. Ти, Вірочко, вчена, а я невчена та знаю все, що у вас у книжках написано. Там і то написано, що гріх так робити, як зо мною робили. «Ти, кажуть, нечесна!» Ось і твій отець, тобі се він отець, то Настуні не він був отець, круглий дурень, а й собі ж цвіркає мені в очі — глузує! Ну, мене злість зібрала. А, кажу, коли по-вашому я нечесна — то й буду така. Настуня родилась. Ну, і що ж, що родилась? Хто мене на тото навчив? Хто одержав посаду? Тут мого гріха менше було, як його. Взяли її від мене, в сирітський дім віддали. Годі було й признати, де вона? Так я й не бачила її, й не знаю, чи жива вона? А дотепер де вже їй і живою бути... Ну, в теперішній

час мені би й нужди мало, але тоді не так легко було. Мене ще дужче злість зібрала. Ну, і стала зла. Тоді й усе пішло ладно. Твому вітцю, туманові, місце виробив хто? Я виробила. А зарядчиком дому хто його зробив? Я зробила. Ось і почали ми гарно жити. А чому? Тому, що я стала нечесна та зла. А то знаю, у вас у книжках пописано, Вірочко, що лишень нечесним та злим і гарно в світі жити. А се правда, Вірочко! Ось тепер — і в вітця твого є гроші, я приспорила, і в мене є, може й більшенько, ніж у нього ... Все сама дістала, на старість кусник хліба приспособила. І отець твій, туман, відтоді мене взяв поважати, по-моєму скакати. Я його вишколила. А то гонив мене, збиткувався надо мною. А за що? Тоді ні за що було, Вірочко, а за то хіба, що-м не була зла. А у вас у книжках, Вірочко, прописано, що не годиться так жити. А ти гадаєш — я не знаю того? І то в ваших книгах прописано, що коли не так жити, то все треба по-новому завести, а після нинішніх порядків годі так жити, як вони велять. Та чому ж вони тих нових порядків не заводять? Ех, Вірочко! Гадаєш — я не знаю, що там у вас у книжках за нові порядки розписані? Знаю! Хороші! Але ми з тобою не дожиєм до них. Страшно дурний народ! Де з таким народом заводити хороші порядки? То ж стаємо жити по-старому. І ти по-старому жий. А старий порядок, який він? У вас у книгах написано: старий порядок такий, що де обдирай та ошукуй! А то правда, Вірочко. Значить, коли ось нема нового порядку, то й жий по-старому! Обдирай та ошукуй! З люби тобі так говор-хрр...

Мар'я Олексівна перевернулася і захропіла.

II

Мар'я Олексівна знала, що говорилося в театрі, та не знала, що виходило з тої бесіди.

В той час, коли вона оскорбилася поступуванням доньки і в тім фрасунку долляла замного рому до свого пуншу і тепер давно вже хропіла, Михайло Іванович Сторешников вечеряв у якійсь моднішій ресторації з другими кавалерами, що з ним приходили в ложу. В товаристві була ще четверта особа, француска, що приїхала з офіцером. Вечеря кінчилася.

— Мсьє Сторешник! — Сторе́шников аж ріс на радощах: француска обізвалась до нього вже третій раз за ве-

черею.— Мсьє Сторешник! Позвольте мені так вас кликати, то краще звучить і легше вимовити. Не гадала я, що буду лиш одна дама в вашім товаристві. Я надіялася побачити тут й Адель. Се було б приємніше. Я так рідко її видаю.

— На нещастя, Адель посварилася зі мною.

Офіцер хотів щось було сказати, но промовчав.

— Не вірте йому, m-lle Жюлі,— сказав цивільний.— Він боїться відкрити вам правду. Гадає неборак, що розсердитеся, признавши, що покинув француз ку задля руської.

— Я не знаю, пощо й ми сюди приїхали,— сказав офіцер.

— Ні, Серж! Чому ж бись-мо не мали, коли Жан просив? І мені дуже було приємно пізнати мсьє Сторешника. Але ж мсьє Сторешник, фі, що за мізерний смак у вас! Вже би-м нічого не казала, коли б ви покинули Адель задля тої грузинки, в котрої ложі ви були з ними обома. Але проміняти француз ку на руську! Оттак, гей би бачу її! Безцвітні очі, безцвітне, ріденьке волосся, безцвітне лице без мислі... брешу, не безцвітне, а так, як у вас кажуть, кров із сметаною (якась саламаха, котру можуть брати в рот хіба ваші ескімоси!). Жан, подайте йому попельницю: він згрішив против граций! Най посипле попелом свою грішну голову!

— Ти наговорила тілько дурниць, Жюлі, що не йому, а тобі випадало б посипати голову попелом,— сказав офіцер. —Та ж тота, котру ти назвала грузинкою, се ж іменно тота руська.

— Жартуєш, чи що, з мене!

— Найчистіша руська,— сказав офіцер.

— Не може бути!

— Ти хибно гадаєш, мила Жюлі, що в нашім народі один тип краси, так як у вашім. Але ж і в вас багато блондинок. А ми, Жюлі, мішанина племен. Від біловолосих, як фінни («ая, ая, фінни» — замітила француз ка так собі), до чорних, далеко чорніших, ніж таліяне, се татари, монголи («ая, монголи, знаю»,— замітила француз ка також так собі). Всі вони дали багато своєї крові до нашої. У нас блондинки, котрих ти так не терпиш, се тільки один із місних типів, пра́вда, численний, но не пануючий.

— То диво! Але вона препишна! Чому вона не поступить на сцену? Впрочім, панове, я говорю лиш о тім,що-м бачила.

Остається питання, дуже важне: її нога? Чула-м, що ваш великий поет Карасен сказав, що в цілій Росії нема більше, як де п'ять пар маленьких ладних ніжок.

— Жюлі, та ж се сказав не Карасен (і того краще зови: Карамзін). Карамзін був історик, та й то не руський, а татарський,— ось тобі й новий доказ розмаїтості наших типів. А о ніжках сказав Пушкін. Його стихи були ладні на свій час, та тепер утратили більшу часть своєї ціни. А ще одно! Ескімоси жиють в Америці. Наші дикарі, що п'ють кров оленів, звуться самоїди.

— Дякую, Серж! Карамзін — історик... Пушкін — знаю... Ескімоси в Америці... Руські — самоїди... Так, самоїди! Але ж то дуже ладно звучить: са-мо-ї-ди! Тепер буду тямувати. Я, панове, кажу Сержові, щоби мені все такі речі говорив, коли-сьмо самі, або в нашім товаристві. Добре й то знати. Крім того, наука — то моя пасія. Я родилася на другу панну Сталь, панове! Але то річ осібна. Вернімося до попереднього питання: її нога?

— Коли мені позволите завтра загостити до вас, m-lle Жюлі, то буду мати честь привезти вам її черевик.

— Привезіть! Примірю. То мене зацікавлює.

Сторешников не знав з радості, що й казати. Як же се? Він ледве чіпався за хвіст Жана, Жан ледве чіпався за хвіст Сержа, Жюлі — одна з перших француэок межи французками Сержового товариства!... Честь, велика честь!

— Нога увійде,— потвердив Жан. — Але я, яко чоловік практичний, занімаюся важнішими речами. Я оглядав її бюст.

— Бюст дуже хороший,— сказав Сторешников. Його підохотили похвальні відзиви о предметі його густу. Він навіть загадав говорити Жюлі компліменти, чого до сеї пори не посмів.— Її бюст чаруючий, хотя й, конечно, хвалити бюст другої женщини т у т — святотатство.

— Ха, ха, ха! Той господин хоче сказати комплімент моєму бюстові! Я не гіпокритка і не обманчиця, мсьє Сторешник! Я не хвалюся й не терплю, щоби другі хвалили мене за то, що в мене негарне. Слава богу, в мене ще лишилося доста такого, чим можу ся похвалити по правді! Але мій бюст! Ха, ха ха! Жан, ви виділи мій бюст, скажіть йому! Мовчите? Жан? Вашу руку, мсьє Сторешник! — Вона вхопила його за руку.— Помацайте! Чуєте, се не тіло! Стрібуйте ще тут — і тут — тепер знаєте? Я ношу дороблений бюст, так як ношу сукню, юбку, сорочку... не тому,

щоб се мені подобалось! По-мойому, воно б краще без тих гіпокритств. Але що ж, се вже так принято в товаристві. Но женщина, котра тілько жила, що я, а ще й як жила, мсьє Сторешник! Я тепер свята, законниця против того, чим була! Така женщина не може зберечи бюсту! — І нараз заплакала.

— Мій бюст! Мій бюст! Моя чистота! О боже, чи на то ж я родилася?..

— Ви брешете, панове! — закричала відтак, зірвалась і вдарила по столі кулаком.— Ви брешете! Вона не любовниця його! Він хоче її купити! Я виділа, як вона відверталася від нього, горіла обуренням і ненавистю! То погано!

— Таки-вно ти перехвалився, Сторешников! — сказав цивільний, потягаючися ліниво.— У вас іще діло не в ладу, а ти вже намолов, що з нею жиєш, навіть розійшовся з Аделлю, щоби нас ліпше переконати. Ба, ти навіть описував нам дуже гарненько, але описував то, чого ще не видав. Впрочім то нічо. Не за тиждень від нині, то за тиждень від завтра, воно на одно йде. І ти не розчаруєшся в описах, котрі робив з фантазії. Найдеш навіть краще, ніж думаєш. Я їй приглянувся. Будеш рад.

Сторешников кипів злістю.

— Ні, m-lle Жюлі, ви ошиблися в своїм догаді, смію вас допевнити! Даруйте, що осмілююся заперечити вам, але вона — моя любовниця! То була звичайна любовна передирка з зависті. Вона бачила, що я перший акт сидів у ложі m-lle Матільди. Та й тільки всього!

— Брешеш, мій милий! — сказав Жан і позіхнув.

— Ні, не брешу! Не брешу!

— Достатч! Я чоловік практичний — мені доказуй! Без доказу не йму вірп.

— А як же я ті того достатчу?

— О, ось уже й слухи стулив, сам проти себе свідчиш, що перебрехав. Як достатчиш? Хіба ж тяжко придумати? Ось хоть би й так! Завтра збираємося знов ось ту вечеряти. M-lle Жюлі буде така добра, що приведе Сержа, я приведу свою маленьку Берту, ти приведеш її. Коли приведеш — я програв, вечерю плачу. Не приведеш — проженемо тебе з ганьбою зі свого кружка! — Жан потяг за дзвінок. Слуга ввійшов.

— Simon, будьте такі добрі.... Завтра вечеря на шість осіб, така самісінька, як тоді, як я женився з Бертою, тямите, перед різдвом? І в тій самій кімнаті.

— Як і не тямити такої вечері, мсьє? Буде заладжено!— Слуга вийшов.

— Погані люди! Гидкі люди! Я два літа була уличною женщиною в Парижі! Я півроку жила в домі, де збиралися злодії, а й там я не стрічала трьох таких безстидників укупі! Боже мій! З ким я приневолена жити-товаришувати! За що мені тільки ганьби, о боже? — Вона приклякла навколінки. — Боже! Я слаба женщина! Голод я вміла переносити! Але в Парижі так студено в зимі! Студень так була сильна, покуси так були хитрі!... Я хотіла жити, хотіла любити, боже! Та ж се не гріх!.. За що ж ти так мене караєш?.. Вирви мене з тої духоти! Вирви мене з того болота! Дай мені силу стати знов уличною дівкою в Парижі! Я не прошу в тебе нічого другого! Я не варта нічого другого!.. Лиш увільни мене від тих людей, від тих гидких людей! — вона зірвалась і підбігла ід офіцерові.— Серж, чи й ти також такий? Ні, ти ліпший від них! («А ліпший!» — сказав флегматично, офіцер).— Хіба ж се не гидко?

— Гидко, Жюлі.

— І ти мовчиш? Допускаєш? Годишся? Участь береш?

— Сідай сюди, мені на коліна, моя люба Жюлі.— Він зачав її пестити, вона успокоїлась.

— Як я люблю тебе в такі хвилі! Ти чудо, не женщина. Ех, чому ти не хочеш повінчатися зі мною? Кілька разів я просив тебе о то! Пристань!

— Шлюб? Ярмо? Пересуд! Ніколи! Я заказала тобі бесідувати зі мною о таких дурницях! Не сердь мене. Але... Серж, милий Серж! Закажи йому!.. Він тебе боїться! Урятуй її!...

— Жюлі, будь же холодніша! Сього не можно. Не він, то другий, все одно. А во, поглянь, Жан уже загадав відбити її від нього. А ти ж знаєш, таких жанів тисячі. Від усіх не встережеш, коли мати хоче торгувати донькою. Головою стіни не переб'єш, говоримо ми, руські. Ми розумний народ, Жюлі. Видиш, як супокійно я жию, принявши тоту нашу руську засаду.

— Ні, ні! Ти невільник! Француска свобідна! Француска бореться! Паде, а бореться! Я не допущу! Хто вона? Де вона жиє? Ти знаєш?

— Знаю.

— Їдьмо до неї. Я її остережу.

— О першій годині, поночі. Їдьмо краще спати. До звидання, Жан! До звидання, Сторешников. Розуміється, ви

не будете ждати Жюлі і мене на завтрішню вечерю. Бачите, яка роздразнена. Конечно, вам нічо до того, що я думаю. До звидання.

— Що за скажена француска! — сказав цивільний, витягаючися, і позіхнув, коли вийшов офіцер і Жюлі.— Дуже пікантна женщина, но того вже занадто. Приємно то й дуже бачити, як гарненька женщина бреверії строїть, але я не вижив би з нею чотири години, не то чотири роки. Сторешников, а ви як! Ну, розуміється, наш заклад не розбився від її забагів. Я привезу Поля й Матільду замість них. А тепер пора б нам до себе. Мені ще треба буде заїхати до Берти, а відтак до маленької Лотхен,— знаєте? Дуже мила дівчина,— ая, ая!

III

— Ну, Віро, ладно! Очі не заплакані. Видно, порозуміла, що мати правду каже. А то все сторчака стає.— Вірочка зробила нетерпеливий рух.— Ну, ну, ладно. Не буду говорити, не кокоїжся. А я вчора так і заснула у тебе в кімнаті. Може, воно, я наговорила дечого лишнього. Я вчора не при умі була. Не вір тому, що-м, може, наплела при п'яній голові, чуєш? Не вір!

Вірочка знову бачила давнішу Мар'ю Олексівну. Вчора бачилось їй, що з-під звірячої оболочки прозирає чоловіча подоба. А тепер знов звіря, та й тільки. Вірочка силувалася перемочи в собі обридження, та не могла. УпереД вона лиш ненавиділа матір. Вчора гадалось їй, що перестає й ненавидіти, буде лишень жалувати. Тепер наново почула ненависть, але й жалість у ній лишилася.

— Убирайся, Вірочко, чень небавця прийде.— Вона дуже старанно огляну́ла убір доньки.— Як мені ся будеш добре справувати, подарю ковтки з великими перлами. Вони старого фасону, але переробити, буде преладна брошка. В заставі остались за 150 рублів, з процентами 250 рублів, а вартують більше як 400 рублів. Чуєш, подарую.

Надійшов Сторешников. Він учора довго не знав, на яку ступити з тим закладом, що сам на себе накликав. Ішов пішком додому з ресторації, а все гадав-перегадував. Але додому прийшов уже спокійний. Ідучи, придумав спосіб, і дуже рад був з нього і з себе самого.

Перш усього поспитав о здоров'ї Віри Павлівни. «Я здорова». Він сказав, що дуже радий тому, і навів бесіду на то, що де треба користуватися здоров'ям. «Конечно, треба,— Мар'я Олексівна також то підтвердить,— і молодістю тодже!» Його гадка якраз така сама. «А що, гадаю, чи не красно було б покористуватися нинішнім вечором, пересанкуватися за місто? Мороз крепкий, санна пречудова!» З ким же задумав їхати? Авжеж, троє їх. «Ви, Мар'я Олексівна, Віра Павлівна та й я!». Коли так, Мар'я Олексівна не має й слова проти того. Але ось тепер піду заладити каву й закуску, а Вірочка проспіває що годі. «Вірочко, ти що годі проспіваєш?» — додає вона таким тоном, проти котрого й правдатися ніщо. «Проспіваю».

Вірочка сіла за фортеп'ян і заспівала «Трійку». Тоді тота пісня була йно що уложена на музику, і після суду Мар'ї Олексівни, що, мимоходом сказати, стояла за дверми, то пісня дуже гарна; дівчина задивилася на офіцера. «Е, Вірка, як захоче, така розумна, шельма!» Швидко Вірочка зупинилась. «І то все як слід». Мар'я Олексівна так іменно і воліла. «Трошки проспівай, відтак забесідуй». Ось Вірочка й говорить, лиш, на злість, бачиться, Мар'ї Олексівні, по-французьки. «Що я за дурна! Забула накатати, щоби по-руськи!» Но Віра говорить стиха, усміхнулась, ну, значить, нічо. Ладом діло. Тільки що вона, що він так очі витріщив?.. Впрочім, звісно, дурень дурнем й буде. Тільки й уміє, що очима лупати. А нам саме таких подавай! Ось подала йому руку... Розумна стала Вірка! Хвалю за тото!

— Мсьє Сторешников! Я мушу побесідувати з вами серйозно. Вчора ви наняли ложу, щоб показати мене своїм приятелям як свою любовницю. Я не стану говорити вам, що то безчесно. Коли б ви були спосібні тото поняти, ви б того не зробили. Но я вас остерігаю. Коли ся осмілите підійти до мене в театрі, на улиці, де будь, даю вам позаушник. Мати замучить мене (ось тут Вірочка всміхнулася), але най діється зо мною, що хоче. Все мені одно! Нині вечором одержите від моєї матері письмо, що з нашого санкування нічо не буде, бо мене голова болить.

Він стояв і кліпав очима, як се вже покмітила Мар'я Олексівна.

— Я говорю з вами як з чоловіком, в котрім нема й іскри честі. Але, може, ви ще не доразу зопсуті. Як так, то прошу вас, перестаньте бувати у нас, а тоді я прощу вам

ваш гидкий поступок. Як пристаєте на те, то подайте мені руку,— вона простягнула йому свою; він узяв її, сам не знаючи, що робить.

— Дякую вам. Ідіте ж тепер. Скажіть, що мусите ще приладити коні для прогулки.

Він знову закліпав очима. Вона вже обернулася ід нотам і кінчила «Трійку». Жаль, що не було знатоків, щоби були послухали; певно, не часто їм лучалося чути спів з таким чуттям; ба навіть замного було чуття,— не артистично.

За хвилю Мар'я Олексівна увійшла, і кухарка придвигала тацю з кавою і закусками. Михайло Іванович замість сідати до кави, квапився відходити... «А ви куди, Михайле Івановичу?»

— Та я, Мар'я Олексівна, кваплюся, щоб прилагодити коні. «Але ж ще час, Михайле Івановичу». Та годі, Михайло Іванович уже був за дверми.

Мар'я Олексівна верглася з передньої до світлиці з піднятими кулаками. «Що ти наробила, Вірко, проклятуща, га?» — Але проклятущої Вірки уже не було в світлиці; мати пруднулася до її кімнати, двері були заперті; мати наперла цілою силою на двері, щоб їх виламати, але двері не подавались, а проклятуща Вірка сказала: «Як будете виламувати двері, то розіб'ю вікно і стану кликати помочі, а в руки вам не дамся жива!» Мар'я Олексівна довго лютилась, але дверей не ламала; на останок дала спокій, роздумуючи, яким способом дійти свого, коли нараз роздався дзвінок. Се була Жюлі з Сержом.

IV

— Серж, бесідує по-французьки її мати? — було перше питання Жюлі на другий день рано.

— Не знаю. А ти ще не попустилася тої гадки?

— Ні, але, зважившися захования в театрі, думаю, що мати тої дівчини не говорить по-французьки.— Жюлі взяла Сержа як товмача і поїхала на Горохову.

— А як же би тут сказати: чого ми приїхали?

Скажи, що хочеш. Мати дає гроші на застави, здійми брошку. Або ні, ще ліпше: дівчина дає лекції на фортепіані, скажи, що в тебе сестріниця є...

Матрона перший раз від роду завстидалася своєї розбитої вилиці, побачивши Сержів мундур, а особливо пишні

Жюлині строї. Не менше, коли й не дужче зачудувалася Мар'я Олексівна, коли Матрона оповістила їй, що «навідуються полковник з супругою». Вона прийняла все то в буквальнім смислі і живо вибігла до гостей.

Серж сказав, що дуже рад учорашній нагоді і т. д., що у його жінки є сестріниця і т. д., що його жінка не вміє по-руськи, і тому він за товмача.

— О так, можу дякувати господу,— сказала Мар'я Олексівна.— Вірочка має великий талан учити на фортеп'янах, а для неї буде то щастям увійти в такий дім. Та от біда, моя учителька щось не зовсім здорова.— Мар'я Олексівна зумисна говорила голосно, щоби Вірочка почула та поняла, що між ними знов згода,— не знаю, чи зможе вийти і показати пробу на фортеп'яні. Вірочко, може би ти, душко, вийшла?

Якісь чужі люди, нічого боятися нової сцени, чому ж не вийти? Вірочка отворила двері, поглянула на Сержа і запаленіла зі встиду і гніву. Жюлі помітила те і зачала відразу.

— Миле дитя, вам, конечно, гнівно і стидно при виді чоловіка, перед котрим ви вчора поносили такий сором. Мій муж легкодух, але простіть йому задля мене: я приїхала до вас з доброю гадкою. Лекція, то лиш так, про око, але при тім треба обстати. Заграйте що коротеньке, відтак підемо до вашої світлиці і побесідуємо. Довіртеся мені.

Вірочка сіла за фортеп'ян, Жюлі стала коло неї, а Серж повів бесіду з Мар'єю Олексівною, щоб провідати її відносини до Сторешникова. Неподовзі Жюлі зупинила Вірочку, перейшлася з нею по салону і відійшла напослідок до її світлиці. Серж об'яснив, що його жінка довольна грою і хоче побесідувати з нею, щоби пізнати характер учительки, і наводив дальше бесіду на Сторешникова.

— Миле дитя,— сказала Жюлі, увійшовши у Вірочкину світлицю,— ваша мама дуже негарна женщина. Але щоби-м знала, як маю з вами бесідувати, розповіжте мені, як і чого ви вчора були в театрі? Я о всім уже знаю від мужа, а з вашого оповідання пізнаю ваш характер.

Вірочка розповіла все. Жюлі вислухала і сказала.

— Так, з вами мож бесідувати, у вас характер є,— і як найосторожнішими і найделікатнішими словами розповіла їй о вчорашнім закладі. На се Вірочка відповіла оповіданням про нинішні запросини на прогулку.

При помочі Сержа об'яснено Мар'ї Олексівні, куди воно на ділі йде, а вона, почувши про заклад і гидкий намір Сторешникова, розкричалась страшенно. Наруги на «гидкого розбійника, мерзавця, душогубця», подяки Жюлі і Сержові мішалися, лллючись безконечним безладним потоком. Але Жюлі невелику надію покладала на тот вибух. Вона знала, що Мар'я Олексівна з тих людей, у котрих ніякі чуття негідні довго устоятися против грошей, що вона швидко знов зачне ловити жениха і що Вірочку ще жде не одна подібна пригода. Жюлі не находила наразі ради і попросила Вірочку, щоб з нею бачилась слідуючого дня близ Гостиного двора супроти Невського проспекту. А поки що вона написала до Сторешникова ось таке письмо: «Мсьє Сторешников, ви, певно, тепер в великім клопоті; коли його хочете збутися, будьте у мене о сьомій. Ж. Ле-Тельє».

— А тепер бувайте здорові! — сказала до Вірочки і подала їй руку. Але Вірочка кинулась їй на шию, і цілувала, і плакала, і знов цілувала. А Жюлі ще менше Вірочки була тверда на сльози, а ще й тота гордість, що ось робить добре діло! З плачем і поцілуями вона говорила довго, гаряче, напослідок додала:

— Сердечне дитя! Не суди тобі боже ніколи досвідити того, що в мені тепер діється, коли після многих літ до моїх уст тикаються перший раз чисті уста! Умри, а не давай поцілуя без любові!

V

Сторешников був, дійсно, в немалім клопоті, коли йому доручено письмо від Жюлі. Він досі дарма сушив собі голову, щоби вимотатися з біди, тому-то немало втішився тим письмом і ще десять мінут перед сьомою ставився в Жюлинім дворці.

Жюлі приняла його з суровим холодним видом, і по довженнім мучительнім вступі сказала на остатку, що може послати до Жана письмо, а в нім напише, що розмислилася після вчорашнього вибуху і хоче бути на вечері, але на нинішній вечір вона занята і просить його, щоби намовив Сторешникова відложити вечерю на пізніше: час вона уложить сама з Жаном.

Сторешников аж спотів під час її довгої бесіди і аж тоді віддихнув вільніше, як Жюлі виправила письмо. Але

вона ще не все сказала і по відході служниці кінчила тими словами:

— За чверть години треба вам забиратися домів, щоби Жан застав вас дома. Але тоту чверть години маєте ще вільну, і я покористуюся нею, щоби сказати вам пару слів; ви можете зробити так, як вам раджу, або й ні, але на всякий раз зостановіться над моїми словами. Я не буду говорити о повинності чесного чоловіка зглядом дівчини, котрої ім'я він компрометував: я надто добре знаю нашу великосвітню молодіж, щоби надіятися хісна з подібної бесіди. Але я думаю, що для вас самих було би корисно оженитися з молодою особою, про котру річ ведем. Я скажу вам попросту, чому я се думаю, впрочім ви скажіть словечко, я перестану. Ви чоловік слабого характеру і можете попасти в руки недобрій женщині, котра вас буде мучити, з вас собі іграшку строїти. Вона добра і чесна і не стане вас кривдити. Мимо її низького роду і бідності в порівнянні з вами така жінка, як вона, могла би легко причинитися до вашої кар'єри: введена в великий світ, при вашім багатстві, при своїй красоті, розумі і силі характеру вона заняла б в нім видатне місце: а хосен того становища ясний для кождого мужа. Але крім тих корістей, ви більш усякого другого потребуєте помочі, скажу навіть, проводу такої женщини, як вона. Кожде моє слово було обдумане, оперте на знаємості тої особи, про котру бесідую. Я не вимагаю довірчивості, але поручаю вам зостановитися над моєю радою. Впрочім хто ще знає, чи вона прийме вашу руку; але якби приняла, то для вас би то було дуже хосенно. Ну, а тепер вам пора квапитися домів. Прощайте!

VI

Мар'я Олексівна, розуміється, не наставала вже на Вірочку, побачивши, що дурак Михалко зовсім не такий круглий дурак, і що мало її саму не підійшов. Вірочка мала спокій на якийсь час і другого дня без перепони могла вибратися на Гостиний двір.

— Тут продуває, я не люблю холоду,— сказала Жюлі,— тре піти де в затиш. Куди б то? От заждіть, я збігаю до сього магазину й сейчас вернуся.— Вона купила для Вірочки густий вуаль.— Заслоніться, поїдемо до мене, так вас ніхто не пізнає.

Жюлі, обігрівшися дома, розповіла Вірочці про звидання з Сторешниковим.

— Тепер, моє миле дитя, сумніву нема, що Ейн стане просити вашої руки. Такі люди можуть закохатися по уха, коли ся раз відтрутить їх волокитство. А знаєте ви, що ви поступили з ним як досвідчена кокетка? Кокетство,— я говорю про настояще кокетство, а не про дурне, нездарне його фальшування: тото гидке, як і все фальшиве,— кокетство — се розум і такт при уладженні відносин між мужчиною а женщиною. Тому-то зовсім наївні дівчата без відома поступають як досвідчені кокетки, коли у них є розум і такт. Може, й мої докази по часті спонукають його до того, але найбільше, певно, ваша твердість. Але будь-що-будь він попросить вашої руки, і я радила б вам приняти його просьбу.

— Ви що-сьте мені вчора сказали: краще вмерти, як дати поцілуй без любові?

— Дитя моє миле, се я сказала в унесенні: в хвилях унесення воно правдиво і гарно. Але життя проза, рахуба.

— Ні, ніколи, ніколи. Він гидкий, я бриджуся таким життям! Я не понижуся, най мене з'їдять: з вікна ся вержу, у старці піду, а не віддам руку такому ненавистному чоловікові! Краще вмирати!

Жюлі стала доказувати, виясняти, що тим вибавиться від переслідування матері, що Сторешников не такий злий, тільки тумануватий, що ним легко буде поводити, куди їй захочеться. Вона говорила багато, Вірочка говорила багато, обі розгарячилися, вкінець Вірочка сказала:

— Ви се називаєте фантазією, питаєте, чого я хочу від життя? Я не хочу ні владіти, ні підчинятися, я не хочу ні ошукувати, ні маскуватися, я не хочу поводитися гадкою других і добиватися того, що мені другі рають, коли самій мені воно не пригідне; пощо ж мені о нього убиватися і то лиш для того, що другі говорять, що воно всякому миле, значить мусить бути миле й мені? Я не бувала в товаристві, не досвідила, що значить ясніти, у мене нема до того охоти, і пощо ж мені жертвувати хоть що-будь для високого стану і то лиш про то, що після гадки других він приятний? Я хочу бути свобідна і жити по-своєму: що мені самій потрібне, на то я готова, що не потрібне, того не хочу, та й годі. Чого мені буде треба, не знаю; ви кажете: я молода, недосвідчена, з часом переміюся,— ну і що ж? Як ся переміню, то ся переміню, а тепер не хочу,

не хочу, не хочу нічого, чого не хочу! А чого я хочу тепер, питаєте; ну, я й того не знаю. Чи хочу любити мужчину? Або я знаю? Отжеж я вчора рано, встаючи, не знала, що мені захочеться полюбити вас; кілька хвиль перед тим, заким я вас побачила, я не знала, як мені буде, коли вас полюблю. Так і тепер я не знаю, як мені буде, коли полюблю мужчину, лиш то знаю, що нікому не хочу піддаватись, нікому не хочу нічим бути обов'язана, щоби ніхто не смів мі сказати: ти повинна для мене зробити то і то. Я хочу лиш то робити, що буду хотіти, і другі най роблять так само: я не хочу ні від кого нічого домагатися, не хочу стіснювати нічиєї свободи, най і моєї ніхто не стісню!

Жюлі слухала і задумувалась, задумувалась і паленіла, бо пречінь не могла остати холодною, коли огонь був поруч неї, а напослідок зірвалась і заговорила уриваним голосом:

— Так, голубочко, так! Я й сама би так думала, коли б не була зіпсута. А зіпсута я більш усього тим, що-м привикла до пустоти, до розкоші, не в силах жити сама з собою, потребую других, годжу їм, роблю то, чого не хочу, ось се зіпсуття! Не слухай того, що я тобі говорила: я й тебе вела на свою дорогу — ось мука! Не можу діткнутися чистого, щоби його не забрукати! Утікай же від мене, голубко, я погана женщина, не думай про світ, там усі погані, гірші від мене! Де пустота, там підлість, де розкіш, там підлість! Утікай! утікай!

VII

Сторешников щораз частіше почав гадати: а що як я й направду возьму та оженюся з нею? З ним сталося то, що не лиш часто діється з людьми слабого характеру, як він, але і з людьми сильної волі, а навіть з народами. Подібними случаями наповнені томи Юма і Гіббона, Ранке і Тьєррі: люди пруться, пруться в один бік і то тому лиш, що не чують слів: «А стрібуйте-но, братчики, попріться в другий бік!» — почують і зачнуть повертатися направо кругом та й давай пертися в другий бік. Сторешников чув і бачив, що багаті люди добувають собі гарненькі небагаті дівчата в любовниці, ну і він бажав зробити Віточку своєю любовницею, інше слово йому і у голову не приходило. Почувши друге слово: «мож женитися», почав знов думати на тему «жінка», як уперед думав на тему

«любовниця». Головне діло в тім, що Сторешников привик представляти собі, як то він буде «посідати» Вірочку. Кілька неділь уже він занімався тим, що представляв собі її в усіляких позах і йому хотілося, щоби тоті пози удійснилися. Не могли вони удійснитися в званні любовниці, ну, най удійсняються в званні жінки, все одно, головне діло посідання. О підлість! О сором! Посідати! Хто сміє посідати чоловіка? Посідається одежина, чобіт! Байка: майже кождий із нас, мужчин, «посідає» котру будь із вас, сестри наші, і знов байка: які ви нам сестри? Ви наші служниці! Деякі з вас, многі навіть, панують над нами, то нічого: таж не один слуга панує над своїм паном.

Крім того, і самолюбство Сторешникова було зворушене. «Хто знає, чи вона прийме вашу руку». Що? Не піти за нього, при такім мундирі, в такім домі? Ні, французко, брешеш, піде! А ввидиш, що піде. Була ще одна причина. Мати Сторешникова, розуміється, буде противна женитьбі, а Сторешников до сього часу і боявся матері, і прикрив собі її власть. Для людей безхарактерних дуже принадна така гадка: «Ади, я тебе ся не бою, у мене є характер». А ще, крім того, бажання зробити при помочі Вірочки кар'єру в великім світі, досить, одної неділі він пішов просто до Мар'ї Олексівни з освідчинами.

Мар'я Олексівна була сама і, розуміється, сказала, що вважає то за велику честь для себе і просила потрудитися завтра рано по відповідь.

— Ну, козир-дівка панна Віра,— сказала після того Мар'я Олексівна мужові,— ади-ко, як зуміла хлопця в жменю затулити!

— Господь умудряет младенцы,— прорік Павло Костянтинич.

Він рідко до чого турався в домашнім житті. Але Мар'я Олексівна твердо держалася старого звичаю і назначила своєму чоловікові дуже поважну ролю вітця родини в такім параднім разі, як ознайомлення дочці о сватанні. Павло Костянтинич і Мар'я Олексівна посідали на дивані на покуті і послали Матрону, щоби просила панну вийти до них.

— Віро,— зачав Павло Костянтинич,— Михайло Іванич робить нам честь, просить о твою руку. Ми відповіли, як твої люблячі родителі, що силувати тебе не будем, але в своєї сторони радо се приймаєм. Ти, як добра і послушна

дитина, спустишся на наш досвід, прецінь ми зла тобі не пожелаємо. Що ж, Віро, ти пристаєш?

— Ні,— сказала Вірочка.

— Що ти кажеш, Віро,— скрикнув Павло Костянтинич. Діло було так ясне, що він і сам почав кричати, не питаючися жінки, що робити.

— Чи ти з розуму згонилася? Смій мені другий раз щось подібного сказати, мерзенний непослухy! — закричала Мар'я Олексівна, підіймаючися з кулаками на доньку.

— Позвольте, мамцю,— сказала Віра встаючи,— як ви мене ся діткнете, я втечу з дому; запрете — скочу з вікна. Сядьте назад, ані, то як стій іду.

Мар'я Олексівна, рада-нерада, сіла.

— Я не піду за нього,— кінчила Вірочка.— Чень без моєї волі мене не повінчають.

— Віро, тобі до решти розум виплив,— говорила Мар'я Олексівна, ледве дух переводячи.

— Як же се мож? Що ж ми йому завтра скажемо,— сказав отець.

— Хіба се ваша вина, що я його не хочу?

Дві години тяглися намови, але годі було вимочи на Вірочці, щоби пристала. По обіді Вірочка пішла до своєї світлиці, а Павло Костянтинич своїм звичаєм іно що ляг капинку передріматися, коли нараз вбігла Матрона і сказала, що газдиня прислала, щоби Павло Костянтинич ставився перед нею.

VIII

Анна Петрівна перевідала про все від слуг і непомалу улютилась на сина. Дарма вона мліла раз за разом, називала його убійником, Сторешников держався твердо, а Анна Петрівна напослідок придумала взятися на способи і казала прикликати управителя.

— Я була досі довільна вами, Павле Костянтиничу; але тепер інтриги, в котрих ви, може, й не причасні, можуть нас привести до сварні.

— Ваше превосходительство, я тут ні в чому не винен, бог мені свідок!

— Я завважала віддавна, що Мішель волочиться за вашою донькою. Я його не спиняла, бо, знаєте, молодому

чоловікові ніяково жити без розривки. Я вирозуміла на людські слабості; але знести униження своєї родини, о то ні! Як ваша донька посміла набити собі голову подібними гадками?

— Ваше превосходительство, вона не всмілилась і подумати про щось подібного! Вона ж знає, що кому винна, ми виховували її в покірливості.

— То нібито... властиво, що се значить?

— Вона, ваше превосходительство, проти вашої волі ніяк не посміє.

Анна Петрівна ухам своїм не вірила. Хіба се направду так? Що за неожиданне щастя!

— То вона, кажете, не важиться?..

— І не подумає, ваше превосходительство!

— Ну, то видно, що вона дівчина чесна і розумна, і я дуже рада, що ми можемо остати в приязні. А за вашу чесноту я готова надгородити вас, сейчас таки віддячити. Он на парадних сходах на другім поверсі за три дні кімната буде вільна. Возьміть собі її, ще й зо сто рублів можете видати на украшення. До того до вашої пенсії додаю ще 240 р. на рік. Я вмію надгороджувати, як хто того варт, і надалі не забуду про вас. А на пустоти молодих людей я вирозуміла кождого разу.

Коли домоправитель відійшов, Анна Петрівна, весела й велична, поспішила в синову кімнату. Михайло Іванович лежав і покручував уси, а побачивши матір, немало зачудувався, чого се вона «була ласкава загостити» до нього?

З паленіючим лицем сіла Анна Петрівна, довго гляділа на сина, всміхаючись, і сказала напослідок: «Я дуже рада, Михайле Івановичу; а згадайте-ко, чого я така рада?»

— Або я знаю, що й подумати, ви якось так чудно...

— Ей ні, зовсім не чудно! Лиш подумайте, може, вгадаєте!

Знов довга мовчанка. Він губиться в догадах, вона торжествує.

— Ви не можете відгадати, ну, то я скажу вам. Річ дуже проста і природна: ваша любка, дайте спокій, Михайле Івановичу, ви ж самі голосили всюди, що вона ваша любка, тота служниця, низького походження, низького виховання, низького обичаю, навіть тота нужденниця...

— Мамо, я не хочу, щоби ви говорили так о дівчині, що має бути моєю жінкою!

— Я би й не говорила так, якби-м знала, що вона буде вашою жінкою. Але я прийшла сюди, щоби вам вияснити, що сього не буде і чому сього не буде. Дайте ж мені скінчити, а відтак можете се говорити, що вам на язик напливе. Я хотіла сказати, що ваша любка, тота нужденниця без роду, без виховання, без обичаю, без чуття, навіть і вона завстидала вас, навіть і вона поняла непристойність ваших забагів...

— Що? Мамо, кажіть, що се таке?

— Але ж ви мене самі перебиваєте! Я хотіла сказати, що навіть вона,— чи розумієте? Навіть вона уміла поняти і оцінити мої чуття, навіть вона, дізнавшися від матері о вашім освідченні, прислала свого вітця до мене сказати, що у неї й на думці нема ставати проти моєї волі і плямити наш рід своїм брудним іменем.

— Мамо, ви брешете!

— Ні! На моє і на ваше щастя, се все правда! Вона говорить...

Але Михайла Івановича уже не було в світлиці, він надягав уже плащ.

— Держи його, Петре, держи його! — крикнула Анна Петрівна. Петро аж рот роздіймив з превеликого дива, а Михайло Іванович уже біг горі сходами.

IX

— Де Віра Павлівна? Мені конечно бачитися з Вірою Павлівною! — Несамовито скрикнув Михайло Іванович, впадаючи до світлиці, у котрій застав Мар'ю Олексівну, що зовсім стратила голову в тій путанині.

— Віро Павлівно, ви відказали мені?

— Судіть самі, чи могла я зробити інакше?

— Віро Павлівно! Се правда, я вас тяжко образив, я винен, варт кари, але вашого відказу не зможу видержати!

— Ні, дайте спокій, Михайле Івановичу, перестаньте, я не можу пристати!

— Га, коли так, то я прошу у вас лиш одної ласки: ви тепер ще надто живо тямите свою оскорбу... Не давайте мені тепер відказу, дайте мені час заслужити на ваше прощення. Я видаюся вам низьким, підлим, але заждіть, може, я й поправлюся: я всіх сил ужию, щоби ся поправити! Поможте ж мені, не відтручуйте мене відразу,

дайте мені час, я у всім буду вас слухати, побачите, який я покірний! Може, й у мене найдете що добре, лиш дайте мені час!

— Жаль мені вас! — сказала Вірочка.— Я виджу щирість вашої любві (Вірочка, се зовсім не любов, се мішанина всілякої погані з усілякою брудотою, любов не то; не всякий той любить женщину, кому немило одержати від неї відказ, любов зовсім не то! Але Вірочка ще того не знає, тому-то й зрушили її тоті слова), ви хочете, щоби-м вам не давала відказу, про мене. Але кажу вам передом: не поможе, я ніколи не скажу вам інакше, як сьогодні.

— Я заслужу, заслужу інше, ви спасаєте мене! — він ймив її руку і став цілувати.

Мар'я Олексівна війшла в хату і з великого щастя хотіла переблагословити милих дітей так, без Павла Костянтинича, опісля зазвати і його і благословити з парадою. Сторешников розбив половицю її радості, цілуючи і об'ясняючи, що Віра Павлівна, хоч і не годиться, но не відмовила, а опісля скаже. Зле, а все-таки лучше, як було направду.

КНИГА ДРУГА

ПЕРША ЛЮБОВ І ЗАКОННИЙ ШЛЮБ

I

Відомо, чим кінчилося таке давно: дуже добра дівчина з гидкої родини, насилу нав'язуваний молодий огида, що їй не до вподоби, що сам собі був дурненьким чоловічком і робив би ся чим далі усе дурніший, но, насилу держачись обіч неї, піддається їй і помалу походить на чоловіка так собі, не доброго, ні злого. Дівчина казала спершу, що не піде за нього; но поволі навикла урядкувати ним і, доконавшися, що із двох лих — такого чоловіка і родини такої, як її, чоловік менше лихо, ущасливляла того, хто їй клонився; спершу було їй гидко, коли вона пізнавала, що значить ущасливляти без любві; но чоловік послушний, стерпиться — злюбиться, і вона ставала звичайною хорошою дамою, значить жінкою, що сама із себе й хороша, но помирилася з гидотою, і, живучи

на землі, тільки к о п т и т ь небо! Так було уперед, тому що порядних людей дуже мало: такий, видко, був на них давно урожай, що «ріс колос від колосу, не чути й голосу». А вік не звікувати ані одинокою, ані одиноким, не захирявши,— от вони й хирили або мирилися з гидотою.

А тепер частіше і частіше стало не те: порядні люди почали сходитись із собою. Та й як же не бути-то сьому усе частіше й частіше, скоро число порядних людей росте з кождим роком? А колись то буде цілком у звичаю, ба навіть колись і не зможе бувати інше, бо усі люди будуть порядні люди. Тоді буде дуже добре.

Вірочці й тепер добре. Я тому й розказую про неї (вона мені позволила), бо, кілько я знаю, вона перша з жінок, котрої життя уладилось добре! Те, з чого зачалось добре ладитись життя Вірочки, було таке. Треба було приготовляти в гімназію маленького брата Вірочки. Батько став товаришів питати дешевого учителя. Один рекомендував йому медицинського студента Лопухова.

Раз п'ять або шість Лопухов був на своїй новій лекції, нім Вірочка і він уздріли одне одного. Сидів він з Федьком в однім кутику кватири, у своїй комнаті. Але приходило йому до екзамену в академії, він переніс лекцію з рана на вечір, тому що ранками треба було йому учитись, а прийшовши вечором, застав цілу родину за чаєм.

На канапі сиділи особи знакомі: батько, мати ученика, обіч матері, на стільці, ученик, а трохи одалеки особа незнакома — висока принадна дівчина, досить смаглява, з чорним волоссям — «густе, хороше волосся», з чорними очима — «очі ладні, навіть дуже ладні», лице таке, як на юзі — «либонь з України; ба, скорше навіть кавказьке лице; нічо, дуже ладне лице, тільки дуже холодне, се вже не по-южному; здоров'є добре: нас, лікарів, зменшило б ся, якби такі були люди! Так, рум'янець здоровий, і груди широкі. Як війде в світ, будуть мліти. А втім, що мені». І вона подивилась на війшовшого учителя. Студент був уже не молодець, чоловік середнього росту або й більший, з темним каштановим волоссям, з регулярними, навіть ладними чертами лиця, з гордим і сміливим позором — «не злий і, відай, добрий, тільки дуже поважний».

Вона не доклала в думках «а втім, що мені», бо й не питалася, чи він займе її. Хіба Федько не говорив

їй стільки, що скучно сталось слухати? — «Він, сестричко, добрий, тільки не говіркий. А я йому, сестричко, сказав, що ви в нас красуня, а він, сестричко, сказав: «Ну і що ж?», а я, сестричко, сказав: «Та ж красунь усі люблять», а він сказав: «Усі дурні люблять», а я сказав: «Хіба ви їх не любите?», а він сказав: «Мені ніколи». А я йому, сестричко, сказав: «То ви не хочете познакомитися з Вірочкою?», а він сказав: «У мене й без неї багато знакомих». Усе то наговорив Федько зараз після першої лекції, а опісля говорив усе таке й докладав: «А я йому, сестричко, сьогодні сказав, що на вас усі ззираються, як ви де буваєте», а він, сестричко, сказав: «Ну, то ладно», а я йому сказав: «А ви не хочете подивитись на неї», а він сказав: «Іще побачу». Або опісля: «А я йому, сестричко, сказав, які у вас руки маленькі», а він, сестричко, сказав: «Вам говорити хочеться, то хіба б про що важніше».

І учитель узнав від Федька усе, що було треба знати про сестрицю; він зостановляв Федька, щоб не ляпав про родинні діла, то якже ви не дасте дев'ятилітньому хлопцеві виговорити вам усе, як не напудите його? На п'ятім слові ви зможете зостановити його, але вже пізно, бо діти зачинають «просто з моста», і між іншим чув такі початки: «А у сестрички-то молодий багатий! А мама каже: «Молодий-то дурний!» А що то не навбиваються за молодим! А мамуня каже: «Сестричка штучно молодого ймила!» А мамуня каже: «Я хитра, а Вірочка ще хитріша від мене!» А мамуня каже: «Ми маму молодого виженемо з дому» і т. д.

Натурально, що ж се знали молоді люди одне про одного, то мало мали охоти познакомитися. А втім, ми знаємо тільки, що то було натурально з боку Вірочки: вона не була розвита до того, щоб хотіти «поборювати дикарів» і «зробити того медведя ласкавим»,— та й не до того їй було; вона рада була, що їй дають супокій; вона була розбитий, змучений чоловік, котрому якось пощасливилось прилячи так, що зломана рука перестала боліти і не чути болю в боку, і котрий боїться кинутись, щоб не повторилась давня колотьба в цілім тілі. Як же їй знакомитися наново, а ще з молодими людьми?

Так, Вірочко, так; ну, а він? Дикий він, як виходить із слів Федька, і голова його набита книжками і анатомічними знарядами, що над усе дорогі для доброго медицинського студента. Або, може, Федьо набрехав на нього?

Ні, Федьо не набрехав на нього; Лопухов направду був такий студент, у котрого голова набита книжками, якими — побачимо з бібліографічних вислідів Мар'ї Олексівни, і анатомічними знарядами: не набивши голову знарядами, не мож бути професором, а Лопухов рахував на то.

По грошовим ділам Лопухов належав до тої дуже малої меншості медицинських «вольнослушающих», значить тих, що не на кошт публічний, студентів, котрим не голодно й не холодно. Як і чим живе величезна більшість їх — то богові, певно, звісно, а людям недоступно. Но ми не розказуємо про людей, що не мають що їсти; задля того скажемо двома-трьома словами й про Лопухова, як він був у такім.

Та й не довго він був у тім — рік — три, навіть менше. До медицинської академії мав він що їсти статком. Батько його, рязанський міщанин, жив, як до свого стану, в достатках, значить його родина мала борщ із м'ясом не лиш у неділі, а навіть пила чай щоднини. Посилати сина в гімназію він мав якось із-за чого; а втім, від 15 рік сам син помагав собі якими-такими лекціями. Щоб дати сина в Петербург, підмога батька була замала; але перші два роки Лопухов получав із дому по 35 рублів на рік, та й ще майже тілько за переписування в канцелярії,— от тільки тоді він бідував. І то сам тому був винен: його були приймили на «цісарський вікт», а він зачав якусь сварку і вилетів. Як був він на третьому курсі, зачало йому йти ліпше: дістав лекції, і от вже два роки як перестав бідувати і більше як рік жив на одній кватирі, але не в одній, а у двох кімнатах,— значить не бідно,— з другим таким же щасливцем, Кірсановим. Вони були собі великі приятелі. Оба змолоду навикли пробивати собі дорогу своїми грудьми, не маючи ніякої помочі; та й взагалі, похожі були на себе, так що якби пізнавати одного без другого, то виділо б ся, що вони одної натури. А якби видіти їх разом, то можна було замітити, що хоть оба вони поважні і дуже звірливі (откры́тые), але Лопухов трохи здержистий, його товариш — трохи ширшої натури — а втім, зовсім похожі.

Лопухов допевне знав, що буде ординатором (лікарем) в однім із петербурзьких військових шпиталів,— се велике щастя,— і скоро дадуть йому вчити в академії. Прак-

тикувати він не хотів. То чудно; в послідні десять рік[1] стала являтися між декотрими ліпшими з медицинських студентів рішимість не практикувати по укінченні шкіл, що одно дає медику спосіб для життя в достатках, а при першій-ліпшій нагоді покинути медицину задля якої-небудь із помічних їй наук — для фізіології, хімії або чого такого.

Адже кождий з тих людей знає, що, практикуючи, він став би в 30 році дуже славний, в 35 мав би безпечно з чого вже жити до смерті, а в 45 став би багачем. А вони так міркують, видите, медицина ще як маленька дитина, що треба не лічити, а лиш підготовляти будучим лікарям матеріали, щоб уміли лічити. І от вони, в користь любимої науки, вони, що так дуже нападають на медицину, тільки віддають усі свої сили в її користь,— вони зрікаються багатства, навіть доброго життя, і сидять по шпиталях, роблячи, бачите, цікаві для науки спостереження, ріжуть жаб, розрізують на днину сотки трупів і, як тільки понадобиться, заводять хімічні лабораторії. Лічили вони тільки дуже мало людей, і то направду хорих, на кілько мож се при теперішній лікарській науці. Такі були й Лопухов, і Кірсанов.

Крім товаришів та двох-трьох професорів, що провидживали в Лопухові хорошого діяча науки, він бачився тільки з тими родинами, де давав лекції. Але з тими родинами він тільки б а ч и в с я: він боявся фамільярності, як огню, і держався дуже сухо і холодно з усіми, крім своїх маленьких учеників і учениць.

III

І так Лопухов застав усю родину, між нею і Вірочку, за чайним столом. Мар'я Олексівна просила його сідати й випити склянку чаю, але Лопухов від чаю відказався і тим зовсім позискав на свою сторону Мар'ю Олексіївну, котра боялася, щоб перенесення лекції з рана на вечір не причинило їй убитку, коли б прийшлося раз у раз гостити учителя чаєм.

Другим разом учитель застав і Сторешникова між родиною.

---

[1] 1852—1862. Ч[ернишевський] написав сей роман між 1862 и 1863 роками.

«А, жених»,— подумав собі і почав з ним бесіду, котра вийшла зовсім похожа на розпитування слабого про його слабість.

Вірочка давно уже запримітила, що Лопухов зовсім не такий дикун, як думала, що ходить і обертається легко, свобідно, що в бесіді уміє держатися з тактом і т. д.

— Вірочко, ти би дещо заграла на фортеп'яні,— ми би з Михайлом Івановичем послухали,— говорить Мар'я Олексівна.

— А може б і заспівали, коли ласка,— додає Михайло Іванович.

— Та чому ні? — відказала Вірочка.

Почалася гра й спів, підчас котрого Лопухов роздумав собі, що оно щось не так виходить, як Федьо говорив. Таж от уже спора хвиля, як він ту сидить, а вона ще й разу не поглянула на жениха, доперва тепер, як казала «та чому ні», глянула на нього, та й то дуже холодно і зовсім нелюбезно. А втім, може, воно й так: дівчина справді горда, холодна, хоче увійти в великий світ, щоби панувати і ясніти; вона не рада, що не трапився жених ліпший, ну, а в недостачі ліпшого бере такого, який лучився. А втім, що мені до того?

М. Є. Салтиков-Щедрін

СУПОКІЙНЕ ЖИТТЯ

СІЛЬСЬКА ІДИЛЯ

ПРИМІТКИ ПЕРЕКЛАДАЧА

Подаємо тут нашим читателям невеличку картинку з життя російського поміщика 60-х років, коли після даної волі упало кріпацтво, ціла підстава літового панського життя, а самі давні пани, крайнє несвідущі елементарних засад господарства і знання людського, якийсь час або хапалися за те та за се, самі не знаючи, за що вхопитися, або сиділи, згорнувши руки, та домарновували остатків добра, надбаного кривавою селянською працею, ждучи, коли з'їде становий на секвестрацію їх маєтку, коли який жидище або німчик, що перед роком-двома прийшов голий-босий до краю, закупить добра своїх давніх панів. Живо і вірно представляє автор один день життя такого поміщика, а всякого до глибини душі порушує тота страшна пустота гадок і занятій, яка мусила вирости на гнилій, нелюдській установі кріпацтва.

Автор сеї майстерської картинки, кн. Салтиков, знаний під псевдонімом Щедріна, належить до тих писателів російських, що, виступивши ще перед 60-ми роками, своїми письмами причинилися найбільше до великих державних реформ, котрі опісля так значно змінили цілий суспільний стрій Росії. Знаменитий сатирик Щедрін умів завсігди винаходити слабі, гнилі сторони суспільності і, виставляючи їх на вид усьому світу, ранив їх немилосердно острим своїм гумором. Його перша книжка «Губернские очерки» зробила відразу ім'я його голосним по всіх кінцях Росії, а нині Щедрін-Салтиков належить до тих немногих російських писателів, котрих талант не вичерпався і не звузився з літами, як вичерпався талант таких літературних величей, як Тургенєва, Островського, Писемського, Гончарова, а почасти вже і Достоєвського, Некрасова, Льва Толстого та інш. В своїх по більшій часті коротких

картинках Щедрін уміє з правдиво учасним чуттям підхопити якусь живу, характерну черту суспільного життя — побуту, і тому-то характери, ним нарисовані, всі мають для читаючого живий інтерес, а заразом представляють дуже важний матеріал до історії розвитку поглядів і движень суспільності.

Талант Щедріна зовсім оригінальний і дуже різнообразний. Часто у його оповіданні проблискує ярко їдка, майже демонська іронія, властива великоруському племені, і тому-то, хоч так подібний барвою (не силою) до таланту Гоголя, він зробить зовсім не таке враження, як наш геніальний земляк-поет. Впрочім, з другого боку, Щедрін тим йде дальше Гоголя, що його погляди ясно вироблені новішою наукою, що він ясно бачить перед собою дорогу наперед і безпечною ходою ступає нею, коли Гоголь тільки часами, в сильних проблисках свого таланту, майже мимовільно захвачував подібні сторони життя.

Рано. Кіндрат Трифонович Сидоров спав уночі на нинька погано і в превеликій нудоті волочиться по запустілих світлицях свого сільського двірця. Світлиць цілий довженний ряд, волочитися є куди; колись він гордився тим рядом світлиць, гостиних, диванних і др., і називав його навіть «*анфіладою*», виговорюючи *н* трохи крізь ніс; тепер він озирається по «анфіладі» з гіркою насмішкою і, принимаючи гостей, говорить попросту: «А ось мої маштарні!»

Надворі зима і студень; в світлицях холодно; вікна ле-генько припорошило снігом; вид із них невеселий: земля покрита білим килимом, річка під ледами, людські хати завіяло заметами, село подобає здалека на якусь безладну купу почорнілої соломи... біло, голо і вкучно.

Походить, походить Кіндрат Трифонович і зупиниться. Деколи потреться долонею по животі і злегка постогне, деколи підійде ід вікну і потарабанить по склі. Он, по дорозі, санки плентаються, в санках розвалився селянин; переїздить коло панського двора, а шапки й не кивае.

«Ладно!» — гадае собі Кіндрат Трифонович.

І знов зачинае ходити по своїх маштарнях, і знов зупиниться. Обіздрить чоботи, чи статно лежать на ногах, простягне ногу, щоби переконатися, чи сильно пришиті штруплі і чи не морщаться наколінки.

— Іваську, квасу! — кричить Кіндрат Трифонович.

Іваську біжить із передпокою і подае на таці чарку квасу; квас свіжий, піниться. Але Кіндратові Трифоновичеві здається, що Іваську не подае, а штуркае.

— Що ти штуркаеш? Що ти ідо мні штуркаеш? — нападае він на Іваська.

— Я нічого не штуркаю! — відповідає Івасько.

«Ладно!» — думає Кіндрат Трифонович.

І знов зачинає ходити. Зупиниться перед стінним годинником і пильно вдивляється в циферблат; насеред циферблата великими буквами написано London, а всподу дрібнішим письмом: Nossoff á Moscou. Все тото він уже сто разів видів, над усім уже сто разів кепкував, але все-таки вдивлюється, немов хоче видавити з надпису ще який новий, нечуваний дотеп. Годинник йде мірно і одностайно: тік-так, тік-так; Кіндрат Трифонович вторує йому: тіку-таку, тіку-таку і притупує до такту ногою. Далі-далі і того його знудило, він знов підходить ід вікну і зачинає вдивлюватися в село. Відти не чути ні одного голосочка, лиш сірі димки в'ються понад стріхами добрих селян. Кіндратові Сидорову не знати з чого приходить на думку слово «антагонізм», і він зачинає співати: «антагонізм! антагонізм!», виговорюючи букву *н* крізь ніс. Все тото кінчиться свистом, на котрий знов вбігає Івасько.

— Ти що на мене очі витріщив? — вітає його Кіндрат Трифонович.

— Я нічого не витріщив! — відповідає Івасько.

— Ладно! — говорить Кіндрат Трифонович.— Піди заклич Агашку!

За хвилю входить Івасько і каже, що Агашка не йде.

— А чому не йде?

— А каже: не піду.

— І тільки всього?

— І тільки всього.

— Ладно!

В голові Кіндрата Трифоновича дозріває думка: він рішається все терпіти, все зносити, доки не прийде становий. Для того, хоч у нутрі в нього кипить, але він того не показує по собі; він навіть нікому не перечить, а лиш гадає сам собі: «Ладно!» — і змовчує, доки становий не приїде.

Не раніше як учора зночі Івасько ззував його з чобіт і нараз ні з сього ні з того пирснув сміхом.

— Ти чого, шельмо, регочешся? — звідався Кіндрат Трифонович.

— Я нічого не регочуся! — відповів Івасько.

— О, що за бестія! регочеться, та й ще ти ся в живі очі відпираєш!

— А чого мені відпиратися? Якби-м ся сміяв, то би-м повів, що-м ся сміяв! — упирався Івасько.

— Ладно!

Відтоді в нім засіла гадка, відтоді завзявся — терпіти. Лиш одно його гнівить: Іваська глумиться йому, та глумиться все насамоті, то є, коли находиться сам на сам з Кіндратом Трифоновичем. Вийди Кіндрат Трифонович на улицю — Іваська біжить уперед нього, сніг відмітає, допитує, чи в ніжки не змерз; прийди до Кіндрата Трифоновича громадський голова — Іваська якраз виставить голову крізь двері і питає, чи не прикажуть пан квасу.

— Услужний хлопцюга! — замічає громадський голова.

— Гм... ге... услужний! — воркоче Кіндрат Трифонович і розмислює, як би то, чим би то, в який би то спосіб?.. Він рахує, якого коли поглуму дізнав від Іваська, і гадкує, як би його захопити, щоб не міг і викрутитись. Позавчора, приміром, Іваська, подаючи панові чай, викривив лице: якби-то далося так зробити, щоби тото лице такой так застигло, доки становий не приїде, тобі би вже була видима річ, що Іваська глумився. Другий раз на питання, яка погода на дворі, Іваська відповів: «Хляпавиця!», але відповів се таким тоном, що якби мож було, щоби той тон застив у повітрі аж до приїзду станового; то, конечно, всякий би переконався, що Іваська глумився. І ще раз, коли пан читав Іваськові парастас за того, що недобре вичистив чоботи, то Іваська, нічого не кажучи, відставив ногу; якби було мож, щоби він такой так застиг у тій позі до приїзду станового, тоді, розуміється...

«Ні, хитрий бестія! Нічого з ним не вдієш!» — думає Кіндрат Трифонович і ходить, і ходить по своїх маштарнях, ходить так довго, аж поміст немов жалується і стогне під його ногами: «Та сядь же бо ти, христа ради!»

Він уже давно зміркував, що між ним та Іваськом стала якась холодність, якісь напружені відносини. Почувши, що о тій речі дуже багато написано у книжці, що зоветься «Русский вестник», він поїхав до сусіда, взяв у нього книжку і дізнався, що такі напружені відносини називаються «антагонізмом межи поєдинчими верствами народу».

— Ну, а що далі? — допитував Кіндрат Трифонович, але книжка говорила лиш тільки, що о тій речі ще більше написано в другій подібній книжці.

«Розуміється,— гадкував собі при тій спосібності Кіндрат Трифонович,— розуміється... Іваська чоботи чистить,

а я їх ношу; Іваську в печі топить, а я коло неї гріюся... ну, так ось де воно!»

І відтоді слово «антагонізм» так сильно вбило йому ся в тямку, що він не тільки уложив його під музику, але ужи-ває його до вираження всіляких гадок, усякого чуття.

І ходить Кіндрат Трифонович по своїх запустілих маштар-нях, ходить і поставкує, ходить і роздумує. Мало-помалу його гадка покидає Іваська-паскудника і звертається до других предметів. Він думає о тім, що нараз на будуще літо по всіх околицях посуха, а у нього все дощ, все дощ, що сторонські поміщики не зберуть і на насіння, а він все се-мерицею, все семерицею. Він думає о тім, що довкола всюди тихо, а у нього, в його маєтності, нараз земля затряслась: чути підземний шум... люди потривожені... худоба в пе-реполосі... нараз — ввв!.. зз... жж!.. і о радість! на тім са-мім місці, де у нього досі росли паршиві хабузи, в одній хвилі виростає високий і густий ліс, за котрий йому пер-шим словом дають по двісті рублів за десятину. Він думає о тім, що його селяни розторгувалися, що тямлять його добродійства і дарують йому соболеву шубу за п'ятнадцять тисяч рублів срібних. Він думає о тім, що в Москві згоріло все сіно, згоріли всі дрова і бог знає куди подівся весь хліб, що у нього противно, через його власне розумне газдуван-ня і також через усілякі чудні припадки назбиралося всьо-го того страх багато, а він возить і продає... Він думає о тім, що вийшов наказ ні у кого нічого не купувати, крім у нього, Сидорова, за те, що він, Сидоров, в такім а такім пам'ятнім часі пожертвував із громадського запасного шпих-ліра тілько а тілько чверток, а потім ще тілько а тілько чверток, і тим показав ревність безпримірну і щедрість, гідну наслідування... Він думає о тім, що в його домі зібра-лися сусідні поміщики і що він їм викладає про те, що ліп-ший робітник вільнонаймлений, як кріпак. «Розуміється, панове,— говорит він до них,— тепер поміщик не може побирати доходів, сидячи на місці з заложеними руками, як то вперед було; розуміється, він поперед усього мусить сам приложити руки, доложити, що так скажу, свого лич-ного старунку...»

Але ось гадки його від надмірного напруження зачина-ють мішатися. Перед його очима все крутиться, мов на коло-вороті, описуючи зелені колеса; біла дзвініця перед пан-ським двором, бачиться, зачинає підскакувати; дворова баба, переходячи по подвір'ю, бачиться, не йде, а похи-

тується на однім місці, і щось воно у неї під запаском, щось у неї під запаском....

— Чи мені їсти хочеться, чи що таке? — питає сам себе Кіндрат Трифонович і лютиться, видячи, що стрілка годинника показує доперва десяту.

— А таки бачиться, вона понесла щось під запаском,— думає далі, але покидає тоту гадку, додавши тільки:

— Ладно!

Надоїло ходити, надоїло думати... Кіндрат Трифонович сідає на диван і бачить, що порох зі стола не стертий. Давніми часами, с[е]є[сть]до «антагонізму», він би закипів, побачивши такий непорядок, закликав би Іваська і туйтаки провчив би як слідує. Тепер той нелад більше його тішить, як гнівить, бо він бачить в нім д о к а з.

— Іваську! — кричить Кіндрат Трифонович, і в його голосі чутна радість побіди.— Се що?

— Та стіл,— відповідає Іваську зовсім спокійно і холодно.

— А на столі що?

— Та порох.

— Ну?

Іваську мовчить.

— Ладно! — говорить Кіндрат Трифонович і за хвилю має тоту радість: чути, як Іваську хихочеться з кимось у передпокою.

Кіндрат Трифонович знов запускається в задуму. Він думає о тім, як би то було добре, якби він був маляр, тоді би відрисував перекривлене Іваськове лице в тій хвилі, коли тот відповідає: «та порох» і показав би той рисунок становому. Але з другого боку, хто ж запевнить, що становий не візьме той рисунок за видуманий утвір власної його, Кіндрата Трифоновича, фантазії?.. Де свідки, котрі би потвердили, що Іваську, відповідаючи: «та порох», іменно так перекривив лице, а не інакше?

— Ех, чорт побери! Тоті вертихвости все з своїми канцелярськими кандзюбками! — лютиться Кіндрат Трифонович і зачинає вишукувати деякі практичніші гадки.

Він думає о тім, як би то було добре, якби становий нараз, в тоту саму хвилину, виріс із землі так, щоби Іваську не стямився і ніяк не встиг стерти зі стола порох. Представляє він собі зачудовану полубезумну Іваськову морду і мимовільно солодко хихочеться.

— «Та порох»,— глумиться він Іваськові, трохи не підскакуючи на місці.

— Се що? — грізно питає Іваська, нібито становий.

— «Та порох»,— знов глумиться Кіндрат Трифонович і знов підскакує на місці.

Становий напослідок переконався, він приказує зрубати цілу березу і дає її десятникам. Іваська відпроваджують... На другий день Івасько приходить, мов маслом помащений; весь день раз у раз щось чистить і стирає, весь день замітає хату і стелить панову постіль, весь день наставляє самовари та докладає дров до печі...

Але з другого боку (ех, чорт бери!), де ж порука, що становий направду скаже березу зрубати? Де порука, що він не відповість Кіндратові Трифоновичеві, що міг би собі й сам стерти порох зі стола?

— Ех, чорт їх бери! Тоті вертихвости все з своїми канцелярськими кандзюбками! — лютиться Кіндрат Трифонович і починає шукати гадок щопрактичніших.

Він думає, що ніяких «кандзюбок» уже нема, що він кличе станового (котрий умисне лиш на то приладжений, щоби «кандзюбок» ніяких не було) і говорить до нього: «Івасько мені покривлявся!»

— Зараз,— говорить становий і летить щодуху дати наказ як слідує.

Відтак він знов кличе станового і говорить до нього: «Івасько пороху не стер зі стола».

— Зараз,— говорить становий і летить дати наказ як слідує.

Але ось знов гадки мішаються, знов мигтять зелені колеса, знов підскакує біла висока дзвініця. Надоїло сидіти, надоїло думати...

— Чорт знає, чи мені їсти хочеться, чи що? — знов питає себе Кіндрат Трифонович і тужно поглядає на годинник. Туга переходить в ненависть, бо часова стрілка показує пів до одинадцятої.

— Хіба за поповим братом післати, абощо? — розважає сам з собою Кіндрат Трифонович і сейчас рішає, що післати, конечно, приходиться.

Кіндрат Трифонович чоловік не злий, а навіть добросердний для своєї челяді, тільки що від якогось часу його поведінка в дивний спосіб змінилася. Івасько з звичайною своєю легкодушністю говорив про тоту переміну, що Кіндрат Трифонович «з пантелику з'їхав»; ключниця Мавра

виражалася скромніше і говорила, що пан «попадає в задуму», що «на нього заходить». Але будь воно сяк чи так, досить переміна сталася, і то хто знає, чи не тої самої хвилі, коли Кіндрат Трифонович прочитав, що є на світі якийсь «антагонізм межи поодинокими верствами народу». Від тої хвилі він вбив собі в голову, що він — одна сторона, а Івасько — друга сторона, і що, конечно, їм боротися. Івасько представляв собою інтереси всіх тих, що чистять чоботи і топлять у грубах, — Кіндрат Трифонович інтереси всіх тих, що ходять у чоботях і гріються коло натоплених печей. Ясно, що тоті сторони не можуться порозуміти і що відти мусить повстати антагонізм. І ось він бореться ранком, бореться за обідом, бореться до пізньої ночі. Але Івасько не розуміє, що се таке «антагонізм», і, видимо, уникає боротьби. Він сповняє свої обов'язки по-давньому, с[е]є[сть] по-давньому не змітає пороху зі столів, по-давньому забуває заткати комин в печі, а Кіндрат Трифонович усюди і у всім бачить поглум, злобу і зухвалі міни. З того виходить, що Івасько, скоро лиш повзне до передпокою, перше діло зачинає хихотатися і представляє, як пан до нього пускається. Кіндрат Трифонович чує то і говорить: «Ади, шельма! Сміється!» — а того ніяк не може порозуміти, що Іваськові й не сниться, що йому, Кіндратові Трифоновичеві, боротьби хочеться. І таким способом, утомившися надвечір, оба засипають; Кіндратові Трифоновичеві сниться, що зробився медведем, зімняв Івасько під себе і реве з радості; Іваськові сниться, що вже третю добу чистить раз у раз один і той сам чобіт і ніяким світом не може його вичистити.

— А то що за диво! — кричить він крізь сон і, гей опарений, схапується з постелі.

— Ади, що за псявіра! Навіть заснути не дасть спокійно,— думає тим часом Кіндрат Трифонович, пробуджений несамовитим Іваськовим криком.

І оттак минають дні за днями. Користає з того хіба тільки Кіндрат Трифонович, бо таке проводження часу заповнює бодай яко-тако його пусті дні. Відколи почали вище цінити «вільнонаймленого робітника над кріпака», відколи з другого боку опікунський совіт запер свої гостинні двері, глуповські села засумували і запустіли. Занятися нема чим і на волосинку, та й нема пощо: все однако не вийде нічого. Кажуть, се відти йде, що кредиту

нема і що Сидоровим нічим піднестися; може тота жалоба і справедлива, але до Сидорових їй ніяким світом не можна прикласти. Недостача кредиту не руйнує, а рятує їх, бо май вони гроші, то сейчас накуплять собі псів, а й не подумають справити щось «для душі» потрібне. А то ще підноситися! Ще раз кажу: села засумували і запустіли; в селах нічого робити, бо все однако не вийде нічого... То, що їх оживлювало колишніми часами, як ось: сусідські забави і гостини, а ще до того порядки в конюшні, о тім теперішніми часами й бесіди бути не може, на перше, нема кредиту, а друге, не дозволено. Яким же способом забити, як розсіяти свої проклятущі дні? Мимовільно вчепиться антагонізму, хоть в самім ділі антагонізму ніякого нема й не бувало, а було і є одно: «ви наші добродії, а ми ваші діти». Так ось і Кіндрат Трифонович учепився антагонізму, і хоть сам до того не признається, то пречінь життя його відтоді потекло якось повніше, тепер у нього хоч от політичний інтерес, є політичний ворог — Івасько, проти котрого він вимірює всю діяльність своїх духовних способностей. Глядить, аж от за таким робом і день канув незамітно у вічність... а там і другий настав, і другий канув...

Але ось і панотчиків брат прийшов; Кіндрат Трифонович чує, як він сікається і відкашлюється в передпокою... і в нетерпеливості воркоче:

— А, щоб на тебе!.. О, ще сікатися вигадав!..

Панотчиків брат — чоловічок маленький, плохенький, він уже сім літ чекає на яку-де спорожнену парафію, але якимось нещасним припадком не одержує місця; лице в нього благеньке, але враз і погрізне, немов говорить: «Ану-ну, зачекай, то я тобі скажу казання!» Ходить панотчиків брат, що тобі лебідь плавле, рукою награбляє розмашисто, говорить розмазисто. Ніс у нього при наглім переході з студени до тепла, вогкий, на вусах висять ледяні бурульки.

— Нудá, отче! — говорить Кіндрат Трифонович після обопільного привітання.

— Молитва, благоє развлеченнія! — відказує панотчиків брат і притім лице його легко осміхається.

— Ігій на тя!

Мовчать.

— Сидів-сидів, мовчав-мовчав,— зачинає Кіндрат Трифонович.— Іноді дур в голову заходить! Чорт знає, що передумав! От хоть би ти, отче, паству на розум навів!

— Хіба ж ви зволили замітити дещо... предосудительное? — допитується панотчиків брат, а на його лиці напівжаль, а напівпереляк.

— Та що,— глузують з мене одно в одно, та й годі!

— О, того не похвалю!

— Попросту, жити годі про хамів.

— А в кім же найбільше ви зволили замітити такоє... настроєніе, Кіндрате Трифоновичу?

— У всіх! Чи мале, чи велике — все глузують. Та й як іще вивчилися глузувати! І слова до тебе не скаже, а глузує! Услугує ті, пся пара,— склянку води подає,— а глузує!

Панотчиків брат жалібно похитав головою і покректав.

— І во многих такоє настроєніе замічаєте? — бовтнув він, забувши, що другий раз вже про тото само питає.

— Та кажу ті: у всіх, у всіх! Ну, чуєш: у всіх, у всіх!

Панотчиків брат капинку підвергся і пруднувся взад, немов би ся впік. Знов мовчать.

— Що ж се за нудь така! — зачинає Кіндрат Трифонович.— Хіба скажу закуску подати, абощо?..

— Во благовременії і пища невредительна бивает.

— А не во благовременії як?

Панотчиків брат знов підвергся і пруднувся взад.

— Ну, то сиди не ївши: пощо дурниці говориш!

Мовчать.

— Я не люблю, як ти дурниці мелеш!

Мовчать.

— І що ти через тоті дурниці сказати хочеш!

Панотчиків брат паленіється, Кіндрат Трифонович важко зітхає і стогне:

— Ох, ... пуда, пуда,.. страх!

— Время не благопотребноє! — осмілюється сказати панотчиків брат, але сейчас заявляє неспокій, бо Кіндрат Трифонович глядить на нього остро і гнівно.

— І де ти таких дурних слів вивчився? Сказав би попросту: нездалі часи,— ні! І як тобі не надоїсть язик ламати? — суворо напирає на нього Кіндрат Трифонович.

Знов залягає мовчанка, котру рідко переривають зітхання Кіндрата Трифоновича. Панотчиків брат винимає з кишені хустину і зачинає витирати нею помежі пальцями.

— Чого се я все зітхаю? Чого се я все зітхаю? — відзивається Кіндрат Трифонович.

— О грісіх...— зачав панотчиків брат, але не скінчив, лиш закашляв.

— Пек на тебе!

Мовчать.

— А ти чув, що Скуракін тими днями такого батюшкиного брата, як ось ти, різками висік? — питає Кіндрат Трифонович.

— Се... слідство, розуміється, заряджено?..

— Так, небоже, так! І той десь також: «о грісіх» та «благоутробно»... ну і висік!

Всю тоту історію Кіндрат Трифонович саме щойно видумав, і ніякого панотчикового брата Скуракін ніколи не сік. Але йому так подобалась його видумка, що навіть повеселів.

— Так, небоже, так! Наші права ще не скінчилися! От захотів висічи — та й висік! Правуйся з ним!

— Але ж, позвольте, Кіндрате Трифоновичу! Я осмілююсь думати, що пан Скуракін поступив не після закону.

— Н-не! Красний мені закон! Розуміється, б'ють не після закону, а після звичаю!

— Позвольте, Кіндрате Трифоновичу! Я все-таки осмілюся думати, що пан Скуракін не мав тут ніякого права!

— Висік, та й по всьому!

— Е, висічи ще не штука...

— Ну, так і штука, і не штука... а він-таки висік!

Панотчиків брат покректав; він видимо образився. Та й по правді, що се воно таке? І яким кінцем Кіндрат Трифонович зайшов у таку пусту бесіду? І чи не криється в його бесіді яке друге значення?

— На такий спосіб, то й усіх так мож висічи? — відізвався він, видимо зрушений.

— Всіх!

— Та на такий спосіб і...— панотчиків брат не договорив...

— А на такий спосіб і...

Панотчиків брат до решти образився. Мало-помалу він так розсердився, що навіть встав і зачав прощатися.

— Та хіба я, Кіндрате Трифоновичу, волю прийти іншим часом, коли лучиться благоприятніша хвиля!

— Ну, та зажди! Куди ж ти? Та ж се я жартував!

— Та бо ви неблагообразно жартувати зволите!

— Пек-за-пек на тебе! Знов із своїм «благоутробієм»! Ну, кажу ж тобі, що-м жартував!

— Ні, Кіндрате Трифоновичу.

— Чуєш... повідаю ті, що жарти!

— Ні, вже, Кіндрате Трифоновичу!

— Ну, то собі йди! Ну, то собі щезай! Але вважай мені, небоже: ні всеночних мені, ні молебнів... ні — о!

— Як ні, то ні! Не треба! Власної душі не соблюдете!

Панотчиків брат вийшов, в передпокою знов почулося відкашлювання і сікання: Кіндрат Трифонович почув новий прилив нудьги.

— Гей, завернути го! — крикнув.

Іваськo побіг, але вернувся, кажучи, що єгомостів брат не йде.

— Скажи йому, що вмираю!

Панотчиків брат вернувся, але став коло самих дверей.

— Чого вам, добродію, угодно? — спитав він поважно.

— Та сідай же ти!

— Ні, добродію, посиджу й дома!

— Ей, досить того! Благопрости мені! Поблагобесідуй зо мною! Ну, видиш!

Панотчиків брат не знає, що почати.

— А ні, то поцямкаєм дещо! А як і то ні, то поблагообєдаєм!

Панотчиків брат мірними кроками приблизився ід кріслу і сів. Але він все ще не зовсім осмілився, бо знов виймив хустину з кишені і почав витирати нею помежи пальцями.

Приносять горівку; Кіндрат Трифонович наливає келишок і підносить панотчиковому брату, але в тій хвилі, коли той уже мало що рукою до неї не дотикається, Кіндрат Трифонович бистро відхапує і сам випиває горівку. Панотчиків брат кректить і знов позирає на шапку. Але на сей раз усе заладилося благополучно.

— Я гадаю на будущий рік молотильню записати,— говорить Кіндрат Трифонович, а сам собі думає: «фігу з маком! а за котрі гроші?..»

— То полєзно,— відповідає панотчиків брат,— і селяни можуть при вас мати заробок.

— Я і сінокіску куплю,— упирається Кіндрат Трифонович.— Та й ще он є така сіялка...

— Сс....— чудується панотчиків брат.

Мовчать. Випили по другій.

— У мене маєток гарний! — каже знов Кіндрат Трифонович.

Панотчиків брат, не знати чому, нараз розпростирає руки, немов хоче обняти необнятное.

— Ну, так! Правда правдою, що гарний! Тре лиш рук приложити! — продовжує Кіндрат Трифонович.— А во, я на рік зачну молоко до Москви возити!

— То певно такі поїздки наладите?

— Ну, так! Візьмем, приміром, що корова дає... ну, хоч відро на день!

Панотчиків брат крекче і пручається взад.

— Ну, так..., ну, хоч відро на день! Положім хоч по вісім гривень за відро... кілько то винесе?

Кіндрат Трифонович задумується і в задумі випиває третій келишок, панотчиків брат з'їдає грибок.

— Самого торфу у мене кілько! — скрикнув нараз Кіндрат Трифонович.

— То ви, коли так, і торфом будете торгувати? — питає панотчиків брат і, приложивши руку до серця, щоб реверенда не відставала, крадеться ід столові вкроїти кусничок вудженини.

— Всім буду торгувати! І молоком буду торгувати, і торф буду продавати, і ягоди буду до Москви возити! Нині, небоже, ніщо очі витріщити та сидіти! Нині, небоже, дворянське фудульство набік!

— Сс...— дивується панотчиків брат,— то, видиться, ви зволите бачити, що нема в тім нічого... предосудительного?

Замість відповіді Кіндрат Трифонович випиває четвертий келишок і в той сам час показує на фляшку панотчиковому брату. Той гнетісінько послідував за його прикладом.

— А позвольте прознати,— питає панотчиків брат,— як же тепер купці, міщани... то на такий спосіб їм заборонено буде торгувати?

— А мені що до того?

— Значить, того вже не буде, щоби, як кажуть, всякому званію предєл був положений?

— Не буде, або що?

— Нічо, конечно, по писанію воно не те, щоби... бо, як кажуть, є продающії й купующії, є обробляющії землю, є й поєдающії.

— Ну, і що ж з того?

— Нічо, я так, для прикладу...

— І кого на світі твої дурниці можуть обходити?

Мовчать.

— А то ось іще мож занятися штучним годуванням риб,— винаходить нараз Кіндрат Трифонович.

— Се... значить, усяку рибу мож у себе завести?

— Усяку!

— Се... ну, погадаєш, яку оно власть чоловік над собою взяв!

— Ая, небоже, власть!

— Тільки тверді небесної і звізд небесних не здужав ще опанувати!

— А рибу зміг усяку!

— І то не без пользи?

— А ти хіба гадав, що без! Та же лиш зауваж собі, кілько в Москві за одну стерлядину платять!

— Що ж, то діло гарне! Може, й селяни при вас заробіток найдуть.

Мовчать. Кіндрат Трифонович злегка позіває.

— Я відтак усе буду сам! Дрова рубати — сам, молоко до Москви возити — сам, торф продавати — сам! — говорить він, приходячи напруго в унесення.

— Благоє діло, добродію! — притакує паиотчиків брат.

— Тепер, небоже, не то, що уперед бувало, ні, душенько, брешеш! Тепер усе тре самому: і припантруй сам, і змір сам, і поїдь сам, і знов припантруй, і знов змір!

То кажучи, Кіндрат Трифонович вертиться і тикає руками сюди-туди, неначе він в ту саму хвилю і пантрує, і мірить, і кудись їде.

— То правда, і наші тати говорили, що панське око товар тучить.

— Е, наші тати лиш говорити вміли, а під самими грішищів, що гною!

Паиотчиків брат ласкаво осміхається. Настає мовчанка.

— Добре бп то машину деяку вигадати, — говорить Кіндрат Трифонович.

— Про яку се машину ви зволите гадати?

— Ну, яку будь... щоб і жала, і косила, і дрова рубала, і масло робила, а всюди щоби один провід...

— Кажуть, що англіки багато всіляких машин видумують.

— От я би сидів собі дома, та робив би машини, а нсе би возив до Москви продавати.

— То вже бог англікам в тім згляді дав велику бистроту ума! — настає паиотчиків брат.

— А нашим не дав!

— За то наш народ обдарив благочестієм і благоугодною до церкви прихильністю.

— А я тобі ще раз скажу: кому в світі твої благодурниці можуть благопридатися?

Панотчиків брат збитий доразу з пантелику і закусує губи. Противно Кіндрат Трифонович гарячиться і поволі впадає в господарську гарячку. Він об'яснює, що налима мож спарувати з лящом і що з того повинна повстати риба, у котрої будуть печінки і молочко налимове, а селезінка лящова. Він об'яснює, що приклади подібного сполучення лучилися і в природі: стерлядь сполучилася з осетром і вийшла риба т и н, котру він їв на обіді у губернатора.

— Не у теперішнього,— поправляє він,— тепер у нас якийсь фума, аристократеня якесь, а он ще у попереднього, у покійника генерала Слабомислова.

Він об'яснює панотчиковому брату, яку се він машину запише: і дрова буде возити, і орати буде, і воду носити буде, і топити в ній будеться не дровами, а глиною, все глиною.

— Робітників, небоже, до тої машини мені зовсім не потрібно! — додає напослідок.

Він об'яснює, які се корови він позаписує з Англії: костей у сих зовсім нема, а все саме м'ясо та молоко, м'ясо та молоко!

Він об'ясніое неостаток, що виставить нову дзвіницю, таку дзвіницю: один поверх камінний, другий дерев'яний, потім знов один камінний, другий дерев'яний.

— Жертва богу угодная! — замічає панотчиків брат.— Жертва, добродію, то так, як кадило благовонноє!

— А ти гадав, що як?

— Впрочім, дзвініця у нас ще постоїть... он престіл би пригодився, Кіндрате Трифоновичу!

— Вже ти не бійся! Я все зроблю! І дзвіницю розвалю, і престіл розвалю! все розвалю! — об'яснює Кіндрат Трифонович.

І балакаючи таким способом, випиває келишок за келишком, келишок за келишком!

Панотчиків брат і собі ж випиває і тому-то раз на раз поправляє пальцями очі, немов хоче їх попродирати, щоби ліпше видіти. А за той час тішиться, що в один поранок набув стілько розмаїтших відомостей.

— Се ви благополєзноє діло задумали, Кіндрате Трифоновичу! — говорить він.

— Пек на тебе!

Напослідок вибрехавшись і, бачиться, міркуючи, що машини вже всі до одної повинаходжені, корови всі позаписувані, Кіндрат Трифонович не находить більше о чім бесідувати. Б'є друга година.

— Обідати! — кричить Кіндрат Трифонович.— А ти, отче, зі мною, чи ні?

— Та от ви, Кіндрате Трифоновичу, дуже цікаво розповідаєте! — послухав би-м вас іще троха.

— Ну коли так, то лишайся!

Подають обід; але дух господарського розпорядкування відлетів уже від Кіндрата Трифоновича. Він не то, щоби спав, а так якось насовився і лиш деколи поморгує панотчиковому братові на Іваська (дістоді-то: ади, як штуркає!), а Іваську знов і собі ж, не дбаючи там дуже, що гість у хаті, показує панові ззаду язик. Таким способом антагонізм, про котрий так багато говорить Кіндрат Трифонович, представляється панотчиковому братові на лицях в самім ділі.

— А ти чому не подав рижок до печені? — допитує Кіндрат Трифонович Іваська непевним, трохи путаним язиком.

— А тому не подав, що огірки є,— також путаним язиком відповідає Іваську.

— Ади, шельма, глумиться! — замічає Кіндрат Трифонович і моргає на панотчикового брата, нібито бере його за свідка Іваськового наглуму.

Накінець і смерклося. Панотчиків брат давно пішов, Кіндрат Трифонович спить і навіть у сні нічого не бачить. Як повалився на постіль, так голову в нього відразу немов чимось заложило. В передпокою вторує йому Іваську.

О шостій вечором Кіндрат Трифонович уже волочиться по своїх маштарнях і просить квасу. В середній світлиці понуро блимає стеаринова свічка... прочі завалені пітьмою. Кіндрат Трифонович волочиться і думає, що би тут таке зробити, аби...

— Аби що? — питає його якийсь внутрішній голос.

— Господи, як нудно! — зітхає Кіндрат Трифонович, не відповідаючи на запитання.

І знов ходить і все о чімось думає, все чогось вижидає. Думає о тім, що завтра, може бути, буде сніг, а може бути, що метелиця, вижидає що від Николи потиснуть морози.

— Ох, чорт би побрав! — скрикує він.

І знов ходить, і знов вижидає: чи скоро чай подадуть?..

— Іваську, а заклич-но ти, драбе, Агашку до мене! — кричить він голосом розпуки.

Сим разом Агашка надходить. То дівчина круглавенька, повненька, русява, з помарнілим, но дуже приятним личком.

— Що се ви, Агашенько, до мене зайти не ласкаві?— питає її Кіндрат Трифонович, семенячи круг неї ногами, як той закоханий когут.

— Хіба ви мене кликали? — відзивається Агашенька, повертаючися довкола своєї осі туди, куди заходив Кіндрат Трифонович.

— Я за вами з десять раз Іваська посилав!

— Івасько мені і слова не казав!

— Що за погана скотина! Але чому ж ви самі до мене ніколи не заглянете?

Агашенька не відповідає, вона капинку зарум'яніла.

— Ну, Агашенько?

— Я, Кіндрате Трифоновичу, я...— зачинає Агашенька, але якось не може скінчити.

— Ну, що ж ви такого?..

— Та я... позвольте мені, Кіндрате Трифоновичу, замуж вийти! — поспішно виголошує Агашенька і уриває, наче б сама злякалася своєї бесіди. А її личка аж горять, аж паліють від встиду і переляку.

Кіндрат Трифонович збитий з пантелику: він надумується, як би ту йому поступити, і, розуміється, як усякий, чиє самолюбство несподівано уражене, в першій хвилі впадає на найдурніший концепт. Він якось так надувається і показує ображену міну: він піднімає плечі і, відступивши кілька кроків взад, указує Агаші руками двері.

— З богом, Парашка! — говорить він.— Ну, коли так, то що ж, щаслива дорога!

— Серденько, Кіндрате Трифоновичу, їй-богу, я не можу! — говорить Агашенька і разом встидається і паленіє, ледве вимовляючи слова від зрушення.

— Га, коли не можете, то щаслива дорога! — відповідає Кіндрат Трифонович, наставляючи, як і вперед, подурному руки проти дверей.

Агашенька закриває лице рукавом і бистро вибігає.

Кіндрат Трифонович лишається сам і знов стає ходити. Але чує, що в нього зачинає щеміти серце, чує, що щось підступає до очей.

— Ладно, то ладно! — говорить він сам до себе.

— Що таке ладно? — питає його внутрішній голос.

— Ну, най си йде до чорта! — думає він.— Поїду до Москви і найду си другу... А вона, бачу, за кухаря?

І знов зачинає щеміти серце... і знов зачинає щось до очей підступати.

— Іваську, заклич Агату! — говорить він якимось зміненим голосом, виставляючи голову до передпокою.

За хвилю Івасько вертається і доносить, що Агашка не йде.

— То піди ти сам і скажи їй, що я... так!

Івасько щезає.

— Ви мене кликали, Кіндрате Трифоновичу? — роздається в темноті знакомий голос.

— За кого ви, Агашенько, замуж виходите? — питає Кіндрат Трифонович.

— Я... за кухаря... за Стефана!..

— Гм... за Стефана! А дівкою погуляти не раді?

— Та вже... позвольте мі, Кіндрате Трифоновичу!..

— Ну, бог з вами! А хто у вас за старосту буде?

Агашенька перебирає пальцями кінці великої хустки, котру навергла собі на шию.

— Хочеш, щоби я був за старосту?

— Ах ні... ні, де ж мені трудити вас, Кіндрате Трифоновичу?..

— Що ж, і за старосту мя взяти не ласка?..

Агашеньці, видно, не люба тота бесіда: вона переступає з ноги на ногу, рада би вийти. Кіндратові Трифоновичеві бачиться, що вона невдячна.

— Ну, з богом! Що ж... коли я... коли я... ну, з богом!

Кіндрата Трифоновича щось мов давить за горло, і він кашляє, щоби скрити своє зрушення, але коли назад підводить голову, Агаші нема вже перед ним.

— Бодай хоть жити лишитеся у мене? — кричить він за нею і, не одержавши відповіді, воркоче: — Ади, і відповісти не хоче! Ладно!

Між тим надворі метіль розгулялася; вона несе цілі снопи снігу від ріки і укладає їх скиртами круг панського двору; вона наповнює воздух якимось замішанням і закриває огники, що блимають по людських хатах, в тиху погоду видні з панського двору; вона свистить і виє; вона товчеться о стіни і вікна, немов проситься з холоду до теплої хати.

«Ні тобі вправо, ні тобі вліво! Ні тобі вправо, ні тобі вліво!» — чує ті слова Кіндрат Трифонович виразно крізь той понурий ревіт хуртовини.

Робити зовсім ніщо; що було роботи — все переробив; що було гадок — все перегадав. Годинник ліниво стукає тік-так, тік-так, і Кіндрат Трифонович чує, як розмахи язичка, один за другим, уносять його надії. Він чує, як з кождою хвилиною все більше й більше дряхліє, що дерево життя підточене, що листки з нього один за другим все обпадають, все обпадають...

— Що ж се він, паскудник, чаю не дає! — зривається він, мов опарений, переконавшися, що часова стрілка: стоїть на пів до осьмої.— Іваську, чаю! Чому чаю не даєш! Чи я го не варт, чи що?

Іваську хоче виходити.

— Ні,— скажи ти мені, чи я не варт чаю, що ти мене до сеї години мориш?

— Я гадав, що не треба! — відгризається Іваську.

— Ти гадав! Він гадав! Ну, прошу, він гадав! А знаєш, як таких свинопасів за гадання?.. Він гадав!.. Ти, ти... ах, ти!., Ну, марш!.. Ладно!

Кіндрат Трифонович знов рахує свої кривди: тоді а тоді пороху не стер, тоді а тоді покривлявся, тоді а тоді розхохотався панові в очі, тоді а тоді наважився без чаю лишити...

— Агашку збаламутив,— говорить він мимовільно, перехилюючи голову вбік, немов шепче о тім секретно становому до вуха.

Але ось і чай випитий. Кіндрат Трифонович бере затовщені карти і зачинає викладати пасьянс. Він загадує, чи уродиться у нього жито в десятирицю,— не виходить; загадує, чи лишиться Агаша жити у нього,— не виходить; загадує, чи обмине його маєток публічна ліцитація,—не виходить.

Ні тобі вправо, ні тобі вліво! Ні тобі вправо, ні тобі вліво! — завиває хуртовина на дворі.

Кіндрат Трифонович спить; в світлиці гаряче і душно; він розкидався; одна рука звисла з постелі, друга лежить на лівій стороні грудей, немов стримати хоче поспішне биття серця. Йому сниться, що отсе вийшов якийсь новий указ. Про що іменно той указ, того сон не об'яснює, але вже само слово «указ» витискає краплі холодного поту на лиці Кіндрата Трифоновича. Він стогне і захлистується.

Рано о осьмій, ледве на світ займається, будить го Іваško.

— Що таке? Що таке? — питає він, глядючи на Іваська мутними заспаними очима.

— Становий приїхав!

— А!.. Лладно! — відзивається Кіндрат Трифонович, а на його лиці осідає насмішливий вираз, котрий не подобається Іваськові.

— Приїхав маєток секвеструвати! — додає Іваško наперекір, немов бажаючи відразу обілляти Кіндрата Трифоновича студеною водою.

Заслона паде.

ПРЕМУДРИЙ В'ЮН

Жив та був собі в'юн. І батько, і мати у нього були розумні; помаленьку та потихеньку аредові віки в ріці прожили і ані в окріп, ані в щупакову хавку не попали, і синові теж заказали: «Гляди, синоньку,— говорив при смерті старий в'юн,— коли хочеш вік звікувати, то стережись, що сили маєш!»

А у молодого в'юна розуму було видимо-невидимо. Почав він тим розумом міркувати і бачить: куди не повернись, усюди йому біда. Навкруги в воді все великі риби плавають, а він з усіх найменший; всяка риба його проглинути може, а він нікого проглинути не може, та й не розуміє, пощо глитати? Рак може кліщами його через пів перещипнути; водяна блоха може впитися йому в хребет і до смерті замучити. Навіть свої брати-в'юни, і ті, коли побачать, що він комарика зловив, цілим стадом так і кинуться віднімати. Віднімуть і зачнуть між собою битись, тільки комара задарма порозщипують. А чоловік? От іще злюще сотворіння! Скілько хитрощів він попридумував, щоб його, в'юна, скоропостижною смертю погубляти! І неводи, і сіті, і верші, і в'ятіри, і напослідок — вудку! Бачиться, нічого нема глупішого від вудки. Нитка, на нитці гачок, на гачку хробак або муха настромлена. Та й як настромлена! В самім, можна сказати, неприроднім положенні. А між тим якраз на вудку в'юн найбільше й ловиться. Старий батько нераз його від отої вудки остерігав. «Найдужче,— мовляв він,— бережись вудки. Бо хоч вигадка се глупа та преглупа, але ж з нами в'юнами, що глупіше, те й певніше. Кинуть нам муху, немовби-то й приголубити нас хочуть, ти її проковт-

нещ, аж на тобі, в мусі й смерть твоя!» Розповідав йому старий і об тім, як він раз мало що в окропі не опинився. Ловили їх тоді цілою валкою, півперек цілої ріки невода розтягнули, та так верстов зо дві по дні волокли й волокли. Страх, кілько риби тоді попалось! І щупаки, і окуні, і головатиці, і плотиці, і ковблі,— навіть лящів-лежебоків із намулу зо дна ріки піднімали! А в'юнам так і лік загубили. І яких страхів він, старий в'юн, натерпівся, поки його по ріці волокли,— сього ні в казці сказати ні пером описати. Чує, що його везуть, а куди везуть — не знає. Бачить, що у нього поправоруч щупак, а поліворуч окунь, думає: «Ось-ось зараз, коли не один, то другий його проковтне»,— а їм ані в думці. Не до того їм було в тій хвилі! У всіх одне тільки на умі: «Смерть прийшла!» А як і за що вона прийшла — ніхто не розуміє. От вкінці почали крила у невода стягати, виволокли його на берег і почали рибу з матні в траву висипати. Тут-то він і дізнався, що се таке — окріп. Палахкотить на піску щось червоне, сірі облаки від нього вгору підлітають, а спека така, що на нього відразу млість ударила. І без того без води душно, а тут ще піддають. Чує він: «Огонь» — кажуть. А на тім огні покладено щось чорне, а в нім вода, мов в озері під час бурі, ходором ходить. Се кажуть: «Котел». А напослідку почали говорити: «Кидай рибу до котла, росіл буде!» І почали туди нашу братію кидати. Шпурне рибак рибчину, та зразу пірне, потім мов божевільна вискочить, потім знов пірне — та й затихне. Мовляв, «окропу закуштувала». Кидали, кидали, зразу без розбору, а далі один дідусь глянув на нього та й каже: «Яка з нього, з такого дріб'язку, для росолу познака буде? Нехай краще підросте ще в ріці!» Взяв його за дихавки та й кинув назад у вільную воду. А він не дурний вдався, та як чкурне додому, так тільки давай бог ноги! Прибіг, а в'юниха його з нори ні жива ні мертва визирає. І що ж! Кілько-то небіжчик в ту пору не наговорився, що се таке окріп і яка його вдача, та все-таки і до сього дня в ріці мало хто має добре розуміння об окропі! Але він, в'юн-син, прекрасно затямив науки в'юна-батька і добре їх собі на вус намотав.

— Треба остерігатись добре,— сказав він сам до себе,— а то якраз пропадеш! — І почав жити та поживати.

Поперед всього нору собі таку придумав, щоб увесь міг в неї затісатись, а ніхто другий не міг би в неї залізти. Довбав він рилом сю нору цілий рік, і стілько страху за

той час наївся, ночуючи то в намулі, то під водяним лопухом, то в очереті! Вкінці все-таки видовбав на славу. Чисто, тісненько, якраз тільки йому одному й поміститись можна.

Дальше життя своє рішив він заладити на такий лад: вночі, коли люди, звірі, птиці і риби сплять, він буде на проходи виходити, а весь день буде в норі сидіти і дрижати. Але позаяк їсти-пити все-таки треба, а пенсії він не побирає і прислуги не держить, то буде вибігати з нори около полудня, коли вся риба вже сита, і чень бог дасть, що якунебудь комашину й уловить. А коли не уловить, то й голодний в норі заляже і буде знов дрижаки їсти. Бо ліпше єсть не їсти, не пити, ніж з ситим черевом живота позбутися.

Так він і поступав. Ніччю на проходи виходив, в місячнім світлі купався, а весь день лежав в норі і дрижав. Тільки в сам південь вихопиться, що де що прихапнути, та чи багато ж то в південь і нахапаєш! В ту пору і комар під листя від спеки ховається і бобрунка під кору залазить. Наликається води, та й шабаш!

Лежить він день поза день в норі, ночей недосипляє, голодом приморюється, а все тільки думає: «Здається, я ще живий? Ах, але що то завтра буде?»

Задрімає, грішним ділом, а в сні йому сниться, що ось він двісті тисяч на лотереї виграв. Не стямиться від радості, перевернеться на другий бік,— аж глядь, а у нього ціле піврила із нори виставилось! А що коли б в тій хвилі водяна миша близько підвернулася! Адже ж витягла б його з нори як свого!

Раз він прокинувся і бачить: прямо проти його нори рак стоїть. Стоїть недвижно, мов заклятий, і вибалушив на нього свої кощаві очі, тільки водяна течія вусами його має. От коли він страху набрався! І цілого півдня, поки зовсім не стемніло, той рак його піджидав, а він за той час все дрижав та дрижав.

Іншим разом тільки що він успів перед зіркою до нори вернутися, тільки що в передсмаку сну солодко позіхнув, коли зирк,— перед самою норою відки не взялась щука, стоїть і зубами клацає. І також цілий день його стерегла, немов самим його видом сита була. А він і щуку ошукав: не виліз із нори, та й годі. І не раз і не два такі пригоди йому лучались, а мало що не кождого дня. І кождого дня, дрижачи, відносив він побіди і перемоги над ворогами,

кождого дня повторяв: «Слава тобі господи, я ще живий!»

Але мало сього: він не женився і дітей не мав, хоч у його батька сім'я була велика. Він міркував так: не штука було батькові прожити! В ту пору і щуки були добріші, і окуні на нас, на дріб'язок, не лакомились. А хоч раз він і попався був у невода, то й там дідусь такий найшовся, що його визволив. А нині риби в ріках обмаль, то вже й в'юна ніхто певно з берега в воду не кине. Куди вже тут до родинного життя! Коли б тільки самому якнебудь продихати!

І прожив премудрий в'юн з окладом сто літ. А все дрижав, а все дрижав. Ні приятелів у нього, ні свояків; ні він ні до кого, ні до нього ніхто. В карти не грає, горівки не п'є, люльки не курить, за гарними дівчатами не бігає, тільки дрижить та одну думу думає: «Слава богу, бачиться, я ще живий!»

Навіть щуки вкінці почали його хвалити: «От каби всі так жили, то-то би в ріці супокій був»!. Та тільки вони навмисне се говорили, думали, що після такої похвали він зараз і прибіжить до них з візитом: ось, мовляв, я! А вони тут його й хахап! Але він і на сю хитрість не піддався і ще раз своєю мудрістю ворожі замисли побідив.

Кілько літ минуло після ста літ — не знати, а тільки прийшла вкінці премудрому в'юнові черга помирати. Лежить в норі і думає: «Слава богу, умираю своєю смертю, так, як умерли батько і мати». І пригадались йому тут щучині слова: «От коли б усі так жили, як сей премудрий в'юн живе!..» Ану-ко й справді, що було б тоді?

Почав він міркувати своїм розумом, котрого у нього було видимо-невидимо,— і нараз йому немовби хто слово шепнув: «Адже ж так, мабуть, увесь в'юнівський рід давно б перевівся! Бо для розмноження в'юнівського роду попереду всього потрібна сім'я, а у мене її нема. Але й сього мало: щоб в'юнівська сім'я зміцнялась і процвітала, щоби члени її були здорові і крепкі, треба, щоб вони виростали в рідному живлі, в воді, а не в норі, де я майже осліп від вічного сумерку. Конечна річ, щоб в'юни й поживи доволі здобували, щоб не цуралися товариства, друг з другом щоби хліб да сіль водили, і друг від друга б чеснотами і всяким добрим прикметам навчались, бо тільки таке життя може вдосконалювати в'юнівську породу і не допустити її здрібніти і виродитися в пуголовиці. Хибно,

значить, думати, що тільки ті в'юни можуть уважатися добрими горожанами, котрі, одурівши від страху, сидять в норах і дрижать. Ні, се не горожани, а щонайменше, непожиточні в'юни. Нікому від них ні тепло, ні холодно, нікому ні честі, ні зневаги, ні слави, ні хули... живуть, дарма місце занімають, дарма хліб у бога їдять».

Все се так виразно і ясно показалось йому, що нараз його знесла смертельна охота: дай-ко я вилізу із нори і гоголем по всій ріці пропливу! Але заледве він подумав таку думу, коли тут же й перелякався. І почав, дрижачи, конати. Жив дрижачи — і вмирав дрижачи.

Все життя в одній хвилині перед ним пронеслось. Яких він радощів зазнав? Кому добру раду дав? Коли добре слово сказав? Кого приголубив, пригрів, захистив? Хто чув про нього? Хто згадує о нім? І на всі ті питання йому прийшлось відповідати: нікому, ніхто.

Він жив і дрижав, та й тільки й усього. Навіть тепер: смерть у нього за плечима, а він все дрижить, сам не знає про що. В норі у нього темно, тісно, нікуди й повернутись; ні сонячний промінь туди не загляне, ні теплом не повіє. І він лежить в тім вогкім сумраці, незрячий, дряхлий, нікому не потрібний, лежить і дожидає — коли-то вкінці холодна смерть навіки ослобонить його від того безхосенного буття. Чує він, як коло його нори шмигають другі риби, може, такі ж як і він в'юни,— і ані одна до нього не навідається. Ані одній на думку не спаде: ану-ко розпитаю я у премудрого в'юна, яким скусом він умудрився сто літ з окладом прожити, що ні щука його не проглинула, ні рак кліщами не перещипнув, ні рибак на вудку не зловив? Плавають собі безжурно і, може, навіть не знають, що ось у сій норі премудрий в'юн віку свого доживає.

І що з усього найприкріше: не чути навіть, щоб хтонебудь його премудрим назвав. А так-таки балакають: «А чули ви про того старого дивака, що не їсть, не п'є, нікого не бачить, ні з ким хліба-солі не водить, а все тільки своє ледаче життя оберігає?» А деякі навіть прямо його дурнем і безстидником величають і дивуються, як таких поганців свята вода носить.

От так-то він розумом своїм міркував і дрімав. Краще сказати: не то щоб дрімав, а почав уже в нетяму попадати. В ухах його роздавався передсмертний шум, по цілім тілі розлилась утома. І привидівся йому колишній при-

надливий сон, немовбито він двісті тисяч на лотереї виграв; немовбито виріс на цілого піваршина і сам щупаків пожирає.

А поки се йому снилось, рило його помалу-малу та й зовсім із нори висунулось. І нараз його не стало. Що тут сподіялось,— чи щука пожерла, чи рак кліщами перещипнув, чи сам він своєю смертю помер і виплив на поверхність,— свідків на се не було. Та, мабуть-таки, сам помер, бо що за розкіш щуці пожирати хорого, умираючого в'юна, а надто ще премудрого?

М. Г. Помяловський

БУРСА І БУРСАКИ

ОЧЕРКИ І КАРТИНИ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ПЕРЕКЛАДЧИКА

Знакомлячи галицьку громаду перший раз із письмами Николи Герасимовича Помяловського, конечно нам на вступі сказати дещо про особистість і життя того симпатичного писателя. Притім ми покористуємось обширною біографією, уложеною по смерті писателя приятелем його М. О. Благовєщенським і поміщеною зразу у «Современнике», а відтак виданою в осібній книжці поперед повного зібрання творів М. Г. Помяловського в Петербурзі[1].

Помяловський родився 1835 р. в Малій Охті, близько Петербурга, де отець його був дияконом. Враження дитинячих літ глибоко врилися в його тямку і стали першою засновою, на котрій пізніше виробився його оригінальний світогляд, котрий він сам у повісті «Молотов» так характеристично назвав «цвинтарництвом» («кладбищенством»). Отець його, чоловік тихий, супокійний, не тиранив маленького Николу, як се часто лучалося в російських духовних родинах, і наш писатель до послідніх літ з любов'ю і поважанням хоронив його пам'ять. Отець сам учив його читати і писати, а на восьмім році від роду віддав його до бурси. Свої перші враження бурсацькі описав покійник в четвертім «Очерку бурси», і як побачать читателі, доля маленького «Карася» була зовсім незавидна в новій святині науки.

В бурсі пробув Помяловський 14 літ. Зразу бурсацька наука приходила йому легко, але швидко вона так йому збридла, що учителі сікли-сікли бідолаху (усього в бурсі

---

[1] Полное собрание сочинений Н. Г. Помяловского. С портретом и биографиею автора, составленною Н. А. Благовещенским. Третье издание, II т., 1874.

сікли його, як сам каже, 400 раз), а далі й січи перестали. Він засів у т[ак] зв[ану] камчатку (ослячу лавку), а авдиторові, що мав щораня переслуховувати лекцію в школярів, казав записати собі н а в і к и н у л ю. Жорстоке обходження в бурсі загартувало здоров'я і характер Помяловського, навчило його глибоко ненавидіти всяку неправду, всякий гніт і утиск, навчило розбирати кожде явище життя свобідно, совісно і розумно, хоть з другого боку не дало майже ніякого підготовлення в реальних науках.

Замешкавши по виході з бурси у матері, Помяловський принявся за виховання молодшого брата, і се навело його на обдумування питань педагогічних. Результатом того роздумування було кілька картинок, з котрих тільки одна «Вукол» була надрукована в «Журнале для воспитания». Уже в тій картинці замітний глибокий аналіз, психологічне і майстерське оброблення предмета. Похвали заохотили його до дальшої літературної роботи. В ту пору він читав багато. Особливо «Современник» електризував його. Статті Добролюбова і Чернишевського він читав і перечитував. А тим часом сам приладжував до друку першу значнішу повість «Мещанское счастье», котра і була надрукована в «Современнике» 1861. Але заким міг сісти до другої повісті «Молотов», занепав на здоров'я і мусив датися відвезти до шпиталю. Тут зачав «Молотова», а видужавши, засів до нього з гарячковою поквапністю. В падолисті 1861 надруковано «Молотова», але Помяловського почала гризти якась тоска, він почав напиватися. Між тим засів до нової праці і почав обширну повість «Данилушка», котрої викінчив лиш перший уступ. Гадка була зразу у Помяловського провести «Данилушку» через цілу бурсу і таким способом описати бурсацьке життя. Але він швидко закинув тоту гадку і задумав обробити «бурсу» в двадцяти віддільних картинках, із котрих викінчив лиш чотири, з котрих першу ось тут подаємо в перекладі.

Але праці літературні, котрі займали, затопляли цілу нервову натуру Помяловського, лишали й на нім самім глибокі сліди. Ідеали і переконання його і його приятелів різнилися дуже від понятій більшості прочої інтеліґенції; осущення тих ідеалів було так далеке,— чесності, щирої охоти і совісної праці було так мало в суспільності, що Помяловського аж сум зібрав дивитися на тото «підчищене чоловічество». Тота сама недуга суспільна, що увігнала

в могилу майже найзнаменитшого російського критика Добролюбова, увігнала в неї і Помяловського. Він став заводити знакомства в найнижчих класах петербурзької людності, пропадав не раз по тижневі, волочився по найнужденніших шинках із своїми новими знакомими і запивався насмерть. Немало студій робив Помяловський в тих місцях, аналізуючи тото забуте, погорджене, пропаще поденння суспільності, і деякі етюди посписував в уривках, що мали відтак увійти до великого роману «Брат і сестра». Рівночасно з тим романом він розпочав писати широку картину з сільського життя п[ід] н[азвою] «Поречане». Але не довелось йому скінчити ні одної, ні другої повісті. Він швидко занепав знов на білу гарячку і 5 ж о в т н я 1863 р. умер, проживши всього 28 літ.

Що перед усім характеризує письма Помяловського, то жива, твереза правда фактів і так само жива, енергічна бесіда. Силою і характером свого таланту він стоїть найближче Решетникова, і в кружку писателів російських новішої, натуральної школи він стоїть високо. Але при всій правді представлених фактів в його письмах усюди пробивається його гаряча чесна душа, ясні і тверді переконання та щире бажання направити недолю і нужду, котру описує на показ усьому світові. От тота гарячність власного переконання, тото нервове життя, тремтяче в кождій стрічці його письм, робить Помяловського близьким і рідним серцю кождого, хто й сам щиро і гаряче бажає щастя нещасним і волі невольникам. Тота гаряча нервовість становить найоригінальнішу черту Помяловського і найбільше відрізняє його від Решетникова, котрого до крайності об'єктивні твори немов давлять нас ваготою і голою правдою фактів. Смерть забрала обох авторів у розцвіті віку, коли один і другий саме що задумували написати найкращі свої твори.

ЗИМОВИЙ ВЕЧІР В БУРСІ

Шкільна година скінчилася. Бурсаки іграють.

Величезна кімната, в котрій міститься другий клас бурси, має всі признаки ф у н д у ш і в щ и н и, с[е]є відзначується повною недостачею домашності і затишшя. Стіни з промерзлими наскрізь углами брудні, покриті чорно-бурими плямами і басаманами, пліснею та ржею; повала підперта дерев'яними стовпами, бо давно вже нагнулася і без підпірок туй-туй грозила впасти; поміст на зиму посипали піском або трачинням: якби не то, на нім кисло би раз у раз болото від снігу, котрого ученики наносили на чоботах з вулиці. Від задньої стіни йдуть «парти» (лавки); коло передньої, межи вікнами, стіл і крісло для учителя; направо від нього чорна таблиця, наліво край дверей на підніжку відро води для спрагнених; в противнім куті піч; межи печею і дверми вішалка, на кульках котрої висить цілий ряд уборів: плащі, кожухи, кафтани, загортки всілякі — все попереробляване з материнських капот та вітцівських реверенд, підшиване, крите сукном, шерстяне та бавовняне; на всім тім видніється клоччя вати і діри, і багато на тім «місці злачнім і прохладнім» паразитів, що з'їдають тіло бурсака. Через п'ятеро вікон з зеленкуватими, мутними шибами пробивається мало світла. Смрід і задуха в класі; воздух затухлий, якийсь перегорклий, сірий і холодний.

Ми беремо бурсу в тім часі, коли скінчився період п а с и л ь н о г о о б р а з о в а н н я і введено п р а в о п о в н о л і т н о с т і. Були часи,— давно вони минули,— коли не лиш малолітніх, але й бородатих дітей на приказ начальства насилу гнали з сіл, часто з дяківських і паламарських місць, щоби в бурсі вивчилися

читати, писати, рахунків і церковного уставу. Деякі були позаручувані і любенько вижидали медового місяця, коли нагрянула буря і заручила їх з Пожарським, Меморським, псалтирою та церковним осьмогласником, познакомила з маєвими (різками), приморила голодом і холодом. В тих часах і в народних школах більша часть була дорослих, а о других класах, особливо семінарських, і казати ніщо. Хто був уже досить в літах, того не довго держали, а, повчивши літ три-чотири, випускали дячити; зате ученики молодші і цікавіші до науки, от так нижче (а часом і вище) тридцятки, нерідко доходили богословського курсу (найвищого семінарського класу). Свояки плакали, ревіли і заводили, виправляючи своїх соколиків на науку; соколики вертали домів з глибокою ненавистю і обридженнями против школи. Но то було дуже давно.

Часи минули. Народ помалу-малу прийшов до переконання — не то, що наука потрібна, але радше, що хоть круть, хоть верть, а її не уйдеш. Треба було перейти бодай народну школу, щоб мати право стати хоть би й паламарем у селі. Вітці самі везли дітей до школи, лавки швидко заміщувалися, число учеників більшало і напослідок так змоглося, що не мож їх було змістити в школі. Тоді видумали знамените право повнолітства. Вітці все ще давнім звичаєм віддавали на науку дітей дорослих і нерідко привозили шістнадцятилітніх парубків. Провчившися в чотирьох класах бурси по два роки, такі ставали повнолітніми; тоту причину їм виписували в титулі (в свідоцтві) і відправляли за ворота (наганяли). В бурсі було до п'ятисот учеників: з них рік-річно діставало титулку сто або й більше хлопа; натомість прибувала нова маса з сіл (більшість) і міст, а за рік виправляли нову сотню за ворота. Обдаровані титулкою ставали новаками в монастирях, дячками, сторожами церковними і консисторськими писарями; але більша їх половина швендалася без певного пристанівку по єпархії, не знаючи, куди дітися з своїми титулками. Нераз пробігала грізна чутка, що всіх безмістних будуть відбирати в рекрути. Тепер видите, яким способом піддержувався школярський комплекс і чому в темному і брудному класі стрічаємо через пів зовсім дорослих.

Надворі хляпавка і різкий вітер. Школярам і не в гадці йти надвір. На перший погляд видно, що в їх величезному

класі більше ста люда. Що за різнохарактерне заміщення, що за суміш уборів і лиць!.. Є двадцятичотирилітки, є й по двадцять літ. Школярі розповзлися на множество купок; ідуть забави оригінальні, як і все оригінальне в бурсі; деякі ходять самотою, другі, незважаючи на шум, сплять не лиш на помості, а то й на лавках, над головами товаришів. В хаті стоїть клекіт від голосів.

Більша часть осіб, котрі стрінуться в нашім очерку, будуть зватися тими прізвищами, котрими прозвали їх товариші, як ось: Митаха, Єлпаха, Тавля, Шестиухий Чабер, Тхір, Плюнь, Омега, Каська і т[ак] д[алі], але того не можемо зробити з Семеновим: бурсаки дали йому таке прізвище, якого не пропустить ніяка цензура — дуже неблагоподібне.

Семенов був хлопак гарний, літ шістнадцяти. Син міського священика, одітий чистенько; зразу видно, що бурса не вспіла ще доразу стерти з нього слідів домашнього життя. Семенов чує, що він міщух, а на міщухів товариство гляділо з погордою, звало бабами; вони люблять мамунці та мамунцині булочки і медівнички, не вміють битися, бояться різок, народ безсильний, стоячий під опікою начальства. Для товариства рідко котрий міщух становив виїмку від того правила. Дивне було лице у Семенова — ніяк не розгадати його: сумне а враз і хитре, страх перед товаришами змішаний з потайною ненавистю. Тепер йому вкучно, і він вештається з кута в кут, не знаючи, чим забавитись. Він силується держатися в стороні від товаришів окремішком, але всі позбивалися в купки, завели всілякі забави, співають пісні, балакають, і йому забаглося з ким-небудь розділити свобідний час. Він підійшов ід одній купці, де грали в камінчики, і проговорив несміло:

— Братчики, прийміть і мене!

— Когут свиням не товариш,— відгукнули йому.

— А того не хочеш? — сказав другий і підсунув йому під сам ніс здоровенну дулю з великим брудним нігтем на великім пальці.

— Забирайся, заким в карк не дістав! — покрикнув третій.

Семенов понуро відійшов набік; на нього не зробили надто прикрого враження слова товаришів: він давно вже привик до них і освоївся з таким обходженням.

— Панове, з окропу гарячих!

— Кому, Тавля? — відкликнулись голоси.

— Гороблагодатському.

Семенов враз з другими поквапився ід столові, довкола котрого також йшла ігра в камінчики межи двома повнолітніми; а крім того, Гороблагодатський був другий силач у класі, а Тавля четвертий. Лиця, що обступили граючих, радо всміхалися, вижидаючи неабиякої забави.

— Ну! — сказав Тавля.

Гороблагодатський положив на стіл руку і розкрачив на ній пальці. Тавля розмістив на його долоні п'ять невеличких камінців і то якнайненаручніше.

— Підмітуй! — сказав він.

Гороблагодатський підкинув камінці вгору і зловив тільки три.

— За два! — скрикнули окружаючі.

— Пиши, небоже, тестаменти! — додав і собі ж Тавля.

Гороблагодатський, не кажучи й слова, положив ліву руку на стіл. Тавля підкинув камінець догори, успів за час його польоту з страшною силою ущипнути руку Гороблагодатського і знов зловив камінь.

Всі довкола зареготалися.

Гра в камінчики, здається, усім знакома, але в бурсі її на окремий лад подоповнювали: тут її грали з щ и п ч и к а м и, та ще щ и п ч и к а м и х о л о д н е н ь к и м и, т е п л е н ь к и м и, г а р я ч е н ь к и м и із о к р о п у г а р я ч и м и, котрі діставалися програвшому. Без щипчиків грали самі молоді, з е л е н і ш п а ч е н я т а, а про щипчики «з окропу гарячі» я ось тепер розказую.

Між тим м а т к а (головний камінець) літала в повітрі, а Тавля своїми здоровенними руками скручував шкіру на руці товариша і шарпав її з лютістю. По двадцятьох щипчиках рука сильно почервоніла, по п'ятдесятьох повиступали синці.

— А що, добре так? — питає Тавля, зазираючи йому в очі.

Противник мовчить.

— Добре тобі так?

Противник ні пари з уст.

— Дремехни, дремехни дужче! — підкрикують окружаючі.

— Заплач, дам спокій! — говорить Тавля.

— Уважай, щоби самому не довелося плакати! — відказав Гороблагодатський. Здоровий парубіка терпів

сильну біль в руці, але тільки понурий позір заявляв; що в нім діялося.

— Що, душко, болить?

Тавля щипнув з усієї сили, аж Гороблагодатський мимоволі зуби закусив. Всі знов у регіт.

— Життя чи смерть?

Сильний щипок повторився серед загального реготу. В тім реготі не чутно було ні злорадності, ні неприязної насмішки: товариші добачали у всьому тільки комічну сторону. Лиш один Семенов усміхався якось чудно; його вдоволення було не то, що вдоволення других, і справді він нишком шептав сам собі:

— Так вам треба, так вам треба!

Дійшло до сотки.

— Ну, чорт з тобою! — заключив напослідок Тавля.

Гороблагодатський глибоко ненавидів Тавлю і заходив з ним у забаву тільки тому, щоб взяти верх і задати противникові більше, ніж з окропу гарячих. Оба вони були р е п е т е н т и. Кожда школа має свої перекази. Старші школярі, насилу засаджені за книжку, утворили з-межи себе т о в а р и с т в о, котре стало сторчака против н а ч а л ь с т в а і переказувало своїм потомкам ненависть до нього. Начальство й собі ж не потакувало товариству і, щоби удержати його в карбах, винайшло цілу систему бурсацької бюрократії. Знаючи, що всяке царство, розділене на кусники, не встоїть, воно віддало одних товаришів під власть другим, бажаючи внести між них незгоду. Такими властями були: с т а р ш і с п а л ь н и к и із дорослїших, с т а р ш і д е ж у р н і із спальників, котрі за чергою тижнево наглядали за цілою школою; ц е н з о р и, надзираючі заховання в класі; а в д и т о р и, котрі переслуховували рано лекції і записували класи в каталогах; вкінці послідня власть і мало що не найстрашніша — с е к у н д а т о р, ученик, котрий на приказ учителя бив своїх товаришів. Всі тоті власті вибирані були з-поміж репетентів. Ученик, просидівши в лавці два літа, за лінивство і невміння лишався в тому самому класі ще на два,— тому і звався репетентом. Зовсім натурально, що такий ученик, хоть щотрохи, а таки виносив із лекцій учителів і тому більше знав, як новий; начальство бачило на те і не помилялося: репетенти, бажаючи удержати власть у своїх руках, вчилися пильно, і більшість їх позаймала перші місця; бо не з тумануватості, а з лінивства вони

й р е п е т у в а л и. Ось основи шкільної бюрократії, через котру начальство хотіло розбити товариство.

З усього того вийшла лиш погань. Начальство, довіряючи репетентам, спускалося на них доразу; жалоба на репетента була образою для надзирателя і інспектора; деспотизм їх розвився в високій мірі, а нічо так не опідлює духу наукового закладу, як власть товариша над товаришем; цензори, авдитори, старші і секундатори могли без перепони робити, що їм подобалося. Цензор — то був ніби царик у своїм царстві, авдитори становили його двір, а репетенти — аристократію. Притім репетенти, просидівши два роки більше, натурально були старші, а тому-то й фізична сила була по їх стороні. Наостаток з тої самої причини вони знали обряди і форми свойого класу, характер учителів, знали, як їх ошукувати. Новичок без помочі репетента не вмів кроком ступити. Начальство, вводячи такий деспотизм, думало, що посіє серед товариства роздори і доноси. Вийшло зовсі не те: при шкільнім репетентстві лиш виродилися в товаристві такі гадюки, мерзенні гадюки, як Тавля, і такі дикі характери, як Гороблагодатський. Вони ненавиділи один другого, бо уживали своєї власті на зовсім розличні цілі. Тавлю ненавиділи і другі силачі, як Лашезін і Бенелявров; його всі ненавиділи, а більшість боялася, як вогню.

Тавля, репетент-авдитор, а до того силач, був страшенний к у б а н я р, тіщив від підчинених гроші, булки, порції м'яса, папір, книжки. Крім усього того, Тавля був лихвар. Лихва в бурсі, при її поганім устрою педагогічнім, була безсовісна, люта, безпощадна. В таких розмірах її ніде й ніколи не бувало й не буде. Зовсім не рідкість, а противно звичай, що за д е с я т ь к о п і й о к н а т и ж д е н ь п л а т и л о с я п ' я т н а д ц я т ь, т[о] є[сть] після загально принятих регул на рік виходить д в а д ц я т ь п ' я т ь р а з і в к а п і т а л н а к а п і т а л. Притім треба завважити, що коли довжник після умови не приносив довгу за тиждень, то по другім тижні мусив принести не п'ятнадцять, а двадцять копійок. Така лихва бог зна коли війшла в звичай у бурсі; не один Тавля так здирав, він тільки найдужче здирав. А позичка все була потрібна. Треба було підкупити цензора або там авдитора: не підкупиш — біда, а грошей нема, ось і йде сякий-такий до свого-таки товариша, лихваря, пристає на який-будь процент, щоби лише збавитися від прелютих

різок. Кредит звичайно гарантується кулаком або погрозою, що при першій лучшій нагоді «погано буде з нами, скоро не віддаси»,— і погроза скуткувала, бо на лихварів пускалися самі тільки дужі репетенти. Завважити треба, що більша часть тягарів в тім згляді падала на міщухів, бо вони щонеділі ходили додому і приносили з собою грошенята; тому-то на міщухів навалювалися всі, хоч і з них той уже вважався багачем, хто діставав на тиждень з який гривеник. Тому-то деякі позалазили в довги і, не могучи їх сплатити, д а в а л и т я г у. Погана, гнила і зіпсута Тавлина натура проявилася вся при деспотизмі репетентства. Він жив собі як пан, знати не хотів нікого; йому нотували лекції і виписували слова, котрі треба було виучувати; сам, бувало, не встане, щоби води напитися, а кричить: «Гей, Каська, пити!» Півавдиторні щипали його в п'яти, а ні, то каже, було, ножиком совати собі між волоссям по голові; заставляв їх говорити казки, і то, конечно, страшні, а скоро нестрашно — б'є; та й до чого лишень при глибокім зіпсутті Тавля не уживав півавдиторних! При всім тім він був жорстокий з тими, хто йому служив. «Каська,— крикне, було,— хочеш кожушину продати?» — й зачне торгати бідолаху за волосся. «Тебе мамуня ось так гладила по головці, а тепер я тобі покажу, як татуньо гладить»; після того він уставить пальці п р о т и ш е р с т і (волосся) і твердо потягає від потилиці до чола. «А бачив ти Москву?» — питає ученика і прикладає свої широкі погані долоні до ух підавдиторного, стискає ними його голову і відтак, припіднявши його в повітря, питає: «А що, видиш Москву? Он-он Москва!» Він гнув своїм товаришам к о п а н и ц і, т[о]е[сть] положить ученика на лавку горілиць, підойме його ноги і пригинає їх ід лицю. Плюнути другому в лице, ударити, змотлошити становило потребу його душі. Товариші знали, що він раз вибрав з гнізда безпері ще вороб'ята, взяв їх за лапки і пороздирав живих на кусники. Меншість, як сказано, ненавиділа його, більшість боялась і ненавиділа.

Гороблагодатський був сильна, але дика натура. Репетентство відбилося на нім зовсім інакше, як на Тавлі. Він був твердим доказом, що начальство схибило в рахубі, вводячи деспотизм ученика над учеником і через те бажаючи посіяти між товариством роздори й доноси. Товариство в самім деспотизмі найшло для себе опору. Репетенти стали охоронителями переказів бурси і одержали

в спадшині ненависть проти начальства, уживали даної власті на тото, щоб робити збитки самому начальству! Цензор, авдитори, секундатор стояли по стороні товариства, а на чолі всіх того курсу, котрий ми описуємо, стояв Гороблагодатський. П'янство, нюхання табаки, самовільні виходи з бурси, розличні погані забави — все тото заказувало начальство, і все тото робило товариство. Безумне к у т є і нелюдські кари г а р т у в а л и учеників, а нікого вони так не загартували, як Гороблагодатського.

Він був ш и б а й г о л о в а.

Шибайголова характеристичний в усякім згляді. Шапка набакир, руки навхрест, ходить усе правим плечем наперед сміливо, перевалюючися з ноги на ногу; вся його стать так, бачиться, і говорить: «Хочеш, трісну поза уха! Гадаєш, що ні?» — рідко кому вступиться з дороги, обійде начальника здалека, щоби йому не вклонитися. Гороблагодатський піддержує хоть би й найпоганіше діло, коли воно йде на шкоду вищих властей, в и к и д у є дікі штуки. Він, поборник старини і звичаїв, стоїть за свободу і вольність бурсака і, як буде треба, не пощадить для того святого діла ні репутації, ні свідоцтва. Він — головна підпора товариства. Бурсаки з такими прикметами звичайно звалися шибайголови. Але є всякі шибайголови: одні зовуться б л а г и м и: то панове придуркуваті, хоть і послідують шибайголовським засадам; другі звалися п е р е т р а в л е н і: тоті були загалом не дурні, тільки ж лінюхи; але Гороблагодатський був г о л о в а т и й шибайголова: він ішов в науках межи першими, а в захованні межи послідніми. Головаті і перетравлені розумно робили збитки начальству, а благий — по-дурному: наприклад, захихочеться ні з сього ні з того в лице учителеві і покаже йому дулю; випорють благого, — а там, дивись, по якімсь часі він знов зробить якусь дурну псоту. Але ні один шибайголова так не солив начальству, як Гороблагодатський. Обмазали управителеві двері незносною р о з м а з н е ю (рідка гречана каша), нелюбому професорові вошей напустили в шубу, інспекторовій свині поламали ноги або хвіст увірвали, обікрали надзирателеві пивницю, вибили поночі цілий ряд вікон — все те були справки Гороблагодатського, котрий сміло водив за собою на всілякі пакості начальству благих і перетравлених. Коли треба було зробити с т а ч к у проти начальства, то й тут проводарем був Гороблагодатський: під його вліянням шибай-

голови підбехтували недавно січених і взагалі недовольних; тоті обрушують увесь клас, навіть тихі і сумирні починають шуміти і грозити, товариство метушиться, і виходить бурсацький скандал, котрий в місцевім язиці зоветься б у н т о м. Бунтівники знають, що нічого не доб'ються від начальства: як їх, приміром, годували з д о х л я т и н о ю, подібною до стерва, то вони певні, що й після бунту будуть їсти тоту саму здохлятину; але вони бодай виллють свій гнів, а відтак най собі січуть кождого десятого. Гороблагодатському, як шибайголові, частенько діставалося від начальства: в протягу семи літ його сікли разів триста, а без кінця натерпівся других розмаїтих кар бурси. А на всякий спосіб треба сказати, що його все-таки мало сікли: за його тисячні псоти йому б належало було бодай п'ять разів тільки винести, але він був проворний і хитрий. В бурсі шибайголови повинаходили багато способів, щоби ошукувати начальство. Особливо цікава була штучка під назвою — п у с т и т и в к р у г о в у. Наприклад, відберуть табакерку у А; А говорить, що вона не його, а В; В ссилається на Д, Д знов на А, А знов на В — ось і кругова: дізнайтеся, чия табакерка. В кругову вводили тридцять люду, а тоді й сам Соломон не розбере, кого належить випороти. При бунтах все бралися на такий спосіб. «Ти чого кричав на годині?» — «Мене той а той намовив».— «А ти чого?» Той відкликується на другого, і піде запутанина, в котрій сам чорт ногу зломить. Ошукати товариство вважалося провиною; ошукати начальство — добрим і чесним ділом. Бувало, не раз сікли не того, хто завинив, але битий рідко коли видавав винуватого. Добровільно признатися до вини — ученики вважали за нечесть і боязливість: противно, хто більше і зухвальше брехав перед начальством, безсовісно відпирався, по-майстерськи путав діло, божився і клявся на чім світ стоїть, той високо стояв в очах бурсацького товариства. Но і тут Гороблагодатський стояв найвище всіх. Після довгої практики в різнородних скандалах він набрав дивної вправи в тім, як викручуватися з біди. Другі лишень не признавалися до вини, а він з безпечним здуфальством, глядячи просто в очі начальникові, відгризався, і в тім часі така упістена невинність була на його лиці написана, що й досвідчений фізіогном і психолог збивався з товку. Він так входив в роль невинного, що й сам себе вважав невинним і під лозами ніколи не признавався. Всім, що похо-

дило від начальства, він погорджав і мав ні за що: тому-то різки, позаушники, піст, кляченння, поклони до землі і т[аке] ін[ше] для нього не мали й крихти ніякого морального значення. Кара була до того діло не ганьбляче, безмисне і повне тілько болю і крику, що Гороблагодатський, січений прилюдно в столовій, перед очима п'ятисот люда, не то що не встидався сейчас після екзекуції прийти між товаришів, але навіть похвалявся перед ними. Цілковита безстидність перед учительською різкою виробила місцеву поговірку: не ріпу сіють, різками чешуть. Та й що ж бо; секундатор, товариш, що сік своїх товаришів, дізнавав великого поважання, ба й любові, бо й він служив у їх цілях: справний у своїм ділі, він сильно джарив своїх товаришів, і свистіли лози в повітрі, коли під ними лежала добра голова. Гороблагодатського багато сікли; йому лучалося брати й по сто різок, і тому легше йому було видержати різки, як його товаришам. Через те він абсолютно погорджав аби й якою карою. Йому казали клячати на споховатій дошці лавки, а то й на острім канті, заставляли в двох вовчих шубах бити по двісті поклонів до землі, засуджували в піднятій руці держати тяжкий камінь по півгодини і більше, не спускаючи (нічого сказати, винахідливе було й начальство!), парили його лінійками, били по лицях, посипали січене тіло сіллю (вірте, що все се — факти!), але він усе переносив по-спартанськи; лице його по відбутій карі ставало люте і дике, а на душі накипала ненависть супроти начальства. Ми бачили твердість Гороблагодатського на фізичний біль, коли Тавля задавав йому з окропу гарячих.

Але крадіж, брехня, псування чужих речей і всяка погань не вважалась виною лиш в відносинах до начальства, а в собі самім товариство було чесне, і з того боку Гороблагодатський показується в новім світлі. Він ні разу не дався підкупити, безсторонньо і справедливо записував класи підавдиторним, не знущався над ними, часто боронив слабосильних, любив мішатися в спори і рішав їх, правда, деспотично, але все справедливо. Він раз у раз допікав кубанярам і лихварям. Товариство його любило і поважало.

Ми сказали, що Гороблагодатський глибоко ненавидів Тавлю за його підлу натуру; але він і грає з ним в камінчики, йому хочеться виграти і поучити Тавлю.

Скінчивши щипчики, Тавля спитав лукаво:

— А не хочеш ще?

Тавля зручно грав в камінчики і надіявся на себе.

— Давай! — уперто відказав Гороблагодатський.

Знов заздорокали камінці.

Семенов здалека придивлявся забаві. Семенов був третій тип бурсацький, вироблений тою самою бурсацькою адміністрацією. Товариство нині звало його ф а г а с о м.

Начальство розуміло, що своїм педагогічним устроєм бурси не достигло цілі; але намість того, щоби знести шкільні порядки, воно пішло ще дальше дорогою безумства. Явилася нова урядова особа — фагас, котрий тайком доносив начальству все, що робилося в товаристві. Всякий пійме, з якою ненавистю гляділи ученики на заушника; і справді, треба було великої мірки підлості, щоби рішитися на фагасування. Спосібні і пильні ученики ніколи не фагасували: вони і без того були певні доброго класу; тайними доносчиками все були люди неспосібні і підленькі боягузи; за підлу службу начальство переводило їх з класу до класу, як добрих учеників. Але ми сказали, що товариство само в собі було чесне і тому-то не поважало тих учеників, що через підкуп учителя, через сімейні зв'язі, через протекцію, а тим більше за фагасування одержували добрі класи. Крім того, ученики зовсім справедливо були переконані, що фагас не тільки передавав тото, що справді діялося в класі, але доносив далеко більше, що мусив усякими способами доказувати свою щирість начальству. Але навіть коли передавав інспекторові чи там надзирателеві й правду, то й тоді будив у класі ненависть і злість; напримір, діти збираються зробити п р а з н и к (пиятику), відірвати хвіст економовій свині, шмигнути до знакомої прачки або як там будь забавитися,— і нараз інспектор, завчасу увідомлений, замість розривки парив їх не на життя, а на смерть. Правда, по більшій часті, при непоборимім упорі бурсаків доноси не потягали за собою кару, але начальство все-таки вміло з них робити неабиякий ужиток. Як то об'яснити, чому інспектор за однаку провину двох учеників карав неоднако? По більшій часті се виходило відти, що на ученика дужче покараного були доноси від фагасів. Начальство особливо не терпіло тих учеників, що ненавиділи й переслідували фагасів. Всі доноси фагасів записувано до ч о р н о ї к н и ж к и. Тота книжка мала превелике значення при кінці курсу: тоді не одному замість доброго класу

нежданo-негадано давали в о в ч і п а ш п о р т и — свідоцтва відходу з замітками про їх погане захованння: їх причиною, конечно, було не що як чорна книжка.

Семенов чув, але боявся вірити, що товариство догадалося про його уряд. Він ясно покмітив, що ніхто до його́ не хоче й слова сказати, а першою карою на фагаса була м о в ч а н к а: цілий клас, а інколи й ціла школа давала собі слово не говорити нічого з фагасом, крім наруги. Положення страшне: жити цілі тижні серед живих людей і не вчути ні одного привітного слова, бачити на всіх лицях відтручуючу погорду і омерзення, жити твердим переконанням, що ніхто ні в чім не поможе, а противно з радістю зробить пакість. І справді, фагас у товаристві був винятий з-під опіки всяких прав: на його звалювали всяке лихо, його переслідували, крали і псували його речі, дерли одіж і книжки, били і мучили. Інакше обходитися з фагасом уважали за н е ч е с т ь. Але начальство все-таки пусто-дурно зіпсувало навіки кількадесять молодих людей, роблячи їх фагасами: школярське життя розвивалося в своїх гидких формах, і товариство робило, що хотіло.

Семенов поглядав на граючих в камінчики і злорадісно всміхнувся.

— З окропу гарячих! — скрикнув Гороблагодатський.

В його голосі було щось зловіщого. Тавля затремтів і поблід на хвильку. Довкола стола знов гурма. Знов камінь літає по повітрі, але тепер вже Тавлина рука лежить на столі; він дарма то надіявся на себе: Гороблагодатський за одним махом зловив усі вісім камінців, а Тавля ледве п'ять захопив.

— Кінця не буде! — сказав грізно Гороблагодатський.

Тавля очевидячи тремтів. Товариші не сміялися: вони виділи, що діло йде не на жарт і що Гороблагодатський мститься.

Дійшло до сотні. Від здоровенних щипчиків рука Тавлі напухла. Він терпів страшенний біль, вкінці не видержав і проговорив:

— Та ну, досить уже!

— Після двохсот проси пощади! — відповів Гороблагодатський.

— Але ж бо болить.

— Ще дужче буде боліти.

За сотню сімдесятим щипком рука Тавлі покрилася темно-синім цвітом; він чув лупання до самого плеча.

— Але ж досить, Івасю... що ж тобі з того прийде?..

Гороблагодатський замість відповіді люто вщипнув Тавлю.

Тавля знав, що Гороблагодатського слово тверде, але рука боліла так сильно, що годі було не просити.

— Та дай спокій!.. Чей ти вже натішився!

— Ще мені слово пікни, то тобі других двісті вліплю!

Гороблагодатський шмальнув щипчик більше як з окропу гарячий. Тавля не видержав, долі його лицем потекли сльози. Дійшло до двохсот.

— Тепер перепроси мене!

Хоть біль і як люта, а встидно перепрашати.

— Та ну, дай же вже спокій!

— Чого ти насміхався вперед?

— Та ж то були жарти.

— То ти, скотино, мене смієш на жарти підіймати!

Він люто вщипнув Тавлю.

— Ну, перепрошаю тебе, Івасю...

Гороблагодатському видко жаль було закінчити муки ненависного Тавлі. Він зібрав усі сили, і від посліднього щипка рука Тавлі почорніла.

— Буде з тебе! А що, ситий тепер? — спитав Гороблагодатський. Іно що почувся Тавля вільним, переляк в його душі уступив місце встеклій лютості.

— Звір підлий! — сказав він.

— Чуєш, не зачіпай!

— Зуби повитовкаю!

— Хто ти?

— Я!

— Ось на, повитовкай! — сказав Гороблагодатський, підставляючи лице.

Тавля забувся в завзятості і вліпив страшенний удар в лице свого ворога, але сейчас і сам відобрав ще страшніший. Зав'язалася бійка.

«Так вам треба! Так вам треба!» — шевелилося в душі Семенова.

Тавля так ошалів із злості, що помимо болячої руки не уступав Гороблагодатському, хоч той був сильніший від нього. Злість до того оп'янила Тавлю і змогла його сили, що годі було розсудити, чий був верх. Гороблагодатський і тоту ганьбу затаїв у собі.

Після бійки Гороблагодатський пішов із ведру напитися: по дорозі йому попався Семенов. Він штріснув Семе-

нова в карк і пішов далі, немов нічого й не бувало. Семенов злосливо поглянув на нього, але не посмів і слова пікнути.

Постоявши трохи серед класу, Семенов зачав без цілі швендятися з кута в кут та поміж лавками, зупиняючися то тут, то там. Поглянув, як іграють в маслянку — забава всім відома, і ми не будемо її описувати. В другім місці два парубки пересипáли сóлуда, то є ставали один до одного плечима і, зціпившися руками за лікті, за чергою навалювали собі один другого на плечі; то робилося, так швидко, що з обох робилася одна розгойдана фігура. Коло печі секундатор, на прізвище Суповня, учився свого ремесла; в руках у нього пишні лози; він помахував ними і вишвякував у повітрі басамани, котрі опісля мають посипатися на тіло його товариша. На третій лавці іграли в штовшки; тота делікатна забава поставала на тім, що одному грачеві зав'язують очі, нахиляють голову і сиплють в неї штовшки, а він май вгадати, хто його ударив: не вгадає — лягай наново, а вгадає — на його місце ляже вгаданий. Семенов побачив, як його товаришеві пустили в голову цілу батарею штовшків і як той, встаючи, піймався руками за голову.

— Так тобі треба! — прошептав він і пішов ід п'ятій лавці.

Там одна партія чесала в конюшину, а друга в носка: знана гра в карти, в котрій того, хто програє, б'ють картами по носі.

Семенов перейшов ід сьомій лавці і полюбувався, як шість хлопа балайдалися. Вони побралися руками за лавку і гойдалися взад і вперед. На слідуючій лавці Мятаха розпочав богородічен на штовшках, т[о] є співав цапиним голосом «Всемирную славу» і до такту підтріскував в пальці. Поруч його Єрундия (прізвище) грав на балясндрасах, перебираючи свої товсті губи, котрі, ляпаючи одна о другу, після тутешнього говору, балясндрасами. Третій артист старався, як мож найшвидше, виговорювати: «Цебер, цебер, полуцебер, переполуцебрився», «під піч перепічки перепечені попадали», «старенького паламарика не перепаламарити».

Вкінці Семенов дібрався до стіни. Тут Омега і Шестиухий Чабер грали в плювanку. Оба старалися як мож найвище плюнути на стіну. Ігра йшла на змазь. Шестиухий Чабер плюнув вище.

— Давайся сюди! — сказав він, простираючи в повітрі свою п'ятку (руку).

Омега наставив свою л у п е т к у (лице).

— Надувайся! — сказав Чабер.

Омега надув лице.

— Ширше бери!

Омега надувся, аж весь почервонів.

— Г о р і ш н я,— почав Чабер, ляпнувши долонею Омегу по чолі, д о л і ш н я, ляпнувши по підборідку, дві б о к о в і, ляпнувши по обох лицях. — Надувайся!

Омега надувся.

— І в с е о б щ а я! — закінчив урочисто Шестиухий Чабер.

Після того він забрав лице Омеги в долоню, так що воно поміж пальцями попроступало повними блищачими складками, і тряс його за випасені мордаси догори і додолу.

Семенову було вкучно. Він не знав, що робити.

— Кармельків, медівників! Цукерків, медівничків!

То був голос Єлпахи, котрий звичайно торгував цукерками і медівниками, з чого побирав немалий дохід, бо купував на гурт фунтами, а продавав наподріб.

Семенов приступив ід ньому.

— За кілько? — спитав Єлпаха, оглядаючися кругом і довкола, бо товариство заказувало не говорити з Семеновим; але купецьке користолюбство Єлпахи взяло верх.

— За п'ять копійок.

— Гроші сюди!

— Ось маєш.

— На, маєш кармельки.

— Що ж ти якісь обгризені даєш?

— Найліпший гатунок.

— Переміни, Єлпахо!

— Кармельочків, цукерочків! — закричав Єлпаха, відвертаючися набік.

Семенов розглядав цукерки, держачи їх на долоні, і сам не знав, чи з'їсти їх, чи викинути. Вже рішився з'їсти, коли хтось ззаду підокрався, вихопив йому з руки лакітки і швидко пропав. Семенов злісно поглядів на товаришів, але безсильна була його злість, і йому одур починала братися голови.

— Ходи, заграєм у гудзики,— сказав до нього Тхір.

Семенов сам зачудувався, що до нього заговорив товариш. Він недовірчиво поглянув на Тхора.

— Чого б а л у х и витріщив? Не бійся!

— Ти мене дуриш...

— Ну, ади, дурень... що тобі!

— Забожися!

— Бігме боже! Скарай мене господи!

— Ей, ти мене дуриш?..

— Ну, таже я забожився, чого ж ще хочеш?

— Га, то добре! — відповів Семенов, рад з душі, що з ним заговорила жива людина, хоч тота людина і була Тхір.

В бурсі була своя монета — кістяні гудзики від штанів, камізельок і сурдутів. За одиницю принимався гудзик з одною діркою; два о д н о д і р о ч н і рівнялися ч о т и р о д і р о ч н о м у, або п а р і, п'ять пар — к у п і, або г р о ш у, п'ять купок — в е л и к і й к у п і. Гудзики мали ціну, означену раз на все, і кождого часу за п'ять пар можна було виміняти гріш. Велика многота кістяної монети курсувала в бурсі. Нею платили при грі в п а р у або н е п а р у. Лучалися такі, що мали й по сто великих куп і по більше; їх мож спізнати по тім, що все держать руку в кишені і риються там у кістянім багатстві. Уживання кістяної монети породило осібних промишлеників, котрі по ночах обрізували гудзики на одежах або робили то на годинах під лавками, обпорюючи бурсацьку монету ззаду сурдутів.

Тхір був один з таких промишлеників. У Тхора нічого не було свого, все скарбове, і якби не скарб, ви побачили би в його особі можливість на Русі зовсім голого чоловіка. Грошей у нього майже ніколи не водилося. За сім літ у нього не пробуло й сім рублів, так що справжня монета для нього була ще менше пригідна, як гудзики. То був жебрак другого класу; та й майстер же він був ж е б р а т и! Знаючи, що в товариша є булка або які другі ласощі, він чіпався його, як реп'ях кожуха, жебонів і молестував доти, поки його не заспокоєно. Круглий сирота, без роду, без племені, він безвихідно жив в бурсі, на вакації ніколи не виїздив і так втягнувся у всі форми бурсацького життя, що, крім його, другого не було для Тхора. Тільки в часи вакацій він звиджував сусідній базар, ріку та ліс. Тут був кінець його світу. Науки Тхір не міг терпіти, але вчився, бо знов не міг терпіти різок: із двох бід

(а бурсацька наука — біда) приходилось вибирати меншу. Він запалений був до гри в гудзики; але, узбиравши деяким світом велику купу, він або вимінював її як стій на гроші і проїдав з захланністю жебрака, або знов програвав, бо й грав не дуже щасливо. Тоді, узброєний ножиком, промишляв під лавками або поночі під подушками товаришів, куди бурсаки ховали свою одежу. У одного товариша таким робом він обпоров з одежі всі гудзики, так що ні на що було защепитися, все злітало з тіла, хоть гинь. Раз Бенелявдов, перший силач в класі, під час години, при учителю, спіймав його за волосся під лавкою і тут-таки завдав йому в о л о с я н к у. Просити пощади годі: учітель почує. Опісля довго сміялися з Тхора, говорячи, що в нього волосся попухло. Тепер у Тхора було лиш півпари, т[о]є один гудзик з одною діркою.

— До пари чи не до пари? — спитав він, загадуючи.

— Нехай не до пари! — відповів Семенов.

— Твоє. Тепер ти!

Семенов загадав, але йно що розтулив руку, щоби побачити, чи згадав Тхір, коли в тім хижий Тхір вихопив у нього гудзика і сховав до кишені.

— А то що, Тхоре? — спитав Семенов.

— Я тобі Тхір? А в потилицю хочеш?

— Оплстохом,— сказав один з товаришів.

— Беззаконновахом,— сказав другий.

— І неправдовахом,— заключив третій.

— Віддай, Тхоре! Бігме, віддай!

— Знов Тхоре?.. Морду загорожу, зуби на зуби помножу! Семенов не говорив більше. Бідолаха відійшов набік. Ніде не було для нього захисту. Він нагадав, що у нього в лавці є горнятко каші. Семенов хотів попоїсти, але горнятка не було. Роздразнений ненастанними пісотами товаришів, він обернувся до них з словами:

— Панове, що забагато, то й свині не люблять!

— Що таке?

— Хто взяв горня?

— З кашею? — відповіли йому з насмішкою.

— С т и б р и л и?

— З б о н д и л и?

— З л я п с и л и?

— С п е р л и?

— Л а ф а, б р е!

Всі тоті слова в перекладі з бурсацької на людську мову значать: «украли», а лафа — «лихо».

— Комедо! — роздався голос Тавлі.

— Йду-йду! — була відповідь.

Семенов ще по обіді підслухав, що у Комеди з Тавлею був дивний спір, ба й заклад, і тому-то поспішив на голос Тавлі, забувши про свою кашу.

— Готово? — спитав Комедо.

— Ось тобі! — відповів Тавля і розв'язав узлик, в котрім було завинених шість булок по три копійки.

— Зіжреш?

— Раз сказав.

Гурма цікавих обступила їх. Комедо був парубок літ дев'ятнадцяти, високого росту, худощавий, з лицем без виразу, згорблений.

— Яка умова?

— Не зіжреш — за булки гроші заплати, а зіжреш — я тобі двадцять копійок.

— Давай сюди!

— Уважай, нічого не пити, поки не з'їси!

Замість відповіді Комедо став уплітати білий хліб, котрий так рідко попадає межи губи бурсакові.

— Раз! — рахували в гурті.— Два, три, чотири...

— На-но, п'яту.

Комедо всміхнувся і з'їв п'яту.

— Хоть шостою вдавися!

Комедо всміхнувся і з'їв шосту.

— То гелевач! — воркнув Тавля, віддаючи двадцять копійок.

— Тепер і напитися можна,— сказав Комедо.

— Коли він напився, його питали:

— А з'їв би ти ще дещо?

— От-так, хліба з маслом...

Дістали бохоня хліба і масла добули.

— Ану, стрібуй!

Він з'їв.

— А ще?

— Може, каші горнятко?..

Добули й кашу. Його кормили з цікавості. Він і кашу впив.

— Що за прожора! І де тото в тебе лізе, німино якась! Воле! Як се ти не тріснеш, поганине?

— А що черево? — спитав котрийсь.

— Тре,— відповів Комедо, безмисно обзираючись.
— Дуже?
— Посмотри.
Стали черево смотрити у Комеди.
— Ади, яка стервина. Як бубен!
— А що, два фунти патоки з'їш?
— З'їм.
— А чотири миски каші?
— З'їм.
— А п'ять редьков?
— А чотири кварти води вип'єш?
— Не знаю, не трібував... Мені спати хочеться...
Комедо поштильгукав у камчатку. Довго юрба прозивала Комеду і стервом, і прожорою, і бог вість як.
Між тим Тавля, нагодувавши своїм коштом Комеду, як звичайно, олютився. Одному з менших дістався від нього позаушник, другому загнув копаниці, третьому зробив змазь. Гороблагодатський бачив се і в душі називав Тавлю скотиною. Відтак Тавля поглядів на гру в м а с н е н ь к і. Васенда наводив: він кладе руку на лавку, а Гришкець з усього розмаху б'є долонею по руці. Васенда старається відхопити руку, щоби Гришкець ударив об лавку, а тоді Гришкець буде підставляти руку. Але Тавлю се не забавило.
— Чи не д р е м е х н у т и б в п і с н е н ь к і? — проворкотав він і почав обзиратися, чи не грають де в пісненькі.
— Ага, онде! — сказав він, відшукавши чого хотів.
Около задніх лавок, побіч камчатки, зібралося осмеро люда. Один з них, положивши голову на руки, щоб не міг видіти нікого, наводив: його плечі були відкриті і вигнені догори. Піднялися над плечима руки і з лускотом опустилися на них. До других ударів прилучився й удар Тавлі. По силі удару ж м у р е н и й догадався, чий він був.
— Тавля ударив! — сказав він.
Тавля ляг під п'ястуки.
Гороблагодатський між тим пробирався правим плечом наперед, по-медвежому, ід тій самій купці. Побачивши, що Тавля наводив, він прилучився до граючих.
Бухнули Тавлю.
— Хвацько! — говорили в гурті.
— Ти почуй, моя кохана, як я жарко тебе люблю!
— Хто вдарив?

— Ти.
— Вали його, вали наново!
Тавля нагнувся.
— Дремехни його!
— Збарабань його, щоби наскрізь пройшло!
Сотнаровий удар упав на Тавлині плечі.
— Гороблагодатський,— сказав Тавля, ледве дух переводячи.
— Розтягнути його знов!
Знов повторився здоровенний удар.
— Бенелявдов,— показав Тавля.
— Вали ще раз!
— Що ж, братця, так мож забити чоловіка!
— Було більше каші їсти!
— Лопай його поза хрест!
Знов сильний удар, ізнов не вгадав Тавля.
— Та що-бо, браття? Убити хочете, чи що?
— Значить, любимо тебе, шануємо! — сказав Гороблагодатський.
— Браття, я не лягаю більше!.. Бо що ж то? Других так не б'єте!
— А тебе, видиш, по щирості!
— Мурашки лазять?
— Ну, дуйте живо!
— Лягай, бо морду розморквашу! — скрикнув Гороблагодатський.
— Братчики...
— Ну! — крикнув Бенелявдов грізно.
Тавля вгадав накінець... Грачі зареготалися, коли Тавля сказав:
— Я не хочу більше грати.
— Чому ж се, моя душечко?—спитав Гороблагодатський.
Тавля поглянув на нього злісно, не сказавши й слова, відійшов потішатися над мальцями. Купка продовжала гру в пісненькі. Нараз взявся між ними Тхір.
— Чечір! — скрикнув Гороблагодатський, побачивши Тхора.
Десять хлопа вчепилося Тхора за волосся, а один заспівав:
— Чечір нечір, збирайтеся на вечір; хто не був на пиру, тому волосся деру: з кров'ю, з м'ясом, з печінню-перепечінню... Качана чи пирога?
— Пирога,— пищав Тхір.

— Не проси пирога, бо мука дорога. Чечір нечір, сходіться на вечір; хто не був на пиру, тому волосся деру; з кров'ю, з м'ясом, з печінню-перепечінню... Качана чи пирога?

— Качана.

Знов почали і знов проспівали «чечір».

— Чи скік, чи колом в бік?

— Скік,— відповів розполоханий Тхір.

Після того, н а к р а я в ш и йому на голові достаточну многоту м а м а л и г и, пустили його «з миром».

Семенов, видячи, як шарпали Тхора, шептав:

— Так йому треба, так йому треба!

Але Гороблагодатський вхопив Семенова ззаду і положив на лавку замість того, хто мав ж м у р и т и; з другого боку притримали Семенова за голову. На його плечі посипалися прелютенні кулачники. Він не міг на ноги встати після них. Не його плеченятам було переносити такі важкі, здорові п'ястуки. Він без мислі оглянувся довкола. Хто бив? За що? Семенов упав на лавку і заплакав. Темніло в класі; ще кілька хвиль, а не ввидиш ні цяти нічого.

— Братчики,— проговорив Семенов, отямившись,— за що се ви мене ненавидите? Всі! Всі!..

Галас хорового співу заглушив його слова. Смерк западав бистро; ледве мож було розпізнавати лиця; барви і лінії пропадають у памороці, лиш голоси звучать і трепечуть.

Семенов пробрався ід вікну і, придавлений тоскою і злістю, глядів на непривітний двір, в непроглядну пітьму зимового поганого вечора. Йому пригадалася родина. Отець давно вже встав від пообіднього сну; мати, котрої він був пестієм, виносить тепер самовар до покою; брат і дві сестрички вже довкіл стола щебечуть, сміються; брецькають чайні ложечки і чарочки, легка пара клубиться над гарячим покріпляючим напоєм. «Додому б тепер...». Він закрив лице руками, нахилився ід шибі і знов заплакав. Але нараз плач його урвався. Тривога обхватила його, і він задрижав цілим тілом. Страшне таке життя, якого досвідчив він сьогодні. Він забув фізичний біль тіла, і тільки в його груди залягло щось і спирало віддих. Він отуманів від страху і невідрадимо ясно стало перед ним: «Відверженець ти! Всі тебе ненавидять, а навіть годі знати, що з тобою зроблять! Може, сейчас бухнуть в плечі, вирвуть жмут волосся з голови, плюнуть в лице!..» В класі

темно, хоть око вийми, бо начальство з економічного вирахування засвічувало лампу тільки на години науки. В тій пітьмі можуть з ним зробити, що хто хоче, і не знаєш, хто на тебе вилле свій гнів і відомстить за товариство. «Не буду більше!» — прошептав він, і не було й тіні злоби в його душі. «Того я й варт», — прокрадалося в його самопізнанні. Він бажав перепроситися з товариством і в душі просив помилування. Він вже ненавидів начальство, що зробило з його фагаса, і готов був сам перший вирвати жмут волосся з голови того товариша, котрий займе його місце. Семенов рішився просити прощення у цілої класи і прилюдно відказатися від шпигунства. Але нараз почув, що ніби хтось підкрадається до нього; він в переляку поквапно відступив від вікна і не знать куди сховався у пітьмі.

В класі так темно, що на два кроки не розпізнати людського лиця. Всякі забави переривалися в ту пору, і бурсак міг забавлятися тільки звуками дивачними і різнообразними. Загальне враження дике...

Звуки мішаються і переплітаються. Роздається крик якогось бідолашного, котрому запевно з а ї х а л и п о з а с у г о р б о к; чутно співають г о с п о д и в о з з в а х на глас осьмий; вириває́ться з концерту патетичний тон на г о р і ш н е че; когось там ще тріснули в лице; коло печі співають: «Отроці семінарстії, посреди кабака стояще, пояху: наливай, подавай! Ми книги продамо, тобі гроші віддамо!» — чутно плач; грегоче якась шельма, т[о]є ірже, по-кінськи вигойкуючи: «і-і-го-го-го-го!» Наруги висять в повітрі, крики і регіт, мекекечуть по-цапиному, грегочуть і співають на гласи, та роздають позаушники. В камчатці під управою заматорілого Митахи, хоронителя бурсацької старини, співають пісню, зложену ще давніми бурсаками:

Як щасливі ті народи,
Котрих сильнії природи
Не знали наших мук,
Не бачили наук!
Тут в столову шкандибаєш,
Борщ поганий висербаєш,
Та й знов до класи йди,
Хоть плач, а хоть реви...
Тут архангели підскочать,
Із-за лавки поволочать
Та й ну раба вкладать,
Лозиниами шмагать!

Бідні, бідні! Не без причини-то так дико в вашому класі! Вас волочать, розтягають, шмагають!.. До голосу Митахи пристають голоси його товаришів. Жаль, що кінець пісні, котру співали якимсь сумним гробовим голосом, забутий і не дійшов до нас.

У другім місці чути:

Горі селом візок іде,
За ним мужик пішком іде
Та й мішки везе,
Та й мішки везе.
Мужики за ним надбігли,
Та й ід возові надстигли:
Що, бре, продаєш;
Що, бре, продаєш?
Він їм мовить, що овес,
Виняв з міха та й потряс
На долинищу,
На долинищу.

А ще чутно:

А як взяли козла
Півперек живота,
Як не вдарять козла
До сирої землі;
Його ноженьки
Край дороженьки,
Голова його й язик
Під колодою лежить.

Після кождих двох віршів приспівували: «ти-лі-лі-лі-лі-лі», а відтак повторяли другий вірш.

А там он ще уривок:

Кохані діти Аполлона
Сидять безпечно in caupona
Ідять оселедці, vinum п'ють
і carmen Бакхові ревуть:
«О сильний, добрий Бакху, ти
Все в наших головах гости,
Бо скоро ти ся нам являєш,
Із серця curas виганяєш.
Ми любим Феба й музи з ним,
Вони з богами нас рівняють,
Beatos homines ділають;
Но все се против тебе — дим!
Бо вся тота свята наука
To semper nobis magna мука
І цвіт би наш давно зів'яв,
Коли б нас ти не підкріпляв.

«Семінаріада», ідема в восьми піснях, зложена давно і переходить з уст до уст, від одного покоління до другого. В ній ясно висказано, як товариство задивлюється на науку і на своїх наставників.

Із загальнознаних пісень співали тут або сльозливі романси: «Стонет сизый голубочек», «Ночною темнотою», «Я бедная пастушка», «Вже на сході сонце запалало», і т[аке] ін[ше] або чисто народні пісні: «Ах, вы сени», «Вниз по матушке по Волге», «За речкою, за быстрою», «Перестаньмо, товариші, чуже пиво пити» і т[ому] п[одібне]. Але ось якийсь шибайголова затягає ще співанку домашньої фабрикації:

О дев'ятій рано,
Скоро сонце встане,
Вже вандрує Суковáтий,
В личаному кафтаняті,
А де тільки гряне —
Лишень басамана!
Ой, ой, ой!

Повисли в повітрі реготи, насмішки і сильні відкази на начальство. Знов котрась шельма зареготала, десять їх зареготало, двадцять хлопа, без ліку. А там загавкали, зам'явкали, закрякали, свищуть, вівкають... З цілою тою замішаниною зливається бурсацька р і з н о г о л о с и ц я в сорок здорових голосів: ученики розбирають межи себе всі ноти, уживані при співі, і всі тони беруть відразу. Між тим сирість і холод проймають бурсацтво до костей; котрийсь заревів: «Холодно, холодно!» То знак до огрівання, після котрого бурсаки зачинають битися по боках руками, щоби розігрітися, і стогнуть — душу надривають: «Холодно, холодно!». У сто гортанок здвигається несосвітенний гвалт, і все то реве в непроглядній темноті. Якби привести до класу чоловіка, що ніколи не чував стогнання бурсака, він би подумав, що се грішні душі виють у пеклі. Грегочуть, тягнуть «холодно», дують різноголосицю у всі голоси; ростуть вопіющі і взиваючі голоси, ростуть розростаються, аж шиби в вікнах дрижать та дзеленкочуть. Чи є ще на світі деякий проразливий звук, котрий би не містився в тій масі крику, співу, гомону? Але ось зароджується щось нове в тім душнім затхлім воздусі кроміш-ного класу, щось піднялося понад усіми головами. Почули товариші величний бас Великосвятського, ревучий «благоденственное и мирное житие». Необнятною силою оглу-

шують увесь клас послідні слова: «благополучно нині почивающей на лаврах бурсі многая літа!». Глибочезним ревом кінчиться послідній звук. На одну хвилинку, немов на коменду, стихли всі; товариство любується; оно дуже любить сильні голоси. Але хвилька — і стоголосе «многая літа!» відповіло басові. Треба запримітити, що товариство поважало, крім шибайголов, силачів та лебинів, що видержували многоградусний хміль, поважало й сильних басів. Бурса любить хороші голоси, береже їх, леліє, виручає з усякої біди. Ученики ще дома звикли співати в церкві, Христа славити, служити панахиди та молебні, читати часи і апостоли, от у них розвиваються голоси і любов до співу. По школах часто бувають дуже хороші хори. Довкола Великосвятського чути похвали.

— Панове, концерт! — крикнув котрийсь.

— «На ріках вавілонських!»

— Та бо нот нема.

— Напам'ять!

— Поскликайте малих співаків!

За кілька хвиль співають концерт. Ні одного дикого звука не почуєш у класі. Дисканти плачуть дитячими голосами; бас, мов подавлена сила, гуде і глухо стогне; чутно крик вавілонянина: «воспойте нам от пісней сіонських!», так і бачиш, як у гніві і нетерпеливості тупає ногами грізний деспот... «Како воспоєм на земле чуждой песнь господню?» — відповідають плачущі несмілі голоси дітей; жіночі сльози чутні в грудних дискантах. Високими тихими сердечними тонами зростає плач і накінці переливається в сильні грізні голоси: «Дщи вавилоня окаянная! Блажен, кто возьмет твоих младенцев и розшибет их головы о камень!»

Концерт закінчився, все стихло. Учеників розібрав гармонійний спів, вони розповідають собі казки, нагадують вакації, бесідують о начальстві і товаристві. Рідко коли декого луснуть в потилицю. Митаха, хоронитель старини, співає сумовитим голосом:

А як взяли козла
Півперек живота.

Але бурсаки недовго сиділи тихо і сумирно.

— Штубу гаманувати! — роздався чийсь голос.

— Айда! — відповідають другі голоси.

Збирається громада зо двадцять хлопа, і зимовим вечором крадуться через двір, до класу штубаків. Штуба, також «сидящая в сени смертной», нічого не надіялась. Напасники розсипалися по класу, б'ють штубацтво в лице, загинають копанички, роблять змази, розсипають пісненькі і масненькі штовшки та підреберники. Хто б'є? За що б'є? Чорт їх знає і чорт їх носить? Плач, крик, «ізбієніє младенцев!» На лавках і попід лавками «уничтожают» нещасливу штубу. Терпи, бідолашна! В тім дикім гамануванні штуби напотемки вирожалася з одного боку якась безумна зуховатість: «розсвербися плече, розмахнися кулак!», а з другого боку — «трепещи, штуба, и покоряйся!». А втім при таких нагодах більшість тільки заспокоювала свою потребу попобити кого-небудь, дати витряску, лупку, волосянку, обгаманувати, натовкмачити, набухати, відмордасити, щоб чути, що в твоїх руках пищить щось живе, терпить і просить-ся,— і все то робиться не з месті, не з злості, а просто з любові до самої штуки. Натішившися кілько воля і охота, лицарство з веселим сміхом вертає «во свояси». Обгаманована штуба охає та обмацує свої боки.

Коли лицарі вернули до класу, там ішла вже нова забава.

— Мала купа! — кричало кількоро люда.

Серед класу в сумерці йшла якась замішанина — не то забава, не то бійка... Сміх і крики неслися відти.

Замішанина щораз дужча. Звичайно, коли кричали «мала купа», то се значило, що десь когось повалили на землю, на нього другого, потім третього і т. д. Поваленим не дають встати. Тридцятеро людей риється в копиці, сплітаючися руками і ногами і давлячи один другому животи. Хто встиг видобутися з копиці і встати на ноги, старається повалити других, котрі ще не попадали на землю, і раз у раз кілька голосів кричать:

— Мала купа, мала!

Ще не скінчилася тота керенія, коли почалася нова.

— Масло давити! — кричали з кута коло печі.

Чутно, як гурма преться в кут, напирає і давить своєю масою тих, що попали ід стіні, при криках:

— Михалку, вали!

— Васендо, при!

— Працюй, Чабре Шестиухий!

— Тисни, Тхоре, тисни!

Притиснені ід стіні ледве дишуть, силуються вибитись наверх, а вибившись, і собі ж давлять масло.

Але обі забави несподівано урвалися. Роздався переразливий благаючий крик, але не відти, де валили «малу купу», і не відти, де «давили масло».

— Братця, що робите? Братця, пустіть!.. Гвалту!

Товариші не відразу пізнали чий се голос. Комусь заткали рот... ось повалили на землю, чутно тільки стогнання... Що там таке діється. Минуло три хвилі мертвої тишини... Відтак виразно чути свист різок у воздусі і удари їх по тілі чоловіка. Видно, січуть когось. Зразу була мертва тиша в класі, а відтак ледве чутний шепіт.

— Десять... двадцять... тридцять...

Числять удари.

— Сорок... п'ятдесят...

— Ай-яй-яй! — вирвався крик.

Тепер усі пізнали голос Семенова і поняли, в чім діло.

— Ти паскудо, кусати! — то був голос Тавлі.

— Яй, братчики, не буду, даруйте! Їй-богу, не буду...— Йому знов заткали рот.

— Так йому належиться! — шептали в товаристві.

— Не фагасуй більше!

Уже сімдесят... Боже мій, накінець перестали!..

Семенов плакав зразу й слова не кажучи. В класі було тихо, бо на всякий раз се було діло не щоденне... Облегшившись що то сльозами, але все ще не перестаючи плакати, Семенов, утративши всякий страх болю і ганьби, кричав на весь клас:

— Поганці якісь! Щоби вам усім...— і при тім додав непечатний прокліп.

— Викричися, викричи!

— Одже на збитки розповім усе інспекторові... про всіх!

Не знати, хто ляснув його в лице, і він знов заридав на весь клас благим ревом. Деякі зареготалися, але не одному стало моторошно... Чого? Тому, що при подібних випадках товариство напотемки вишукувало нелюбих собі осіб і сильно било їх.

Між тим ревів Семенов. Несказанна злість за наругу душила його; він розірвав на шматки чиюсь книжку, що йому попалася під руки, кусав власні пальці, шарпався за волосся, і не находив слів, якими б наклястися на чім світ стоїть. Змучений, збитий, висічений, покривджений

і уражений кілька разів за один вечір, він тепер зовсім одурів з горя. Жалко й страшно було слухати, як шептав:

— Утечу!.. Втечу... заріжуся... життя нема мені!

Треба віддати справедливість товаришам: більша часть, особливо молодших, в тоту хвилю милосердувалися над горем Семенова. Де в котрих навіть сльози навернулися на очі — благо, що пітьма, ніхто не побачить! Репетенти бадьорились, але й на них найшла тоска, змішана зі страхом. Всі знали, що таке діло не мине даром і що великого січення діждеться бурса. Тихо було в класі, лиш Семенов ревів... Якась лютість тремтіла в його голосі... але ось нараз він утих і настала мертва тишина.

— Що з ним? — питали ученики.

— Чи не лихо яке?

— Та чи жиє він?

— Товариші! — скрикнув Гороблагодатський, обмацавши лавку, в котрій сидів Семенов.— Він пішов жалуватися.

— Знов фагасувати! — роздалося кілька голосів.

Ласкавість товаришів в млі ока щезла, на Семенова посипалися люті прокляття.

— Хлопці, вважайте, не видавати нікого!

— Е, не ріпу сіють! — загули голоси.

— А ти як, Тавле?

— Я скажу, що я хотів його боронити, і в тій хвилі, коли відривав від його рота чиюсь руку, він укусив мою.

— Хват Тавля!

Але Тавля трясся, як осиковий лист.

— А що цензор скаже? Він повинен правду сказати, а то йому прийдеться відповідати.

— Я скажу, що мене тоді в класі не було, та й по всьому.

Аж ось роздався дзвінок — знак, що час забиратися до науки на завтра. Двері відтворилися і до класу внесли лампу з трьома ріжками. Від стовпів смугами лягли тіні по класу, освітилися здоровенні тесані лавки, голі і ржаві стіни, брудні вікна, освітилися понурим і непривітним світлом.

Репетенти зійшлися до передніх лавок і вели нараду, що тепер робити. Зачалася наука; але дивно: не зважаючи на прелютезні побої учителів, щонайменше сорок люда й не думало братися за книжку. Деякі надіялися одержати добрий клас, підкупивши авдитора; другі гадали безпечно:

«Чей, то якось минеться», а п'ятнадцять хлопа в задніх лавках, у камчатці, нічо й не думали, знаючи, що учителі не зарвуть їх: учителі давно махнули на них рукою, переконавшися на ділі, що ніяке січення не нажене їх до книжки. Лінивство було розвите до найвищого степеня, а недостача всякого заняття під час з а н я т н и х г о д и н заставила ученика виробити той елемент бурсацького життя, званий під назвою ш к і л ь н и ц т в а, елемент, спільний усім педагогічним закладам, котрий, однако, тут, як і все в бурсі, проявляється в оригінальних формах.

Камчатники уживали деяких привілегій: на їх збитки цензор, надзираючий за тишиною і порядком, глядів крізь пальці, щоб лише не надто шуміли. Користуючись такими пільгами, камчадали забавлялись, як хто вмів. Гришкець штуркає Васенду і шепче: «Подай далі», Васенда штуркає Карася, Карась Шестиухого Чабра, передаючи те саме слово; той передає дальшому; товчок переходить на другу лавку, відтак на третю і так оббігає всіх учеників. Онде Комедо, об'ївшися, спить, а Тхір, нажвавши паперу, скрутив кульку, котра називається ж в а ч к о ю, і пустив нею в лице сплячому товаришеві. Комедо прокинувся і пише до Тхора лист: «По науці я тобі карк скручу, щоб ти не зачіпався, коли тебе не зачіпають», і засипляє наново. Листів багато пересилається по класу; в однім мож читати: «Дай ножика або олівця», в другім: «Гей, Рябина (прізвище ученика), може би ми собі в маслянку?», в третім: «Пришли, братище, табачки понюшок, опісля, їй-богу, віддам»; а он Хитонов дістав безіменну, насмішливу записку: «Ти, Хитонов, рудий! Наробив біди; від рудого волосся дерево зайнялося». Відповіді і посилки ідуть по тій самій пошті. Діти забавляються, як можуть. Деякі строять гримаси, ловлять ніс язиком, завертають очі, розпялюють рот пальцями, показуючи перекривлене лице другим, або розглядаючи його в трикопійочне дзеркальце. Плюнь уміє строїти лице на нумери: він вивалив язик на лівий бік, ніс припер пальцем до правого лиця, витріщив очі, надув лиця: то п'ятий номер. Всіх номерів дванадцять. Авдитор, на прізвище Богиня, жве гумиеластику, третій день не випускаючи її з уст; незадовго вона обернеться в м'яку масу; відтак треба надути її воздухом, стиснути пальцями, при чім зробиться міхурець: тим міхурцем дорослий парубіка удариться по чолі і вчує легкий тріск; щоби закоштувати такого щастя, він працює щиро,

не жалуючи вимизь; а як змучиться, то дає пожвати під-авдиторному. Млямля зробив панораму з конфектових образків і любується нею цілу годину — і в сотий раз; у нього з кармелькових віршиків зладжена пророчня; на кармелькових віршиках панночки ворожать о женихах, а він — чи буде завтра битий. Сусід його зробив т р а ч а, т[о]є куклу з пилою, віднайшов рівновагу, поставив на крайчику лавки і заставив гойдатися. Чеснок запхав собі в ніс нитку, потім, сильно тхнувши, просмикнув один кінець в рот і, потягаючи нитку сюди й туди, показує тоту штуку свому з а п л е ч н и к о в і Млямлі. Один повнолітній камчатник острить ніж і голиться, а відтак зачинає довбати в лавці діру. Другий повнолітній п л е т е к р а й-к у з папірців. Третій повнолітній скрутив папір в тоненьку лісочку і скубочеться нею по носі: його лице зморщилось, пчихнув голосно — і йому весело. Два камчатники вчаться заграничних язиків; один каже: «я-зда, ні-зді, чо-здо, го-здо, не-зде, вмі-зді, ю-зду, на-зда, за-здав, тра-зда»; тут лиш після кождого складу вставити *з д* з повторенням наконечної самогласної і вийде не по-руськи, а *по-азда*. Другий відповідає йому ще скрутніше: «ши-чого, ні-ци, ши-йся не бі-ци», т[е] зн[ачить] «нічого не бійся». То знов не по-руськи, а *по-шицци*; тут слово ділиться на дві половини, напр[иклад] бурса; до другої половини додати *ши* і поставити наперед, а до першої *ци* і сказати навпісля, і вийде «ши-рса бу-ци». Пентюх в остатній лавці трудниться друкарською штукою: наслинить кичеренок на суставці пальця, приложить суставець на задрукований папір у книжці і потому відриває букву; знявши її з пальця, переводить на чистий папір, таким способом виходить деяке слово. Під остатніми лавками розляглося на розстелених на землю шубах п'ять хлопа і розповідають казки та билиці. На велику часть нуда, монотонність і пустота занятних годин нагнала непоборимий сон; сплять у п'ятій лавці, сплять у сьомій, сплять у дванадцятій, сплять попід лавками. Так камчатники і репетенти, вивчивши лекцію, проводять занятні години. Веселе життя, нічого й казати!

Але тільки запечатані, безнадійні лінюхи, що ждали вигнання з бурси, мали право забавлятися в занятні години. Крім них було ще багато лінюхів, кандидатів до камчатки, але ще не камчатників. Вони проводили час ще безбарвніше і невинніше. Забавлятись — забавлялися

І вони по-своєму, але їм, конечно, було бодай удавати, що ніби вчаться; тож і забави їх були зовсім інші. Ось Чапля з запалом пише щось; поглянь збоку — він найпильніший ученик в світі, а між тим він ось що робить: напише цифру, під нею другу і помножить їх; під добутком знов підпише першу цифру, знов помножить і т[ак] д[алі] працює, бажаючи знати, що з того вийде. Порося придавив око пальцем і любується, як предмети перед ним двояться і троятся; відтак затикає і відтикає уха пальцями і надслухує жужжіння і легкий говір в класі, як усе уриваними звуками доходить до його слуху; а ні, то приложить ухо до лавки і роздумує, чому се крізь дерево дужче чути, як так? Один із менших нащипує собі руку — хоче привчити її бодай до тепленьких щипчиків. Другий зав'язав кінець пальця ниткою і любується посинілим від крові пальцем. Третій насисає руку, доки кров не виступить. Винаходять самі пусті і, бачиться, незабавні розривки, як ось: прислухаються, як б'ється пульс — надихають повні груди воздуху і силуються, як мож довше задержати його в собі; завозьмуться не мигнути оком, поки не начислять тисячу; збивають слину в роті і потім плюють на землю; читають книжку ззаду наперед, а притім здолу догори; візьмуться намикати з голови сто волосків і микають; хто махає ногами, хто в носі довбає, моргають, передають один одному усілякі знаки, руками виробляють розмаїті штуки. Тамтой сидить, сперши голову на долоню, і глядить в пустий воздух: гадає о матері, сестрах, о сусіднім саду дідича, о ставі, де ловив карасів... і лекція не береться йому голови. Декотрі, прижмуривши очі, стараються попасти пальцем в палець: ворожать, чи буде завтра бити учитель, чи ні; і коли виходить, що буде, то міркують, де би тут випозичити грошей, щоби підкупити авдитора, а до книжки братися й не в гадці. Другі сидять зовсім без мислі і мліють в безвихідній тузі, ждучи, чи скоро минуть три години, приписані правом на науку, чи скоро задзеленькотить благодатний дзвінок і покличе їх до вечері. У тих бурсаків сили нема взятися до науки.

Але що се все значить? — спитає читатель. Хіба ж радше читати сторону здолу догори, як се робить не один для розривки, ніж згори додолу? А хто знає, може й радше! Недарма-ж зложилася в бурсі пісня, що «щасливі ті народи, що не знають наук», що конечна

«сильна природа» для шкільних «мук», що школяр ідучи до класу, «реве», він «раб», його «шмагають». Пісня, переходяча з покоління на покоління, ніколи дарма не зложиться! Головна приміта педагогічної системи в бурсі — кутє, страшне, убиваюче. Воно просякло в кров і кості бурсака. Пропустити букву, переставити слово вважалося проступком. Ученик, сидячи над книжкою, повторяв без кінця і без сенсу: «Встид і сором, встид і сором, встид і сором... потім, потім... постигли, стигли, стигли... встид і сором потім постигли...» Така «єгипетська робота» тривала доти, доки навіки незрушимо не вбивався в голову ученика «встид і сором». Тяжко мучився школяр над книжкою, так що наука тут — фізичний біль, котрий і виразився в пісні: «Як щасливі ті народи». При глухім кутю замітні в бурсацькій науці диспути. Педагоги одержали виховання схоластичне, перейшли всякі можливі синекдохи і гіперболи; вістрям святої хриї викормлені, вигодувані тою філософією, котра вчить: «Всі люди смертельні, Кай — чоловік, значить, Кай смертельний», або: «Всі люди безсмертні, Кай — чоловік, значить, Кай безсмертний», що «душа лучиться з тілом після раз установленого права», що «права тотожності і противенства незмінно випливають із нашого Я або із нашого самопізнання», що «де являється світло, там пропадає темнота», що «покора є джерело всякого добра, а вільнодумство пагубне й ганебне» і т. д. Для вправи в діалектиці вони рішали, напримір, ось які питання: «Чи може диявол согрішити?», «Чи суть духа по смерті підлягає мертвенному станові?», «Чи первородний гріх містить в собі, як в зароді, гріхи смертельні, довільні і невільні?», «Що перед чим являється: віра перед любов'ю чи любов перед вірою?» і т. д. Але доразу вже окріпли їх мозки в диспутах, коли вони з хвалою глагольствували на одну тему pro і contra по приказу начальства, причім брали до помочі всі сто форм схоластичної риторики, всі роди і види софізмів і паралогізмів. Ще в дитинстві вони заявляли охоту рішати: «Що таке суть?», «Що таке цілість?», «Чи спасеться Сократ і другі благочестиві старинні філософи, чи ні?» — і їм дуже бажалося, щоби ні. А особливо любили учителі доказувати, що чоловік — существо безсмертне, обдарене свобідно-розумною волею, цар природи, хоть, дивно, в дійснім житті, вони мало що не заявляли тото переконання, що чоловік не більше, не менше як безперий когут. Все те чутно було

в диспутах педагогів. Ученик голову ламав, напружався, коли приходилось відповідати на великі питання педагогів-філософів, але, на його щастя, диспути давали рідко і загалом уважали ученою розкошою. Над усім царило всепожираюче кутє. Що ж тут дивного, що така наука будила лишень відразу в ученику і що він скоріше стане грати в плюванку або просилить із носа в рот нитку, як би мав учитися лекції? Ученик, вступаючи в школу з-під рідної стріхи, швидко чув, що з ним робиться щось нове, нечуване досі, немов перед його очима опускаються сіті одна за другою в безконечнім ряді і не дають нічого видіти ясно; що голова його утратила давню, дитинячу, цікавість і сміліcть, а стала подібна до якоїсь машинки, в котрій досить подавити пружину — і ось рот отвориться і почне бубнити слова, а в словах — чудо та диво! — нема мислі, як уперед бувало. Лиш такі ученики не туманіли над лекцією, у котрих була спосібність кути і диспутувати. Але на то треба було вродитися г о л о в а ч е м. Бували дивні головачі. Так один, Світозаров, вивчив із латинського словаря Розанова слова і фрази на чотири букви, починаючи від A, ab, abs, охвачував кілька друкованих аркушів, не пропускаючи й слова, і такої роботи принявся він тільки з любові для штуки самої. Але небагато було спосібних до шкільної роботи: більшість спромагала її з трудом, під різками. Он Данило Пісочник, хлопак розумний і пильний, але хоч гинь, неспосібний кути слово в слово, просидівши над книжкою півтретя години поводить посоловілими очима, і що ж?.. бачить — і другі помучилися ще більше, ніж він, деякі ще кінчать свою порцію з учебників, тривожно вичитуючи лекцію і піднявши голову вгору, немов півчі кури. Деякі трохи не плачуть, бо, бач, не найліпший клас буде їм завтра записан в авдиторовій нотаті. Один, бажаючи збудити в собі енергію, торгає сам себе за волосся... Ей, небоже, хоч сам же ти пожалуй себе! Кинь книжку під лавку, або наплюй в неї — на одно вийде: завтра-таки твоє тіло буде мучитися під лозами! Іди, бідолахо, до камчатки: там легше жити; а дільної науки у камчатників, їй-богу, не менше як у самого першого головача! Ученик, вдивлюючися в змучені кутєм лиця товаришів, мимоволі питає сам себе: «Пощо тоті труди і муки? Пощо теє бубоніння від рана до вечора? Хіба ми не люди?» Серед такої роздуми вихопиться ні відси, ні відти кінчик лекції і пробубнить усіми

словами по голові. Під кінець занятного часу у пильного ученика голова ослабне; не чутно в ній ні одної гадки, хоч вони й повзуть, послушні спряжінню ідей, як се буває з чоловіком у сні. Невесела картина класу... Лиця у всіх вкучні і апатичні, а послідньої півгодини йде тихо і, бачиться, кінця не буде заняттю. Щасливий, хто вмів заснути, спертий на лавку: він й не спостережеться, як надійде пора, коли покличуть вечеряти.

Але вечір скінчився дуже цікаво. Тридцять мінут перед дзвінком увійшов до класу Семенов. Блідий і дрижачий від зрушення, він увійшов до кімнати і, понурившися, не дивлячися ні на кого, сів на своє місце. Клас ожився: всі гляділи на нього. Семенов чув, що на нього звернені сотки цікавих і злих очей; холодно було у нього на душі, і він завмер в якімось окаменілім стані. Він ждав чогось. По кількох хвилях знов отворилися двері; серед холодної пари, що жбухнула знадвору до хати, показалися чотири інваліди-жовніри, слуги бурси: Захаренко і Кропченко мали обов'язок січи учеників; два другі, Ціпка і Яловий, звичайно, держали січених за голову і за ноги. Мертва тиша настала в класі... Тавля поблід і важко дихав. Швидко явився і інспектор, огромний ростом і понурий видом. Всі встали. Він, не кажучи й слова, пройшовся по класу, зупинюючися часами по кінець лавки, а ученик, коло котрого він зупинювався, дрижав і трясся всім тілом... Напослідок інспектор зупинився коло Тавлі... Тавля рад би був провалитися крізь землю.

— До порога! — сказав до нього інспектор після хвилевої мовчанки.

— Я... — хотів оправдуватися Тавля.

— До порога! — крикнув інспектор.

— Я його боронив... він не порозумів...

Інспектор був дужчий усякого бурсака. Він хопив Тавлю за волосся і тріснув в лице; відтак пригнув за волосся чолом до лавки, а другою рукою-кулаком бухнув його в плечі так, що луск пішов по всьому класі; відтак виволік його з лавки і крикнув:

— До порога!

Тавля після того не смів рота роздіймити. Він пішов ід порогові, розібрався поволі, ліг на брудний поміст голим черевом; на плечі і ноги його сіли Ціпка і Яловий.

— А добре його! — сказав інспектор.

Захаренко і Кропченко замахнули з двох боків лозами; лози впилися в тіло Тавлі, і він з диким криком почав оправдуватися, говорячи, що хотів боронити Семенова, а той не порозумів, що се таке, і вкусив його в руку. Інспектор не зважав на його крик. Довго сікли Тавлю і люто. Інспектор в злості ходив по класу, не говорячи й слова, а то був злий знак; коли кричав і сварив, то тоді все на тім і кінчалося. Ученики шепотом рахували удари і нарахували вже вісімдесят. Тавля все кричав «не винен!», божився господом богом, клявся вітцем і матір'ю під лозами. Гороблагодатський злісно глядів то на інспектора, то на Семенова; Семенов сам себе не тямив; і тіні радості при відплаті не було в його серці; він мало що не дрижав усім тілом, прочуваючи щось страшного, невияснимого. Бог знає, що би він дав, аби лиш не сікли Тавлю в сесю хвилю. Тавля вже витерпів більш сотки ударів, голос його від крику почав хрипнути, але він невставав і на хвилю, ревучи: «Не винен, їй-богу, не винен! Пустіть!» Але таки мусив відібрати півтораста.

— Досить,— сказав інспектор і пройшовся по кімнаті. Всі ждали, що далі буде.

— Цензор! — сказав інспектор.

— Ту! — відозвався цензор.

— Хто ще сік Семенова?

— Я не знаю... мене...

— Що? — скрикнув грізно інспектор.

— Мене в класі не було.

— А, тебе в класі не було, пацюку ти один!.. Завтра буду січи щодесятого, а зачну від тебе... І тебе випаздерю, — сказав він Гороблагодатському, — і тебе,— сказав Тхорові. Відтак показав ще на кількох. Гороблагодатський грубо відповів:

— Я ні в чім не винен.

— Ти всьому винен, поганине якийсь, тебе би щохвилі прати!

— Я не винен,— різко відповів Гороблагодатський.

— Ти ще сваритися хочеш, свинарю? — закричав олючений інспектор.

Гороблагодатський змовчав, але все-таки затис зуби і ненависно позирнув на інспектора. Висваривши весь клас, інспектор пішов додому. На товариство напав переполох. В бурсі бували випадки, що не йно сікли щодесятого, але поголовно весь клас. Ніхто не міг напевно

сказати, чи будуть його завтра січи, чи ні. Лиця попродовжувалися, декотрі поблідли, два мішухи тайком від товаришів плакали: а що, як по черзі прийдеться в каталозі інспектора десятим?.. Лише Гороблагодатський проворкотів: «Не ріпу сіять?» і, забурмосившися, глядів на Тавлю, котрий не міг ні стати, ні сісти після екзекуції. Гороблагодатський хотів було йти до Семенова і збити його на квасне яблуко; він уже сказав до себе: «Сім гріхів — одно пекло», але нараз лице його заясніло від якоїсь нової гадки, він злорадісно всміхнувся і сказав.

— Фомфа!

Семенов доразу завмер... Він був в такім стані, коли чоловік чує, що над ним піднятий кулак, готовий всяку хвилю впасти йому на тім'я, і всяку хвилю він жде важкого удару. Він був ніби стиснений і здавлений з усіх боків — ледве дух переводив... «Чорти, чорти!..» Які хвилі приходилося переживати бурсакові!..

— Фомфа! — сказав Гороблагодатський, підходячи ід цензорові.

Вони стали шептати. Задзвонив до вечері. Ученикам бодай щото відлягло від серця.

— В пари, ставайте! — крикнув цензор.

За дві хвилі ученики рушили до їдальні і, проспівавши в п'ятсот голосів «Отче наш», засіли до скупої вечері... Коли громада назад валила з їдальні, цензор підійшов ід Бенелявдові і повторив загадочне слово:

— Фомфа!

— Ставлюся! — відповів Бенелявдов.

Уже у церковці господній
Запер придверник ворота,
І монах в келії самотній
На сон молитовцю чита.
Морфей на місто сипле маки,
Заснув в варстаті ремісник.
Лишень одні не сплять собаки,
Та де-де крикне вартівник.
Вже кури другий раз пропіли,
Все стихло, всі сплячи хропіли.

Так «Семінаріада» описує ніч...

На другім поверсі, по правій руці величезного шкільного подвір'я, поміщені 6, 7, 8, 9 і 10-й номери спалень. Тоті спальні сполучені з собою. Задній відділ трьох номе-

рів звався ч о б о т о м. Тут були спальні тих учеників, що стояли на своїм кошті; тому-то поранками та вечорами, особливо перших тижнів після більших свят, в «чоботі» і других двох кімнатах лучалися великі гостини і обжерства. Сюди стікалася вся бурса; юрбами ходили від одного ліжка до другого; з-під ліжок, котрих у тих номерах було до двохсот, витягано скрині, наповнені, крім книжок, усякими припасами до їди. З дому, особливо з села, навозили ученики на запас величезні боханці білого хліба, масло, шпоно, гриби в сметані, мочені яблука і т[ак] д[алі]. Запахи від тих припасів наповняли воздух, мішаючися з неблагонодобними міазмами: стіни просякли сирістю, промерзали наскрізь в кріпкі морози, лойові свічки в ліхтарях робили атмосферу гіркою і їдкою, а до всього того додати треба, що в куті коло дверей стояв великий двоушний цебер, наповнений до пів нечистотою. До такої убиваючої атмосфери мусив привикати ученик, і чи повірите ви, що більша часть, жиюча в зараженім воздусі, на остаток тратила спосібність чути до нього й обридження!.. Друга біда — холод був для учеників ще більше докучливий. Начальство не топило в печах і по тижневі; ученики крали дрова, але то не все удавалося, і товариство, лягаючи під плохенькі коцики, мусило прикриватися своїми футрами та плащами. Величезні кімнати спалень з стовпами посередині, як у класах, слабо освічувались, і темні тіні лежали пругами по ліжках. Ученики хропли і кричали сиросоння; декотрі в сні скрегінцяли зубами.

Доповімо послідні випадки зимового вечора в бурсі. Із кімнат «чобота» нараз хтось піднявся і поліз в кут дев'ятого номера. Там піднялося ще двоє їх. Між ними почалася парада.

— У тебе фомфа? — питав один.

— У мене.

— Давай сюди!

Всі три полізли в кут І там зупинилися коло ліжка Семенова. Один з них держав в руці папіряну сувертку в виді труби, напхану ватою. То-то й була фомфа, одна з варварських винахідок бурси. Той, що держав фомфу, босими ногами підкрався ід Семенову. Він запалив вату з широкого кінця звитка, а вузький осторожно вставив в ніс Семенові. Семенов ворухнувся було крізь сон, але тої, що держав фомфу, сильно дунув на гарячу вату; густий клуб сірчаного диму обхопив мозок Семенова, він

застогнав без пам'яті. Після другого, ще дужчого подуву, він зіскочив, мов божевільний. Він силувався крикнути, але все нутро його грудей було обсмалене і прокопчене димом. Задихавшись, він упав на ліжко. Учасники того інквізиторського діла як стій поховалися. Чутно було глибокий хрип Семенова, перериваний тяжким стогнанням. На другий день його ледве живого віднесли до больниці. Доктор не міг поняти, що таке сталося з Семеновим, а коли й сам Семенов відчуняв і відзискав мову, то не міг собі нагадати, що таке з ним зробилося. Начальство підозрівало, що вороги Семенова вистроїли йому якогось збитка, але розізнати не могло нічого. На другий день многих пересікли і многих, розуміється, задарма.

Г. І. Успенський

ВІЙНА ЗА ВОЛЮ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Подаючи нашим численним землякам осібною книжечкою дві слідуючі повістки — «Війна за волю» і «Виховання феодала», нам приходиться на вступі сказати слівце про основну гадку нашого видання.

Кожда з тих повісток представляє собою взірець в своїм роді, як опрацьовуються великі сучасні питання в коротеньких картинках в дусі нової європейської школи літературної. Автори обох тих повісток знані широкій публіці, а почасти й у нас, а печатаючи їх повістки, ми мали на оці заохотити нашу молодіж і всіх людей щирої думки до пильної уваги на наше суспільне життя, до аналізу його щоденних і на око нічо не значущих явищ і до підношення, по силі-можності, подібних пекучих питань нашої родини, бо тільки таким способом ми пізнаємо наше життя і наші хиби, а тільки пізнавши їх, можемо братися до їх усунення.

Дай боже, щоби наша щира гадка відкликнулася живо і голосно в серцях усеї нашої молодежі, котрій ми і присвячуємо сесю книжечку.

1. ЗА ЩО Б'ЮТЬСЯ?

Була десята вечора. Потяг, що віз у Росію руських охотників, іно що рушив з Базіаша до Пешта. Надворі було темно, дощ лляв, як з цівки, то й ніяко розігнати грижу-тоску чудними видами, що стелилися по обох сторонах дороги — на Дунай, на гори; сказано пітьма, хоть око вийми. Хотя-нехотя приходилося з нуди балакати; та що, коли-бо кождий краян важко чув на душі, ніби тягар якийсь, що ось вертаємо додому, і тото віднімало у кождого охоту до веселої балаканки. Кождий знав, що чи круть, чи верть, а заїде не куди, лиш у Росію. На всіх залягла тоска несказанна, от гадав би хто, се школярі, що по вакаціях їдуть назад до шкіл. Гей, гей, де-то поділися тоті хвилі, як вони ще сюди їхали! То кождий був сміливий до здуфальства, веселий, мов підхмелений, хоробрий, мов лев,— звичайне, непривичні до життя на свободі! Відвага, хоробрість, мужність, великодушні діла, пожертвування, — все то зрушувало кождого до глибини серця... а тепер починай знов давнє «прийдіте поклонімося», валяйся знов по чорт зна яких кутах, із котрих два-три місяці тому так радісно вирвався було, щоби б[']ючи] на смерть, вертай тепер, з ласки своєї, назад «на лоно родинного щастя», межі п'ятьох недорослих обивателенят! Лазь тепер знов та кланяйся тому та оному, щоби був ласкав дати деяке місцечко, бодай-якого нужденного писарини (а то й то, як бог дасть!). Рідна Русь пригадалася всім, ніби якесь недорозуміння, щось не маюче ні цілі ні винників, але страшно трудне, і ось чому потяг, заповнений охотниками, був понурий і вкучний. Не тішить охотника-небораку також і тото, що він під час сербських вакацій признав о собі самім. Уперед йому гадалося,

що він руський чоловік, то жертва — жертва інтриг, несправедливості, гніту, людської невдяки, захланності, нужди; він твердо вірував, що будь він хоть на хвилю вільний від усього того лиха, сейчас, тої самої хвилі, весь світ побачить, який то він добрий, шляхетний, великодушний, услужний, щедрий, постоянний і чесний... Але тепер, після довго сподіваної пільги, бачить він, що воно зовсім щось не то... «Була тобі дана пільга чи ні?» — питає його совість. «Була!» — мусить відповісти бідолаха. «А як же ж ти ужив її?» «Паскудно!» «Свиня!» — говорить совість, і далі: «Давали тобі грошей?» «Давали». «Багато?» «Зовсім немало». «А ти послав жінці, як-єсь обіцював?» «Ні-ні...» «А де ж ти їх подів?» «Оттак...» «Ні,— налягає совість,— говори доразу,— то гроші криваві, то крейцарі, рублі, віддані з посліднього на святе діло. Де ти їх подів?» «Пропив...» «А ще?» «Ну... там...» «Свиня!» — твердить іще раз совість, і знов своє: «А де ще? Та ж не всі ти «там»... лишив...» «Пек ти маро!» — трохи не на весь голос скрикує охотник і береться рахувати на пальцях... «Чоботи...»,— пригадує він радісно.— То ніщо й у коляду класти — три рублі! Далі?.. Чай, цукор, тютюн... ну, то дурниці, марна річ... А що ще? Де ж я подів?» Але куди верть, туди верть, купна ніякого, крім чобіт, не може пригадати... «Хіба ж усе «то там» пропущено?..» «Свиня!» — роздається знов хрипливий голос совісті. Понурий охотник потягає із флящини кілька ликів вина і, відсвіжившися капинку, кінчить тим, що «що-де минуло, того не вернеш». Але зовсім не вгаває і швидко знов починає стару пісню.

«Ти чого сюди їздив? За що грошики брав?...» «Давали,— я брав... За слов'ян!» — «За що?» «За... за волю слов'ян...» «То ти за волю слов'ян лампартувався?» На тото вже ніщо охотникові відповісти, і він з глибоким жалем чує, що ліпше було б якби його були убили там... «Оввва, велика річ!» — глумиться совість. «І то правда!» — признає охотник і зітхає... і мовчить... і поглядає в темне вікно, в котре плещуть і хлюскають раз у раз потоки уливного дощу...

— А весело жилося в Сербії, що правда, то правда!..— говорить хтось і зітхає...

Понурий охотник, зачувши тоті слова, зачинає нагадувати щось дійсно веселе, приємне... але совість і ту уговкує його. «Погди, погди... а ось приїдеш у Росію, то

вже там собі, братчику, того...» І веселі приємні спомини сейчас щезають, мов і не були. «Випий, брате, і дивися в темне вікно, а мовчи вже!» — змилосердившися радить совість... Охотник справді як стій випиває і твердо постановляє собі ні о чім не думати, бо, гадає собі, все на одно вийде — приїдеш! Якийсь час йому удається нічого не думати, але швидко із гуркоту коліс по шинах, із бренькоту ланців, котрими позчіплювані вагони, зачинає щораз ясніше вибиватися щось ніби цвірк, ніби голос, котрий щохвиля ніби все твердить: «Свинь-свинь-свинь...» І охотник, рад не рад, наново зачинає неприятну бесіду зі своєю совістю. В тім відділі вагона, де прийшлося сидіти мені, було би, може, задля присутності одного надто понурого чоловіка ще вкучніше і сумніше, коли б не два зовсім щасливі краяни, котрих щастя хоть щото покривало сум і тоску понурого чоловіка. Тоті два були веселі і щасливі кождий по-своєму: один іно що вчора виграв в карти порядну порційку, хопив гроші і щодуху-пари рвався до Відня, до веселої столиці, розправити кості, попити, погуляти, побезвстидствувати на всю губу, на всі гроші.. Його, видимо, пропасниця телепала всю дорогу: так його тягло... швидше, швидше, на веселі віденські гулятики; він не міг заснути, а хоч жмурив очі і відкидував голову взад, але видно було, що не спав, а снив на яві про недалекі розкоші, час від часу перериваючи свої думки висвистуванням арій із Офенбаха. Другий довольний подорожній був довольний супокійно, солідно, грунтовно: то був військовий, рангою не нижче майора, коренастий, здоровий чоловік: він вертав до родини, тішився, що заїде ід різдву і привезе з собою, крім цілковитого здоров'я (раненний він не був), ще три сербські ордери. Він іще на стації в Базіаші розповів усім, хто того був цікавий, причину свого вдоволення, що де от їду на різдво домів, хвала богу, здоров, ордери одержав усі і т[ак] д[алі], і вже не вдавався більше ні в яку бесіду, а попросту ширив довкола себе своїм здоровим і щасливим видом супокій і щастя. Увійшовши до вагона, той щасливий чоловік поклав свої речі як було найліпше, сів собі вигідно і, покліпавши трохи очима, почав їх затулювати і швидко заснув таким твердим супокійним сном, що навіть непосидючий любитель віденських розкошів не міг опертися покусі і требував задрімати. Тоті два довольні, щасливі, затирали, бодай щото тужне враження, котре викликував третій, надто

вже понурий подорожній. Він був, що твій кіт загорілий; худий, лиця позападалися, ніс витягнувся, позір якийсь боязкий, навіть зовсім заляканий, убір плохенький, на нинішню сльоту залегкий, натягнений, мов на тичці. Не хотячи спати, я, рад не рад, мусив досить часто здибатися очима з тим понурим чоловіком — тим більше, що він сидів якраз супроти мене. Аж по кількох годинах їзди я здужав добачити, що того чоловіка я бачив уже кілька разів на своїм віці. Було йому тепер літ коло 35, не більше; кілька літ тому я здибав його за границею, в розличних містах, і переважно, в кружках руської заграничної молодежі. Довбежник (таке було його прізвище), хоч і сновигався в тих кружках, але був якось ніби чужий усім, кілько їх там було. Якась понура тоска і тоді вже виднілася на його нездоровім сухорлявім лиці, якийсь черв'як, видимо, точив його нутро, і сам вид його був якийсь прикрий, кілько разів появився межі нами: впрочім появлявся він звичайно на хвильку, ніби знехотя, і зовсім без діла: прийде, було, поквапно, затурбований, немов хоче сказати щось дуже важне, але не скаже нічого, і нараз якось рознудиться, розкисне і піде геть. В рукак у нього раз у раз була якась книжка, читав багато, щось-там і писав, але ніхто не розпитував його, що поробляє, і взагалі, ним мало інтересувалися. «Довбежник приходив!» «Ну, і що ж?» «Нічо... пішов!». Ось і все, що можбуло сказати про нього за кождим його приходом. А тим часом годі було не добачити, що його щось мучить, що, хоч ні в кім нема настільки симпатії для нього, щоби занявся ним, розпитав і розізнав, що в нього на душі, мимо всього того годі було сумніватися, що його травить якась пекуча грижа. Із деяких уривистих слів, котрі собі затямив і, судячи по характеру людей, з котрими він знався, можбуло догадатися, що він чоловік переконань *крайніх*. Так принаймні думав я о нім тоді, п'ять літ тому назад, і, признаюся, несказанно мене зачудувало, коли перед двома місяцями побачив того самого понурого замученого чоловіка в Белгороді, в мундирі охотника, з довгою шаблею, і, що мене найбільше вдарило, в такім цвітучім виді, що-де, куди поділася його давня терпляча і маркітна міна. Тямлю, що-м довго дивився на нього, здибавши його случайно в одній із белгородських кав'ярень враз із гурмою других веселих, бренькаючих шаблями офіцерів. Я не міг повірити своїм очам, щоби се був Довбежник,

«той самий». Відки в нього тоті рум'янці на лиці, тота живість, тота безцеремонність військового, що любується бренькотом своїх острогів, своєї шаблі?.. Але відки воно взялося, то взялося, а правда була, що Довбежник значно змінився. Він поглянув на мене — тоді, в кав'ярні — пізнав, кивнув злегка, мов з висоти, і як стій змішався з веселим гуртом товаришів, що шумно розсілися довкола стола, закалатали ножами, сільничками, чарками і зажадали три бутельки щонайліпшого неготинського. Довбежник на чудо та на диво також калатав ножами та чарками, і, як мені видалося, навіть бажав умисно показати то мені, що його знав понурим, у другім товаристві, що де ось тепер і з нього хват-молодець, та що де йому все одно, що погадають о нім «там» в заграничнім товаристві. Правда, трошки-то смішненько виглядав той сухорлявий довгобразий і все-таки не зовсім здоровий воячина посеред своїх нових товаришів, рум'яних, голосних, здорових і крепких. Але в порівнянні до того, який був попереду, він видався мені доразу перероджeним, о много здоровішим, розцвівшим, словом чоловіком «наново перероблeним». Мене втішило тото, хоч немало зачудувала переміна переконань... «А во,— погадав я собі,— чим він гризся, за чим сумував! Йому тре було остріг та шаблі та гулятики!» І, признаюся, не дуже мене радувала тота спосібність руського чоловіка, так швидко і різко міняти свої переконання, тим більше, що тоту спосібність я замітив не у одного Довбежника.

Розійшовшися з ними в кав'ярні, я до сеї хвилі, т[о] є[сть] до стрічі в вагоні при повороті в Росію, не видався з ним. І знов він мене ту зачудував: де подівся його розцвіт, його сміливість, його веселий вид? Що скулило його знов в дугу, скулило тисячу разів дужче, як був скулений уперед, до свого розцвіту? Вид його був такий приголомшений, нужденний, жалібний, що кажу ще раз, якби не тамті два щасливці, що ширили довкола себе супокій і жалобу розкоші, то попросту було би прикро глядіти на того чоловіка, що, бачилося, ось-ось сам на себе руки наложить, так йому погано й гірко.

Ліхтарня, закрита ясною заслінкою, наповнювала вагон якимось півсвітлом, і я зразу не міг пізнати зміненого лиця Довбежника; але коли пізнав, що се справді Довбежник, мені стало якось страшно жаль його і вкінці забаглося признати, що таке кипить в тім чоловіці, від

чого він розцвітає, а від чого в'яне? Я заговорив до нього. Він утішився і сейчас сказав мені, що мене вже давно пізнав, що мене тямить ще відтоді, як мене видав там а там. І як найподрібніше нагадав собі тоті рідкі хвилі, коли я припадково здибався з ним п'ять літ тому назад (оминаючи якось бєлгородську стрічу); нагадав сейчас і також як найдокладніше всіх прочих наших знакомих, почав, мов у лихорадці, розпитувати, де той, що з тим, що з тамтим? І нараз якось страшно порівисто скрикнув:

— Ах, що то за люди! То справді чудні люди!

— Чудні? — повторив я.

— Рідкі! — сказав він голосніше і витріщив широко непевні очі.— Рідкі, незвичайні, присястобоже, аж тепер знаю!.. Всі до одного — незвиклі люди!

— Та котрі ж то такі?

Я сказав кілька прізвищ.

— Всі до одного... Всі, кілько їх «там».

— Всі, кілько їх «там»? — повторив я.— Оскільки знаю, зробити такого великого нічо не зробили.

— От іменно через тото! — перервав він мене, уже доразу, мов безумний, пірвавши мене за плече.— От іменно через то: ось хто діл ніяких не робить... ось через що всі вони незвичайні!

— І передові?

— І передові! Вони, іменно вони всі!

Говорячи тоті слова, він страшно був зрушений і доразу подобав на безумного.

— Після сеї війни я лиш їх уважаю за настоящих героїв. Уже й то велике діло, що вони не пристають до того свинства, як ось я пристав. Ви лиш подумайте собі: та же я забив чоловіка! А за що, скажіть, будьте ласкаві?

Послідні слова він проговорив так, немовби ні крихіточки не понімав, що таке з ним сталося.

— Ви забили? Кого?

— Турка забив.

— Ну і що ж? Та ж ви були охотником, вояком, ну, а на війні забивають.

— За що?

— За Сербію. Хіба ж за що друге?

Довбежник витрищів на мене очі і не казав нічого.

— Хіба не за Сербію? — спитав я другий раз.

— Ні, не за Сербію.

— Не за Сербію? А за що ж?
— За сви-ни-ну!
— Як же се так?
— А так! За свинину.

Я сказав, що не розумію його, а Довбежник зачав мені найподробніше роз'яснювати свій погляд на сербську війну. Сербським купцям забаглося відкараскатися від торгових трактатів, котрі досі заключала з сусідніми державами Турція, яко опікунка Сербії. Тоті трактати були до сеї пори такі, що сербським капіталістам не мож було пускати в оборот більші капітали; не мож було мати фабрик, заводів, не мож було виробляти шкір... Мож було торгувати сирими плодами, котрі верталися до Сербії перероблені і — взатроє дорожчі. «І ось тепер,— говорив Довбежник,— купці і хотять добитися з ружем права брати більше зиску, т[о]є, продавати свиню, котру продають тепер сиру і дуже дешево, продавати відтак вуджену і дорожче».

Коли на остаток скінчив свою бесіду, то спитав мене:

— Ну, що? Хіба не за свинину?

І справді, виходило, буцім-то за свинину почалося все діло.

— Ну, видите самі. І я — чоловіка забив... І кілько там людей побито! — скрикнув він з якимось переляком і притис долоню до чола, немов воно у нього нараз заболіло.

— І я,— говорив він дальше, буцім зовсім сам до себе,— я смів колись критикувати «тамтих», придиратися до дурниць, до пустого! Ні,— скрикнув знов живо, звертаючися до мене, не вірте нікому, най буде хто хоче, а скаже вам, що є хтось ліпший від них, окрім, розуміється, мужика — і то не лиш руського, а загального, всесвітнього мужика!

Довгим рядом похвал почав він відтак обсипати «тамтих». В його словах замітно дрижала внутрішня біль, хоровита наметність. Дивно і чудно було глядіти на того чоловіка, очевидячки прибитого тяжкою долею, як він мучився якоюсь свининою, турком, як під небеса розхвалював якихось «людей», котрі, після його бесіди, іменно через то славні і великі, що нічого не роблять. Дивно було глядіти на того хоровитого чудака поруч супокійно, як дитина, сплячого майора, що вертався з тої самої війни і не то, що не журився убитими турками, але противно, полу-

чив за то само ордери, тішився тим, як дитина, і знав, що так само утішиться тим і вся його родина, до котрої він надіде «на саме різдво». Задерши голову і напіврозтворивши рот, військова дитина спала сном невинних. А ту поруч нього сидів худий, позеленілий чоловік і, не прижмурюючи ока, мучився тим самим, чим його сусід був зовсім щасливий. А оба вони були із одної святої Русі!

Похвали тяглися так довго і без ладу, що я напослідок перервав його запитанням:

— Куди ж ви тепер їдете? До них?

— Ні, ні, ні! — якось немов перепуджений прошептав він.— Я тепер так їх поважаю, що нізащо не приближусь ід ним, по крайній мірі на тисячу верстов.

— А то чому? — здивований запитав я.— Поважаєте і не хочете бачити! То тяжко зрозуміти!

— Боюся бачити, боюся жити з ними, вами, з ким-будь. Не вмію жити! От тото іменно: не вмію жити! Конечно вийде по-дурному — навкучиться.

Я не розумів його бесіди і позирався на нього мовчком, ждучи, щоби мені розповів усе нарозум.

— Я знаю,— сказав він, позираючи вбік,— я вирід. Я то знаю дуже добре. Але таких виродів, як я, багато. Я сам видав їх не раз: не вміють жити та й по всьому! Я сам із купецького роду, т[о] є[сть] із такої верстви народу (та й усі наші верстви такі самі), де вже якось-так у крові лежить переконання, що «будь-як-будь, а ми не пропадем», де не живуть (пригадайте собі Островського[1]), а так якось «б'ються з життям». Гроші ще яко-тако держать тих людей на світі: а вийміть із першої-ліпшої такої родини гроші — все розвалилося, всі безпомічні, одинокі, пропащі... От і я з такого ідеально-неживого роду. Рід мій один із тих, що й самі собою розповзаються, валяться. Я відбився від нього найдалі. Чи то припадок, чи друге що наткнуло мене на розличні гадки, на книжки... Гадки повели мене до людей, і ту я пізнав, що не вмію жити. Представте собі, що ось я задумав таке а таке діло, або хтось другий задумав, або попросту почали діло, котрому я сприяю, котре люблю, уважаю яко певне і т[ак] д[алі]. Най-ко лишень увійде до

---

[1] Островський, найзнаменитший великоруський драматик, новішої школи, найудачніше посписував картини купецького життя.

того діла три-чотири таких як я, все піде до чорта, т[о] є [сть] не то, що не буде й подоби діла», а вийде конечно дурниця. Відразу покажеться зовсім дитинне нерозуміння життя й його прав. Ображуся, чорт знає, якою марницею, не захочу товаришувати з тим і тим тому, що ... ну, бодай тому, що його постава мені не подобається ... Ніс поганий... І тота дурниця як зачне мене давити, мучити, як зачне розбирати мене цілого, то як стій би-м утікав десь кудись геть! І сам я гидкий для себе, а ще й у другім своєю поганю розбуджу погані прикмети — та й годі. І вийде все подурному. І все так виходило, кілька разів що до чого. Я вже знав себе — і всім утікав. Мене, брат, купець, назвав навіть «побігайлом» про тото. «Не чоловік ти, каже, а побігайло». І правда. Ось і тепер, боюся їхати до них. Знаю добре: приїду і зачну розглядати носи... І всілякі дурниці: то гризтися не знати чим, то відшукувати погань у людях ... От тото ще проклята натура! Сам гидкий і в другім, у найліпшім, шукаєш раз у раз погані, щоби лише себе заспокоїти, щоби лиш сказати собі: «Е, та й він же таке сміття, як ти!» — Ні, ні, нізащо не поїду! Здалека від них — так ліпше для мене!...

Надійшла якась стація. Охотник, що виграв гроші, і ми оба (військова дитина спала непробудно) вийшли з вагона і випили по маленькій бутелочці легкого угорського вина. Вино не розвеселило нас. Довбежникові, хоч, очевидячки, трохи успокоївся, все-таки було важко після сумних обзорин себе самого, а мені важко було глядіти на його болючі рани. Спати не хотілося. Знов розбалакались.

— А яким світом ви в Сербію попали? Що ви там поробляли? — спитав я.

2. ЗА ЩО БИ БИТИСЯ?

— Яким світом? Та все однаким... Подумайте лишень, що мусить діятися в чоловіці, що так літ зо п'ять ні від себе, ні від других не виносить ні одного доброго враження. Я здибаюся з самими найліпшими людьми (тепер ажень я знаю, що вони найліпші), з людьми, котрих, не видавши, здалека, кажу вам, я почитав, обожав. Але скоро зійдуся по-людськи — чи так побесідувати, чи за ділом яким,— все пропало! Я забував їх заслуги, їх значення, бо вони були звичайні, *живі люди*. Досить було того, щоби

мене сейчас охолодити, я зачинав чіпатися за дурниці і так далі, і доводив до того, що й мене ніхто не хотів на очі бачити, і я був лютий на всіх ... Ну, п'ять літ такого життя, самі подумайте,— мука. У мене раз у раз із голови не виходили дурниці (він нараз лютився, ударився кулаком по колінку і крикнув: «І відки мені приходить, що всюди мушу тільки добачати дурниці?» — сплюнув і довго мовчав, важко дишучи). Ну, і сам собі обрид і мені все обридло, хоч гинь! Смерть тоді видалася мені такою розкішшю, таким щастям ... достоту лакітком, що тепер і слова відповідного не найду ... Лакітком та й годі. І, розуміється, я би був закінчив своє життя, якби не тота історія з нехристами.

— А чому ж іменно тота історія вирятувала вас? — спитав я.

- - Іменно тота,— відповів Довбежник,— бо ніякої другої історії, а ще з такою цінною для нашого брата признакою, в тот час не було. А признака її така, що вона — з глибини народу. То значить, що народ, напослідок, взявся... а як раз взявся, то вже й вивезе,— не дбайте!.. Дивне диво! (Довбежник зупинився). Під тими розваленими, дерев'яними стріхами, в тій глуші, холоді, бідності живуть, бачите, якісь ідеї, що рятують суспільність від загуби. І чим вони живуть, того ніяк не збагнеш! По двадцять, тридцять літ їх ні разу нічим не годують, ніхто о них не дбає, не журиться... Живуть вони під прогнилими або розваленими бурею стріхами, так як тоті мужицькі шкапенята, худі, маленькі, виголоджені, достотні здохляки... Годують їх коли-не-коли, тих здохляків-ідей вандрівники, вояки-каліки, відпустові баби, годують старою соломою, такою старою, що я ось, благородний чоловік, і ніг о нію не обітру. А вони живуть! Благородний чоловік уміє лиш, заспів з вітрами та недогодою, валити тоті солом'яні стріхи, але, звичайно, ні на здохляків, ні на стріхи і позирнути не ласка; одержавши все, чого йому треба, він і знати не хоче, що діється там, під тими стріхами, і, бачиться, думає, що може танцювати, відрубавши свої власні ноги. Ну, відрубає і гине, як слід. Не хотячи признати *своїми* і *найпершими* інтереси тих стріх, тих крапель своєї власної крові, і, думаючи, що може прожити сам і ще веселіше, він показується недовговічним і через двадцять літ, звичайно, вміє лишень розтратити тоту питому свою кров, чорт знає, на що. Щедрою рукою роздається акторкам, тратить за грани-

цею, мов порох розсипає без оглядки на всі боки, доки наопослідок її почне не ставати. Чоловік стратив силу, застряг по уха в багні,— не знає, що з собою робити. От він тоді в крик: «Рятуй, витягай, не дай душі загибати!» І ади — мужик запрягає здохляка. В тій тривозі благородний розрушитель солом'яних стріх зачинає годувати здохляка вже не старою соломою, а заправною газетною січкою, і піди-ко, здохляк відпасся за один тиждень... «Вважайте, пане,— говорить мужик,— щоби лиха не було. Конина в мене не привична до оброку, як піде — не вдержиш. «Нічо, нічо, вже там її спинять...» — «А як, приміром, ми Європію твою, так, тее, кишками людськими вигатимо, то й то нічо?» — «Гати,— кричить розрушитель солом'яних стріх,— гати! Лиш мене вивези!». І підгодований газетною січкою здохляк-ідея, підшвякуваний батогами, витащив потопаючого в болота і поставив на сухе місце. Кишок, розуміється, виторочено без числа, о тім і говорити ніщо... Та фалабу, що пан не втонув, а вийшов знов на дорогу!... А як лише вийшов, то знов говорить: «Тепер ти веди свого здохляка, куди хочеш, а я *сам* піду...». І, розуміється, не дійде по віки вічні! Я то казав против того...

Нараз бесідник зупинився і сказав до мене не тим голосом:

— Ви слухали, що я говорив?

— Слухав усе.

— Ну, як же вам здається? Чи говорю я, як слідує, т[о] є бодай чи говорю, хоть на вид так, як належить?

— А чому ж би ні? — відповів я, не розуміючи, о що йому ходить.

— Ні, я хочу знати: чи от, слухаючи таку бесіду, мож подумати, що я, бодай що-то народом занимаюся?

— А розуміється.

— Ну, видите: тепер я, дійсно, так думаю, дійсно тим турбуюся. А піду я от з такими самими гадками в село — і вийде чорт знає що... зачнуть разити очі діряві ходаки, болото, вибоїни, всілякі дурниці... І стане на тім, що розлютишся і втечеш ... Будеш проклинати і себе, і розвалені стріхи... Не розумію живих людей. Не вмію бути живим. Видите, що за бісова душа! — додав, блиснувши розпаленими з люті очима і відтак додав:

— Ні, вже я вам опісля... Надоїла, така поганьі Не чоловік ти, а побігайко! Так, достоту не чоловік!

Ми не говорили кілька годин, і розбалакались аж рано, як уже зовсім розвиднілося, і ми минули Пешт. Бесідник був спокійніший і чув себе далеко дужчим проти вчорашнього.

— Ну, от і так, на чім то я став? Ага!... Мужик почав вивозити... Вже то ми всі змалечку привикли, щоби за нас усе робили другі,— все лиш: «подай господи...» І я не без того. «Що ж,— гадаю собі,— вивези, бре, і мене!». На тім я й став, знаючи допевно, що «здохляк» як раз візьметься, то, конечно, будь-куди-будь, а вивезе. Мені тепер було все едне, аби лиш вивіз... а заб'ють? То що? Я й сам бажав смерті! І ось, ввалившися в мужицький драбинник, я відразу майже зовсім успокоївся. Все, що мене мучило, все, о чім я думав, читав, бесідував, все, що мене лютило, гнівило, непокоїло в собі і в других, все пропало, забулося, мов і не бувало ніколи. «Не моя справа»,— рішив я — і не турався ні до чого. Все я викинув з голови, у всім здався на *когось*, що тепер ніби занявся моїми ділами, і день у день мені робилося ліпше і ліпше. Тим-то й хороша війна, що раз сказане тото слово, і мільйони людей перестають думати, турбуватися, кидають в кут пекучі питання, котрі за спокійних часів силувалися розв'язати. «Війна!» Ніхто не відповідає за себе, за свої поступки, мільйони людей одержують волю ні о чім не думати, ні про що не дбати, бо і що ж — війна! Тобто такий стан, в котрім ніхто нічого не розуміє, ніхто на ні на що не числить, ніхто ні за що не відповідає. Словом, стан, при котрім люди зачинають ходити розперезані, невмиті, неодіті. Все, що перед тижнем ще було напружене, замучене, запутане, болюче,— все тим словом «війна» випущено на волю. Купець не уплачує векслів — і не його вина — ані ду-ду. Він може розігнати своїх робітників, і розігнані бідолахи й не пікнуть, бо знають, що війна! В такий час нічо не значить, чоловікові ще вчора зовсім чесному, взяти чужу річ, примірком, зловити чужу гуску і з'їсти... Хто тут буде розбирати? Війна!... І його гусей так само другі поїли. Утлі родинні вузли, що досі ще бодай як-тако держалися про людське око, тепер пірвалися, розпали самі від себе. Хіба жінка тому винна, що до них у хату наплила така многота офіцерів та й ще молодих, гарячих шибайголів? ... Вона слабе существо! А ще погляньте, що то за хлопаки! А, впрочім, завтра тоті хлопаки бог знає де опиняться! До того й муж, звільнений з-під жінчиної власті, глядить якось ласкавіше на білий світ:

дня нема, щоби не був під напитком, рідку ніч дома ночує... На улицях така безліч нового: то війська вступають, то відступають, музика то весела, то сумна гримить, що аж гук. Гостиниці, кав'ярні — як набив народом. У кождого, що слово, то все: «А мені що до того? Нічо, тепер — війна!» І гей же тратити-розмітувати криваво зароблене добро... «Най ся діе, що хоче», — сказали собі мільйони людей і здалися на волю припадку. Сотні і тисячі смертей (хоч і як то дивно видається), не лиш не будять жалю в живих, але противно, призвичаюють дивитися на смерть зовсім холоднокровно. Нікому не в дивовижу бачити кров, слухати стогнання, глядіти на відірвані руки, ноги, розтріскані голови. Життя людське зачинається вважати нічим, і в чоловіці, ще недавно занятім іменно чоловічими ділами, любенько потягаючись прокидується звір... Така воєнна атмосфера обдала мене сейчас, скоро що я ступив на сербську землю. Правда, в першій хвилі мого побуту серед нового, воєнного, товариства я чув, але то лиш на хвильку, що передо мною повторюється щось дуже старе, передрухніле... щось таке, о чім давно всі забули, з чого весь світ давно виріс. На хвилю мені видалося, що ніби я беруся читати столітній «Сонник» після розумних філософічних та других научних книжок. Але то швидко пройшло, навіть без моєї волі воєнна атмосфера затерла зовсім тото немиле враження. «Ні про що не думай!» — говорила вона, і я став замітно здоровіти. Я засипав преспокійно, бо, сказано, ні про що не думав, не моє діло; буде, що буде, рішив я і спав сном невинної дитини. «Ждати приказів» — також річ нова для мене, припала мені дуже до смаку і немало причинилася до поліпшення апетиту і поправи здоров'я. Та й справді, чим мені журитися? Як прикажуть, *їм* про то знати, а мені що до того? «Завтра виступати!» Добре, виступимо! Завтра то й завтра. І виступаємо, а й гадки нема, куди та пощо. Як легко, закинувши все минуле, без ніякої жури на голові, йти десь кудись, по невиданих околицях до незнаної цілі! Томитися, їсти, спочивати і ждати приказів... Якийсь гризкий воячина, правда, воркотів усю дорогу, відказував на начальство, що-де не одержав якоїсь там підмоги, представляв якісь проекти, плани, критикував воєнні операції і т. д., але тим-то всі мої «порядні» товариші так незлюбили його за то, що ніхто й слова не хотів з ним говорити. Ним погорджували, як чоловіком низьким, злоязичним, поганим, і ніхто до нього не турався. Так неприродна і непотріб-

на була в очах усіх в ту пору всяка проба хоть що-то думати, що-то яснити, чим-тим турбуватися.

В такім щасливім стані прожив я одним махом кілька неділь. Я поздоровів, поповнів, одеревів, навіть одурів, коли хочете, але розцвів зовсім, чувся вповні здоровим і веселим. Словом, якраз воскрес і щомоці держався того незнаного досі духовного стану,— і з кождим днем моє воскресіння ставалося для мене ясніше і замітніше. Сейчас по приїзді, як я вам казав, я почув було, що замість розумних книжок беруся читати «Сонник», але скоро йно на позицію,— того чуття і сліду не лишилося, я все а все забув. Тут, на позиції, я вже зовсім здався на волю припадку; ту не то, що не треба було ні о чім думати, а попросту й не мож було щось подібного почати. Тут не знаєш «ні дня, ні часу, в онь же» шмальнуть тебе кулею в голову — і амінь! — значить і не надійся нівідки нічого розумного. Ось тоді-то я й турка забив: приїхали до нас на позицію товариші, привезли оковити лютої, печене паця... Випили, побалагурили, знов за чарки. І я пив на своє воскресіння, багато пив, хоть ніколи доп'яна. Почали стріляти, трібували берданку. У котрогось товариша, тямлю, була дуже гарна берданочка,— так от її трібували. Трібували, розуміється, нікуди, а в людей, в турків. Забити турка, так як і туркові забити серба,— нічо не значило. Ні одні, ні другі не знали, пощо то все робиться, але одні й другі, раз покинувши думати, вірили, що бити один одного треба, та й годі. Ну, стріляли, пили, їли пацятину... І я випалив, і забив. І у нас у одного офіцера відірвало ногу,— так-таки з кусником пацятини в руці й повалився. Ні одно, ні друге забійство не зробило ні на кім майже ніякого враження. Всі були так щиродерев'яні і щиробезмисні, що сам жаль, принаймні мені, видавався непригожим. «Я в тім не винен, то не моє діло» — ось що пробудила війна в кождім, ось чим жив кождий в ту пору.

На позиції пробув я з півтори неділі і не тямлю, за чим (бачиться з якимось справунком, щось чи шаблі купувати чи якесь мотуззя, чи щось такого) приїхав до Бєлграда. Успособлення пречудне. Свіжонедумаючих людців було доста; їм одна радість — в кут усякі думки — най жиє свіжопробуджена звірюка! То мене скріпило на новій дорозі. Тямлю один вечорок в такій веселій компанії: пишно, пречудно провели ми той вечорок! Послідній (з жалем сказав бесідник), послідній веселий день мого воскресіння.

— Що ж такого сталося? — спитав я.

— Сталася дуже важна річ, така, що розбила, розшибла мене, моє остовпіння на дрібні черепки. Ось як воно було. Около одинадцятої години вночі прийшлося нам, т[о]є нашій веселій компанії їхати до Землина. Поїхали ми на човнах. Вередились, розуміється, пісні співали, взяли з собою вина — пили. Ще там була тарапата з австрійськими вояками— не хотіли пускати на берег, але, на щастя, у нас були руські паспорти і велика охота зайти в відкриту бійку. Пропустили. Пішли ми по Землині; збентежили дві-три гостиниці і т. д., словом, провели час весело, т[о]є зовсім по-свинськи. На другий день, я, не знати чому, прокинувся досить рано; перший раз мені стало чогось погано; чи то від того, що-м пив учора надміру, чи тому, що погода була сіра, хмарна,— досить, у мені заметушилась якась хороблива тривога. Нудно якось стало мені в кімнаті, заповненій сплячими богатирями. Я сквапно одівся і пішов пройтися. Було ще досить рано, гостиниці позапирані, ніде було дістати ні вина, ні кави... Ви були в Землині? Місточко чисте, невеличке, розложене на плоскім березі Дунаю рівно і просто, мов на шнурку. От я пішов долі берегом, висипаним чорним порохом із кам'яного угля. Довкола — ні жи-вої душі; лиш на кораблях, присилених до тами, ворушилися люди, встаючи на роботу. Виглядівши на березі сухе місце, я сів, простягнув по траві ноги, закурив і гляджу на воду. Дунай був мутний і сірий: звільна колихав човни поприпинані до берега, на котрих звичайно робочий люд їздить до Белграда, позаяк паровик їздить туди лиш два рази денно. Дрібний дощ, мов крізь сито, росив ненастанно і ледве чутно шелепотів по листю дерев, що росли де-не-де долі берегом. Я сидів і, бачу, не думав нічого, дивився перед себе. І бачу: на березі, кілька кроків передо мною, перевернений човен, певно, для направи; один бік і дно залатані новими дошками, довкола тріски валяються. Майстрів іще не було, і мені видалося, що під тим човном щось чи хтось сидить. Щось немов ковтнуло ізсередини, зашелестіло трісками і затихло. «Певно, пес зарився сюди перед дощем!» — погадав собі і мовчу собі, курю, роззираюся. Ні шелесту, ні голосу з-під човна більше не було чути. Так минула з година часу. Около сьомої вже пристань закишіла народом, я встав і пішов до поблизької кав'ярні. Але не встиг я випити чарку кави, коли крізь отворені двері почув якийсь проразливий крик, долітаючий з улиці. Крик

той роздирав душу і різав по серцю, мов ножем. Я не допив кави й вийшов поглянути, що се таке? Велика купа людей стояла довкола того самого човна, під котрим я чув шелест. Я пропхався крізь ряди сільських жінок, пань і мужчин, що ждали на паровик, аби відплисти до Бєлграда, купців, вояків і поліцаїв, що збилися в купу на березі, і побачив слідуючу сцену.

Два здоровенні німці, в куртках із овечої кожушини, в великих чоботях, витягали з-під човна маленького, семилітнього хлопчину, котрий відбивався від них руками і ногами. «Майко! Майко!» (мамко!) — кричав він, бачиться, усім своїм нутром. Два робітники, прості селяни, помогали німцям витягати хлопчину з-під човна, пантруючи, щоби не вирвався, другим боком. Німці робили своє діло мовчком, систематично, лазили плазом довкола човна, і напослідок одному з них удалося хопити дитину за худеньку обталапану ногу. Хопивши хлопця за ногу, німець зачав тягнути його щосили і виволік сейчас, зловивши обома руками худеньку дитинячу руку, котра судорожно стискала якийсь малесенький узлик. Другий німець також обома руками вхопив за другу руку — і ту почалася направду страшенна сцена. Маленьке хлоп'я винатужило всі свої сили, щоби опертися тим двом велетам. Його крик не вгавав і на хвилю, так що часом йому духу не ставало; його старалися підняти з землі, він повисав на руках, силувався страшенно, щоби сісти; його несли, він упирався, з надлюдською натугою випручуючи свої маленькі ноженята, і враз, коли побачив, що його таки несуть, хоч і зупиняючись, а волочуть,— він в страшній розпуці трібував вирватися, трібував, розуміється, зовсім надармо. При виді, як його худе тільце ціле звивалося змією, при виді, як стискали і давили його німці, від котрих не міг вирватися, мені на плач збиралося. Хлопчину-серба — розказували мені — віддала три дні тому мати на науку до німця-слюсаря, а він хотів утечи назад до матері до Бєлграда. Під човном просидів усю ніч, гадаючи деяк дістатися на паровик. В вузлику була в нього сорочина. Тепер майстер зловив його і волік додому, волік як свою власну річ, волік силою, «на правній підставі». «Ось властива війна!» — мелькнуло мені в голові. Піди-ко, герою, котрому нічо не значить смерті пожити, а то й забити, не думаючи ні о чім, не відповідаючи ні за що, піди-ко, подумай о тім хлопчині, відвоюй його, заступися за нього!... Ану-ко встався сильно, сміло встався за п р а в а т о г о ч о л о-

в і к а, за права його серця, переповненого любов'ю до «майки», за право дитини, котрій ще треба бавитися, а не ликати удушливий воздух верстату, ану-ко встався, наложи за нього головою! Дерев'яний супокій покинув мене. «Що я робив? Що я роблю?» — заметушилося в мені, але хлопчина занімав усю мою увагу, а за тим напруженням і смуткові годі було широким потоком жбухнути до серця. Вибитий із сил, він ніби надумався йти. Майстер і його помічник утішилися тим і швидко, підбігцем пішли наперед. І хлопчина поспішав за ними. Його узлик був в руках майстра. Ішли так зо двадцять кроків, коли враз хлопець вирвався — і в ноги ... Полетів, куди очі виділи. Зіскочив до каналу, в болото ... За ним погнався майстер, помічник, поліціян, якийсь селянин ... Вони кричали, вередилися, кликали помочі. Хлопчина летів мовчком, закусивши зуби, окаменів, так сказати, не тямив себе самого ... бідне, маленьке существо! Зловили! Не буду більше говорити о тій страшенній сцені, о тих лютих муках бідолахи, о його проразливім вереску, безпомічнім супротивленні. Сцена була правдиво страшна, звіряча і просто уразила мене в серце, відразу пробудила в мені все, що я старався забути, о чім я хотів не думати, і в моїй груді загуло: «Рятуй!».

«Ти,— говорив я сам собі, чуючи, що мене душать сльози,— ти, котрого безконечні, незлічимі жертви навчили розуміти людське горе, котрому поставили великі задання, трудні, величні цілі, як ти міг успокоїтися забуттям усього, що вистрадане, вимучене для тебе? Нужденна, відразлива живино! Щоби чути себе живим, щоби жити легко, тобі треба піддержувати такі речі, котрих уже ніхто не признає потрібними, розумними! У тебе задачі, повні глибокого значення, а як вони владають хоч одною краплинкою твоєї крові, стій за них, бо все друге — дурниця, старе сміття, погань! Ти змучився нудьгою, ненастанним думанням без результату! Так зачни ж жити! Борися за то, про що-сь думав! Воюй за свою думку, за пориви свого серця, котре уміє понімати братню недолю!

І тут мені представилася тота нова війна. «Та й справді,— подумав я собі,— якби-то мені забаглося оборонити сього хлопчину, то є, поступати так, як наказує мені мій просвічений (тото слово він висказав іронічно) розум, уважайте-ко, кілько сили, богатирства, стоїцизму і енергії вимагалось би до того». Справедливо, бойовище тисячу разів страшніше всякої битви, в котрій мор-

дують людей тисячами в кількох хвилях і котра нібито комусь іде на пожиток!..

Припустім, я би пішов і ударив того німця, взяв би хлопчину і віддав матері; німець за образу тягне мене перед суд, засаджує до арешту, а головна річ — проти мене виступає свідчити рідна мати дитини; вона, заливаючися сльозами, розповість, що дала сама хлопчину до німця в науку, що вона вдова, мужа забили в війні, у неї п'ятеро дітей; от і запроторять мене до криміналу, а хлопчину знов віддадуть німцеві. Коли я чоловік вірний своїй думці, я відсидів своє і знов беруся до того самого. Я піднімаю голос печатно, розбираю діло загальне. Погадайте собі, яку безліч трудностей я мусив би ту перемочи. Видавців карають, і тому й не всякий відважиться напечатати моє письмо. А я знов не хочу, щоби його скорочували або псували. Після тисячних крутарств, розлючений боязкою підлістю видавців, я пишу свою «оборону насильно неволених хлоп'ят» осібною книжкою і видаю тратячи все, що маю. Книжку беруть нищать, мене засуджують до криміналу (розумієте, що все се діється заграницею), і то якраз тоді, коли у мене жінка недужна. Я йду сидіти, вона лишається без нічого, хиріє, умирає. Я виходжу на волю одиноким, збіднілий, зганьблений, але сил до боротьби у мене більше. Я хочу, щоби почули люди тоті неправди, щоби отямились... Ану-ко, почисліть, кілько треба труда, розуму, хитрості, твердості, словом, кілько треба геройства, незрушимості і посвячення за свою думку, щоби перемочи все тото і добитися свого права голосно, прилюдно!.. Чи ж се не війна, чи ж се не бойовище? Хіба я не герой, коли витримаю тоту боротьбу? А задача, вставитися за хлопчиною, хіба мала? Хіба може йти в порівняння з задачею завоювати право вудження солонини або гарбування шкіри? Хлопчина розбив весь мій супокій, все мое здоров'я, все — в одній хвилині. Товариші збридли мені, я не міг тепер дивитися на них. Гадка, що тепер потрібні **не такі війни**, прояснилася мені дорогісінько.

Я наняв човен і переїхав до Белграда.

Раз провалившися з висоти свого щастя, я навпроцапи полетів у безодню тоски, горя, важкої роздуми. Все змінилося в моїх очах. Мені виділося, що самий найпослідній із недумаючих простолюдинів-охотників наших не тому б'ється з турками, щоби ненавидів їх яко басурманів, але

тому, що не розміркує, не в силах і не може зміркувати всеї ваготи давлячих душу питань. «Недарма,— гадкував я,— наші п'ють перед бійкою горівку, а турки опіум, і лізуть пороти один одному животи по-п'яному. По-тверезому всі давно вже перестали бути звірами. У всіх накипіла в душі пропасть болі, нужди, котру ніхто не хоче роз'яснити. Ви запевно знаєте тото часте з'явище в руському селянському житті — ожидання страшного суду? Ось в сесю хвилю, коли я розповідаю вам про свої діла, десь бог зна в якім руськім глухім селищі, нещасні, збіджені люди чекають страшного суду, другого появлення спасителя, кладуться в гроби, плачуть... Завтра того самого будуть ждати деінде. Якась розпука нападами залягає на народі глухого селища. Відки тота розпука? Що складається на неї? Мені бачиться, що тоті напади, то виник надмірної многоти нерозгаданих сумнівів, непроясненних мислей, глибоко почутих неправд, нагромаджених за довгі літа, але ніким, ніколи не утишених, не приголублених. Чоловіка нараз обхвачує чуття якоїсь глибокої неправди в собі, в других, у всім світі; він нараз на миг ока бачить пута життя, і йому видиться, що настав кінець світу. Коли я подумав собі, що яке-де найнужденніше сільце мучиться тою самою мукою, котрою мучаться і найперші великі уми, за що пролито стілько крові і сліз, мені стало, попросту, страшно. Чи ж то не безстидність замановати бажаючу світла душу живого чоловіка до чогось такого, що робить його звірем, що з його бажання жити, жертвувати себе, переслідувати зло, робить якусь бездушну скотину, котра просадила рожном живіт другому такому самому чоловікові, і бачить геройство в тім, щоби підняти того чоловіка на тім рожні і перевернути його разів зо чотири, щоби все нутро з нього вимотати! Ні, то неправда, ошука, брехня! Ніхто не хоче бути таким, ніхто не хоче бути звірем!

Перепливши Дунай, я виліз із човна на другім березі, край Белграда, і не пізнавав уже ні других, ні себе самого. Я був роздавлений пізнанням власної нікчемності перед величиною задань життя, котрі розбудив у мене хлопчина. Я, признатися, глядів з злістю, ба, з погордою на своїх недавніх приятелів. Я не міг слухати брязку шаблі, не міг дивитися на проїздячого вояка. Ні в чім не було смислу, всюди безжалісна бездушність і глибока неправда, безсовісність і фальш.

Розуміється, я вже дальше не служив. Я зверг мундир, натягнув ось тото старе шмаття і став жити тим тілько, що гризся собою і другими. Само собою, мене узнали божевільним.

Бесідник замовк.

— Ну,— помовчавши, заговорив він,— от тоді-то я й нагадав т а м т и х. І знов Довбежник розвівся широкими похвалами. Я не буду приводити його бесіди, скажу лише, що його почитання було так велике, що й бездійство почитував їм заслугою. «Бодай думкою постояти за хлопчину, постояти ціле життя,— і то велика річ, коли довкола все проти тебе, нераз навіть самі тоті хлоп'ята, котрих борониш!»

В. М. Гаршин

ЧОТИРИ ДНІ

Пам'ятаю, як ми бігли лісом, як дзижчали кулі, як падали відбиті гіллячки, як ми продиралися крізь тлодові кущі. Почали стріляти частіше. На узліссі подекуди замиготіло щось червоне. Сидоров, молоденький москалик з першої роти («Як він попав до нас?» — подумав я), зразу присів до землі і мовчки оглянувся на мене переляканими очима. З рота у нього річкою бігла кров. Се я добре пам'ятаю. Пам'ятаю навіть, як ледве не на самому узліссі, у густих кущах, я угледів *його*. То був здоровенний товстий турок, а я млявий та утлий, одначе я біг прямо проти нього. Щось трахнуло, здалося мені, неначе щось велике пролетіло коло мене; в ушах задзвеніло. «Се він вистрілив на мене!» — подумав я. А він збожеволів від жаху, прищулився спиною до густого глодового куща. Кущ можна було обійти, та він, перелякавшись, нічого не пам'ятав і ліз прямо на колюче гілля. За одним махом я вибив у нього рушницю, за другим — штик! Щось неначе загарчало або застогнало. Я побіг далі. Наші стріляли, падали, кричали «ура». Пам'ятаю, що й я, вже вийшовши з лісу, на поляні разів скілько вистрілив. Коли се «ура» стало голосніше, і ми всі рушили вперед. Ні, не ми, а наші, бо я зістався. Мені се здалося якось чудно. А що чудніше було те, що нараз передо мною все зникло — крик та пальба — усе замовкло. Я не чув нічого, а бачив тільки щось синє: мабуть, то було небо. Далі й те щезло.

Ніколи мені не було так чудно. Я, здається, лежу на землі і бачу тільки маленький її шматочок. Трошки трави, комашинку, що сторч лізе по травичці, трошки сміття, торішньої трави — отсе й усе. Бачу се все я тільки одним

оком, бо друге око щось придушило, мабуть, чи не та гіллячка, що я головою приляг. Мені страх як незручно; я хочу поворухнутись, та ніяк не можна; зовсім не зрозумію, чого б се воно. Минає скілька часу. Я чую, що сюрчать коники, гудуть бджоли. Більше нема нічого. Одначе якось-таки я випручав праву руку з-під себе і, обпершись обома руками об землю, хочу стати навколішки. Щось гостре, неначе блискавка, пронизує все моє тіло з колін до грудей, до самої голови, і знов я падаю. Знову темно, знов усе зникло.

Я прокинувся. Зорі ясно-ясно сяють на чорно-синьому болгарському небі. Що се? Хіба я не під палаткою? Чого се я виліз з-під неї? Я ворушуся і чую, що в мене страшенно болить у ногах. А! — се мене підстрілили! Смертельно, чи ні? Я хапаюся за ноги там, де болять. І на правій, і на лівій нозі зашкарубла кров. Ще гірше болить, як доторкнешся руками. От як часом зуби болять: смикає, тягне неначе за саму душу. В ушах дзвенить, голова важка. Мріється мені, що мене ранено в обидві ноги. Що ж се таке? Чом мене не взяли? Невже турки побили наших? Я починаю пригадувати те, що було зі мною; перш якось, неначе крізь сон, а далі й зовсім стало мені ясно, що нас не побито. Бо я впав на поляні. (Сього, одначе, я не пам'ятаю, а пам'ятаю тільки, як усі побігли вперед, а мені не можна було бігти, у мене зосталося тільки щось сине перед очима.)

Я впав на поляні, на горбі. На сю полянку нам показував наш маленький батальйонний командир. «Ребята! Ми будем там!» — закричав він своїм дзвінким голоском. І ми були там, значить, нас не побито. Чому ж мене не взяли? Тут же на поляні все видко. Адже ж запевно не один я тут лежу. Вони стріляли так часто. Треба повернути голову та роздивитись. Тепер мені зручніше, бо тоді, коли пробудившись, я бачив траву й комаху, що лізла сторч по травичці, і хотів підвестися, я упав знову, та не так, як перше, а перевернувся на спину. Тому-то мені й видко ті зорі на небі.

Я підводжуся і сідаю. Се важко, коли обидві ноги перебиті. Разів кілька я думав, що нічого з того не вийде, та все-таки, з сльозами на очах, бо було дуже боляче, я сідаю.

Надо мною клапоть чорно-синього неба; там сяє велика зоря і декілька маленьких; кругом щось темне, високе. Се — кущі. Я в кущах. Мене не найшли!

Я чую, як у мене на голові волосся сторч лізе. Одначе, як же се я опинився в кущах, коли вони мене підстрелили на поляні? Мабуть, я, раненний, переплазував сюди, не пам'ятаючи нічого від болю. Тільки чудно, що тепер мені не можна й поворухнутись, а тоді я здолав доплазувати до сих кущів. Хіба, може, у мене тоді була тільки рана, а друга куля доконала мене вже аж тут? Якісь біло-рожеві плями замиготіли кругом мене. Се місяць сходить. Як гарно тепер дома!

Чутно мені, неначе щось чудно та сумно стогне. Так, справді стогне. Може коло мене лежить хто-небудь такий же забутий, з перебитими ногами або з кулею в животі? Ні, стогін так близько, а коло мене, здається, нема нікого. Боже мій! Та се ж я сам! Тихий жалібний стогін. Невже ж мені справді так боляче? Мабуть. Тільки я не розумію сього болю, бо у голові туман, олово... Лучче лягти знову та заснути, спати, спати... Чи прокинуся я коли-небудь? Та мені все одно... Тільки що я хочу знову лягти, широка смуга блідого місячного світу ясно освічує те місце, де я лежу, і бачу щось темне, велике, ступенів на п'ять від себе. Подекуди по ньому щось блищить при місячнім світі, то, мабуть, гудзики або муніція. То або труп, або раненний... Та... однаково! Я ляжу...

Та ні, се не може бути! Наші не пішли. Вони тут, вони вибили турка і зосталися на його місці. Чому ж се ні гомону не чутно, ні огонь ніде не блисне? Та то я так охляв, що нічого не чую. Вони тут, тут...

— Рятуйте! рятуйте! — страшно, дико, божевільно кричу я. Ніхто не озивається. Голосно лунає мій крик по нічному повітрі. Та й годі, ніде нічого більше не чути, все мовчить. Тільки коники дзижчать невгамовано. Місяць жалібно дивиться на мене своїм круглим видом.

Коли б *він* був ранений, то він прочунявсь би від такого крику. Він — труп. Наш чи турок? Боже мій! Хіба не все одно?..

Сон склепив мої запалені очі.

Я лежу заплющивши очі, хоч уже й давно прокинувся. Мені не хочеться розплющувати очей, бо я чую крізь закриті віка сонячний світ; він буде мені різати

в очі, як я розплющу їх. Та й лучче не ворушитись. Вчора (здається, се було вчора) мене ранено. Минула доба, мине ще друга, і я умру. Все одно. Лучче не ворушитись. Нехай тіло зостається нерухоме... Як було б гарно, коли б і думки у голові не роїлися; та їх нічим не спиниш. Думки-гадки товпляться у голові. Та се все ненадовго: скоро кінець. Тільки в газеті буде кілька слів: «Наші, мовляв, небагато потерпіли втрати: ранено стільки-то, вбито рядового з добровольців такого-то»... Та де, навіть і прізвища не напишуть, просто скажуть: «один вбитий». Один рядовий, немов та одна собака...

Ціла картина пригадується мені. Се було давно. Та й усе моє життя, те життя, коли я ще не лежав тут з перебитими ногами, було так давно... Я йшов по улиці; купа народу перепинила мене. Люди стояли і мовчки дивилися, як щось маленьке закривавлене жалібно скавучало. То була маленька гарненька собачка, її переїхав вагон на кінно-залізній дорозі. Щеня згибало, як от тепер я. Якийсь чоловік розштовхав народ, взяв собачку і поніс. Юрба розійшлася.

Чи не візьме й мене хто-небудь? Ні, лежи та й помирай! А як гарно жити!.. Того дня, коли трапився случай з собачкою, я був щасливий... Я йшов немов п'яний, та й було від чого. Думи мої, мрії мої, спогади мої, надії мої, не мучте мене! Відкосніться від мене! Те щастя, що було,— муки пекельні. Нехай би одні муки зостались, аби тільки спогади щасливі на ум не збредали! Легше було б! Ох, суме мій, суме, ти горший за рани мої!

Стає душно. Сонце пече. Я розплющую очі,— ба, ті ж самі кущі, те ж небо, тільки вдень. А ось і мій сусід. Так, се турок, труп. Який здоровенний! Я впізнаю його: се — той самий...

Коло мене лежить вбита мною людина. За що я його вбив? Він лежить тутечка мертвий, закривавлений. Нащо доля його пригнала сюди? Хто він? Може й він, як і я, має стареньку матінку? Довго буде вона по вечорах сидіти коло своєї убогої хатини та поглядати на далеку північ, чи не йде її любий синок-єдинчик, її утіха, її поміч...

А я? Те ж саме... Я навіть помінявся б з ним. Він щасливий, він не чує нічого, ні болю від рани, не смертельної спраги, ні смутку, нудьги. Штик мій попав йому прямо в серце. Он на мундирі велика чорна дірка, круг неї кров.

Се зробив я! Я не хотів сього. Я не бажав зла нікому, як йшов воювати. Думка про те, що й мені прийдеться вбивати людей, якось не впадала на мисль. Я думав тільки, як я буду підставляти під кулі *свої* груди. Я пішов і підставив.

Ну і що ж? Дурень, дурень! А сей нещасний араб — він ще менше винен. Перше, ніж їх насаджено в пароход, як оселедців в бочку, і повезено до Константинополя, він і не чув навіть ні про Росію, ні про болгар. Йому звеліли йти — він і пішов. Якби він не пішов, його лупили б киями, а то, може, який-небудь паша всадив би в нього кулю з пістолета. Довгим важким походом плівся він від Константинополя до Рущука. Ми напали, він відборонявся. Побачивши, що ми страшні люди, не боїмося його патентованої англійської гвинтівки та все наосліп лізем вперед, він збожеволів. Він хотів утекти, та якийсь маленький чоловічок, якого за одним махом вбив би він своїм здоровенним чорним кулаком, сей маленький чоловічок підскочив і загатив йому штик в серце... Чим же він винен? І чим я винен, хоч я його й убив? Чим я винен? Чого мене така спрага мучить? Спрага! Хто знає, що значить се слово? Навіть тоді, коли в Румунії ми проходили по п'ятдесят верстов під сорокоградусною спекою, навіть тоді не було мені так як тепер! Ох, коли б хоч прийшов хто!

Боже мій! Та у нього у тій здоровенній баклазі, мабуть, є вода. Тільки треба якось долізти до нього. Лихо моє! Чого се варто буде? Та й де ж!.. Якось дорачкую... Я плазую. Ноги волочаться. Помліли руки, ледве тягнуть заклякле, немов колода, тіло. До трупа сажнів зо два, та мені се більше не більше, та гірше за десяток верстов. А все ж таки треба плазувати. У горлі горить, пече, неначе огнем. Та й умреш без води швидше. А все-таки може...

Я плазую. Ноги зачіпаються за землю. Ледве поворухнуся — скрізь починає нестерпимо боліти. Я кричу, галасую, та все-таки рачкую! Таки ж то! Ось і він! Ось баклага, а в ній вода, та ще й як багато! Здається більше, як півбаклаги. О, води мені стане надовго, до самої смерті!

Ти, мною вбитий, ти спасителю мій! Спершись на один лікоть, я почав відв'язувати баклагу, та не встерігшись, упав лицем на груди свому спасителеві... Від нього вже дуже тхло трупом.

Я напився. Вода тепла, одначе ще не попсована, та, окрім того, й багато. Я проживу ще днів скільки. Здається, я десь читав, що без їжі людина проживає з тиждень, аби вода була. Так, так! Там ще розказували про когось, що себе самого хотів заморити голодом; він жив дуже довго, бо пив. Ну й що я? Як я проживу ще днів з п'ять, що з того? Наші пішли, болгари повтікали. До шляху далеко. Все одно — вмерти. Тільки замість трьохденних мук я завдам собі муки на тиждень. Чи не лучче відразу? Коло мого сусіда лежить його добра англійська рушниця. Тільки руки простягти, а потім одна мить — і всьому кінець. Патронів онде ціла купа валяється. Він не встиг їх вистріляти.

Чи скінчати, чи ждати? Чого? Щоб хто визволив? Смерті? Дожидати, поки прийдуть турки та почнуть здирати шкіру з моїх ранених ніг? Лучче вже самому!.. Ні, не треба кидати надії! Буду крепитися до останку, поки сили стане... Адже ж як мене найдуть, я спасуся. Може й кісток не зачепило; мене вилічать. Я побачу свою матінку... свою Марусю.

Господи, не дай їм дізнатися всеї правди. Нехай думають, що мене нараз покінчено. Що станеться з ними, як вони дізнаються, що я мучився дві, три, чотири доби?

Голова крутиться. Поки я доліз до сусіда, мене зовсім змучило. А тут ще сей противний дух від нього. Як він почорнів! А що буде з ним завтра або післязавтра? Теперечки мені треба тут лежати, бо нема сили відлізти від нього. Відпочину та поплазую на старе місце; до того і вітер звідтіль подихає, буде відвівати від мене сей гидкий дух. Я зовсім знемігся. Сонце смалить мій вид і мої руки. Накритися нема чим. Хоч би ніч швидше. Се, здається, буде друга. Памороки забиває... Я задрімав.

•

Я спав довго, бо як прокинувся, була вже ніч. Все як і перше: рани болять, сусід лежить такий же великий, нерухомий.

Я не можу не думати про нього. Невже ж я покинув усе миле, рідне, йшов сюди за тисячі верстов, терпів голод, холод, мучився від спеки, невже ж тепер от я лежу в таких муках затим тільки, щоб він, нещасний, наложив своєю головою? А що ж ще зробив корисного своїм задля війни, крім сього душогубства? Душогубство, душогуб! І хто ж? Я!

Коли я хотів йти на війну битися, ненька моя і Маруся не відговорювали мене, тільки дуже плакали надо мною. Мені засліпило тоді, я не бачив тих сліз. Я не розумів (тепер я добре се розумію), що я робив з моїми милими, дорогими для мого серця.

Та що згадувати? Було — не вернеться! А як чудно всі, хто знав мене, тоді на мене дивилися! Ну, юродивий! Лізе, сам не знає куди. Як можна було їм казати таке? Вони ж люблять свою родину, вони кажуть, нема велетнів, богатирів за правду стати. Я йшов добровільно, мене повинні були вважати за поборника правди. Одначе все-таки я — «юродивий»!..

От я їду до Кишинева, на мене надягають ранець і всяку іншу вояцьку збрую. Я йду вкупі з тисячами, а між ними ледве з десяток набереться таких, як я, щоб йшли добровільно. А ті всі, коли б дозволено було, зосталися б дома. Одначе й вони йдуть так же, як і ми, ті, що знаємо, куди й чого йдемо, проходять тисячі верстов, б'ються як і ми, а, може, ще чи й не лучче. Вони мусять іти. Кожен з них, коли б позволено було, зараз покинув би все і вернувся. Одначе вони йдуть. Вони мусять йти.

Потягло різучим досвітчаним вітерцем. Кущі зашамотіли. Пурхнула сонна пташка. Зорі померкли. Темно-синє небо почало сіріти, заволоклося подекуди легенькими, як пух, хмарками. Сірий полусмерк піднімався з землі. Настав третій день мого — як його назвати — життя? передсмертної муки?

Третій! А скільки ж їх ще зісталося? Та, мабуть, уже не довго! Я зовсім охляв; здається і від трупа не зможу відлізти. Скоро ми порівняємося і не будемо цуратися один другого.

Треба напитись. Буду пити по тричі в день — вранці, впівдень і ввечері.

Сонце зійшло. Здоровенний його круг, прорізаний чорним віттям кущів, червоніє як кров. Сьогодні буде, здається, душно. Мій сусіде, що буде з тобою? Ти й тепер страшний! Справді він страшний. Його чуб почав вилазити. Шкіра його, чорна зроду, поблідла і пожовкла. Лице його так рознесло, що аж шкіра порепалася за вухом. Там кишіла черва. Обуті в черевики ноги так набрякли, що поміж гапликами, де защепнуті черевики, повилазили

великі пухирі. І самого його розперло, немов ту гору. Що то сьогодні зробить з ним сонце?

Так близько лежати коло нього не можна. Будь-що-будь, треба від нього геть відплазувати. Та чи здужаю ж я? Підняти руку, відтуляти баклагу, щоб напитись — се ще я здужаю, а перетягти своє важке заклякле тіло? Та попробую, хоч помаленьку, хоч на півступня в годину.

Увесь ранок я силувався. Болить дуже. Та що мені до того? Я вже не пам'ятаю, не можу собі збагнути, що то є здорова людина. Я навіть неначе привик уже до болю. За цілий ранок я відплазував таки на два сажні на те саме місце, де лежав попереду. Та не довго обвівав мене свіжий вітрець, коли тільки можна сказати, що воздух свіжий на шість ступенів від гниючого трупа.

Вітер переміняється і знову несе на мене таким сопухом, що мене нудить. В порожньому животі нестерпучо: щось крутить, усе нутро повертається. А смердючий, заражений воздух так і плине на мене.

Я попав в зневір'я. Я плачу...

Зовсім слабий, задурманений, я лежав, не пам'ятаючи нічого. Коли... чи не дурить мене мій обезглуздений розум? Здається мені, що ні. Так, гомін! Тупотять коні, гомонять люди. Я ледве не закричав, та здержався. А що, коли тут турки? Що тоді? До сих мук та ще прикладуть більших, страшенних мук, про які, коли навіть газети читаєш, волосся сторч лізе. Здеруть шкіру, підсмалять побиті ноги. Добре ще, коли тільки се, а то вони дуже майстри видумувати. Невже ж лучче пропасти у їхніх руках, ніж умирати отут? А як се наші? О, прокляті кущі! Нащо ви так густо обросли круг мене? Нічого не видно крізь них, тільки в одному місці між віттям, неначе в вікно, видно далеко в долину. Там, здається, є річка, де ми пили воду перед боем. Ага! Он і кам'яна плита перекинута через річку замість місточка. Вони, мабуть, поїдуть туди. Гомін стихає. Не можна розслухати, якою мовою балакають — у мене і уші позакладало. Господи! А як то наші? Я закричу, вони почують мене й звідтіль. Та буде лучче, а то ще попадеш у руки бузувірам. Чом же се вони так довго не йдуть? Мене розбирає нетерплячка; я забув навіть про сопух, що несе від трупа.

Коли се на переході через річечку — козаки! Сині мундири, штани з червоними вшивками, списи. Аж півсотні! Попереду на статному коні чорнобородий офіцер. Ледве сотня перебралася через річечку, він повернувся на сідлі усім лицем і крикнув:

— Ри-и-стю, ма-арш!

— Постривайте! Підождіть, бога ради! Поможіть, поможіть, братці! — кричу я, та мене не чують. Кінський тупіт, шаблі брязкучі, клекіт козачого гомону заглушали мій хрип... Мене не чують!..

О, будь воно прокляте! Змучений, я припадаю лицем до землі і починаю ридати. Баклага перевернулася; з неї тече вода — моя душа, моє спасіння, мій рятунок від смерті. Я догледівся до сього аж тоді, коли води зосталося ледве чи не півсклянки, а остатня вся увійшла в гарячу суху землю.

Чи можна ж спогадати те, що зі мною коїлося після сеї страшенної пригоди? Я лежав нерухомо, заплющивши очі. Вітер раз у раз перемінявся, на мене повівало то свіжим чистим воздухом, то знову обвівало сопухом. Сусід за сей день зробився таким страшним, що й не розказати. Раз, як я розплющив очі поглянути на нього, я аж жахнувся. Лиця у нього вже нестало, м'ясо злізло з кісток. Ніколи ще мені не здавався таким мерзенним, таким гидким і страшним усміх кістяка, хоч мені не раз траплялося держати череп і навіть мертву голову в своїх руках. Аж здригнув я, дивлячись на сей кістяк у мундирі з блискучими гудзиками. «Се війна! — подумав я.— Се її лице!»

А сонце пече та жарить, як і перше. Руки й лице моє давно вже обсмалило. Остатню воду я випив усю. Спрага так нестерпучо мучила мене, що я, думаючи тільки раз ковтнути, випив усю. Чом, чом я не закричав козакам, як були вони так недалечко коло мене! Коли б то були навіть турки, все б таки лучче. Ну, помучили б яку годину, другу, а то й не знаю, скільки ще мені прийдеться тут валятися та страждати. Ненько моя, рідна моя! Вирвеш ти свої сиві коси, ударишся головою об стіну, проклянеш той день, що мене породила, увесь мир проклянеш, що видумав війну на горе людське! Та ви з Марусею, мабуть, чи й почуєте про мої муки. Прощай, мамо, прощай, моя коханко, моя люба! Ох, як важко, гірко! Під серце щось підступає.

Знову та біленька собачка. Дворняк не пожалів її, стукнув головкою об стіну, та й шпурнув в яму, куди ллють помиї та викидають усяке сміття. Воно було ще живе і мучилося цілий день. А я ще безталанніший від неї, бо мучусь уже цілих три дні... завтра четвертий, далі п'ятий, шостий... Смерте моя! Де ти? Прийди, прийди! Візьми мене до себе!

Та смерть не йде й не бере мене. Я лежу на сій страшенній жароті, і ковточка води нема у мене, щоб промочити засмагле горло. Труп мене заражає. Він зовсім розлізся. Тьма черви падає з нього. Вони ворушаться. Як його з'їдять і з нього зістанеться тільки мундир та кістки, тоді черга — моя. З мене буде те ж саме.

Минає день, минає ніч. Однаково. Світає. Однаково. Минає ще день.

Кущі ворушаться та шамотять, неначе тихо розмовляють: «От ти вмреш, вмреш, вмреш!» — шопотять вони. «Не побачиш, не побачиш!» — відказують кущі з другого боку.

— Та тут їх і не вгледиш! — голосно гомонять коло мене якісь люди.

Я здригнувся і нараз опам'ятався. З кущів дивляться на мене добрі очі Я[ко]влева, нашого єфрейтора.

— Лопати! — гукає він.— Тут ще двоє — наш та їхній!

— Не треба лопати! Не треба закопувати мене! Я живий! — хочу я закричати, та тільки тихий стогін ледве вилітає з засмаглих губ.

— Господи! Та невже ж він живий? Барин Іванов! Ребята! Сюди! Наш барин живий! Та бігай за лікарем!

Одна мить — мені ллють у рот воду, горівку й ще щось. Далі все зникло. Тихо хитаючись, рушили носилки. Мене неначе заколихало, я то прокинуся, то знову забудуся. Перев'язані рани не болять. Щось невимовно гарне розлилося по всьому тілу.

— Стій! Опуска-а-й! Санітари, четверта зміна, марш! За носилки! Берись, підніма-а-ай!

Се командує Петро Іванович, наш лазаретний офіцер, високий, утлий і дуже добрий. Він такий високий, що, глянувши на той бік, де він, я бачу його голову з рідень-кою довгою бородою і плечі, хоч носилки несуть на плечах чотири рослі солдати.

— Петре Івановичу! — шепчу я.

— Що, голубчику мій?

Петро Іванович схиляється до мене.

— Петре Івановичу, що вам сказав лікар? Скоро я помру?

— Що ви, Іванов, годі! Не вмрете ви... Адже ж, у вас всі кості цілі. Щасливий ви: ні кісточки, ні жили не рушило. Та як ви прожили сих півтретя доби? Що ви їли?

— Нічого!

— А пили?

— У турка взяв баклагу. Петре Івановичу, я не здужаю тепер балакати. Після.

— Ну, господь з вами, голубчику, спіть собі.

Знову сон, забуття...

Я прокинувся в дивізіонному лазареті. Надо мною стоять лікар, милосердні сестри; бачу я ще знакоме лице славного петербурзького професора. Він нагнувся над моїми ногами. Руки його в крові. Він скоренько порається коло моїх ніг, а далі каже:

— Ну, щасливо відбулося, добродію! Живі будете. Одну ніжку ми у вас таки взяли; ну, та се пуста річ. Чи здужаєте балакати?

Я балакати здужаю і розказую їм усе, що тут написано.

Ф. М. Достоєвський

ХОРЕ СЕРЦЕ

І

Під одним дахом, в одній кімнаті, на однім і тім самім четвертім поверсі жили два молоді товариші по службі, Аркадій Іванович Нефедович і Вася Шумков. Одного вечора — се був вечір перед Новим роком — около шостої години прийшов Шумков додому. Аркадій Іванович, котрий лежав на ліжку, прокинувся і позирав з-під ока на свого друга. Побачив, що на ньому парадна одежа і найбіліша сорочка. Очевидно здивувався. «Куди міг Вася ходити в такій одежі? — подумав він. — І не обідав дома!» Між тим Шумков засвітив світло, а Аркадій Іванович зараз догадався, що приятель хоче його нібито прожогом збудити. І справді, Вася кашельнув разів зо два, пройшовся по хаті і вкінці випустив нагло з рук люльку, котру якраз почав був набивати тютюном. Аркадій Іванович аж душився зо сміху.

— Васю, що се ти розстукався! — сказав він.

— Аркаша, ти не спиш?

— Бог його знає, напевно не скажу, але здається, що не сплю.

— Ах, Аркаша! Добрий вечір, друже мій! Ну, братику! Ну, братику... Ти й не догадуєшся, що я тобі маю сказати!

— Хоч би капельку! Ну, що такого?

— Я заручився, от що!

Аркадій Іванович, не кажучи й одного слова, схопився з постелі, мовчки підняв Васю на руки, як дитину, хоч Вася й не був малий, а тільки слабосилий, і почав без труда носити його вздовж кімнати від кута до кута, гойдаючи його, як пестунка-дитину до сну.

— А-а, а-а, коточок, засів собі в куточок! Спи, мій наречений, спи! — співав він. Але коли побачив, що Вася в його руках лежав недвижно і без голосу, надумався зараз, чи не задалеко посунув свій жарт, поставив його обережно насеред хати і поцілував щиро та дружньо в лице.

— Васю, ти не гніваєшся?

— Слухай, Аркадій...

— Ну, завтра Новий рік...

— Та нехай собі! Але пощо б тобі дуріти? Кілько разів я говорив тобі: Аркадій, се не дотеп, їй-богу, ані крихітки дотепу в тім нема.

— Ну, ну, не гнівайся!

— То тож то, ти й сам знаєш, що я ніколи не гніваюся! Але ти попсував мені весь мій добрий настрій, он що!

— Але ж як попсував? Чим?

— Я приходжу до тебе як до друга, з повним серцем, щоб поділитися з тобою моїм щастям.

— Але яким щастям? Говори бо!

— Ну, адже ж я женюсь! — відповів прикро Вася, бо справді був трохи розгніваний.

— Ти! Ти женишся! Чи то може бути? — скрикнув Аркадій пискливим голосом.— Ні, ні... е, а се що? Той голос, і ті сльози... Васю, мій Васеньку, мій голубчику, що з тобою! Чи се справді так?...— І Аркадій Іванович знов кинувся з простертими раменами до нього.

— Ну, бачиш,— сказав Вася.— Адже ж ти добрий, ти мій друг, я се знаю, приходжу до тебе з такою радісною новиною, а ти мене давай гойдати, як пеленкову дитину. І до чого ж се подібне?

— Але ж, Васю, чом же ти мені сього не сказав? Коли б ти мені се вперед сказав, я б, їй-богу, не робив дурниць!— скрикнув Аркадій Іванович в правдивій розпуці.

— Ну, годі, годі, я се так тільки... Ти ж знаєш, усе те тільки з доброго серця. Мене лишень те розгнівало, що я не міг тобі сього так сказати, як то я хотів, не міг зробити тобі такої приятності, яку сам почував. Адже ж ти знаєш, як я тебе люблю. Коли б не ти, я би бачиться, і не женився, і жити б на світі не хотів!

Аркадій Іванович, котрий був дуже чутливий, сміявся і плакав ураз при тих Васиних словах. І Вася тож. Оба знов кинулись собі в об'яття і забули про все.

— Але як же се сталося? Як у бога се сталося? Розповідж мені все, Васю! Прости, братику, мені так чудно, так дивно! Немов би грім з ясного неба, їй-богу! Та ні, брате, ні, ти видумуєш, ти тільки так хвалишся! — скрикнув Аркадій Іванович і глянув навіть з неуданим сумнівом Васеві в лице. Але коли в виразі того лиця побачив блискуче потвердження безсумнівного наміру якнайшвидше оженитися, тоді кинувся на ліжко і почав на радощах так викидати ногами, що аж стіни тряслися.

— Васю, сідай сюди! — сказав він, сідаючи на ліжку.

— Ну, братику, їй-богу, я й сам не знаю, як і відки починати!

Оба в радісній зрушенні гляділи один на одного.

— Хто вона, Васю?

— Артемієва! — ледве промовив Вася ослабленим з радості голосом.

— Не може бути!

— Ну, зразу, я тобі о них говорив, говорив,— сказав Вася,— а відтак і згадувати перестав. Так ти нічого й не завважив. Ах, Аркаша, кілько се мені коштувало, укривати се діло перед тобою: але я лякався, лякався говорити! Все думав: ану ж розіб'ється... А я так її люблю, Аркаша! Боже мій, боже мій! Бачиш, справа ось яка,— зачав знов, раз у раз зупиняючись зі зворушення,— у неї був суджений, ще минувшого року, але його нараз кудись відкомандували. Я бачив його, але він був такий — ну, бог з ним! Швидко перестав він зовсім писати, щез цілковито. Ті ждуть, ждуть; що то може значити? Аж ось по чотирьох місяцях приїздить він, і вже з жінкою, і ока навіть туди не показує. Хіба ж се не підло, не погано? І ніхто тобі за ними не уніметься. Бідна дівчина вплач,— ну от я й закохався. Та, впрочім, я і перед тим уже... Почав я потішати її, почав вчащати до них... ну, і сам уже не знаю, як воно сталося, аж і вона мене полюбила. Якось тиждень тому — я вже не міг довше видержати, розплакався, розхлипався і сказав їй все,— ну, що її люблю, одним словом, все!..» «І я рада б вас полюбити, Василю Петровичу,— сказала вона,— але я дівчина вбога, не піднімайте мене на сміх; мені, мабуть, не годиться нікого любити». Ну, братику, розумієш, розумієш? Зараз же ми дали собі слово; тоді я думав, думав, сюди й туди: як би то, питаю її, сказати се матері? Вона від-

казала: «Се буде нелегке діло, заждіть трошки: надто вона тепер заполохана, може, й не дала б вам мене; все ще плаче, не може забути тамтого». А от нині, не кажучи їй нічого, брякнув я перед старою. Лізонька впала перед нею на коліна, я тож... ну, і поблагословила нас. Аркаша, Аркаша, друже мій! Разом житимемо! Ні, нізащо не розстануся з тобою!

— Васю, їй же богу моєму, я тому не вірю, не можу вірити, клянусь тобі! Та й як же се, ти женишся?.. І як я міг о тім не знати, га? Справді, Васю, мушу тобі признатися: я й сам, братику, мало що не дійшов до того, щоб оженитися, ну, але тепер, коли ти женишся, мені й байдуже. Ну, щасть тобі боже! Щасть боже!

— Братику мій, як тепер солодко в серці, як легко на душі! — сказав Вася, встаючи і проходжуючись по світлиці.— Правда, правда? І ти се чуєш? Що ж, житимемо вбого, але щасливо. І се не мрія! Наше щастя не в книжках друковане, ні, ми на ділі будемо щасливі!

— Ба, слухай-но, Васю...

— Що таке? — спитав Вася, зупиняючись перед Аркадієм Івановичем.

— Мені отсе на думку впало, їй-богу, боюсь майже сказати!... не вміняй мені того за зло, але чим ти будеш жити? Будь певний, я дуже радуюся, що ти женишся, розумієш, я щасливий тим, себе не чую від радості, але — чим же ти будеш жити, га?

— Ах боже мій, який же ти чудний, Аркаша! — сказав Вася, глядячи на свого друга здивованими очима.— Що се ти? Гляди, навіть стара успокоїлась, коли я все ясно їй виложив. Спитай-но ти, чим вони жили? П'ятсот рублів беруть, і то на їх троє: се старої пенсія. А з того жиє вона, стара і ще один братчик, за котрого школу платити приходиться; так вони жиють! Ну, а ми оба — капіталісти! У мене самого, кажу тобі, в інший рік при божій помочі і сімсот рублів набереться.

— Слухай Васю, не бери мені за зло, їй-богу, я по щирості говорю, я все тільки боюсь, щоб воно як-небудь не розбилося,— але відки се ти набрав сімсот? Адже тільки 300!..

— Триста... А Улян Мастакович?

— Улян Мастакович! Але ж се нічого певного, се не те, що 300 рублів постійної пенсії, де кождий рубель, так сказати, друг вірний. Улян Мастакович... ну, що ж, він

про мене великий чоловік, я поважаю його, ціню його, мимо його високого становища, люблю його за те, що тебе любить і за твою роботу платить, хоча й міг і нічого за неї не платити, а тільки попросту якого-небудь урядника за неї засадити, але признаєш і сам, Васечку... І ще й те послухай, я ж не вигадую; я не перечу, в цілому Петербурзі не найде такого гарного письма, як твоє, я радо даю тобі перше місце... Але нехай нараз, борони боже, його думка зміниться, ти йому не сподобаєшся, не зможеш його вдоволити, або у нього роботи для тебе нестане, або візьме кого другого, ну, одним словом, всяке може статися! З Уляном Мастаковичем, друже мій, так, як в тій приповідці говорять: нині пан, завтра пропав!..

— Слухай, Аркадій, але ж так беручи, то хто нам запевнить, що оця стеля зараз тут на нас не впаде?

— Ну, певно, певно... Я тільки думав...

— Ні, послухай тільки, що я тобі скажу! Як може він опустити мене? Я ж йому роблю пильно і старанно. А при тім же він такий добрий! Ади, Аркаша, нині він дав мені п'ятдесят рублів сріблом!

— Чи може бути? Гратифікації?

— Ін, не гратифікації, а з власної кишені! Каже мені: «Ти вже п'ять місяців не дістав нічого, на, коли хочеш! Дякую тобі,— сказав,— дякую, я вдоволений... не будеш же задарма для мене робити»... Їй-богу, се були його слова. Рясні сльози приснули мені з очей, Аркаша!.. Господи правий!

— Слухай, Васю, а ті папери ти переписав уже начисто?

— Ні... ще ні.

— Ва-сеньку, сердешько моє! А ти що зробив?

— Слухай, Аркадій, ну, і що ж? — ще два дні часу маю, поспію...

— Як то? То ти нічого не написав?

— Ну, от і маєш, от і маєш! Що ж ти так страшно видивився на мене! Аж усе нутро в мені перевертається, аж серце защеміло! Ну, і що ж таке сталося? Не готове, то буде готове, слово тобі даю!

— А що, як не буде готове? — скрикнув Аркадій схапуючись.— Він же дав тобі нині плату! А ще ти женишся... Ай-ай-ай!

— Нічого, нічого! — скрикнув Шумков.— Зараз сідаю, в тій хвилі, байка!

— Але як же ти міг так занедбатися, Васеньку?

— Ах, Аркаша, чи ж міг я всидіти на місці? Чи в такім я настрої був? Навіть в канцелярії ледве міг я витримати! Серце, серце... Та що, просиджу сю ніч, завтра тож, позавтра тож, і буде готове.

— А багато ще?

— Не перешкоджуй мені, бога ради, будь тихо!

Аркадій Іванович пішов на пальцях і сів на ліжко; за тим нараз хотів встати, але мусив знов сісти, бо пригадав собі, що міг би перешкодити. Але зрушення не давало йому всидіти; видно було, що новина перевернула всю його істоту аж до дна і перша буря чуття ще не мала часу улягтись. Глянув на Шумкова, той глянув на нього, всміхнувся, погрозив йому пальцем, відтак страшенно наморщив брови, немовби в тім лежала вся вага і вдача його роботи, і встромив очі в папір. І він, бачилось, не міг ще опанувати свого зрушення, міняв пера, крутився на кріслі, поправлявся, знов починав писати, але рука його дрижала і відмовляла послуху.

— Аркаша, я говорив їм о тобі! — скрикнув він вкінці, немов се тільки тепер наскочило йому на тямку.

— Чи справді? — скрикнув Аркадій.— Я, власне, хотів тебе об тім розпитати! Ну?

— Ну! Ах ні, я розкажу тобі все пізніше! Бач, я й забув зовсім, що положив собі не говорити ані слова, поки не напишу чотири листи; аж тут ви мені пригадалися. Хто його знає, братику, але се писання якось мені не йде; все тільки про вас думається.

Вася всміхнувся. Настала мовчанка.

— Тьфу, погане перо! — скрикнув Шумков, кидаючи перо гнівно на стіл. Взяв друге.

— Слухай, Васю,— слово одно!

— Ну, швидко, й послідне!

— Багато ще маєш?

— Ах, братику! — Вася скривився так, немовби не було на світі нічого страшнішого і жорстокішого над те питання.— Багато, страх багато!

— Знаєш, мені приплила думка...

— Яка?

— Та ні, все дарма. Пиши!

— Ну, що таке, що таке?

— Вже близько сьома, Василику!

Нефедович усміхнувся і моргнув Васеві хитро, хоч трохи й боязно, бо не був певний, як він се прийме.

— Ну, і що з того? — спитав Вася, кинувши перо, глядячи йому просто в очі і блідніючи навіть з ожиданки.

— Знаєш що? Ти зворушений, багато робити не зможеш... Поперед всього треба тобі успокоїтись, покріпитись, от що!

— Аркадій, Аркадій! — скрикнув Вася, зриваючись з крісла,— я цілу ніч не лягатиму, їй-богу, що ні!

— Ну, так, так, тільки над ранком на хвильку приляжеш...

— Ані на півхвилиночку, за ніякі гроші не ляжу!

— Ну, се вже дарма, так не можна. А вже ж о п'ятій годині приляжеш, сам тебе покладу. О восьмій розбуджу. Завтра свято: сядеш і писатимеш весь день, потому вночі, потому...— а багато ще там того маєш?

— Ади, ади!

Тремтячи з радісного зворушення і ожидання, показав Вася сшиток: — От!

— Слухай, братику, се ж небагато!

— Так, голубчику, але тут ще є,— сказав Вася, тривожно позираючи на друга.

— А багато?

— Два... аркуші.

— Невже ж таки! Ну, коли так, то є час, нічим й журитися!

— Аркаша!

— Слухай, Васю! Нині, в вечір перед Новим роком, усякий іде в гостину до знакомих, до свояків... Тільки ми два безрідні сироти... Ох, Васеньку!

Нефедович обняв Васю і трохи не задушив його в своїх обіймищах.

— Знаєш що, Васю, котику мій, знаєш що? Пред...

Аркадій урвав на півслові, радість не давала йому докінчити. Вася держав його за плечі, глядів йому в очі і порушував губами, немов сам хотів докінчити його речення.

— Ну,— прошептав нарешті Аркадій,— представ мене їм!

— Аркадій! Підемо до них на чай! Знаєш? Знаєш? Не потребуємо навіть дожидати Нового року, підемо швидше! — закричав Вася у правдивім одушевленні.

— І посидимо там дві години, не довше і не менше!

— А потому довга розлука — поки з роботою не впораюсь!

— Васюнечко!

— Аркашечко!

В трьох мінутах Аркадій надяг свій парадний убор. Вася тільки вичесав свій щіткою, бо досі не скидав його, так пильно прихопивсь був до роботи.

Вийшли на вулицю, один веселіший від другого. Дорога була не близька — з Петербурзької части аж на передмістя Коломну. Аркадій Іванович робив великі і енергійні кроки, так що вже по його ході можна було судити о його радості. Васеві кроки були менші, але все-таки далекі від дроботання.

— Куди, Васю, куди? Ось туди ближче! — скрикнув Аркадій, бачачи, що Вася скручує на Вознесенський проспект.

— Тихо, Аркаша, тихо!

— Але ж їй-богу, що ближче!

— Знаєш що, Аркаша? — почав Вася голосом, замираючим з радості,— знаєш що? Я хотів би Лізочці принести невеличкий дарунок.

— Що ж таке?

— Тут, братику, на розі є мадам Леру, пишний магазин.

— Ну, і що ж?

— Капелюшок там є, серденько моє, який капелюшок! Я нині й побачив у неї й розпитав. «Манон Леско», так називається фасон — чудо! Вишневі ленточки, а коли тільки не дорогий... Аркаша! Та ну, нехай собі й дорогий!..

— Ти поет над поетами, Васю,— ось що я думаю! Ходімо!

Побігли. В двох мінутах були вже в магазині. Там прийняла їх чорноока француска з веселим, усміхненим видом.

— Ну, друже,— ледве промовив Вася, скидаючи поглядом всі ті пишноти і скарби, що на величезних дерев'яних вішальцях заповнювали цілий склеп.— Чудеса, братику, чудеса! Гляди отсе! А ось те! — і він показав на елегантний капелюшок, самий перший в ряді, але зовсім не той, на котрий він мав око.

— І справді,— сказав Аркадій, вказуючи на капелюшок,— сей, думаю, буде найкращий.

— Ну, Аркашенько! Той вибір честь тобі робить, починаю поважати твій густ! — сказав хитрий Вася, хотячи на радощах трохи подрочитися з Аркадієм,— але ходи лишень сюди!

— А хіба ж там є кращий?

— Гляди, гляди лишень!

— Сей? — спитав в непевності Аркадій.

Але коли Вася, не можучи довше вдержатись, схопив капелюшок з вішалці, й коли капелюшок майже сам до нього на руки злетів, може з радості, що попав в руки такого славного купця, і коли всі його ленточки, мережечки та короночки почали шуршати та шелестіти, то мимовільний скрик радості вирвався з могучих грудей Аркадія Івановича. Навіть мадам Леру, що під час цілого вибору заховувала горде достоїнство, оперте на почуття своєї вищості в ділі густу, всміхнулась тепер ласкаво, немов хотіла сказати: «Так, ви вгадали і ви гідні того щастя, що вас ожидає».

— Мадам Леру, а яка ціна? — звернувсь до неї Вася, вказуючи на вибраний капелюшок.

— П'ять рублів сріблом.

— А сього? — спитав Аркадій Іванович, вказуючи на капелюшок ним уперед вибраний.

— Сього — вісім рублів.

— Ну, позвольте, позвольте! — Скажіть самі, мадам Леру, котрий кращий, граціозніший, понадніший?

— Там той більше елегантний, але сей, що ви вибрали — c'est plus coquet[1].

— Ну, так ми його і візьмемо!

Мадам Леру взяла лист щонайтоншого паперу, поспинала його шпильками, і бачилось, що папір з завитим в ньому капелюшком зробився ще легший, ніж був уперед без капелюшка. Вася взяв його обережено, дух в собі запираючи, поклонився, сказав на прощання ще якусь чемність пані Леру і вийшов з магазину.

— Я вмію жити, Аркадій, я для життя сотворений,— скрикнув Вася з ледве чутним, коротким нервовим смішком, обминаючи всіх прохожих, котрих без виємку підозрівав о неохибний і злочинний намір — роздавити і зімняти його неоціненний капелюшок.

— Слухай, Аркадій, слухай,— зачав він по хвилі

---

[1] Кокетливіший (*франц.*) — *Ред.*

і щось торжественного, неописаною любов'ю дишучого тремтіло в тоні його голосу.— Аркадій, я такий щасливий, такий щасливий!

— Васюнечко! А який я щасливий, серденько моє!

— Ні, Аркаша, ні, твоя любов для мене безконечна, знаю се; але ти не можеш почувати і сотої часті того, що я чую в тій хвилі. Моє серце так повне, так повне, Аркаша! Я не гіден такого щастя! Якийсь внутрішній голос говорить мені, і я чую се. Нащо се мені? — сказав він голосом тремтячим від здавлюваних сліз.— Чим я заслужив на се, скажи мені? Бач, кілько людей, кілько сліз, кілько горя, поту і праці — без одної просвітлої днини! А я! Така дівчина мене любить, мене... але сам ти зараз побачиш її, оціниш те глибоке серце! Я з низького стану, а тепер маю становище і незалежне удержання, пенсію! На світ прийшов трохи уломним, кривов'язним. Бачиш, й вона полюбила мене такого. І Улян Мастакович був нині такий делікатний, такий ласкавий і дружній; рідко коли балакає зо мною, а нині підходить до мене.... «Ну, Васю,— їй-богу, так і сказав «Васю»,— празники бучні будуть під час свят, га?» — І сам засміявся.— Так і так, кажу, ваше превосходительство, діла є всякі. А дальш осмілююсь і кажу: «Може й я трохи забавлюся, ваше превосходительство»,— їй-богу, так і сказав. Затим він дав мені гроші і сказав ще пару слів. Я аж розплакався, братику, їй-богу, сльози хлинули мені з очей, а й він, бачилось, був зрушений, поплескав мене по плечі і сказав: «Так, Васю, будь вдячний, будь завсігди вдячний, як тепер єси!»

Вася замовк. Аркадій Іванович відвернувся і обтер собі рукавом також невеличку сльозу з ока.

— А надто... ще одно,— проговорив знов Вася,— я ніколи ще сього не казав тобі, Аркадій... Ти так ущасливлюєш мене своєю дружбою, без тебе я на світі не міг би жити,— ні, ні, не відговорюйся, Аркаша! Дай мені стиснути твою руку, дай мені подякувати тобі!

Аркадій Іванович хотів без дальших церемоній кинутись у Васині обійми, але що оба вони якраз переходили поперек улиці і тут же мало що не над самими своїми головами почули верескливий крик: «го-го-о-ов!» — то й кинулись миттю, налякані і зворушені на тротуар.

А Артемієви вже й ждати перестали. Якраз засіли до чаю, коли дзвоник в сінях заголосив. Лізочка вибігла відчиняти, все ще не вірячи, щоб то міг бути він. Боже

небесний! Яка несподіванка? Яке радісне «ах!» роздалося з її устечок!

— О, ти недобрий! Ти мій любчику! — скрикнула, обвивши раменами Васину шию... Аж тут яке замішання, який наглий встид! Зараз за Васиними плечима стояв Аркадій Іванович. І також не змішаний, ні! Подумайте тільки: в глибоких калошах, кожушана клапаня на голові, шия обв'язана поганим жовтим шалем, котрий для ліпшого ефекту ще на плечах був у вузел зав'язаний. А Вася, той поганий, незносний, хоч розуміється любий, добрий Вася, та все-таки нестерпний, немилосердний Вася!..

— Ось тобі, Лізочко,— крикнув,— ось тобі мій Аркадій! Як тобі подобається? Се мій найліпший друг! Поцілуй його, Лізочко, наперед. Опісля, як його ближче пізнаєш, то й сама його поцілуєш!

Увійшли до світлиці. Стара матуся сердечно вражувалась Аркадієм Івановичем. «Я так багато чула, так щиро...», але не договорила. Радісне «ах», котре, як дзвіночок, розляглось по кімнаті, перебило її бесіду. Боже небесний! Лізочка стояла перед отвореним пакетом, перед неожиданим капелюшком, зовсім наївно зложила руки і усміхалася... Ні, той усміх! Мій боже, чому то мадам Леру не мала ще кращого капелюшка? Та ні, хіба ж може бути кращий!? Дві великі перлисті сльозиночки закрутились на двох чорних, як терен, оченятах, хвильку тремтіли на довгих ресницях і впали на шовкову бинду нового капелюшка...

Посідали. Вася коло Лізочки, а Аркадій Іванович коло матері. Між старшою парою почалась розмова, в котрій Аркадій Іванович дуже гарно показав себе. Що правда, то правда. Навіть сам по собі того не надіявся. По кількох словах про Васю зумів він зручно завести бесіду про Уляна Мастаковича, Васиного добродія. Переговорили мало що не годину. Треба було бачити, як тактовно доткнув Аркадій Іванович деяких прикмет Уляна Мастаковича, котрі прямо чи посередньо дотикали його приятеля. Матуся була просто очарована. Не втерпіла, а відвела Васю набік, на те тільки, щоб шепнути йому, що його друг, се чудесний, чемний молодий чоловік, а головна річ — який розумний, який статечний! Вася мало що не зареготався наголос з радості! Йому пригадалось, як-то сей розумний і статечний чоловік носив його на руках, мов пеленкову дитину! Затим стара повела його до другої кімнати. Гай,

гай, була то невеличка зрада на Лізочці, але матусине серце було так повне радості, що не витерпіло. Вона показала йому дарунок, котрий Лізочка приготувала для нього на Новий рік: пулярес, вишиваний пацьорками і золотом. Замовчу про Васину радість.

А в салонику тим часом також не дармовано. Лізочка прямо підійшла до Аркадія Івановича. Взяла його за руку і подякувала йому за щось; ледво не ледво догадався Аркадій, що діло йде про того ж самого дорогого Васю. Лізочка була глибоко зрушена. Вона чула, що Аркадій Іванович такий вірний друг її нареченого, так його любить, так о нього дбає, так його на кожному кроці свсєю здоровою радою запомагає, що вона мусить бути йому дуже, дуже вдячною, мусить надіятися, що він і її хоч на половину того полюбить, як його. Затим почала розпитувати, чи Вася шанує своє здоров'я, висказала свою боязнь про те, що Вася такий гарячий і не зовсім добре знає людей і практичне життя, а вкінці виявила надію, що Аркадій Іванович їх не покине, але буде жити разом з ними. «Всі троє будемо, як одно серце і одна душа!» — скрикнула вона в своїй наївній радості.

Але час було йти. Розуміється їх хотіли задержати, але Вася заявив рішучо, що не можна. Аркадій Іванович потвердив. Очевидно, почались питання: для чого не можна? Показалося, що робота, завдана Васеві Уляном Мастаковичем, дуже пильна, важна, страшенна робота, котра післязавтра рано мусить бути віддана, а ще не то що не скінчена, але навіть зовсім занедбана. Матуся заахала та заохала, почувши се; Лізочка перелякалась, занепокоїлась і навіть сама почала нагонювати Васю. Послідній поцілуй від того не утерпів: чим коротший і швидший, тим був палкіший, сердечніший. Вкінці попрощались і вийшли на улицю. Аркадій Іванович розлився цілим потоком вітхненних слів; Лізочка зовсім очарувала його, він все, все готов віддати для неї — і для Васі, розуміється!..

Але з Васею майже в хвилі виходу на вулицю сталася якась дивна переміна. Він, що в Артемієвих цілий час то сміявся, то проявляв свою радість, правда, тільки беззв'язаними скриками та оживленими рухами, тепер нараз затих, занімів і почав мало що не бігти. Здавалось, немов якась тяжезна думка ледом доторкнулась його розпаленої голови, немов само серце у нього скорчилось.

— Боже мій, швидко, вже одинадцята година буде! — воркотів він, спішачи щодуху.— Пора до роботи, до роботи!..

Аркадій Іванович аж затривожився.— Але що се з тобою, друже мій! — скрикнув, підбігаючи за ним.— Невже ж ти так тою роботою турбуєшся?

— Ах, братику, дай мені спокій! — відповів Вася якось сердито.

— Не бійся, брате, не бійся! Хіба ж я не бачив, як ти в коротшім часі ще більше переписував!.. Що там! У тебе талант. А як треба буде, можеш прискорити перо; се ж не взірці каліграфічні! Скінчиш на час!.. Тільки тепер ти, небоже, зворушений, розсіяний, то й робота помаліше йтиме...

Вася не відповів на те нічого, чи може й проворкотів щось ледве чутно. Досить розворушені стали вкінець дома. Вася зараз засів до своїх паперів. Аркадій Іванович справувався тихо і безгласно, нишком роздягся і ляг на ліжко, не зводячи з Васі очей. Тривога обняла його. «Що з ним?» — подумав, вдивляючись в його бліде лице, зачервонілі очі, в його неспокій, що проявлявся в кождім його поруху. «Тьфу та пек! Руки у нього дрижать! Може б йому порадити, щоб переспав кілька годин? Щоб тільки приспав своє роздразнення». Вася якраз скінчив одну сторону, підвів очі, глянув ненароком на Аркадія, але зараз же знов похилився і вхопився за перо.

— Слухай, Васю,— почав нараз Аркадій Іванович,— може б ти на часиночку приляг? Чи бач, ти зовсім в гарячці!

Вася гнівно, майже люто поглянув на Аркадія і не відповів нічого.

— Слухай, Васю, що ти з собою робиш?

Вася немов надумався.

— Може б нам чаю напитись, Аркадій?

— Чаю!? А то пощо?

— Покріпитися. Спати мені не хочеться, ні, не засну нізащо. Писати хочу. А так, при чайку, я б припочив хвилину і мислі погані може б минулися.

— Славно, братику, от се славно! Правда твоя, я й сам хотів се сказати. А знаєш, Мавра тепер уже не встане, хто б там її тепер добудився... Я сам самовар наставлю. Се ж мені не першина!

Аркадій Іванович побіг до кухні і почав поратися з самоваром, а Вася тим часом писав. Аркадій Іванович одягся і збігав ще й за булками, щоб Вася наніч порядно покріпився. За чверть години клепкотів уже самовар на столі. Почали пити, але розмова не йшла. Вася був розсіяний.

— Завтра треба ще візити гратуляційні поробити,— сказав вкінці, немов аж тепер се йому на думку впало.

— Чи ж конче ти сам мусиш йти?

— Конче, братику,— сказав Вася.

— Але ж я можу замість тебе у кождого твоє ім'я підписати... Що там, ти завтра пиши. Нині просидь до п'ятої, а відтак приляж. Бо і як же б ти завтра виглядав? А пункт восьма я тебе збуджу.

— Але чи годиться так, щоб ти за мене підписував? — закинув Вася, напівзгоджуючись.

— А чому ж би не годилось? Всі так роблять.

— Ну, та нехай би там у інших, але у Уляна Мастаковича! Він мій добродій, а коли б пізнав, що не мій підпис...

— Пізнав! Дивний ти, Васюку! Як пізнає? Сам знаєш, що твій підпис я наслідую так подібно, як дві каплі води, навіть хвостик, їй-богу! Та годі, що тут й думати! Не пізнає, та й по всьому.

Вася не відповів нічого, тільки прожогом допив своєї склянки. За тим недовірчиво похитав головою.

— Васечку, мій дорогий! Ах, коб-то нам удалося! Але що се тобі? Ти мене лякаєш! Знаєш, і я не спатиму разом з тобою. Покажи, багато ще маєш?

Вася глянув на нього так, що в Аркадія Івановича аж серце заболіло і мову відняло.

— Друже мій, що тобі такого? Що ти так глядиш?

— Аркадій, я таки завтра піду погратулювати Улянові Мастаковичу.

— Ну, про мене, йди,— сказав Аркадій, не зводячи з нього очей.— І ще одно, Васечку, прискори писання! Се найліпша рада, їй-богу. Як часто говорив тобі Улян Мастакович, що твоє письмо тим йому найліпше подобається, що таке виразне. Йому не йде о каліграфічну красоту, але щоб тільки якнайвиразніше. І чого ж тобі ще треба? Їй-богу, Васю, сам уже не знаю, як і говорити з тобою. Хіба ж ти не знаєш, що твоя грижа — то так, якби мені ніж у серце!..

Сторінка журналу «Друг» (Львів, 1877)

Литературный додатокъ „Дѣла“

БИБЛІОТЕКА НАЙЗНАМЕНИТШИХЪ ПОВѢСТЕЙ

ПОДЪ РЕДАКЦІЮ И БЕДЕЯ

Томъ XIX

ЗЪ ЧУЖИХЪ ЗѢЛЬНИКОВЪ

I.

ЗБОРНИКЪ

ПОВѢСТОКЪ И ОПОВѢДАНЬ

У ЛЬВОВѢ

Накладомъ редакціи „Дѣла“

Зъ друкарні „Товариства имени Шевченка“ подъ зарядомъ К. Бецкаго

1885

Титульна сторінка збірки «З чужих зільників» (Львів, 1885)

— Се нічого... нічого! — сказав Вася і обезсилений упав на крісло. Аркадій схопився, переляканий.

— Може, тобі води? Васю! Васю!

— Тихо! Тихо! — сказав Вася, стискаючи його руку.— Се нічого, Аркадій, тільки мені коло серця так якось сумно зробилось. І сам не знаю, від чого. Слухай, говори краще о чім іншим; не згадуй мені...

— Успокойся, ради бога, успокойся, друже мій! Зробиш ще все на час зробиш! Ну, а хоч би й не зробив, то що за біда? Хіба за те шибениця, чи що?

— Аркадій,— сказав Вася, так суворо поглядючи на свого друга, що тому аж мурашки поза плечима забігали, бо ніколи ще Вася не був так страшно зворушений.— Коли б я сам був, як досі... Ні! Не се я хотів сказати. Я тільки хотів сказати тобі, як другові звіритись. Впрочім, пощо тебе тривожити? Бач, Аркадій, одним дано багато, а другі роблять малу робітку, як ось я. Ну, а коли б так від тебе зажадано вдячності, усердності, а ти б не міг їх оказати?

— Васю, я ані слова не розумію з усього, що ти кажеш!

— Я ніколи не був невдячний,— говорив Вася стиха, мов сам з собою.— Але коли не можу висказати всього того, що чую, то так мені... Виглядає так, як коли б я справді був невдячний, і то мене ріже.

— Дурниця, дурниця! Хіба ж ти думаєш, - що ціла вдячність в тім лежить, щоб на означений речинець всі папери попереписувати? Подумай, серденько, що говориш! Хіба ж в тім вдячність?

Вася нараз замовк і впер очі в Аркадія, немов його несподіваний закид знищив усі його сумніви. Навіть усміх пролетів по його лиці, але в найближчій хвилі засіла на нім знов давня сувора задума. Аркадій поміркував, що усміх означає кінець усіх тривог, а новий неспокій — нове рішення до чогось ліпшого,— дуже тим урадувався.

— Ну, братику,— сказав Вася,— коли проснешся, то глянь на мене. Не дай, боже, засну над роботою, то може нещастя лучитися. А тепер сідаю... Аркаша...

— Що таке?

— Ні, нічого... я тільки думав... ні, нічого... я хотів...

Вася засів при столі і замовк, Аркадій ляг в ліжко. Ніхто з них ані словом не згадав про Артеміевих. Може, оба почувались до вини, що трохи не впору загуляли.

Аркадій швидко заснув, помимо всеї грижі. Аж сам здивувався, коли прокинувсь якраз о восьмій рано. Вася

спав на кріслі, з пером в руці, блідий і стомлений; світло догоріло дотла. В кухні Мавра поралася з самоваром.

— Васю! Васю! — скрикнув Аркадій.— Коли ти заснув!?

Вася прокинувся і схопився з крісла. «Ах,— сказав,— от я таки й задрімав!» — за тим кинувся до паперів. Слава богу, все в порядку: ані чорнилом, ані лоєм з свічки не накапано!

— Заснув я, мабуть, коло шостої,— сказав Вася.— Ух, як холодно в ноги! Чаю б напитись, а потому знов до роботи.

— А чуєшся трохи покріпленим?

— Так, так, зовсім мені добре, зовсім добре!

— Ну, з Новим роком, братику, поздоровляю тебе всім добром!

— Спаси бог, брате, спаси бог! Дай, боже, й тобі...

Сбнялись. Васині уста дрижали, на очах показались сльози. Аркадій Іванович мовчав: серце його краялось. Оба швидко випили чай.

— Аркадій! Я таки рішився сам піти до Уляна Мастаковича.

— Але ж він і не підозріватиме!

— Але мені совість спокою не дасть.

— Та ти ж сидиш тут, мучишся задля нього. Дарма! І знаєш, я й там візиту зроблю...

— Де? — спитав Вася.

— У Артемієвих: пограгулюю їм від тебе і від себе...

— Любий мій! Дорогий! Я останусь, останусь! Отак, бачу, що твоя рада добра; я ж тут працюватиму. Я ж тут дарма часу не згаю! Зажди тільки хвилину, поки я листок напишу.

— Пиши, брате, пиши, є час! Я ще поки вмиюсь, оголюсь, фрак вичищу. Ех, брате Василю, доживемо ми ще щастя і вдоволення! Обніми мене, Васюто!

— Ах, братику, якби-то...

— Чи тут живе пан урядник Шумков? — роздався дитячий голосок на сходах.

— Тут, паничику, тут,— обізвалась Мавра, впускаючи гостя.

— А то що? А то що? — скрикнув Вася, схапуючись з крісла і вибігаючи до передпокою.— Петрусю, се ти?

— Добрий день! Поздоровляю вас з Новим роком, Василю Петровичу,— прощебетав, мов у дзвіночок про-

дзвонив, гарний чорнокудрий, може, десятилітній хлопчина.

— Сестриця поздоровляє вас і матуся, також і сестриця казала мені передати вам від неї поцілуй. Вася підняв посланця на руки і затулив його уста, так дуже подібні до Лізоччиних, довгим радісним поцілуєм.

— Поцілуй його, Аркаша! — сказав він, передаючи йому Петруся, і Петрусь, не доторкаючись до землі, перекочував в могучі обняття Аркадія Івановича.

— Ти, мій хлопчику солоденький, хочеш чаю?

— Дякую красно. Ми вже пили. Всі нині встали дуже рано. Пішли до церкви. Сестриця дві години чесала мене, помадувала, мила, штанці мої зашила, бо вчора з Сашкою я роздер їх на вулиці, ми в сніжки гралися...

— Ну, ну, ну,ну!

— Ну, то сестриця прибрала мене, бо я мав до вас іти; а потому напомадувала мене, а потому поцілувала мене, а потому сказала: «Іди до Васі, поздоров його і розпитай, чи добре спав, а потому» — і ще щось мав я розпитати — ага! «і чи тота робота готова, що вчора...», отже, вже не тямлю добре... Але ось тут воно записано,— сказав хлопчина, витягуючи з кишені карточку і перебігаючи її очима,— ага! «котра вчора так вас непокоїла».

— Буде готова! Скажи їй, що робота мусить бути готова, що я на те слово честі дав.

— І ще... ах! А я й зовсім забув! Сестриця шле вам листок і дарунок, а я й забалакався!

— Боже небесний! ... Ах ти золото моє,— де, де? Тут? Ах! Гляди, братику, що вона мені пише. Дорога, сердечна моя! Знаєш, я вчора бачив у неї пуляресик для мене вишиваний; от вона й пише, що він ще не готов, то вона посилає мені локон свого волосся, а пулярес я таки опісля дістану. Гляди, брате, гляди!

І сам себе не тямлячи з розкоші, Вася показав Аркадію Івановичеві локон густого чорного як смола волосся; відтак притулив його міцно до уст і сховав до бокової кишені коло самого серця.

— Василю, я тобі на нього медальйон справлю,— сказав по намислі рішучо Аркадій Іванович.

— А у нас на обід теляча печеня буде, а завтра смажений мозок і пампушків мамцю напечуть, а каші пшоняної не буде,— щебетав дальше хлопчина, нагадавши ссбі, як має закінчити свою орацію.

— Нехай йому всячина, що за бравий хлопак! — скрикнув Аркадій Іванович.— Василю, та ж ти найщасливіший зі всіх на світі!

Хлопчина випив чаю, одержав білетик і тисячу поцілуїв і пішов, щасливий і охочий, як прийшов.

— Ну, братику,— зачав урадуваний Аркадій Іванович,— бачиш, як славно, бачиш! Все на добро повертається, тільки все сміло і веселенько. Гайда! Допиcуй ти своє, а швидко! А я за дві години вернуся. Наперед до них, а опісля до Уляна Мастаковича!

— Ну, прощай же, братику, прощай! ... Ах, коли б тільки... Та ну, нехай, нехай, іди вже! — сказав Вася.— Так-таки не піду до Уляна Мастаковича.

— Бувай здоров!

— Гов, брате, постій! Скажи їм... ну, все, що зумієш, уцілуй її... і, чуєш, розкажеш мені опісля все, все...

— Ну, звісно вже, звісно! Щастя вивело тебе з рівноваги! Таке несподіване... Ти ще відвчора не можеш до себе прийти, вражень вчорашніх ще не позбувся. Ну, годі! Лиш сміло, Васечку, лиш сміло! Прощай, друже, прощай!

Приятелі нарешті розсталися. Цілий ранок Аркадій Іванович був як не свій і думав про Васю. Знав він його слабу, вразливу вдачу. «Так і є, щастя вивело його з рівноваги, в тім я не схибив!» — подумав собі. «Милий боже, а то мені страху нагнав! І той чоловік спосібний задля пустої пустиці трагедію розіграти! Ах, я мушу його вирятувати, мушу!» — сказав Аркадій сам до себе, не пам'ятаючи, що й сам він в своїм серці до прикростей, очевидно, дрібних прив'язував таку вагу, як до якогось великого нещастя. Аж о одинадцятій зайшов він до портьєрської ложі в домі Уляна Мастаковича, щоб до довжезного ряду підписів гратулянтів, складавших вельможному своє повагання на заплямленім аркуші паперу, долучити й своє скромне ім'я. Але яке ж було його зачудування, коли очі його случайно зупинилися на власноручнім підпису Василя Шумкова. Він одебелів. «Що з ним діється?» — подумав. І Аркадій Іванович, котрий іноцо плавав в рожевих надіях, вийшов з портьєрської ложі в цілковитім замішанні. Певна річ, що тут без нещастя не минеться, але яке то буде нещастя? Відки надійде?

У Артемієвих він явився в понурій задумі: зразу говорив якось недоладно і вийшов по розмові з Лізочкою

з сльозами в очах, зовсім серйозно зажурений Васею. Мало що не біг додому, коли в тім над Невою зустрівся, о мало чолом в чоло не вдарився з Васею. І той біг.

— Куди? — скрикнув Аркадій Іванович.

Вася став, як злочинець, спійманий на вчинку.

— Я хотів, братику, так собі... пройтись...

— Не сиділось, га? До Коломни преш? Ах, Васю, Васю! Ну, пощо ти ходив до Уляна Мастаковича?

Вася не відповідав, а потому сказав з резигнацією:

— Аркадій, я не знаю, що зо мною діється. Я...

— Пусте тобі в голові! Знаю, що се таке. Успокійся,— ти від учора зрушений і потрясений. Всі тебе люблять, о тебе турбуються, твоя робота йде наперед, скінчиш її, певно скінчиш, не бійся. Дарма тільки гризоту собі завдаєш, мари якісь тобі привиджуються!

— Ні, ні...

— Чи тямиш, так само було, як ти рангу дістав. З превеликої радості і вдячності ти подвоїв свою работу, і на цілий тиждень мусив лягти в ліжко. І тепер так.

— Так, так Аркадій, але тепер зовсім не те, зовсім не те...

— Як то не те? Змилуйся! А остаточно й робота ся, може, не така пильна, і ти дарма мучиш себе!

— Ні, ні, нічого. Ходімо!

— Як то, додому, а не до них?

— Ні, братику, як же я до них в такім стані покажуся? Я роздумав. Я тільки не міг на місці всидіти, поки сам був без тебе, а тепер, коли ти зо мною, сяду до роботи. Ходімо!

Йшли і довго мовчали. Вася квапився.

— Чом же ти не розпитуєш мене — про них? — спитав Аркадій.

— Ах, правда! Ну, Аркашенько, і як же там?

— Ех, Васю, не пізнаю тебе!

— Ну, ну, годі тобі! Розказуй, братику,— сказав Вася благаючим голосом, немов хотів оминути всякі дальші заміти. Аркадій Іванович зітхнув, йому аж лячно робилося, кілька разів глянув на Васю. Оповідання про Артемієвих оживило його. Навіть розбесідувався. Пообідали. Мати-Артемієва надавала Аркадієві в кишені пампушків та пиріжків, і оба їли їх, весело балакаючи. По обіді Вася приліг трохи проспатися, щоб відтак цілу ніч і ока не зажмурити. Аркадій Іванович був навечір

запрошений на чай до когось там, кому не міг відмовити. Приятелі розсталися. Аркадій Іванович дав слово собі, що верне як можна найвчасніше, може, навіть о осьмій годині.

Три години розлуки видались йому трьома роками. Вирвавсь нарешті і полетів додому. Вийшов до кватири — темно. Васі не було дома. Розпитав Мавру. Мавра сказала, що пан раз у раз писав і зовсім не спав, а перед годиною вибіг і сказав, що за півгодини верне, а коли б Аркадій Іванович швидше був, то щоб сказала йому, що пішов на прохід. Три чи чотири рази клептав їй сей наказ.

— До Артемієвих полетів! — подумав Аркадій Іванович і похитав головою. По хвилі схопився, немов оживлений якоюсь надією. «Певно скінчив,— подумалось йому,— от і все, і всидіти не міг та полетів. Але ні! Був би заждав на мене. Погляньмо лишень, що тут у нього!» Він засвітив світло і кинувсь до Васиного стола. Робота поступала, і бачилось, наближалась вже до кінця. Аркадій Іванович іно що хотів зачати дальші пошукування, коли нараз увійшов Вася.

— Ах, ти тут? — скрикнув і стрепенувся переляканий. Аркадій Іванович мовчав. Боявсь випитувати Васю. А той потупив очі і також мовчав, перебираючи свої папери. Погляд Васин був такий просячий, такий благаючий, такий уничижений, що Аркадій аж затремтів, зустрівшись з ним. Серце його стислось, мов в кліщах.

— Васечку, брате мій, що тобі такого? — скрикнув він,— припадаючи до нього і пригортаючи його до грудей.

— Скажи мені! Я не розумію твого болю? Що тобі, мій мученику? Що? Звірся мені! Се ж не може бути, щоб отся...

Вася притулився до нього і не міг ані слова сказати. Дух йому захопило.

— Не бійся, друже, не бійся! Ну, не можеш скінчити, то й що ж? Я тебе не розумію, розкажи мені своє горе. Видиш, для тебе я... Ах боже мій! боже! — голосив він, бігаючи по світлиці і все хапаючи до рук, немов шукав чогось, щоби найкраще могло запомогти Васиному горю.— Я сам завтра рано замість тебе піду до Уляна Мастаковича, буду просити, буду благати його, щоб продовжив тобі речинець ще о один день. Я виясню йому все, що тебе мучить...

— Борони боже! Не чини того! — скрикнув Вася і поблід, як стіна. Захитався, мов омліваючий.

— Васю! Васю!

Вася прийшов до себе. Уста його дрижали, хотів щось сказати і тільки мовчки судорожно стискав Аркадієву руку. Його руки були зимні. Аркадій стояв перед ним, шарпаний гризотою. Вася знов підвів до нього очі.

— Бог з тобою, Васечку! Як ти рвеш моє серце, ти мій друг, мій наймиліший!..

Сльози потоком полились з Васиних очей, він кинувся на груль Аркадія.

— Я опукав тебе, Аркадій! — простогнав він.— Я опукав тебе, прости мені, прости! Я неправдою заплатив за твою приязнь!

— А то як? Се що значить? — запитав Аркадій, зовсім переполоханий.

— Гляди!..

І Вася з розпачливим усиллям викинув з шухляди на стіл шість грубезних зшитків подібних до того, котрий переписував.

— А се що таке?

— Отсе, отсе на позавтра мушу переписати. Я заледво четверту часть досі зробив! Не питай... не питай мене, як се сталося! Я й сам не знаю, що зо мною діялось; мені так, немов би раптом зо сну збудився. Цілі три тижні дарма пропустив. Я ходив... усе... ходив до неї... Моє серце було хоре, мене мучила непевність... Чи до писання мені було?!.. І не думав навіть. Аж тепер, коли щастя до мене наближується, я пригадав собі...

— Васю,— сказав Аркадій Іванович рішучо,— Васю, я тобі допоможу. Я все розумію. То не жарт. Я тебе виряту ю. Слухай: завтра я піду до Уляна Мастаковича... Не хитай головою, слухай! Я розкажу йому все, як що сталося, позволь тільки мені. Все виясню... Не побоюсь. Розкажу йому, який ти пригнетений, як ти мучишся.

— А чи знаєш ти, що ти вже тепер мене ріжеш? — прошептав Вася, зовсім одебелілий зо страху.

Аркадій Іванович зразу поблід, а потому надумався і бухнув голосним сміхом.

— Чи нічого більше? Лиш тільки всього? — сказав.— Змилуйся, Васю, ради бога! Встидайся! Слухай, я бачу, що тобі докучаю. Бачиш, я розумію все, знаю, що в тобі діється. Адже ж, богу дякувати, п'ять літ уже разом

живемо. Ти такий добрий, такий ніжний, але ти слабодух, вічний слабодух. А до того ще фантаст, а се недобре; здуріти можна, братику. Слухай, я знаю, чого тобі бажається. Ти хотів би, напр[иклад], щоб Уляп Мастакович з радості по причині твого весілля пустився навприсядки або бал дав... Ну стій, стій! Що так брови морщиш! Чи бач, навіть згадку про Уляна Мастаковича береш мені за зле. Я ж не против нього. Я й сам поважаю його не менш тебе. Але сього не заперечиш і не заборонш мені думати, що тобі бажалося би, щоб не було на світі ні одного нещасного, коли ти женишся... Еге, братику, се мусиш признати, що ти б бажав, щоб, напр[иклад], мені, твому найліпшому другові, ні відси, ні відти яких-небудь сто тисячок в подолок упало. Щоб усі вороги на цілім світі ні з сього, ні з того разом поперепрошувались, отак насеред улиці почали б стискатись та обніматись, а відтак про мене прийшли б сюди в гості на твоє весілля. Серденько моє, друже мій, не смійся,— се справді так! Ти мені віддавна різними способами дав се пізнати. Коли ти щасливий, то хотів би, щоб й всі на світі ураз з тобою були щасливі. Тебе болить, тебе гризе бути самому щасливим. Для того напружуєш усі сили, щоб показатись гідним того щастя, а може, навіть для улегшення своїй совісті, зробити якесь геройське діло! Ну, розумію, як ти готов мучити себе, скоро там, де б ти мусив показати свою пильність, своо витривалість, свою... як ти кажеш, вдячність, виходить зовсім не те, а невеличке занедбання. Ти не можеш позбутися сеї мислі, що Уляп Мастакович буде невдоволений, ба навіть злий, коли побачить, що ти не справдив тих ожидань, які він на тебе поклав. Тебе болить сама мисль — слухати закидів від того, кого вважаєш своїм добродієм — і ще в такий час! Коли твое серце переповнено радощами і ти сам не знаєш, кому дякувати... Чи неправду я кажу? Чи неправду?

Аркадій Іванович, котрого голос під кінець тремтів, замовк і передихнув. Вася ніжно глядів на свого друга. Усміх перелетів по його устах. Навіть щось немов проблиск надії оживив його обличчя.

— Ну, слухай же, — почав наново Аркадій Іванович, ще більше оживляючись надією.— Значиться, і не треба, щоб Уляп Мастакович на тебе гнівався. Чи так, голубе мій? Правда? Ну, а коли правда,— сказав Аркадій, схапуючись з місця,— то я, я се зроблю для тебе. Завтра поїду до

Уляна Мастаковича... Не супереч мені! Ти з свого занедбання робиш якесь злочинство. Але він, Улян Мастакович, великодушний і милостивий, а надто ще — не такий, як ти! Він вислухає нас і вирятує. Ну легше тобі?

Вася з сльозами стиснув Аркадієву руку.

— Ну, добре, добре,— сказав.— Нехай і так. Ну, скінчу, то скінчу, а ні, то ні. Але ти не ходи до нього; я сам піду, все йому розкажу... Тепер я зовсім успокоївся, зовсім успокоївся... Лиш ти не ходи!

— Васю, дорогий мій, — скрикнув радісно Аркадій Іванович,— я ж держався твоїх слів. Тішить мене, що ти надумався і утихомирився. Але хоч і що би з тобою сталося, не забувай, що я при тобі! Я бачу, що ти тремтиш на саму гадку о тім, щоб я не заговорив з Уляном Мастаковичем; не бійся, я не піду до нього, не заговорю; ти сам з ним побесідуй... Знаєш що, піди завтра... або ні, не йди, сиди тут і пиши. А я потихеньку розвідаю, що се за робота, чи дуже пильна, чи ні, чи конче потрібна на позавтра, чи ні, і що б з того могло вийти, якби на речинець не була поставлена. Тоді духом прибіжу до тебе... Бачиш, бачиш, от уже й надія. Ну, подумай собі, що діло не пильне,— гурра! Улян Мастакович може й забути, не нагадає про нього, і все буде добре.

Вася недовірливо похитав головою. Але його вдячний погляд все ще спочивав на лиці друга.

— Ну добре, ну добре,— сказав він, важко дишучи,— я такий ослаблений... самому й думати о тім не хочеться. Ну, говорім о чім-небудь іншім! Навіть писати тепер не хочеться, так тільки кілька сторін перепишу, щоб бодай до точки дійти. Слухай... Я довго вже хотів тебе розпитати, відки ти знаєш мене так добре?

Сльози з Васиних очей закапали на Аркадієву руку.

— Коб ти знав, Васю, як щиро я тебе люблю, то ти б не питав о се — от що!

— Так, так, Аркадій, я сього не знаю, бо... бо не знаю, за що ти мене любиш! Знаєш, нераз навіть та любов твоя мене давить. Нераз, особливо коли лежу в ліжку і думаю о тобі (бо перед сном я завсігди думаю о тобі), я підпливав слізьми, і серце моє розривалось тим... тим... ну, тим, що ти мене так любиш, а я нічим не можу тебе порадувати, нічим тобі віддякувати.

— Бачиш, Васю, бачиш, який ти! Гляди лишень, який ти тепер зворушений! — сказав Аркадій, котрому

аж серце пукало з горя і пригадувалась вчорашня сцена на улиці.

— Е, що! Ти хочеш, щоб я успокоївся, а я ніколи не був такий спокійний, такий щасливий, як тепер! Знаєш... Слухай, я би хотів тобі все розказати, але завсігди боюсь тебе засмутити... Ти все гніваєшся і кричиш на мене, а я боюсь. Чи бач, я тепер дрижу, а і сам не знаю, чого. Слухай, що я хотів тобі сказати. Мені здається, що давніше я й сам себе не знав... Еге! І других я аж від вчора навчився пізнавати.

Я, братику, нікого не цінив по заслузі. Моє серце... було нечутливе. Слухай, як се оно сталося, що я нікому, нікому на світі ніже якого добра не зробив, навіть спосібний до того не був, навіть зверхній вигляд мій такий непривітний?.. А всі мені добро робили. Ось ти перший, хіба ж я не бачу? Я тільки мовчав, тільки мовчав!

— Васю, покинь се!

— Чому, Аркаша, чому?.. Я тільки так... — перебив йому Вася, заходячись сльозами.— От учора я говорив з Уляном Мастаковичем. Сам знаєш, який він строгий, непривітний, сам же ти не раз від нього нагани вислухував. Ну, а зо мною вчора йому захотілось пожартувати, заговорити по щирості, розкрити мені своє серце, котре перед усіми закриває...

— Ну, так і що ж! Се показує тільки, що ти варт того щастя.

— Ах, Аркаша, як рад би я скінчити сю роботу!.. Ні, я таки погублю своє щастя, чую се наперед! Та не сим, не тим,— перебив сам себе Вася, коли Аркадій позирнув на стофунтовий стос паперу на столі,— се що? Записаний папір... дурниця! Не в тім діло... Я, Аркаша, був нині там, у них... але не заходив до покою. Так мені було тяжко, так гірко на душі! Я постояв трохи під дверми. Вона грала на фортепіано, я слухав. Бачиш, Аркаша,— сказав він, понижаючи голос,— я не смів увійти.

— Слухай, Васю. що з тобою? Ти так глядиш на мене...

— Що? Нічого, мені тільки трохи недобре, ноги дрижать; се задля того, що я вночі не спав. Ох! В очах потемніло. Тут, тут!.. — він показав на серце — і зомлів. Коли прийшов до себе, хотів Аркадій силоміць покласти його до ліжка. Але Вася й слухати не хотів. Почав плакати, руки ламати і хотів писати, хотів доконче хоч

дві сторони дописати. Аркадій згодився, щоб не дразнити його.

— Знаєш,— сказав Вася, сідаючи на своє місце,— і мені прийшла добра гадка, і я маю надію.— Він усміхнувся до Аркадія, а його страждуще лице справді здалось оживлене промінчиком надії.— Знаєш, я позавтра не дам йому всього. Про решту збрешу, що згоріла, що замокла, що загубилася, що... ну, нарешті, що не готова,— бо прецінь же брехати не можу. Сам йому вияснію... Скажу йому: так і так, не міг... розкажу йому про свою любов; він же сам недавно оженився, то й мене порозуміє! При тім, розуміється, з усею скромністю і пошаною. Він побачить мої сльози і змилується.

— Так, так, піди до нього, розкажи все... Але сліз твоїх там зовсім не треба, пощо їх? Ей, Васю, Васю, якого ти страху нагнав мені!

— Так, піду, піду. Але тепер дай мені писати, дай мені писати, Аркаша! Я нікого не займаю, дай мені писати! — Аркадій кинувся на ліжко. Він не вірив Васеві. Абсолютно не вірив Васеві. Вася на все спосібний. Просити прощення? За що? Як? Не в тім діло. Діло в тім, що Вася не сповнив свого обов'язку, що Вася чується винним в своїх власних очах, чується невдячним своїй долі, що щастя потрясло, роздавило його, а він чується негідним того щастя; що нарешті він ухопився тільки за першу-ліпшу приключку, щоб се заслонити, а на ділі ще таки відучора не прийшов до себе. Ось воно що! — подумав Аркадій. «Його конче треба вирятувати, з самім собою поєднати. Він сам на себе суд видає». Думав, думав і рішив вкінці піти до Уляна Мастаковича, зараз завтра, і розказати йому всю справу.

Вася сидів і писав. Утомлений Аркадій ляг, щоб ще раз передумати, і збудився аж над раном.

— Ай, до біса, ти знов! — скрикнув, позирнувши на Васю; той сидів і писав. Аркадій кинувсь до нього, обняв його і силоміць положив на ліжко. Вася всміхнувся, його очі злипались від утоми. Він не міг говорити.

— Я й сам хотів покластися,— прошептав.— Знаєш, Аркадій, я надумався... І скінчу. Я прискорив письмо! Довше я не міг сидіти. Збуди мене о осьмій.

Послідніх слів не докінчив і заснув, як убитий.

— Мавро,— шептав Аркадій до служниці, що принесла чай,— він просив, щоб його за годину збудити.

Ніяким світом не важся сього вчинити! Нехай спить хоч би й десять годин — розумієш?

— Розумію, паночку.

— Обіду не треба, дровами не стукай, не гомони, уважай! А коли про мене запитає, то скажи, що я пішов до канцелярії. Розумієш?

— Розумію, паночку,— нехай спить, доки йому схочеться, що се мене обходить? Я тішусь, коли панове сплять, і стережу панського добра. Але іноді, коли пан на мене сварили за розбиту тарілку, то се не була моя вина, але кота-мурлики,— він її збив! Я й не вважала на нього. А псика — кажу — проклятий ласуне!

— Пст! Не замовчиш ти!..

Аркадій Іванович випхав Мавру, взяв від неї ключ і запер її в кухні. Потому пішов до канцелярії. Дорогою думав, як то йому показатися перед Уляна Мастаковича, чи не буде се засміло і невідповідно? До департаменту зайшов несміло і боязко розпитав, чи його превосходительство прийшли? Відказано йому, що не прийшли і не прийдуть сьогодні. Аркадій Іванович хотів прямо піти до нього додому, але в сам час надумався, що коли Улян Мастакович не прийшов, то певно дома занятий. От він і остався. Години видавались йому безконечними. З проквола почав розвідуватись про роботу, поручену Шумкову. Ніхто не знав о ній нічого. Знали тільки, що Улян Мастакович зволять давати Шумкову приватне заняття, але яке, сього ніхто не знав. Вкінці вибила третя, і Аркадій Іванович поспішив додому. В сінях канцелярії зупинив його писар і сказав, що Василь Петрович Шумков був тут около першої і питав, чи є він (Аркадій) і чи був Улян Мастакович. Почувши се, Аркадій наняв звощика і, ледве дишучи з переляку, допав додому.

Шумков був дома, ходив по світлиці в страшеннім зворушенні. Кинув оком на Аркадія Івановича й подав вид, немовбито відразу успокоївся, надумався і старався закрити своє зворушення. Сів мовчки до своїх паперів. Здавалось, що старається уникнути питань свого друга, немовби повзяв якусь постанову і притім дав собі слово держати її в тайні, бо вже й на дружбу спуститися не можна. Се застановило Аркадія, а серце його почуло гіркий, пекучий біль. Він сів на ліжко і розгорнув книжку, одиноку, яка в нього була, але очей своїх не зводив з бідного Васі. Між тим Вася мовчав уперто, писав і не підводив

голови. Так пройшло кілька годин, і Аркадієві муки дійшли до найвищої степені. Вкінці, около одинадцятої, підняв Вася голову і скинув на Аркадія тупим, остовпілим поглядом. Аркадій ждав. Минули дві або й три мінути. Вася мовчав.

— Васю! — скрикнув Аркадій.

Вася не давав відповіді.

— Васю! — повторив Аркадій, зіскакуючи з ліжка.— Що тобі? Що з тобою? — крикнув, кидаючись до нього.

Вася підняв голову і знов впер в нього той сам тупий остовпілий погляд.

— Напад непритомності духової! — подумав Аркадій, тремтячи з переляку. Вхопив карафку з водою, підтримав Васю, зіллявши йому водою голову, омочив виски, натер його руки — і Вася прийшов до себе.— Васю, Васю! — зойкнув Аркадій, плачучи, бо довше вже не міг удержати себе,— що ти з собою робиш? Одумайся! Не убивай себе!

Не договорив і стиснув його в своїх обіймах. Якесь придавлююче почуття виражалося на Васинім лиці; він потер собі чоло і стис долонями голову, немов боявся, щоб не пукла.

— Не знаю, що зо мною сталося,— сказав він вкінці,— здається, що я перепрацювався. Ну, добре, добре! Досить, Аркаша, не турбуйся мною! — повторив, озираючись довкола таким сумним, утомленим поглядом.— Пощо турбуватися? Дурниця!

— Ти, ти потішаєш мене! — скрикнув Аркадій, котрому серце краялось.— Васечку,— сказав затим,— покладись, поспи трохи, га? Не мучся задаремно! Опісля робота краще піде.

— Так, так,— повторив Вася,— про мене, ляжу, добре, ляжу! Бачиш, я хотів скінчити роботу, але тепер надумався, еге... — І Аркадій заволік його до ліжка.

— Слухай, Васю,— сказав твердо,— се діло треба раз на чистоту вивести. Скажи мені, що ти задумав!

— Ах! — сказав Вася, безсильною рукою роблячи такий жест, немов відгонював якусь докучливу муху, і повернув голову на другий бік.

— Гов, Васю, рішайся! Я не хочу бути твоїм убійцею, не можу довше мовчати. Я не дам тобі заснути, поки не рішишся.

— Як хочеш, як хочеш,— сказав Вася двозначно.

— Подається! — подумав Аркадій.— Здайся на мене, друже мій,— сказав,— обдумай, що я тобі сказав, а я завтра вирятую тебе, завтра рішу твою судьбу! Та що я кажу: судьбу? Такого ти мені страху завдав, що я твоїми словами говорю. Що тут за судьба! Просто сказати, дурниця, марне діло! Ти не хотів би втратити прихильності, любові, коли хочеш, Уляна Мастаковича, так? Ну, і не втратиш, побачиш!.. Я...

Аркадій Іванович був би ще довго говорив, але Вася перебив його. Він піднявся на ліжку, мовчки обняв рукою шию Аркадія Івановича і поцілував його.

— Досить! — сказав слабим голосом.— Досить! Покинь се!

І знов обернувся лицем до стіни.

— Мій боже! — думав Аркадій.— Мій боже! Що з ним? Зовсім голову стратив! І що він задумав? Зовсім себе зруйнує. Аркадій поглядів на нього з розпукою. Коли б хоч занедужав,— думалось йому,— може б ліпше було. В недузі б бодай журба його покинула і все б пишно полагодилось. Ох, та що се я торочу! Христе, спасе мій! — Між тим здавалося, що Вася заснув. Се втішило Аркадія.— Добрий знак! — подумав, і рішився цілу ніч при нім не спати. Вася спав дуже неспокійно, все кидався, перевертався і отвирав на хвилю очі. Вкінці утома взяла своє, і він, як бачилось, заснув мертвецьким сном.

Було около другої години досвіта, коли й Аркадій заснув на кріслі, опершись ліктями о стіл. Сон його був неспокійний і дивний. Здалось йому, що він не спить і Вася лежить все ще на ліжку. Але диво! Бачиться йому, що Вася тільки так удає і навіть ошукує його, і от-от-от піднімається і тихесенько, півоком на нього позираючи, повзе до писемного стола.

Пекучий біль прошиб Аркадієве серце. І обіда, і біль, і жаль було йому бачити, що Вася йому не вірить, перед ним таїться і удає. Він хотів обняти його, скрикнути, понести його на ліжко... Втім зойкнув Вася в його обіймах, і він доволік до ліжка тільки бездушне тіло. Холодний піт виступив Аркадію на чоло, його серце страшно забилося. Відчинив очі і збудився. Вася сидів перед ним при столі і писав. Очам своїм не вірячи, глянув Аркадій на ліжко: було пусте. Аркадій схопився переляканий, ще під враженням свого сну. Вася не рушався. Писав та й писав. Нараз побачив Аркадій з переляком, що Вася

зовсім сухим пером шкрябав по папері, немовби писав, і перевертав зовсім білі незаписані картки, і спішив, спішив, немовби заповнив папір і найкращим, блискучим способом наближується до кінця своєї роботи.

— Ні, се вже не напад! — сказав сам до себе Аркадій і задрижав цілим тілом.— Васю! Васю! Озовися! — скрикнув, хапаючи його за плече. Але Вася мовчав і шкрябав дальше сухим пером по папері. «Ось таки нарешті і прискорив письмо!» — пробубонів, не підводячи голови.

Аркадій вхопив його за плече і вирвав йому з руки перо. Вася застогнав. Рука його і очі піднеслись до Аркадія, відтак в задумі повів рукою по чолі, немов хотів зігнати з нього якусь тяжку, олов'яну хмару, а вкінці звільна в забутті опустив голову на груди.

— Васю, Васю! — скрикнув в розпуці Аркадій.— Васю!

В тій хвилі Вася глипнув на нього. Сльози стояли в його великих синіх очах, а його бліде лагідне лице виражало безконечну муку. Він щось бубонів. «Що? що?» — кричав Аркадій, нахиляючись до нього.— «За що ж се, за що ж мене? — шептав Вася.— За що? Що я зробив?»

— Васю! Що тобі? Чого ти лякаєшся? Чого? — кричав Аркадій, в розпуці заламуючи руки.

— За що ж мене в рекрути віддавати? — говорив Вася, глядячи своєму другові просто в очі.— За що? Що, що я зробив?

Волосся дибом стало Аркадію, він ушам своїм не вірив, стояв перед ним, як смертельно зранений. Але за хвилечку надумався.— Се так тільки, хвилево! — сказав сам до себе, весь бліді, з дрижачими посинілими губами, і одягся щодуху. Хотів чимхутчій бігти до лікаря. Нараз Вася закликав його. Аркадій кинувся до нього і обняв його, як мати дитину, котру їй хтось хоче видерти.

— Аркадій, Аркадій, не кажи нікому! Чуєш? Я сам завинив, я й терпітиму...

— Що ти кажеш, що ти кажеш? Опам'ятайся, Васю, опам'ятайся!

Вася зітхнув і сльози поплили по його щоках.

— За що її вбивати? Чим вона винна? — благав він роздираючим серце голосом.— Я сам винен, я сам винен, я сам винен!

Замовк на хвилину.

— Прощай, моя мила! Прощай, моя мила! — шептав, хитаючи головою. Аркадій стрепенувся і хотів бігти по лікаря.— Ходімо! Пора вже! — сказав Вася, побачивши послідній рух Аркадія.— Ходімо, братику, ходімо, я готов! Ти проведи мене! — Відтак замовк і поглядів на Аркадія убиваючим, недовірчивим поглядом.

— Васю, не йди зо мною, ради бога! Жди на мене тут. Я зараз верну, зараз до тебе верну! — сказав Аркадій Іванович, сам тратячи голову і хапаючи шапку, щоб бігти до лікаря. Вася зараз сів; він зробився тихий і послушний, тільки в його очах блищала якась дика рішучість. Аркадій завернувся, взяв зо стола ніж, ще раз окинув поглядом нещасного і вибіг з помешкання. Була осьма година. Денне світло давно вже прогнало сумерки з світлиці.

Цілу годину бігав він від Понтія до Пілата. Всі лікарі, котрих адресу він від сторожів повивідував, розпитуючись, чи не живе в тім домі який лікар, повиїжджали вже: одні в ділах службових, другі до своїх пацієнтів. Один тільки був дома і приймав хорих; він довго і докладно розпитував слугу, котрий звістив йому, що якийсь Нефедович прийшов, і питав навіть, як виглядає так вчасний гість, а вкінці розсудив, що не може його приняти, бо дуже занятий, не може також їхати з ним, і що таких хорих треба відставляти до больниці.

Мов громом ражений, Аркадій, котрий ніколи не ожидав такої розв'язки катастрофи, побажав усім лікарям по сто кіп чортів і побіг в найбільшій, смертельній тривозі додому. Мов безумний влетів до кватири. Мавра, немовбито нічого й не сталося, замітала підлогу, лупала скипки і ладилась розпалювати в печі. Світлиця була пуста, Вася вийшов. «Куди, куди побіг нещасний?» — подумав Аркадій, леденіючи з переполоху. Зачав розпитувати Мавру. Але ся й о світі нічого не знала, не чула навіть, коли вийшов. Нефедович погнав на Коломну. Бог знає, для чого йому приплила думка, що він там мусить бути.

Прибув туди около десятої. Впав несподівано, ніхто нічого не знав і не догадувався. Він стояв перед ними заляканий, зворушений, питав про Васю. Під старою коліна підкосилися, і вона впала на софу. Лізочка, дрижачи зо страху цілим тілом, почала питати, що сталося. Що мав

Аркадій сказати? Допоміг собі на борзі видуманою казкою, котрій ніхто не йняв віри, і вибіг, лишаючи всіх в муках і тривозі. Погнав до канцелярії, щоб, бодай, не запізнитися і там замельдувати, що сталося. По дорозі впало йому на думку, що може Вася у Уляна Мастаковича. Се дуже могло бути: туди було б з самого першу навідатись. Переїздячи коло дому його превосходительства, Аркадій хотів стати, але поїхав дальше. Постановив насамперед запевнитися, чи в самій канцелярії не сталося що-небудь, і аж тоді, коли його там не застане, явитись перед очі його превосходительства з докладом про нещастя свого товариша. Хтось прецінь з таким докладом буде мусить явитися!

Вже в приймовій світлиці окружили його молодші товариші, переважно тої самої ранги, що він, і почали в один голос розпитувати його, що сталося з Васею? Всі нараз говорили о тім, що Вася збожеволів на тій мислі, що його за занедбання службове хочуть віддати в рекрути.

Аркадій відповідав на всі боки, або краще сказати, не відповідав зовсім нікому і протискався до внутрішніх покоїв. По дорозі дізнався, що Вася є в кабінеті Уляна Мастаковича, що туди всі пішли, і Геспер Іванович туди пішов. Він зупинився. Хтось з старших запитав його, куди він і чого хоче? Не зважаючи на особу, проворкотів він щось про Васю і пішов прямо до кабінету. Відтам уже доносився до нього голос Уляна Мастаковича.

— Куди ви? — запитав його хтось при дверях.

Аркадій змішався і хотів уже вертатись, але крізь підхилені двері побачив свого бідного Васю. Отворив двері і прохався до світлиці. Там панувало замішання і безрадність, бо Уляш Мастакович, очевидно, був дуже зворушений. Коло нього стояли всі, що мали вищі ранги, і абсолютно не знали, що діяти. Набоці стояв Вася. Серце замерло Аркадію в грудях, коли на нього глянув. Вася стояв блідий, з піднесеною головою, витягнений в струну і руки по швам. Глядів просто в очі Улянові Мастаковичу. Зараз побачено Нефедовича, а хтось знаючий, що вони жили разом, сповістив його превосходительство о його присутності. Аркадія вивели наперед. Він хотів відповісти на завдані йому питання, глянув на Уляна Мастаковича, і коли побачив, що на його лиці малювалось гли-

боке співчуття, почав сильно дрижати і хлипати, як дитина. Щобільше, він вхопив навіть руку свого шефа, притулив її до своїх очей, омочуючи слізьми, так що аж Улян Мастакович насилу мусив її вирвати, кажучи:

— Ну, успокійся, небоже, успокійся, бачу, що маєш добре серце.

Аркадій хлипав і всіх обводив благаючим поглядом. Йому здавалось, що всі були брати бідного Васі і всі вкупі за ним сумували і з журби пропадали.

— Але як же се, як же се сталося? — спитав Улян Мастакович.— Із-за чого він розуму рішився?

— Із вдя-чно-сті! — більше не міг промовити Аркадій. Ся відповідь викликала загальне зачудування і всім видалось се дивним, на правду не похожим, щоб чоловік з вдячності міг одуріти. Аркадій об'яснив, як умів.

— Боже, яка шкода! — сказав вкінці Улян Мастакович.— А й та робота, що я йому дав, була зовсім неважна і непильна. Ах, так-то чоловік ні за що, ні про що!.. Ну, виведіть його!

Тут звернувся Улян Мастакович знов до Аркадія і почав знов розпитувати його.— Він просить,— сказав, показуючи на Васю,— не говорити о тім нічого його дівчині. Чи се його наречена?

Аркадій почав розповідати. Між тим Вася стояв, немов щось роздумуючи, немовби з найбільшою натугою пригадував собі якусь важну, конечну річ, котра б тепер мусила стати йому в пригоді. Від часу до часу кидав довкола страждущим поглядом, немов надіявся, що хто-небудь пригадає йому те, що забув. Впер очі в Аркадія. І нараз видалось, що в очах його заблис промінь надії: поступив крок, далі три кроки наперед, все ще в вояцькій поставі. Всі ждали, що з того буде.

— Я маю хибу, ваше превосходительство, я слабосилий, малого росту і не здалий до військової служби,— проговорив він.

У всіх, хто був в світлиці, серце стислося при тих словах, і при всій твердості свого характеру Улян Мастакович таки не міг здержатися, щоб не проронити одної сльози.— Виведіть його! — сказав, кивнувши рукою.

— Лоб! — сказав Вася півголосом, потому зробив вояцький зворот направо кругом — і вийшов з світлиці. За ним поперли всі, що інтересувались його долею. Аркадій протискався поміж ними. Васю помістили в прийом-

ній, поки не прибуде інструкція і віз, що мав завезти його до больниці.

Тут він сидів, очевидно, в глибокім смутку. Кого пізнав, усякому кланявся, мов прощався з ним. Ненастанно глипав на двері, ждучи поки прийдуть по нього. Всі обступили його тісним кружком, всі хитали головами, раду радили. Многих здивувала його історія, котра відразу всім зробилась звісною; одні розумували, другі жалкували і хвалили Васю; такий, мовляв, скромний, тихий молодий чоловік, такі надії подавав! Розказували, як він трудився, вчився, старався набрати освіти і оглади. «Власною силою вигарбався з пилу!» — замітив хтось. З особливим зрушенням згадано про ласку, яку його превосходительство Васеві показували. Деякі старались пояснити, відки взялась у нього та думка, що його за нескінчення роботи віддадуть в рекрути. Се мабуть, відти пішло, що нещасний недавно виписаний зістав з обов'язку уплати податків і за встановленням Уляна Мастаковича, котрий дуже цінив спосібність, послух і його рідку лагідність, наділений рангою першої класи.

Вкінці явились сторожі в супроводі лікаря больничного, зблизились до Васі і сказали йому, що пора йти. Він схопився, занепокоївся і пішов за ними, водячи довкола очима, немов шукав когось.

— Васю, Васю! — скрикнув, хлипаючи Аркадій. Вася зупинився, і Аркадій протисся аж до нього. Послідній раз кинулись собі в обійми і сильно притисли друг друга до грудей... Сумний то був вид. Якесь дивне, безконечне горе витискало їм сльози з очей...

— На, на... візьми... сховай се! — сказав Шумков, втикаючи папірець Аркадієві в руку.— Вони ще готові мені й се відняти. Сховай, а колись опісля принесеш мені... сховай!

Не скінчив, його покликали. Швидко збіг він долі сходами, всім махаючи на прощання. Розпука малювалась на його лиці. Ось його посадили до воза і повезли.... Аркадій розвинув папірець: в нім находився чорний локон Лізочки, з котрим Шумков до остатку не хотів розстатися. Гарячі сльози полились з Аркадієвих очей: «Бідна Лізочка!»

По урядовій годині пішов він на Коломну до Артеміевих. Замовчу про враження його оповідання.

По двох роках зустрів Аркадій Лізочку в церкві. Вона була замужем, за нею йшла нянька з дитиною. Поздоровились і довгий час старались не згадувати о минувшім. Лізочка сказала, що вона, богу дякувати, щаслива, і не бідує, що чоловік її добрий, любить її... Але нараз, посеред бесіди, очі її залились сльозами, голос її урвався,— відвернулася і приклякла, щоб скрити перед людьми своє горе.

ІЗ ЗАРУБІЖНИХ ЛІТЕРАТУР

З ДАВНЬОРИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Апулей Мадаврський

АМОР І ПСІХЕ

МІФОЛОГІЧНЕ ОПОВІДАННЯ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Апулей, властиво Аптулей, визначний письменник так званої срібної латини, родився коло половини другого віку по Христі в містечку Мадаврі в північній Африці, положенім на границі Нумідії і Гетулії. Се була римська колонія, заложена римськими ветеранами по закінченні панування Сіфакса і Масинісси в першім віці перед Христом. Рід Апулея належав до найповажніших і найбагатших у тім місті: його отець Тезей був дуумвіром, то значить одним із найвищих урядників місточка, мати — Сальвія — походила з Греції і була своячкою Плутарха Херонейського.

Молоді літа провів Апулей у Карфагені, де одержав початкове виховання і початкові науки і познайомився з філософією Платона, якій остався вірним ціле життя. З Карфагена подався до Афін, де займався різними науковими предметами, особливо грецькою літературою і штукою красномовства. Отак підготований, прибув звичаєм тодішньої багатої і освіченої молодіжі до Рима, щоби там шукати кар'єри. Тут тільки він розширив і поглибив своє знання латинської мови, займався пильно студіюванням римського права і, маючи з роду принадну поставу і ораторський талант, зробився швидко одним із найвизначніших адвокатів.

Одержавши по смерті батька значний маєток, він, звичаєм тодішніх реторів, по кількалітнім побуті в Римі пустився в подорож по визначних грецьких містах і здобув собі широку славу своїми промовами чи то в прилюдних

диспутах, чи то в процесових оборонах. Тут він, мабуть, не вперве зацікавився магією і старався якнайглибше вникнути в її тайники. Ще в Римі він прилучився до містичного культу Ізіди, якому також віддавався і його свояк Плутарх. В Греції, особливо в Фессалії і Пелопоннесі, а також у Єгипті здобував собі доступ до всіх важніших містерій. Якийсь час займав навіть місце жерця при однім храмі в Аттіці і скрізь старався знайомитися з особами, що славилися магічними відомостями і чарівництвом. Розуміється, що притім мав аж надто багато нагод придивитися всім ошуканствам і туманенням подібних корпорацій, які з таким дотепом повисвітлював у своїй повісті «Метаморфози, або історія осла».

Рослий і добре збудований мужчина, зручний і покладний в поводженні, блондин із синіми очима та кучерявим волоссям, палкий у розмові і приємний для женщин, мав щастя в Африці сподобатися одній багатій вдові на ім'я Пудентілі, яка вийшла за нього заміж. Ся женячка викликала у свояків його жінки і у інших конкурентів багатої вдови заздрість, і вони заскаржили його перед африканським проконсулом Клавдієм Максімом за чари, якими буцімто він позискав серце Пудентілі. В процесі з того приводу Апулей виголосив свою знамениту оборону («Апологію»), яка дійшла і до нашого часу, і був увільнений.

Де і серед яких обставин провів Апулей остатні літа свого життя не знаємо. Правдоподібно, вмер він у достатку і загальношанований, про що свідчать статуї, виставлені на його честь у Карфагені і в інших африканських містах, а також написи на мармурових таблицях.

Письменська діяльність Апулея була досить багата і різнорідна. До нас дійшли: «De habitudine doctrinarum et nativitate Platonis lib. III; De Deo Socratico liber; De mundo», свобідне толкування твору Арістотеля; Apologia seu Oratio pro se apud Claudium Maximum proconsulem» і найвизначніший із його творів, згаданий уже роман «Метаморфози», загальнозвісний під назвою «Золотого осла». Зміст сеї повісті можна коротко передати ось якими словами: герой Люціус, бажаючи вникнути в тайники магії, удається до Фессалії, до міста Гіпати, і, живучи там у домі лихваря Мілона, якого жінка велика чарівниця, перемінює сам себе помилкою замість сови в осла, який може бути відчарований тільки тоді, коли наїсться рожевих листків. Отсе експозиція повісті, по якій іде довгий ряд

пригод того нещасливого осла, поки, нарешті, йому не вдається при однім храмі для містерій дістати рожевих листків і перемінитися назад у чоловіка. Основна ідея сеї повісті взята з грецького, може, від Лукіанового «Осла», а правдоподібніше із подібного твору старшого письменника Лукіана Патренського, який узяв її чи то зі старшої грецької усної, чи то з іще старшої єгипетської традиції. З тої традиції щедро черпали т[ак] зв[ані] «Мілетські казки», яких оповідачі ходили від міста до міста і на публічних місцях забавляли зібраний народ оповіданнями різних чудесних пригод, переплітаючи їх чи то міфологічними оповіданнями про пригоди богів і півбогів, чи то жартливими, а часто цинічними анекдотами про пригоди людей, найчастіше про любов. Сам Апулей у передмові до свого «Осла» виразно ставить його в ряд тих мілетських казок, і справді, в його творі крім основної канви, держаної в дуже свобіднім, не раз грубо цинічнім тоні, маємо декілька вставок зовсім іншого роду, а власне, поперед усього подану тут у перекладі міфологічну казку про Амора і Псіхе, одну з найкращих і найчистіших перлин всесвітньої літератури, і декілька вставок зовсім іншого, побутового характеру в роді пізніших німецьких Schwänke або наших придабашок (анекдот).

Щодо самої казки про любощі Амора і Псіхе, треба сказати, що вона належить до найбільше розширених по всім світі казкових мотивів. Уже найстарша гебрейська легенда про упадок першого чоловіка, взята, правдоподібно, з вавілонської традиції, пригадує основу нашої казки. В єгипетській міфології стрічаємо символ душі «Псіхе» в формі метелика, який на зиму переміняється в куклу, щоб на весну воскреснути до нового життя. Ширше розвито сей мотив у оповіданнях про Озіріса і Ізіду, в яких визначну роль грає любов і саможертва жінки, що доводить до експіації першої провини.

Твір Апулея мав пізніше величезний вплив на творчість найрізніших народів Сходу і Заходу. Аналогічні оповідання стрічаємо в індійській великій збірці казок Сомадеви «Ката саріт сагара» («Море казкових рік»), в арабських збірках «Тисяча і одна ніч» і «Тисяча і один день», а в західноєвропейській літературі знаходимо численні переробки, починаючи від середньовічної двірської поезії і кінчаючи XIX віком, у якім назеемо тільки віршовані переробки Гамерлінга — німецьку і російську —

Богдановича п[ід] з[аголовком] «Душенька». Понад се поодинокі мотиви як цілого «Золотого осла», так і спеціально «Амора і Псіхе» війшли в склад незліченних казок і новел чи то в устах різних європейських народів, чи то в художніх збірках європейських новелістів, починаючи від Боккаччо і «Пентамерона» Джамбаттісти Віко аж до наших часів.

ЧАСТЬ ПЕРША

Були в однім краю король і королева. Були в них три дочки прекрасної вроди. Дві старші, хоч як дуже вродливі, все-таки заслугували на похвалу в межах людської краси. Але красота найменшої дівчини була така преславна і пресвітла, що нема тої сили в людській мові, щоб могла достаточно вислáвити і вихвалити її. Отим-то многі горожани і численні прихожі, яких стягала цікавість сього надзвичайного виду, просто стовпіли від подиву перед її недосяжною красою і, прикладаючи праву руку до уст і поклавши вказівний палець на випростуваний великий, віддавали їй почесть, як самій богині Венері. Отож по всіх ближчих містах і суміжних краях пішла слава, що богиня, яку сплодила синя морська безодня і яку викохала роса спінених хвиль, ходить тепер у своїй божеській красі поміж людьми або, може, під якимсь новим впливом небесних звізд не море, але земля сплодила нову Венеру в пишнім розцвіті дівочої краси. Отак день за днем ширилася безмірна слава і доходила до близьких островів і до найдальших кінців землі. Багато людей не жалувало довгої дороги через найглибші морські хвилі і через найвищі гори, спішачи налюбуватися тим найславнішим видом того століття. Ніхто вже не плив до Пафоса, ані до Кнідоса, ані навіть до Китери дивитися на богиню Венеру. Її празники занедбано, храми опустіли, подушки потоптано, відправи закинено, статуї богині стояли не увінчані, а овдовілі вівтарі занечищені холодним попелом. Всі моляться до панни, в її людськім лиці почитають божество. Коли вона рано вийде з дому, їй складають жертви і пирами вшановують ласку неприсутньої Венери. Коли вона йде вулицею, купи народу поклоняються їй, кидаючи перед нею вінці і цвіти.

Таке надмірне перенесення небесних почестей на смертельну дівчину розпалило величезне пересердя богині Венери: з нетерпливим обуренням, уся тремтячи і потрясаючи головою, вона мовила сама до себе:

— Як то я, древня родителька природи, первопочин усякого живла, шанована по всьому світу Венера, маю ділитися своїм найвищим обожанням зі смертельною дівчиною? Отсей земний бруд має зневажати моє ім'я, освячене в небі? Ніяким світом не знесу злочину отого спільного обожання і перенесеного на неї почитання. Нехай смертельна дівчина не носить мій образ. Чи ж надарма той пастух, якого справедливість і вірний осуд одобрив сам великий Зевес, признав мені першенство красоти перед іншими богинями? Будь вона собі хто-будь, недовго вона буде тішитися присвоюваною собі моєю почестю. Ану чи незабаром не буде вона сама нарікати на ту свою ненатлу красоту?

І зараз покликала свого крилатого і досить смілого синка, що, здеморалізований, гордуючи всякими людськими порядками, узброєний полум'ям і стрілами, щоночі бігає по чужих домах і, ламаючи всі подружжя, безкарно сповняє стілько сквернот, а не робить ані раз нічого доброго. От того-то, вже вродженим свавільством нагостреного хлопця вона підмовляє ще словами, і веде його до того міста, і показує йому Псіхе (бо таким ім'ям називалася та панночка), і, виявивши йому всю історію про конкуренцію з її красотою, хлипаючи і трясучися з обурення, промовила:

— Прошу тебе на всі святощі моєї матірної любові, дай твоїй матері солодкими ранами твоїх стріл, медовими припіканнями твоїх огнів помсту, якнайповнішу помсту на отсій ненависній красуні. Особливо те одно, одиноке зроби мені: нехай ся дівчина запалає найгарячішою любов'ю до чоловіка найнижчого, самою судьбою позбавленого всякої честі, маєтку і здоров'я, такого, щоб не було на всім світі нужденнішого чоловіка над нього.

Сказавши се, вона гарячими поцілуями довго і пристрасно пестила свого сина, а потім удалася до поблизького морського берега і своїми рожевими підошвами виступила на морські хвилі. Ледве дійшла до великої морської глибини, розвернулася в ній глуха безодня, і на одно її бажання нараз опинилися біля неї всі морські божества, яким вона перед тим уже дала була своє поручення. Були

там дочки Нерея, що співали хором, був Портун з розкуйовданою синьою бородою, була Салація з фартухом, повним риб, і маленький Палемон, що приїхав на дельфіні. Тут і там із морських хвиль підскакують громади тритонів, один із них легенько трубить на дзвінкій мушлі, другий заслонює її шовковою парасолькою від палючого проміння ворожого сонця, інший підставляє їй перед очі дзеркало, а ще інші попихають, плаваючи, її двоупряжний візок. От така дружина супроводила Венеру на її плавбі до Океана.

Тим часом Псіхе зі своєю пишною красою не мала собі ніякої втіхи із своєї краси. Всі на неї дивляться, всі її хвалять, та не появляється ніхто, ані цар, ані король, ані навіть простий чоловік, хто б бажав пошлюбити її. Всі подивляють божеську красу, але подивляють так як статую майстерної руки. Дві старші сестри, яких невисока красота не давала нікому приводу до обмови, вчасно повиходили заміж за поблизьких королів і вже були щасливими жінками; Псіхе ж, не то вдова, не то дівчина, сидячи дома, плаче на свою опущеність та самоту, хворе, нудьгує, і хоча подобається всякому, проте сама ненавидить свою красу. От тим-то батько, нещасливий нещастям своєї дочки, бачачи в тім знак небесного гніву і боячися божої завісті, удався до прастарої вирочні мілетського Аполлона і, умилостививши бога молитвами та жертвами, благав заміжжя для нелюбої дівчини. Але Аполлон, хоч сам грек і іонієць, відповів латинською віршою:

Панну, королю, постав на вершку височезної скелі
В чистій одежі, немов на похорон або шлюб.
І не надійся на зятя, що вийшов із смертного роду,
Тільки на злого, мов гад, і на жорстокого, мов звір,
Що у повітрі на крилах літаючи, мучить всі тварі,
Полум'ям надто й огнем слабість наводить на всіх.
Сам перед ним і Юпітер тремтить, і боги всі трясуться,
Страх і підземних пройма, Стикса жахається тьма.

Король, колись щасливий, почувши вислів святої вирочні, з важким смутком подався додому і виявляє своїй жінці прикази нещасливої судьби. Ідуть довгі дні нарікання, плачі та лементи. Та вже настигає жасне сповнення судьби: скликано вже дружок нещасної дівчини на її похоронне весілля, вже меркотить у попелі світло понурої чорної похідні, а голос шлюбної сопілки міняється на жалібний лідійський мотив, спів веселого Гіменея кінчиться

сумовитим завиванням, а панна молода обтирає сльози своїм червоним рубком. Все місто плаче над сумною долею безталанного дому, всі публічні діла спинилися задля загальної жалоби. Та конечність послуху небесному наказові гнала нещасну Псіхе на призначене їй місце кари. Отож, відправивши з найбільшим смутком шлюбний обряд, увесь народ в урочистому поході попровадив її немов на похорон, і заплакана Псіхе ішла не то до шлюбу, не то до могили. Коли засумовані родичі, поражені таким нещастям, отягалися з доконанням безбожного злочину, сама дочка отак промовила до них:

— Чого ж мучите себе в вашій старості щоденним плачем? Чого рвете свої душі і ще більше мою душу отсими частими риданнями? Чого зневажаєте моє почесне лице безплодними сльозами? Пощо зі своїми очима вибираєте й мої очі? Пощо вириваєте собі сиве волосся? Пощо товчете свої груди і святі перса? Чи се ж ваша велична заплата за мою преславну красоту? Прибиті горем, запізно почуваєте смертельну рану безбожної зависті. Коли люди і народи величали мене божеськими почестями, коли однодушно називали мене новою Венерою, тоді вам було боліти, тоді плакати, тоді ридати за мною, як за помершою. Тепер я чую, тепер бачу, що я згибла за те, що назвала себе Венерою. Ведіть мене і поставте на тій високій скелі, яку призначила мені доля. Спішно мені до того щасливого шлюбу, спішно побачити того благословенного мужа. Чого ж я гаюся, чого ж отягаюся перед його приходом, коли він уродився на згубу цілого світу?

Отак промовивши, дівчина замовкла і вступила в середину народу, що йшов могутньою процесією. Ішли до назначеного вершка крутої гори і, поставивши дівчину на її найвищому шпилі, полишили її там, погасивши своїми сльозами весільні смолоскипи, якими освічували їй дорогу, і, покидавши їх коло неї, розійшлися з похиленими головами до своїх домів. А бідні її родичі, пригноблені таким горем, позамикавши свій дім, заперлися в ньому в невимовну, безконечну темницю.

Псіхе стояла, плачучи і тремтячи зі страху на самім шпилі, коли втім подув лагідного Зефіра, роздуваючи сюди й туди її огортку і обвіваючи груди, легесенько підніс її на своїх спокійних крилах, і звільна поніс її понад обрив високої скали в розложену під ним долину, і лагідно поклав її на цвітами вкритій мураві.

Розкішно покладена на м'якій мураві, немов на коверці росистої трави, Псіхе, відразу позбувшися всякої турботи, заснула солодко. Покріплена благотворним сном, вона прокинулася в піднесенім настрої. Побачила себе в гаю високих і гіллястих дерев, біля джерела, що скляним дзеркалом виблискувало з світляної криниці. Недалеко джерела побачила палату, збудовану не людськими руками, але божескою штукою. Так і видно вже від першого входу, що се домівка якоїсь багатої і приємної істоти. Високе склепіння, старанно оздоблене різьбами з цитринового дерева і слонової кості, підперте золотими колюмнами, всі стіни покриті срібними оковами, на яких мов живі виднілися звірі та скоти, перед очима прихожих. Справді якийсь чудодій, може півбог або бог, зумів повиковувати з найделікатнішою штукою стілько срібних витворів. Підлога пишалася різнородними і різнобарвними малюнками, виконаними з дорогих, дрібно повикроюваних камінців. Які щасливі і прещасливі ті, що можуть ходити по тих камінцях і мозаїках! Та й інші часті широко розложеної палати блискочуть многоцінними окрасами, і всі стіни горять своїм власним світлом від множества щирого золота, немовби палата, нехтуючи сонцем, сама собі давала своє світло. Такі ж ліжка, така галерея, така сама блискуча купальня, не менше і вся посуда дібрана до пишноти цілої палати так, що от-от тобі здається, що се великий Юпітер збудував небесну палату для своїх зносин з людьми.

Зваблена такою розкішшю сього місця, Псіхе підійшла ближче і, звільна осмілившися, переступила поріг. Пильно і з зацікавленням придивляючися прегарним видам, дивувалася поодиноким предметам і в середині будинку опинилася в залі з превисоким склепінням, обведеній великими покоями. Заглянула до кождого кута, та понад увесь подив для такого багатства найдивніше було те, що ся якась надземська скарбниця не мала ніякого замка, ніякої скритки, ніякого сторожа.

Коли отак з найвищою розкішшю придивлялася всьому, долетів до неї голос від когось безтілесного:

— Чого, моя пані, дивуєшся отсим пишнотам? Все те твоє. Іди от сюди до ліжка і на подушці спочинь від утоми, а коли тобі захочеться, піди до купелі. Ми, яких голоси чуєш, твої слуги і будемо услугувати тобі раз у раз і не

забаримося ніколи з обслуженням усякої твоєї потреби і королівського стола.

Почула Псіхе, що якесь божество опікується нею, і ущасливлена тими вказівками, чуючи безтілесні голоси, насамперед заснула, а потім в умивальні умилася зі своєї втоми, по чім, побачивши біля себе півокруглий стіл, радісно засіла до обіду, обставленого пишною посудою. Там солодкі вина і численні тарілки різних страв, ніхто не услугує, але все подається якимись духовими руками. І нікого не могла бачити, а тільки чула найчемніші слова, бо її служницями були самі голоси. По багатім обіді ввійшов хтось невидимий і заспівав, а другий брязкав на гітарі, також незримий. Потім до її слуху донісся голос співаного концерту, і хоч ніхто не появлявся, виразно чути було хоровий спів. Під вечір закінчилася та забава, і Псіхе пішла до ліжка.

Вже була пізня ніч, коли до її слуху дійшов якийсь лагідний голос. Лякаючися в такій самоті за своє дівоцтво, вона жахнулася і затремтіла, боячися якогось невідомого лиха. Явився муж, якого вона не могла пізнати, і, поклавшися на ліжко, зробив Псіхею своєю жінкою, а перед сходом сонця віддалився поспішно. Зараз по тім голоси приставлених до ліжка духів почали поратися коло очищення панни молодої. Се все доконалося до схід сонця. Отак, віддавши довг природі, повторялася та приємність день за днем, новість стала любою привичкою, а розмови невідомого голосу були потіхою в її самоті.

Тим часом родичі її старілися в ненастаннім жалю і плачу. Слава про сю подію розійшлася широко і дійшла до її старших сестер. Почувши се, вони, сумні і заплакані, покидали свої доми і поспішили по черзі податися до своїх родичів, щоб побачити і потішити їх. Тої ночі появився Псіхе її муж, із якого вона, одначе, не побачила нічого більше, крім очей, рук і ух. Він промовив до неї:

— Псіхе, найсолодша і дорога моя жіночко, тобі грозить лиха доля найстрашнішою небезпекою, про яку уважаю найконечнішим упередити тебе. Твої сестри, затурбовані вісткою про твою смерть, будуть шукати твого сліду і незабаром вийдуть на отсей вершок. Коли ж почуєш, може, їх нарікання, не відповідай нічого, а навіть не дивися в той бік, бо інакше завдаси мені найстрашніший біль, а собі найприкрішу згубу.

АПУЛЕЙ МАДАВРСЬКИЙ

Амор і Псіхе

ПЛЯЦ ФРАНКО

МАРКІЗА О...
ІВАНА ФРАНКА

Псіхе обіцяла і заклялася, що зробить так, як їй прирадив муж.

Та коли минула ніч і він до схід сонця щез, вона, нещасна, плакала і ридала весь день, повторяючи раз у раз, що тепер я пропала навіки, бо в отсій багатій в'язниці замкнена і позбавлена людського товариства та розмови, не можу навіть своїм сестрам, що плачуть по мені, подати ніякої потіхи, ані навіть бачити їх. І вже не приймала ні обмивання, ні страви, і не мала спокою весь день, і, плачучи ревно, поклалася до сну. Незабаром, трохи вчасніше як звичайно, явився її муж і, прилягши біля неї на ліжку, обняв її, заплакану, і промовив до неї:

— Чи на те ж ти обіцялася мені, моя Псіхе? Чого ж мені, твоєму мужеві, ждати від тебе, чого надіятися? Невже ж ти день і ніч отак, навіть у обіймах свого мужа, не перестанеш мучити себе? Та вже роби як хочеш і іди за своєю примхою, що має вийти тобі на шкоду. Згадаєш іще моє усильне упімнення, коли почуєш запізній жаль.

Тоді вона просьбами, а навіть погрозою, що умре, вимогла від мужа, що притакнув її бажанню, аби могла бачитися зі своїми сестрами, потішити їх і побалакати з ними. Він пристав на просьбу своєї новопошлюбленої жінки, позволив їй надто обдарувати їх якими схоче золотими речами або клейнотами, лиш одно не велів їй і навіть пригрозив, аби не подавалася на пагубну раду сестер і не питала про вигляд свого мужа, бо се за таку безбожну цікавість зіпхне її з вершини теперішнього щастя у велике нещастя і позбавить її надалі його обіймів.

Вона подякувала мужеві і вже й повеселіла.

— Та я би,— мовить,— сто раз воліла вмерти, ніж позбавити себе твого пресолодкого подружжя. Люблю тебе і позаочі, хоч не знаю, який ти. Кохаю тебе, як свою душу, і рівний ти мені самому Амору. Одно ще тільки прошу тебе, прикажи отсьому твоєму слузі Зефірові, аби тою самою дорогою приставив мені моїх сестер сюди.

І покриваючи його уста поцілуями, і додаючи найласкавіші слова, і прилягаючи до нього всіми членами, до сих пестощів додає ще слова:

— Мій же ти найсолодший, мій мужу, солоденька ти душко своєї Псіхе!

Серед таких любовних пестощів і солодкого шептання муж заснув, обіцявши їй сповнити все, і аж досвіта щез із обіймів своєї жінки.

Сестри її, розвідавши все, поспішилися вийти на той вершок, де покинено Псіхе, і там почали плакати і нарікати, так що від їх ненастанного голосіння аж луна йшла по скелях і по крутих дебрях. Кликали по імені свою нещасну сестру, доки вона, зворушена тими жалібними і проразливими голосами, що доходили аж донизу, без пам'яті і тремтячи, вибігла з дому і крикнула:

— Чого вже ви так побиваєтеся риданнями? Ось я вам та, за якою плачете. Годі вже того вашого квиління, осушіть повіки, поливані невичерпаними сльозами, бо вже можна вам бачитися з тою, за якою ви так розплакалися.

І покликавши Зефіра, вона передала йому приказ свого мужа. І незабаром він, послушний наказові, приносить їх найлагіднішим полетом на своїм легенькім повозі. Ось уже вони обіймаються і тішаться сквапливими поздоровленнями, а їх здержувані досі сльози обливають її розцвітаючу радість.

— Ходіть вже додому,— веселенько промовила Псіхе,— до нашої домівки, і потіште зо мною свої засмучені душі.

Промовивши се, показує їм усі багатства свого золотого дому, і всю численну челядь услужних духів, і прекрасну купіль, і при божественнім столі угощає їх багатим обідом, так що вони, насичені надміром сього несвітського багатства, яке срізь кидалося їм в очі і будило в їх ненатлих грудях зависть, нарешті одна поперед другої почали розпитувати, хто се такий пан отих небесних речей, хто і що за один її муж? Та Псіхе ніяким способом не важилася переступити заказ свого мужа і не видала тайни свого серця, але отак собі навгад сказала, що се прекрасний молодий чоловік, у якого лице тільки що покривається вовнистою борідкою, і займається він найбільше полюванням по полях і горах. Та боячися, щоб не зрадити себе дечим у дальшій розмові, вона обдарувала їх золотом і клейнотами і, зараз покликавши Зефіра, поручила йому віднести їх назад.

Се було доконано швидко. Та шановні сестриці, вертаючи додому, вже розпалені завистю, немов з полиском гадючої отрути торохтіли між собою в невпинній балаканці. Одна почала:

— От іще сліпе та несправедливе щастя! Невже йому подобалось, щоб ми, зроджені з тих самих родичів, мали таку неоднакову долю! Та ми ж, старші, були у своїх чужо-

сторонніх мужів як слуги, а тепер, вигнані з дому і з власної вітчини, як вигнанці живемо далеко від родичів. А ся, наймолодша, сей пошкребок пересиченої природи, доскочила такого багатства, такого божественного мужа і навіть не вміє користуватися таким добром. Чи ж не бачила ти, сестро, яких і скілько там у домі дорогоцінностей, які препишні сукні, які блискучі клейноти і скілько скрізь насаджено золота! А коли ще її муж, такий гарний, як вона каже, то нема в світі щасливішої жінки. Та хто знає, чи зжившися з нею і ще більше закохавшися в ній, її божеський муж не зробить її якоюсь богинею? Їй-богу, що так воно есть, і вже й тепер вона так поводилася. Вже й тепер вона дивилася на нас згори і виглядала, як богиня, маючи духи за слуги і повеліваючи вітрові. А я, нещасна, дістала мужа першого, старшого від мого батька, лисішого від моєї долоні і слабшого від малого хлопця, а в домі його все позапирано і позамикано на замки.

— А моє ж яке! — мовила друга.— Та я ж дістала мужа хорого на подагру, горбатого і мало коли могла потішитися супружими радостями, а зате часто мусила натирати його покручені і, мов камінці, затвердлі пальці та поганити свої ніжні руки товстими смаровилами, брудними шматами і смердючими окладами. Не жінкою була я, але якоюсь шпитальною прислужницею. А ти ж, сестро, та невже ж ти можеш так терпеливо чи радше так невільничо, кажучи тобі одверто, зносити свою долю? Щодо мене, то я не можу довше стерпіти того щастя, яке звалилося на сю негідницю. Пригадай лише, як гордо і як безлично поводилася вона з нами і самсю своєю самохвальбою виявляла свою обридливою пихою надуту душу. І з таких скарбів нерадо якось кинула нам невеличкі шматочки і зараз, наприкривши собі нашу присутність, веліла нас вигнати, видмухати і висичати. Та не буду ж я ніяка жінка і не дай мені боже дихати, коли не скину її з того багатства. А коли й тобі, як бачу, докучила наша зневага, зложімся обі на якусь рішучу пораду. Бо ж те, що ми дістали, не покажемо ані родичам нашим, ані нікому іншому, а тим менше не скажемо нічого про її поводження. Досить того, що ми самі бачили таке, за чим нам жаль, то не будемо ж ані родичам, ані всьому народові благовістити про такі її розкоші. Та й нещасливі ж ті, яких багатства ніхто не знає. Нехай вона знає, що в нас нема своїх слуг, у нас, старших сестер. А тепер ходім до своїх мужів, щоб

оглянути наші убогі і зовсім скромні кути, поки, повзявши виразніші замисли, не накинемося на неї з більшою силою, щоб укарати її гордощі.

Сподобалася зла рада отсим двом злюкам, і, поховавши всі свої многоцінні дарунки, торгаючи своє волосся і дряпаючи свої щоки, немовби в жалобі, розливалися наново удаваними плачами. Потім, покинувши нараз родичів і роз'ятривши наново їх жалощі, повні отруйних намірів ідуть до своїх домів, обмірковуючи якийсь злочинний підступ, а навіть убійство проти своєї невинної сестри.

Тим часом Псіхе упоминає її невидимий муж у своїх нічних розмовах:

— Чи бачиш, якою небезпекою грозить тобі ворожа фортуна? І коли не будеш пильно берегти себе, швидко постигне тебе лихо. Зрадливі вовчиці великими зусиллями приготовляють тобі препідлі засідки, що зводяться до того — намовити тебе, щоб ти придивилася до мого лиця, якого, як я тобі вже не раз заповідав, ти не повинна бачити. Отим-то, коли сі погані відьми з пакісними душами прийдуть до тебе (а знаю, що прийдуть), то не говори до них зовсім нічого, а коли задля вродженої тобі простодушності і задля ніжності твоєї душі не зможеш мовчати, то принаймні про мужа ані не слухай, ані не відповідай нічого. Бо для мене важно, щоб наш рід продовжився, а дитя, яке ти носиш у своїм лоні, буде божеським, коли мовчатимеш, а смертельним, коли проговоришся.

Втішена сею звісткою, Псіхе радувалася надією божеського потомка, і пишалася почестю будущої дитини, та тішилася гідністю материнства. Тривожно числила дні за днями і місяці за місяцями і з подивом слідила зріст малесенького зародка, що з дрібної точки чимраз більшав, заповняючи її черево. Та вже обі зарази і препогані фурії, криючи в собі гадючу отруту і гонені безбожним поспіхом, плили на кораблях.

Тоді хвилевий муж іще раз отак упоминає свою Псіхе:

— Остатній день і крайня небезпека! Ворожі жінки і неприязна кров уже уоружилися, і пустилися в похід, і справили свої полки, і затрубили до бою. Вже твої злочинні сестри повиймали з піхов ножі і намірилися на твою шию. Найсолодша моя Псіхе, ти не знаєш, яка страшна небезпека грозить нам. Змилуйся сама над собою і наді мною і найсвятішим мовчанням увільни наш дім, свого

мужа, і себе, і отсе наше маленьке від неминучої загибелі. Не бажай ані бачити, ані слухати тих злочинних жінок, які задля їх убійчої ненависті і заключеного ними кровавого зв'язку тобі не вільно навіть називати сестрами, бо вони, немов ті сирени, чигаючи на вершку скелі, жалібними голосами співатимуть понад сими дебрями пісню заглади.

Псіхе, перериваючи свою промову судорожним хлипанням, відповіла:

— Скільки знаю, ти вже мав досить доказів моєї мовчазливості, і не менше того ручу тобі й тепер за свою сильну постанову. Тільки ти знов накажи нашому Зефірові, щоб сповнив свій обов'язок, і замість забороненого мені бачення твого святого лиця позволив мені принаймні бачити своїх сестер. Заклинаю тебе отими твоїми пахучими кучерями, що спадають на твою пахучу потилицю, твоїми круглими, ніжними і до моїх так подібними щоками, і твоїми грудьми, кипучими не знаю якою жагою, щоб я хоч настільки трошки пізнала твоє лице. Прихилися до усильного благання твоєї бідної переляканої жінки, позволь мені привітати тих моїх рідних і дай твоїй щиро відданій тобі Псіхе напоїти свою душу радощами. Не буду шукати нічого більше в твоєму лиці, не вадить мені нічого й нічна темнота, коли маю тебе, моє світло.

Очарований тими словами, ніжними поцілуями, муж обтер її сльози своїми кучерями, згодився вчинити її волю і щез зараз, як тільки зачало зоріти.

Обі сестри, змовившися і навіть не відвідавши родичів, просто з кораблів подалися на вершок з найбільшим поспіхом і, не чекаючи на те, щоб переніс їх прихильний вітер, з зухвалою відвагою скачуть углиб. Та Зефір, пам'ятаючи наказ свого пана, хоч нерадо, підхопив їх клубками згущеного повітря і поставив на землі. А вони негайно зараз приспішеними кроками впадають до дому, обіймають свою жертву, брехливо називають її сестричкою і, гнучи в своїм нутрі весь безмір укритої злості, з усміхненими обличчями отак підлещуються їй:

— Псіхеєчко наша, та як же ти виросла за той час! Та невже ти в тяжі!? Не повіриш, як дуже се врадувало нас. Яка ж то втіха буде для всього нашого роду! Які ж ми щасливі, і яка нам буде радість плекати твоє золоте дитятко. Та коли воно, як і слід чекати, дорівняє красотою своїм родичам, то се буде не менше як сам Амор.

Отак уданою прихильністю помаленьку загортають серце Псіхе.

Відпочивши від утоми своєї подорожі і освіжившися в паровій лазні і джерельній воді, вони, запрошені Псіхе, покріпилися в прегарній залі дивними і розкішними стравами. На її розказ промовляють китари, чути співання, квилять флейти, гримлять труби, співає хор, ллються пісні. Все те при повній відсутності осіб ублажало душі слухачок найсолодшими чарами. Та навіть сі медові співи своїми розкішними солодощами не власкавили злоби злочинних жінок, але, повертаючи розмову на намірену лапку, починають вивідувати її немов знехотя: хто ж такий її муж, і відки родом, і з якого племені? Вона в своїй надзвичайній простодушності, забувши попередні свої оповідання, видумала нову історію, що її муж із поблизької околиці, багатий купець середніх літ, з волоссям, припорошеним сивиною. На сьому й урвала розмову, знов обдарувала сестер багатими дарунками і відправила їх вітровим поїздом.

Піднесені лагідним подувом Зефіру і вертаючи додому, вони почали розмовляти:

— Що думаєш, сестро, про таку безличну брехню сеї дурепи? То був молодий парубок, у якого тільки засівалася борода, а тепер уже муж в літах та з сивуватим волоссям. Що ж се за чоловік, що так швидко міг постарітися? Не що інше, сестрице, як те, що отся паскуда або набрехала, або зовсім не знає, як виглядає її муж. Чи сяк, чи так, треба якнайшвидше викорінити її з того багатства. Коли вона не знає лиця свого чоловіка, то видно, що її муж якийсь бог і що її черево заплоднене богом. Та коли б, не дай боже, мати того божеського хлопця почула про се, то я готова зараз повіситися на коніпній петлі. Отже, вертаймо поки що до наших родичів, а завтра попробуймо докопатися до дна тих несуразних брехень.

Так розгарячившися, обі одчайдуші щодуху біжать до родичів, а відси при помочі знайомого вже Зефіру раптово злітають униз і, витискаючи сльози через скорчення повік, промовляють хитро до молодої жінки:

— Нещаслива ти, небого! У своїй блаженній невідомості сидиш отут безтурботно, не знаючи свого великого лиха і не дбаючи про небезпеку. А ми, безсонні з турботи за твоє щастя, мучимося, нещасливі твоїм горем. Ми розвідали вже всю правду і не можемо, як учасниці твого

горя і твого нещастя, затаїти перед тобою, що якийсь нечистий змій, клублячись і повзаючи закрутами, з отруйними зубами і кривавою, широко розтвореною та глибокою пащекою потайно спить з тобою щоночі. Пригадай тепер піфійську ворожбу, що віщувала тобі якусь страшну потвору за мужа. Многі селяни околиці, і стрільці, і інші сторонські люди бачили його, як входив сюди вечором, вертаючи із свого жировища, і купався на бродах поблизької ріки. Всі кажуть, що незабаром, підгодувавши тебе ситими стравами, коли твоя вагітність дійде до певного розвою, він з'їсть тебе як найтовстіший шматок. Тепер уже твоя річ, чи схочеш згодитися зі своїми сестрами, дбалими про твоє дороге здоров'я, і, ухилившися від смерті, жити з нами здалека від небезпеки, чи бути похороненою в нутрі ненажерливого дракона. Коли тебе тішить самота сього хутора з його голосами і потайні, отруйні, смердючі та небезпечні обійми та затруєні поцілуї вужаки — ну, як знаєш, а ми, сестри, по щирості зробили своє.

Нещасна Псіхе в своїй наївності і простодушності страшенно перелякалася тими так понурими словами. Стративши всяку розвагу, раптом викинула з пам'яті всі упімнення свого мужа і всі свої обіцянки і попала в найбільшу розпуку. Бліда як труп, тремтячи і задихаючися, вона ледве-ледве уриваним голосом промовила до них:

— Сестри мої найдорожчі, ви ж мені даєте доказ своєї непохитної вірності. І мені здається, що ті, які оповідали вам про все те, не торочили брехень. Я ж ніколи не бачила лиця мого мужа і зовсім не знаю, хто він і який він, а тільки отак ночами зношу мужа непевної постави і якогось світлобоязливого. Може й правда ваша, що се якийсь дракон. Він завше щосили відстрашує мене, щоб я не допитувалася про його вигляд, і в разі цікавості на його лице грозить мені страшенним нещастям. Коли можете подати якусь спасенну раду своїй сестрі, то поможіть мені тепер, а то дальша турбота попсує всі користі мого дотеперішнього доброго стану.

Тоді, здобувши вже отворені двері сестриного безоборонного серця, злочинні жінки, покинувши свої криївки, з голими мечами підступу вдарили на стривожені думки Псіхе. Одна з них сказала їй:

— Та вже коли ми тобі рідні і мусимо для твого здоров'я не зважати ні на яку небезпеку, то покажемо тобі

одну одиноку дорогу здавна придуманого рятунку. Положи потайно якнайгострішу бритву, вигострену так, щоб різала за найделікатнішим дотиком ніжної маленької долоні, і постав маленьку лампочку, повну оливи, прикривши її покришкою, яка б не гасила світла, і заховай усі ті прибори в найглибшій тайні. Коли ж він приповзе, і всунеться в привичне для себе ліжко, і простреться і, зможений твердим сном, почне хропти, ти встань з ліжка і босоніж, на пальцях, помаленьку, ослонена густою пітьмою, відійми покришку від лампи і покористуйся її світлом для преславного діла. Високо піднятою правою рукою сміло переріж тим двосічним ножем якнайсильнішим притиском шию, що лучить карк з головою того шкідливого дракона. Не хибне тобі нашої помочі, бо коли ти, забивши його, забезпечиш попереду усього своє здоров'я, то ми швиденько разом із тобою позабираємо все тутешнє добро і віддамо тебе законним шлюбом якомусь чоловікові.

Такими огнистими словами розпалена душа сестри горить далі, а вони зараз покинувши її зо страху, щоб не бути свідками такого страшного нещастя, підлетіли на привичних вітрових крилах на шпиль гори, відтам утікають на лоб, на шию і, допавши кораблів, пускаються на море.

Псіхе є полишена сама, немов гонена лютими фуріями, сама не своя хвилюється турботою, подібною до морського припливу. То ніби готовиться до злочину, то знов непевна в своїй постанові, хитається і бентежиться різнородними почуваннями свого нещастя. Раз квапиться, то знов гається, насмілюється і тремтить, зневіркується і сердиться, і що найважніше, ненавидить звіра і любить мужа в однім тілі. Аж вечором, коли вже хилилося на ніч, з гарячковим поспіхом приготовила все до нікчемного вчинку.

Настал ніч, явився муж і по любовних обійманнях заснув твердим сном. Тоді Псіхе, досі немічна тілом і душею, але при помочі жорстокої судьби почуває в собі силу, підносить лампочку, хапає бритву і вже з дівчини робиться женщиною. Та коли перший промінь світла освітив тайники ложа, побачила бестійку зі всіх звірів найделікатнішу, найсолодшу, самого Амора, бога красоти, прекрасно простертого. На його вид сама лампочка запалала живішим світлом, а бритва затулила свсє боговбійче вістря в своїй рамці. Перелякана сим видом Псіхе і знесилена до дна душі, поблідла як труп і, тремтячи, припала

на коліна, силкуючися сховати бритву на своїй грудi. Була би се, певно, зробила, якби бритва з перестраху перед таким злочином не виховзлася і не впала з її рук.

Ще втомлена, знесилена, та вже придивляючися близько до божеської красоти його лиця, відійшла духом. Бачить головку, окружену золотим вінцем волосся, пахучого амброзією, сніжно-білу шийку і рожеві щоки, кучері спадали на грудь прекрасними клубками, інші нависали на лице, інші звисали ззаду, а від їх надмірного блиску та ясності аж захиталося світло лампочки. На плечах крилатого бога білілися крила з поблисками рожевого цвіту. Крила лежали спокійно, але хоруговки найтонших пер і ніжне пустове пір'ячко тремтіло, немов у якімось нестотливім неспокою. Решта тіла така гладка, пухка і така гарна, що не жаль було назвати Венеру його матір'ю. Перед ліжком лежав лук, сагайдак і стріли, благотворні стріли великого бога.

Якась ненаситна цікавість заставила Псіхею переглядати і подивляти мужеву зброю. Взяла одну стрілу із сагайдака і приткнула її конець до кінчика свого пальця, пробуючи її гостроти. Але дрижачою ще досі рукою вона вколола себе трохи глибше, і крізь тоненьку шкірку заросилися дрібненькі краплі рожевої крові. Отак, не знаючи сама про се, Псіхе добровільно запалала любов'ю до Амора. Розгораючи чимраз більшою жагою до нього, похилена над ним, важко дишучи розтвореними та розкішно дрижачими губами, впиваючися в нього поспішно, боячися тільки одного, щоб він не збудився. Та коли упоєна таким щастям у нестямі притулила до нього губи, тоді лампа не то з поганої зрадливості, не то з нікчемної зависті, а не то бажаючи й сама обняти та поцілувати таке тіло, вибулькнула із самого свого полум'я краплю кипучої оливи на праве плече бога. Лишенько тобі, зухвала та безсоромна лампо, погана прислужнице любові! Впекла ти самого пана всякого огню, того, що як коханок уперве винайшов тебе, щоб і вночі якнайдовше насолоджуватися любов'ю. Опечений таким робом, бог зірвався з місця і, бачачи доказ жінчиної зради, не мовлячи ані слова, відразу щез із очей і з рук нещасливої жінки.

В тій хвилі, коли він зірвався, Псіхе вхопила його обома руками за праву ногу, якомога силкуючися задержати його, та шарпнена крізь тьмаві заслони у стрімкому леті, знесилена, нарешті впала на землю. Закоханий бог

не покинув її простерту на землі, але вилетівши на найближчий кипарис, у страшнім зворушенні ось як промовив до неї із високого вершка:

— Ну, легкомисла Псіхе, забув я наказ моєї матері Венери, що веліла мені видати тебе заміж, зв'язану найпідлішою жадобою за найнужденнішого і найнікчемнішого чоловіка, та волів радше сам закохатися в тобі. Тепер бачу, що зробив я се нерозважно, сам преславний стрілець ранив себе своєю стрілою. Я зробив тебе своєю жінкою, а ти прийняла мене за якусь звірюку і хотіла бритвою відтяти мою голову, з якої мої очі так любовно гляділи на тебе. Чи на те ж я тобі раз у раз говорив, щоб ти малася на осторозі? Чи на те ж я ласкаво упоминав тебе? Твої вельможні дорадниці за сей згубний злочин потерплять мені страшенну кару, а тебе покараю лише тим, що покину тебе.

По сих словах він відлетів угору.

ЧАСТЬ ДРУГА

Простерта на землі Псіхе, доки могла заглянути очима, слідила за летом свого мужа, заходячися жалібними риданнями. Та коли він на своїх легких крилах щез у безмежному просторі, вона кинулася стрімголов із стрімкого берега найближчої ріки. Але лагідна хвиля, шануючи бога, що вмів загрівати й її власні води, жахаючися сама за себе, понесла її легенько на своїй м'якій поверхні і поклала на березі, покритім цвітучими зіллями. Там над берегом ріки сидів тоді випадком Пан, мужицький бог, обіймаючи гірську богиньку Ехо і навчаючи її співати різними голосами. Понад берегом увихалися кози, пасучи безладно і щипаючи зілля, що маїли біг ріки. Козлоногий бог, побачивши Псіхе в такій тяжкій пригоді та тривозі, немов не знаючи нічого про її біду, покликав її до себе і промовив до неї лагідними словами:

— Гарна дівчино, я собі мужичок-вівчар, та по старості моїх літ набрався багато досвіду. Коли не помиляюся, або, як кажуть розумні люди, коли догадуюся правди, з того непевного і часто хиткого твого походу і з великої блідості твого тіла та прискореного твого віддиху, а особливо з твоїх заплаканих очей бачу, що ти хора від надмірної любові. Отже ж, послухай мене і не хапай кидатися в воду або якимсь іншим способом приспішувати собі

смерть. Перестань плакати і покинь нарікання, а краще помолися до найвищого бога Амора, та примилися йому, делікатному і витворному юнакові, своїми привабними благаннями.

На сі слова пастуха Псіхе не відповіла нічого, але помолившися духом до сього блаженного божества, пустилася в дорогу. Сумуючи, вона проблукала якийсь час манівцями і аж надвечір, невідомо якою стежкою, дійшла до міста, де панував муж одної із її сестер. Довідавшися про се, Псіхе попросила звістити сестру про її прихід. Її введено до покою, вони обнялися, поздоровили себе обопільно, по чім Псіхе ось як почала оповідати про причину свого приходу:

— Тямиш вашу раду, як ви нараяли мене вбити звірюку, що під ложним іменем мого мужа спала зо мною, зарізати її обосічною бритвою, поки мене, бідну, не пожре своєю ненатлою пащекою. Та коли я, слухаючи вашої ради, при запаленій лампі побачила його лице, мені явився нараз дивний божеський вид, сам син богині Венери, сам, кажу тобі, Амор, приспаний спокійним сном. Та коли збентежена видом такого щастя і змішана надміром розкоші я кинулася до нього, якимось нещасливим випадком із горючої лампи капнула гаряча олива на його плече. Збуджений зараз зі сну болем, зірвався і побачив мене узброєну огнем і залізом.

— То ти ось що хочеш зробити мені! — крикнув він.— За такий страшний злочин зараз забирайся із мого ліжка і забирай собі свої речі, а я візьму собі за жінку твою сестру,— і він сказав твоє ім'я.— І зараз поручив Зефірові, щоб негайно виніс мене з його дому.

Ледве Псіхе скінчила отсе оповідання, сестра її, гнана шаленою жадобою і нікчемною завистю, склеєною на борзі брехнею обдурила свого чоловіка, буцімто її родичі померли і зараз сіла на корабель і подалася до того гірського вершка. Хоча вітер був противний, вона, осліплена надією, промовляла:

— Прийми мене, Аморе, як гідну тебе жінку, а ти, Зефіре, неси мене як свою паню.

Вийшовши на шпиль, вона зараз же кинулась стрімголов униз. Та не долетіла жива, бо, розшибаючися по скелях, поламалися її члени, порвалися і порозривалися її тельбухи, так що лише шматки долетіли униз і по заслузі сталися стравою звірам.

Не загаялася також кара другої сестри. По полудні стежками Псіхе зайшла до того міста, де панував муж її другої сестри, і тими самими сестриними хитрощами довела її до того, що й вона з злочинним поспіхом поквапилася на своє весілля і згинула так само, кинувшися униз зі скелі.

Тим часом Псіхе, блукаючи від міста до міста, шукала Амора, а він, хорий від рани, заданої лампою, лежав у покої своєї матері. В ту пору білісінька морська мева, що плаває на своїх крилах по морських хвилях, пронирла щодуху в найглибшу безодню океану. Там, зупинившися біля Венери, що бавилася купанням та плаванням, сповістила її про те, що син її хорує на тяжку рану, лежить і не знати чи видужає, і вже в устах усіх народів кружать різні недобрі вісті про всю родину Венери, що буцімто твій син курвиться десь у горах, а ти плаваєш собі в морі; а між людьми не стало вже ані розкоші, ані ласки, ані принади, а сама незугарність, простацтво та брудота; нема весіль ані сватань, нема щирої приязні ані діточої любові, а тільки безмежна сила помий та мерзота якихось невмитих та смердючих зв'язків.

Отак джеркотала отся балакуча і цікавенька птиця до ушей Венери, паплюжачи добру славу її сина. Венера, здорово розсерджена, скрикнула раптово:

— То так! То вже мій любий синок має якусь приятельку. Ану, скажи мені, ти, що сама одна служиш мені по щирості, ім'я тої, що звела мого недолітнього та невбраного хлопця? Чи то яка з громади німф, чи з числа гор, чи з хору муз, чи з почту моїх грацій?

Не змовчала балакуча птиця.

— Не знаю, пані. Здається, що се смертельна дівчина, в яку він закохався. Коли не помиляюся, вона зветься Псіхе.

Обурена Венера скрикнула грізним голосом:

— Псіхе? Отся суперниця своєю красотою, що присвоїла собі моє ім'я? Коли він справді любить її, то не диво, що мусить уважати мене за звідницю, яка вказала йому сю дівчину для її пізнання.

Розвідавши отсе, швидко виринула з моря і подалася до своєї золотої палати, і, заставши там хорого сина, вже в дверях закричала проймаючим голосом:

— Отсе гарно для нашого роду і для твоєї доброї слави! Якнайшвидше потоптав ти накази твоєї матері,

а надто володарки. Замість замучити ворожу мені дівчину якимось брудним закоханням, ти, недоросток, волів узяти її в свої недозволені і недозрілі обійми, щоб моя супротивниця довелася мені невісткою. Та що ти собі думаєш, лобузе, розпусшику та немилий мені? Чи думаєш, що ти мій одинак і що я по своїх літах не можу мати ще одного сина? Знаїї отже, що маю намір уродити сина далеко ліпшого від тебе. Та ні, щоб ти ще ліпше почув своє упокорення, візьму собі за сина якогось із моїх підданих і дам йому отсі крила, і вогники, і лук, і самі стріли, і всю твою зброю, яку я тобі дала не для сього ужитку. Бо ж із дарів батька твого ніщо не придалося для твого ремесла. Але вже від найменшої молодості ти був лихо вихований і маєш злочинні руки, і скільки вже разів ти кидався на старших від себе! Та й мене саму, твою матір, ти, маткс-вбійце, ображаєш щодня, і ранив не раз, і гордуєш мною, немов удовою, та лиш боїшся твого вітчима, найбільшого і найхоробрішого войовника. Та ні, щоб обридити мені моє пожиття на віру, ти привик приводити йому своїх дівчат. Але тепер ти, блазню, пожалуєш отих своїх збитків. Гірка і прикра буде тобі ся твоя женячка. Але тепер, виставлена на сміх, що маю робити? Куди податися? Чи жадати помочі від моєї неприятельки Тверезості, яку я за її ледарство не раз ображала? Страшно мені вдаватися в розмову з сею брудною мужицькою бабою. Та нема що гордувати потіхою хоть з якого-будь боку. Мушу вдатися до неї, бо ніхто інший тільки вона одна не зможе покарати якнайостріше сього лобуза, випорожнити його сагайдак, потупити стріли, розструнити лук, погасити смолоскип і саме його тіло пригнобити якнайостріпшими ліками. Аж тоді почую себе заспокоєною за свої кривди, коли отсими своїми руками обстрижу його волосся, яке я колись переплітала золотом, і обскубу йому крила, які я не раз купала в нектаровій купелі на своєму лоні.

Сказавши се, вилетіла в двері сердита жовчною лютістю. Тут же зустрілися з нею Церера і Юнона і, бачачи її збентежене лице, почали випитувати, чого так грізно стиснені брови уймають краси її блискучим очам? Вона ж відповіла:

— В саму пору приходите, щоб задоволити отсе моє розпалене серце. Прошу вас, усіми своїми силами розшукайте мені отсю летючу втікачку Псіхе. Бо ж, певно, всі

знаєте вже скандальну новину мого дому і невимовний учинок мого сина.

Богині, не знаючи, що сталося, і бажаючи втихомирити її жорстокий гнів, заговорили до неї:

— Що ж тобі, богине, завинив твій син, що з таким ненатлим гнівом поборюєш його приємності і бажаєш зневечити ту, котру він полюбив? Яка ж, скажи нам, його вина, коли любо всміхнувся до гарної дівчини? Чи не знаєш, що він мужчина і то молодий? Чи, може, забула, скільки йому літ? Чи, може, думаєш, що він ще досі малий хлопчик у штанятках? Ти ж йому мати і до того розумна жінка, то пощо ж тобі так цікаво слідити всі його забави, винуватити його маленькі розривки, псувати його любощі, а ганьбити твої власні штуки і твої розкоші в твоїм власнім сині? Який бог і який чоловік стерпить те, щоб ти розсівала любовні радощі серед народу, а в своїм власнім домі так тяжко карала любощі і забороняла прилюдне виконування жіночих вибриків?

Отак вони позавіч боронили Амора, боячися його стріл. Та Венера, обурена, що вони немов на сміх підіймають її кривду, відвернулася від них плечима і притишеними кроками подалася до моря.

Тим часом Псіхе блукала різними дорогами день і ніч за слідами мужа, стурбована, бажаючи лиш одного,— улагодити його гнів, і коли не жіночими пестощами, то хоч невольничими услугами переблагати його.

Побачивши на вершині стрімкої гори якийсь храм, подумала:

— Хто знає, чи не там живе мій пан?

І поспішно звернула туди свої кроки, яких знесилення перемагала усиленим змаганням і бажанням. Щодуху перебувши вищі узгір'я, наблизилася до купки подушок[1], біля яких бачить купки збіжжевого колосся, а інше посплітане в вінці, а також колоски ячменю. Були також серпи і всяка жниварська снасть, але все те лежало сюди-туди, порозкидане по різних місцях, кинене недбало, як звичайно кидають робучі люди в спеку. Все те Псіхе поскладала старанно і віддільно, кожде на своїм місці, в тій побожній мислі, що не повинна занедбати почесті і обря-

---

[1] Купа подушок, покладена на вільнім узгір'ї серед свобідної площі, означала місце почитання Церери: перед тими подушками складано богині дари з цвітів, колосків і різного збіжжя.

дів жодного божества, але приєднувати собі ласкаве милосердя усіх. Заняту сею усильною працею застала її блаженна Церера і здалека кликнула до неї:

— Ой ти, бідна Псіхе! По всім світі шукає обурена Венера твого сліду, мов скажена, бажаючи зробити тобі кінець, і розпалена всіма силами свого божества на те, щоб помститися на тобі. А ти, не дбаючи про свій рятунок, пораєшся тут над моїми причандалами.

Тоді Псіхе, припавши до її ніг і рясними сльозами зливаючи сліди богині і покриваючи землю своїм волоссям, уклінними молитвами благала її лакси:

— На отсю твою плодотворну правицю благаю тебе, на радісні обжинкові обряди, на мовчазні тайники скринь, на крилаті вози твоїх слуг-драконів, на плодючі сіцілійські ниви, на віз, що увів твою дочку, і на твердь, що держить її під собою, на безсвітле весілля твоєї дочки Прозерпіни в підземеллі, і на світлий поворот її на верх землі, і на все те, що покривають афінські і елевзінські містерії, рятуй нещасну Псіхе, твою слугу. Позволь мені хоч кілька день ховатися між тими купками твого колосся, поки жорстокий гнів богині через проволоку не зм'якшиться або поки, бодай по такім довгім труді, прийду трохи до сили.

— Рада б я,— промовила до неї Церера,— зрушитися твоїми слізьми і помогти тобі, та не можу наражатися на немилість моєї своячки, зрештою, незлої жінки, з якою надто в'яже мене стара приязнь. Тому-то йди зараз мені геть із сього храму і вважай не казати нікому, що ти мала в мене якийсь притулок і захист.

Так несподівано прогнана Псіхе і прибита подвійною скорботою подалася назад, і, зійшовши в долину, побачила тінистий гай, і в ім гарно збудований храм, і не хотячи зректися надії на якесь краще прийняття у якогось іншого бога, наблизилася до святої брами. На гіллях дерев та на одвірках брами побачила цінні дари і золотом повишивані хустки з написами, якими посвідчувано добродійства, зділані богинею. Припавши на коліна, і обнявши руками теплий вівтар, і обливаючи його сльозами, почала отак молитися:

— Сестро і жінко Зевеса, чи пануєш ти у старому храмі Самоса, що славиться твоїм вродженням і вихованням твого дитинства, чи учащаєш до щасливих прибутків високого Карфагена, що почитає тебе як дівчину на возі,

тягненим львом, уношену до неба, чи близько берегів Інаха пишаєшся на славних аргівських мурах, що пам'ятають тебе ще жінкою громовержця і королевою богинь, ти, яку цілий схід чтить під іменем Зигії, а цілий захід під іменем Люціни, будь у моїм нещасті Юноною Гостинною і освободи мене, змордовану такими надсильними трудами, від страху грізної небезпеки. Знаю, що ти звикла помагати вагітним, що звертаються щиро до тебе.

На се її благання явилася зараз Юнона в усій пишноті свого божеського маєстату і промовила:

— Рада б я дуже, люба Псіхе, глянути прихильно на твою просьбу, але проти волі Венери, моєї невістки, яку я все люблю, як свою дочку, стидаюся допомогти тобі, зрештою спиняє мене навіть закон, який забороняє приймати невольників, що тікають проти волі своїх панів.

Перелякана і сею невдачею своєї долі Псіхе, не бачачи вже можності віднайти свого крилатого мужа, стративши всяку надію рятунку, так міркувала сама в собі:

— Яка ж тепер поміч може ухилити моє нещастя, коли навіть молитва до тих найприхильніших богинь не могла мені помогти? Опутана такими сітями, куди можу направити свої кроки? В яких домах чи в яких темних пустиннях можу охоронитися перед неухильними очима великої Венери? Нехай і так, наберу тепер мужеського духу і, відкидаючи марну надію, сміло і добровільно віддам себе своїй пані, може, хоч пізньою підлеглістю улагоджу її люту сердитість? Хто знає, може, там, в домі матері, знайду того, кого шукаю так довго.

Отак готова на непевний вислід, а може, навіть на певну смерть, почала обдумувати початок своєї будучої промови.

Тим часом Венера, покинувши пошукування по землі, піднялася до неба. Велить запрягти віз, який для неї майстерним робом старанно зробив золотар Вулкан і перед її весіллям подарував їй як шлюбний подарунок, віз, блискучий від ошліфування пильником і цінніший через саму страту золота. Із многих голубів, що сиділи біля ліжка пані, вилетіли чотири білі, і, згинаючи шийки, розмальовані веселими полисками, наділи на себе перлові ярма, і, піднявши богиню, підлетіли весело. За возом богині летять з шумним цвіркотанням воробці, а інші, солодко співучі пташки, любо заливаючися солодкими мелодіями, віщують прихід богині. Розступаються хмари, і

розступається небо дочки, і верховний етер з радістю приймає богиню. Співуча рідня великої Венери не боїться стрічних орлів ані хижих шулік. Вона ж зараз звертається до царської палати Зевеса і гордим повелінням Меркурію, герольдові божому, жадає послуху в потрібній справі. Синяві брови Зевеса моргнули прихильно. Тоді розрадувана сим Венера в супроводі Меркурія злітає з неба і з поспіхом сипле йому отсі слова:

— Аркадійський брате, знаєш, що без твоєї участі сестра твоя Венера не чинила ніколи нічого. І тепер не можу тобі не сповістити, що вже довший час шукаю і не можу знайти оту укриту невільницю. Не лишається мені нічого, як тільки через твоє опсвіщення оголосити премію на її віднайдення. Отже, будь ласка, сповни якнайшвидше мій заповіт і оголоси повселюдно знаки, по яких її можна пізнати, щоб ніхто, допускаючися злочинного укривання, не міг оправдатися незнанням.

І при сих словах подала йому картку, на якій було ім'я Псіхе і її рисопис. Справивши се, зараз подалася додому. Меркурій не занедбав спогнити її наказ і, перебігаючи всі краї і всі народи, скрізь оголошував премію за повідомлення: «Коли би хто міг зловити в утеці або вказати криївку втікачки, дочки королівської, невільниці Венери, по імені Псіхе, нехай явиться чим боржій при Metae Murciae[1], і оповістить про се, і одержить за свій труд від самої Венери сім солодких поцілуїв і ще один найчарівніший, на який тільки здібні медові уста богині.»

Оголошена таким робом Меркурієм так велика премія наповнила всіх смертних охотою до її узискання. У Псіхе вона відняла решту всякого вагання. Ось вона наближається до дверей богині, звідси вибігла одна із служебниць Венери, прозвищем Звичка, і зараз як могла голосно закричала:

— Нарешті, паскудна шлюхо, ти приходиш до пізнання, що маєш пано над собою! Нарешті, при всій твоїй безличності ти пізнала, мабуть, скілько труду прийняли ми, пошукуючи тебе. Та добре, що насамперед попала ти в мої руки. Се так, як коли б ти вже була між самими пекель-

---

[1] Metae Murciae, се була в римськім Circus Maximus східня, остатня мета для кінських перегонів, де публіковано не тільки вислід перегонів, але також інші публічні акти.

ними раками, бо тепер ніяк не уйдеш страшної кари за твою втеку.

І сміло вп'явши пальці в її волосся, потягла її, хоч зовсім безвідпорну. Коли Венера побачила її, введену і притягнену, вибухла превеселим сміхом і звичаєм розсерджених, потрясаючи головою і щипаючи себе за праве ухо закричала:

— Нарешті зволила ти поздоровити свою тещу! Чи, може, прийшла відвідати твого мужа, що хорує від твоєї рани? Та будь певна, прийму тебе як належить прийняти добру невістку.

По тім сказала:

— Де там мої слуги Самота і Засмута?

Покликавши їх до кімнати, передала їм її на муки. Сі послухали жорстокого наказу і, висікши нещасну Псіхею батогами і вимучивши іншими муками, привели її знов перед очі богині. Тоді Венера знов, душачи в собі сміх, промовила:

— Ось як вона вміє збудити моє милосердя, показуючи мені куревство свого вагітного живота, з якого має намір прекрасним потомком учинити мене щасливою бабксю. Яка я щаслива, що в самім цвіті мого віку назвуся бабксю, а байстрюк, син отсеї невільниці, назветься внуком Венери. Та ні, не буду такою підлою і не назву його своїм внуком. Бо ж то нерівне подружжя і надто в таємнім домі, без свідків і без згоди батька, тим-то не може бути назване законним. Нехай же він буде байстрюком, коли взагалі дозволено тобі уродити його.

По сих словах кинулася на неї, подерла на ній одежу, розпатлала волосся, товчучи її головою, била страшенно, а потім, набравши пшениці, ячменю, проса, сочевиці і маку, гороху і бобу, і помішавши все докупи, промовила до неї:

— Отсе тобі, препаскудна рабине, робота для твсєї пильності. Маєш тут за кару твоїх любощів поперебирати всі ті насіння. Повибирай кожде з них на окрему купу і, поклавши кожде зеренце відповідно і уставивши рядами, маєш скінчити се до вечора.

Отак призначивши їй таку купу насіння, сама відійшла на вечерю з мужем. Псіхе ані рукою не рушила, щоб перебирати сю змішану і нерозбірну купу, але, здуміла від безмірності тої задачі, мовчки остовпіла. Тоді маленька робітниця мурашка, бачачи трудність такої праці і змилу-

вавшися над подругою великого бога та жахаючися суворості її тещі, побігла щодуху і скликала та спросила всю юрбу сусідніх мурашок.

— Нестружені вихованки всеплодючої землі, змилуймося, змилуймося над жінкою Амора, прегарною дівчиною, і допоможім їй у небезпеці з властивим нам поспіхом!

Напливають одні за одними юрби шестиножних комашок, і з невимовним поспіхом розбирають усю купу, і, розділивши окремо та відсипавши кождий рід збіжжя, швиденько щезають із виду.

В початку ночі Венера, підпоєна вином і обвіяна пахощами, вертає із подружньої вечері, маючи всю стать обвиту блискучими рожами. Побачивши справне виконання дивної праці, промовила:

— Не твоя се праця, паскудо, ані твоїх рук, але того, кому ти на своє і його лихо сподобалася.

І, кинувши їй шматок сухого хліба, розляглася в своїм ліжку.

Тим часом Амор, сам замкнений під сторожею в нижній часті дому в самітній спальні, був під гострим дозором, в часті тому, щоб не погіршити стану своєї незгоєної рани, а в часті тому, щоб не міг зійтися зі своєю улюбленою. Отак проминула понура ніч для обоїх закоханих, розлучених під одним дахом і відокремлених від себе.

Та ледве лише засвітало, Венера покликала до себе Псіхе і промовила:

— Бачиш отсей ліс, простертий понад довгими берегами пливучої ось тут ріки, якої джерела випливають із вершків он сеї гори. Там блукають вівці, блискучі і цвітучі золотою вовною, пасучися без пастуха. Іди там і якимбудь способом принеси мені жмут вовни із того многоцінного руна.

Радо подалася Псіхе в дорогу, не так щоб послухати наказу, як радше щоб знайти вихід із свого нещастя, кинутися з високого берега до ріки. Але з ріки зашепотіла до неї лагідними музикальними тонами, легким шелестом з божого вітхнення ароматичного повітря зелена тростина, віщуючи отак:

— Псіхе, діткнена стількими нещастями, не смій пляміти мою святу воду твоєю негільною смертю і не спішися шукати ходу на другий берег до сих страшних овець, які в південній спеці, набираючи в собі розпалу, попадають, звичайно, в шалену стеклість і гострими рогами, кам'я-

ними лобами, а іноді навіть отруйними кусаннями грозять смертю стрічному чоловікові. Та коли після півдня жар сонця потахне і вівці зійдуться спочивати в холодку над рікою, можеш під сим високим явором, що газом зі мною напувається водою одної річки, заховатися так, що коли вівці заспокояться від своєї стеклості, можеш по вищих гіллях прилежного лісу назбирати золотої вовни, що тут і там нависає на гілках.

Отак проста і чоловіколюбна тростина годала зневіреній Псіхе спасенну пораду. Вислухавши її пильно і не зневажаючи ніякої обережності, вона крадькома без великого труда зібрала жмут м'якої, золотом блискучої вовни і в поділку принесла Венері. Та хоч як небезпечна була ся друга робота, вона не знайшла ніякого признання у Венери, яка, зморщивши брови і їдко всміхаючися, промовила до неї:

— І тепер бачу, що той самий скурвий син допоміг тобі до сього діла, але тепер ще раз попробую, чи справді у тебе есть відвага і надзвичайний розум. Поглянь на отсю високу гору і на височенну скелю на її версі, з-під якої випливають хвилі темної води з чорного джерела і, впадаючи в поблизький провал, орошують стигійські багна і вливаються в понурі води Коцита. Звідтам, із найвищого джерела, з якого вода тече тростиновим джуркальцем, зачерпни і принеси мені негайно отсей дзбанок.

При сих словах і при страшенних погрозах подала їй шліфований дзбаночок.

Пильно приспішаючи ходу, Псіхе підіймається на найвищий шпиль гори, певна, що там знайде, може, кінець свого нещасного життя. Та коли перейшла перший пригірок височенної гори, побачила страшенну, смертельну небезпеку. Перед нею була незмірно висока скеля, стрімка та недоступна і слизька від страшних джерел, що на версі скелі вибухали із темного гирла і з висоти прямовісної стіни спадали в глибокі розсілини, а потім бурхаючи кісно тісними каналами і вириваючи з підскельної щілини, впадали в сусідню паморочну долину. Справа і зліва з вижолоблених щілин визирають страшні дракони, висуваючи довгі шиї, вони не сплять ніколи і в нічнім світлі стоять як невсипні сторожі. Та й самі води задавали страху своїми голосами, ревучи звідси й звідти: ««Утікай! Що чиниш? Уважай, що чиниш! Бережись! Утікай, бо згинеш!»

Отак самою неможливістю немов окаменіла Псіхе, хоч присутня тілом, стояла, мов без душі, і, придавлена вагою неминучої небезпеки, не мала навіть потіхи слів. Але ся тривога невинної душі не була укрита від високих очей доброго Провидіння, бо страшний королівський орел Юпітера явився раптовно з простертими крилами і, немов пам'ятаючи про давню услугу, якою під проводом Амора приніс для Юпітера фрігійського чашника Ганімеда, шануючи божество того ж бога в небезпеці його жінки, поспішив і, зірвавшися з високої божеської вершини та прилетівши перед лице Псіхе, промовив:

— Ах ти сердешна і необізнана з такими річами дівчино! Чи не надієшся, що зможеш украсти або взагалі дістати хоч одну каплю сеї найсвятішої і не менше страшної води? Чи ж не чула ти хоч усно, що ся стигійська вода страшна для богів і навіть для самого Зевеса. Що так, як люди кленуться іменами богів, так боги звичайно кленуться стигійською водою? Але дай мені свій дзбаночок!

І, вхопивши його загненим кігтем, полетів угору, шелестячи розпростертими крилами і пробираючися поміж зубатими роззявленими пащеками і трискрутними підсоками драконів, повертаючися направо і наліво, набрав нехітної і для уходу щораз швидше вниз біжучої води, зазначаючи, що потребує її на розказ Венери, якій вона має бути достарчена. Задля сього легше стало йому дістати її. Отак дiставши з радістю повний дзбаночок, Псіхе поспішно принесла його Венері.

Та й тоді ще не могла переблагати завзяття розлютованої богині. Бо грозячи їй ще більшими і гіршими карами, спалахнувши, вирекла їй отсей пагубний присуд:

— Здається мені, що ти якась чудодійка і дуже страшна чарівниця, що так пильно сповнила такі мої поручення. Але й отсе ще, моя лялечко, мусиш сповнити. Візьми отсю пушку,— і тут же дала їй,— і йди до самого пекла, до фатального помешкання самого Орка. Там подай отсю пушку Прозерпіні і скажи: «Просить тебе Венера, дай мені трохи твоїх рум'ян, щоб вистарчили хоч на один день, бо те, що я мала, видала і зужила я вже все, лічачи хорого сина». Але вертай якнайшвидше, бо мені треба ще сьогодні підрум'янитій на божеський театр.

Тоді Псіхе найясніше почула, що настає її остатня година, і без усякої ослони побачила ясно, що шлють її на нехиб-

ну загибель. Бо й як же, коли своїми ногами добровільно мусила йти до пекла і прсйти царство тіней?

Не гаючись довше, дійшла до одної превисокої вежі, щоб із неї кинутися вниз головою, бо так думала, що сим способом найлегше і найшвидше може зійти в підземний світ. Але вежа промовила нараз голосно і рекла:

— Чого, нещасна, бажаєш сама себе вбити, кидаючися з мене? Чого так нерозважно піддаєшся сій остатній небезпеці, зневірена в докопанні сеї задачі? Бо коли душа твоя раз відділиться від твого тіла, то справді підеш на сам спід тартару, але відтам не вернеш ніяким способом. Послухай мене. Недалеко відси лежить Лакедемон, блаженне місто ахейське. В його сусідстві пошукай, ідучи відлюдними стежками, місцевості Тенара. Там міститься отвір Ада, і крізь розтворену браму веде нетоптана стежка. Нею пройшовши границю, подайся далі, поки дійдеш до простого каналу і до самого Оркового царства. Але не смій іти голіруч аж туди через сі потемки, тільки в обох руках неси ячмінні паляниці, помазані медом, а в самих устах дві монети. Уйшовши добрий шмат смертоносної дороги, здиблеш хромого осла з хромим погоничем, натерханого полінами, погонич попросить тебе підняти йому кілька полін, що випали із в'язанки, але ти, не подаючи голосу, мини його мовчки. Коли ж прийдеш до ріки мертвих, то не гайся. Перевізник Харон, що перевозить прихожих на другий берег ужовками зв'язаним поромом, зажадає від тебе поромового. Бачиш, і між помершими панує захланність, то й сей Харон, бісів батько, хоч немалий бог, нічого не робить задарма, але і найбідніший мрець мусить дати поромове, а коли в руки не дістане монети, не дасть нікому перейти на той бік. Сьому брудному дідові даси тигулом поромового одну з тих деох монет, які матимеш, але так, щоб сам устами взяв її з твоєї руки. Незабаром по тім, коли виплинете на ліниву воду, надпливе за вами труп старого діда і, підіймаючи гнилу руку, проситиме, щоб ти взяла його на пором; та ти не смій змилуватися над ним. Коли перепливеш ріку і пройдеш трохи, попросять тебе баби-ткалі, які там сидять за ткацькими варстатами, щоб ти помогла їм трохи. Та й тим не вільно тобі нічого помогти. Бо все те і багато дечого іншого буде тобі спокусою Венери, щоб ти випустила з рук хоч одну паляницю. І не думай, що страта такої паляниці була би дрібною стратою дрібки тіста, бо, стративши одну па-

ляницю, вже не побачиш більше денного світла. Бо величезний пес із трилобою здоровенного головою, грізний і страшенний, гавкаючи громовими писками, даремно лякаючи мерців, яким уже нічого злого не може зробити, лежить раз у раз перед самим порогом і чорною кімнатою Прозерпіни і стереже порожньої домівки Діса. Його уласкавиш, даючи йому одну паляницю, і тоді минеш його легко і зараз увійдеш до самої Прозерпіни. Вона прийме тебе ласкаво, і прихильно попросить сісти на м'якому кріслі, і погостить щедро. Але ти сядь на землю, і попроси, і з'їж чорного хліба, потім скажи, чого ти прийшла, а одержавши, що тобі дадуть, і вертаючи назад, окупи зажертість пса другою паляницею, а потім скнарому перевізникові дай другу монету, яка тобі лишилася. Переплывши його ріку і вступаючи в ті самі сліди, якими йшла ти туди, вернешся до того самого хору небесних звізд. Та понад усе те особливо поручаю тобі пильнувати, щоб ти не сміла відчинити пушку, яку нестимеш, не заглядала, що в ній єсть, і взагалі не доторкалася цікаво ніякого секрету божеської красоти.

Отак віщувала далекоглядна вежа. Не гаючися, Псіхе подалася до Тенару і, роздобувши приписані монети та паляниці, війшла до пекельного входу. Пройшовши мовчки попри погонича з ослом і давши перевізникові монету поромового, не звернувши уваги на благання пливучого трупа і знехтувавши запросини ткаль, пестливими словами і паляницею втишивши люту зажертість пса, війшла до дому Прозерпіни. Не прийнявши ні крісла, яке предложила їй господиня, ані божеської страви, вона сіла унижено біля її ніг і, задоволившися шматком сухого хліба, передала їй посольство Венери. Незабаром дістала таємно наповнене і замкнене пуздерко і, заглаївши другою паляничкою лаяння пса і віддавши другу монету перевізникові, далеко веселіше вибігла з підземелля. Добігши до ясного денного світла і помоливши йому, хоч квапилася доповнити своє поручення, раптом захопилася в думці шаленою цікавістю.

— Отсе,— подумала собі,— дурна я несу божеську красу і не вщипну з неї ані крихіточки для себе? Може, приподобаюся нею моєму гарному коханкові.

І, подумавши се, відчинила пуздерко. Та не було в ньому нічого, ніякої красоти, тільки пекельний, праздиво стигійський сон, який в тій хвилі, огорнений мрякою,

обхопив її, знесилив усі її члени густою сонною замороксю і, поваливши її на тій самій стежці на́ землю, насів на неї. Отак лежала недвижно, не то сонна, не то труп.

Але Амор, подужавши вже від глибокої рани і не терплячи довшої відсутності своєї Псіхе, зірвавшися з високого ліжка, на якім лежав, вискочив вікном і, розвинувши крила, що наслідком довшого супокою зробилися далеко швидшими, і полетівши, знайшов свою Псіхе. Старанно здіймив із неї сон і всадив його, як уперед, у пуздерко, а потім збудив Псіхе нешкідливим торкненням своєї стріли і промовив:

— Отсе знов ти, нещасна, через свою цікавість мало що не пожила смерті. Іди ж тепер зараз і виконай задачу, яку поручила тобі моя мати, а про решту подбаю я сам.

Сказавши се, коханець відлетів на своїх легких крилах, а Псіхе, не гаючись, понесла Венері дар Прозерпіни.

Тим часом Амор, розпалений великою любов'ю і жахаючися сердитого лиця своєї матері, що вона змусить його до повної поздержності, взявся на спосіб і, пробравшися крізь усякі небесні небезпеки, долетів до найвищого верш-ка, і предложив великому Зевесові свою справу і свою просьбу. Зевес, узявши Амора за усточка і стискаючи їх злегка рукою, притяг його до своїх уст, поцілував і промовив:

— Хоч ти, пане сину, ніколи не віддавав мені почесті, признаної мені за згодою всіх богів, але отсі мої груди, які повелівають усім живлам природи і кермують звіздами, ранив ти завзятими пострілами і плямив частими скандалами земної похоті, і навпаки законам і навіть самому законові Юлія Цезаря про чужоложство, навпаки загально принятим звичаям поганим курварством нарушував мою повагу і славу, переміняючи моє погідне лице паскудним способом на драконів, на огонь, на диких звірів, птахів і скотів,— то все-таки, згадуючи про ті приємності, які доставляли мені ті твої вчинки, все зроблю для тебе, коли тільки зумієш устерегтися від її земних конкурентів. Іще одно, мусиш за те теперішнє добродійство достарчити мені найкращу дівчину, яка тепер живе на землі.

Сказавши се, велів Меркурію не гаючись скликати всіх богів на збори, заповідаючи, що хто не явиться, заплатить кару 10 000 грошей. Під такою загрозою зараз зібрався повний збір богів у великій залі, а Зевес, засівши на найвищім троні, промовив ось як:

— Богове, зареєстровані в альбомі муз, знаєте, певно, всі сього юнака, якого я викормив своїми руками і якому тепер, коли його молодість вишумілася, надумав я вложити невеличку узду. Досить йому ганьбитися щоденними байками про курварство і всяке зопсуття. Відберімо йому всяку нагоду до хлоп'ячої розпусти і зв'яжімо його подружніми кайданами. Сам він вибрав собі вже дівчину і розрішив її дівоцтво, нехай же тепер держить і має її за жінку, нехай обіймає завше Псіхе і насолоджується її любов'ю.

А обернувши лице до Венери, промовив:

— А ти, моя доню, не сумуй, і не сердься, і не лякайся зневаження твого достоїнства і стану подружжям зі смертельною дівчиною. В тій хвилі робимо се подружжя не нерівним, але законним і згідним із горожанським законом.

І зараз велів Меркурію взяти Псіхе і завести до неба. Взявши чарку амброзії, промовив до неї:

— Прийми, Псіхе, будь безсмертна, і нехай Амор ніколи не виходить із зв'язку з тобою, але нехай отсе ваше подружжя буде вічне.

Негайно за сим почалася пишна весільна учта. Заляг на високім ліжку муж, тулячи Псіхе до своєї груді, заляг також Зевес із своєю Юноною і далі за порядком усі боги. Тоді Зевесові подав чарку нектару, того божеського вина його власний чашник Ганімед, а іншим Діоніс. За кухаря був Вулкан. Гори уквітчали всіх рожами і розмаїтими цвітами, грації курили пахощами, музи співали звучними голосами, Аполлон заспівав у супроводі кіфари, Венера під сю розкішну музику вивела гарний танок, достроюючися до музичної мелодії, нарешті музи заспівали хором, Сатир затрубив у трубу, а молодий Пан заграв на сопілці.

Отак Псіхе по всіх правилах вступила в закон із Амором, а з їх передшлюбного зв'язку вродилася дочка, яку називаємо Розкіш.

ІЗ СТАРОІСЛАНДСЬКИХ НОВЕЛ [1]

ДУХИ — СТОРОЖІ ІСЛАНДІЇ

Король Гаральд Гормзон, датчанин, звелів одному чародієві відмінити свою постать і удатися до Ісландії, щоб дав королю вісті. Він поплив у подобі кита.

Дійшовши близько берега, обплив довкола північного побережжя і обернувся на захід і побачив на краю берега духи різної подоби, деякі великі, деякі дрібні, і гори та горбики були повні їх.

А коли доплив до фіорда Папна і вплив до нього, щоб вийти на берег, то з розсілини гори виліз великий дракон, а за ним гадюки і всяке хробацтво і подули на нього отруйним духом.

І він відвернувся геть, на захід перед фіорд Єйя і виплинув до нього. Напроти нього вилетів птах такий здоровенний, що заповнив цілий яр, а його крила билися о гори по обох боках, і з ним було багато птахів, малих і великих.

Швидко він відвернувся відси і поплив на захід довкола берега, і на південь, до фіорда Брайда. Тут вискочив до нього скажений бик, аж до самого моря, і бик був великий і почав ревти, що аж лунало під небом, а за ним много охоронних духів.

---

[1] Отсі інтересні оповіданнячка виймаємо з недавно виданої д. Артуром Бонусом збірки саг і оповідань п[ід] з [аголовком] Islaenderbuch I und II Sammlung. Herausgegeben vom Kunstwart. München 1907. Georg D. M. Callwey, і з побічним титулом: Sammlung altgermanischer Bauern-und Königsgeschichten.

У переднім слові до сього видання автор називає ті твори «найстаршою і одинокою германською літературою старого часу і загалом найстаршою реалістичною збіркою прозової поезії в новелістичнім жанрі». Списані досить пізно, в XII—XIII віках, вони жили перед тим в усній традиції і заховали в собі пам'ять про перших поселенців Ісландії, їх спосіб життя й громадський устрій.

Тоді він знов зараз вернувся і поплив на південь довкола Рейк'янеса і задумав вийти на берег коло Вікарскайда. Та ба, тут вийшов проти нього гірський велетень, що мав у руках залізну булаву, а́ головою був вищий над гори, і много інших велетнів при його боці.

Тоді він утік і поплив на схід, подовж безмежного краю. «Та тут пустісінько,— сказав він,— сам пісок та пустир, а на морі страшно б'ються хвилі о скелі, а хвилі такі здоровенні, що й довгим кораблем не проїхав би туди».

Тоді тут орали землю ось які мужі: Бродгельгі над Ванна-фіордом, там, де дракон ліз до моря, і Єйольф Вальгердарзон над фіордом Єйя, там де птах показався, і Торд Геллір, там де виходив рикучий бик, над фіордом Брайда, а по той бік Рейк'янеса, де виходив гірський велетень, жив годе Тородд.

ЯК КОРОЛЬ ОЛАФ ПРОБУВАВ СВОЇХ ПАСИНКІВ

Оповідають, що король Олаф — той самий, що потім був прозва́ний святим — був раз у гостині у своєї матері Асти. Вона вивела йому своїх братів, його пасинків.

Король посадив собі двох старшеньких на коліна, Гутгорма на одно, а Гальфдана на друге. Він глядів на обох, завертаючи очі, і вдавав сердитого: оба хлопці збоялися.

Тут Аста привела до нього найменшого сина, що звався Гаральд і мав ще лише три зимки.

Король завернув і на нього свої очі, але він сміло дивився на нього. Тоді король узяв його за волосся і поторгав, хлопець ухопив короля за бороду і почав рвати її. Тоді сказав король: «Бити б тебе дуже, братику!»

Другого дня ходив король надворі довкола Астиного обійстя, і мати з ним. Надійшли до ставу, тут були Астині сини, Гутгорм і Гальфдан, і гралися. Там стояли великі стодоли і здоровенні шопи і паслося багато худоби, грубої й дрібної. Там вони забавлялися. Поблизу них над глинистою затокою ставу був Гаральд. Він кидав тріски в воду, і вони великими купами плили до берега.

Король запитав його, що се значить? Він відповів, що се кораблі з військом. Король засміявся і мовив: «Може й так, дійде до того, що пануватимеш над кораблями».

Тоді покликав Гальфдана і Гутгорма і запитав Гутгорма: «Що би ти найліпше волів мати, братику?» — «Поля»,— відповів той. «Так багато,— відповів хлопець.— Щоб отсей півострів щоліта був засіяний». А на півострові стояло десять фільварків. Король промовив: «Тут могло б стояти багато збіжжя».

Потім запитав Гальфдана, що би він рад найліпше мати. «Корів»,— відповів сей. «А як багато?» — запитав далі король.

Гальфдан відповів: «Так багато, щоб ідучи ось тут, до води, тислися щільно одна до одної».

Король відповів: «Хочеш мати великі добра, в тім ти вдався в свого батька».

А потім запитав Гаральда: «Чого би хотів мати найбільше і найрадніше?»

«Людей» — відповів той.

Король мовив: «А скільки ж так?»

«Стільки хотів би мати, аби вони корів мого брата Гальфдана поїли на один обід».

Король засміявся і мовив до Асти: «Годуй його, мамо, з нього король буде».

ПОГАНА НОГА

Був чоловік на ім'я Торарін Нефйользон. Се був ісландець. Його рід сидів уроздріб у північній Ісландії. Він був простого роду, але розумніший і більше бесідливий від інших і свобідний у своїй розмові з вищими. Се був великий моряк і часто покидав свій край.

Торарін був страшенно бридкий чоловік. Найгірше шпетило його те, що мав погані сустави: мав великі руки, та зате ноги ще поганіші.

Торарін був раз у місці, де король Олаф Грубий, що потім був названий святим, стояв зі своїм двором. Він був добре відомий королеві. Тоді він вирядив купецький корабель, що мав свій власний, щоб літом їхати до Ісландії. Король Олаф задержав Тораріна кілька день у себе і часто розмовляв із ним. Торарін спав у королівській кімнаті.

Одного ранку досвіта король пробудився, коли інші ще спали. Саме сходило сонце і в домі було зовсім ясно. Король побачив, як Торарін виставив одну ногу з-під сво-

го накриття. Король добру хвилю дивився на ту ногу, і тут усі побудилися в кімнаті.

Король мовив до Тораріна: «Отсе вже хвилю не сплю і бачив такий вид, що вважається мені вартим великої уваги: а се отся людська нога, про яку думаю, що вона найпоганша на все місто».— І візвав інших, щоб подумали, чи й їм так видасться. І всі, що бачили ту ногу, згодилися, що так воно й є.

Торарін чув, що говорилося і відповів: «Мало таких речей, щоб були так незвичайні, аби ще й іншого в тім роді не знайти. Вважаю дуже правдоподібним, що тут є ще щось таке».

Король мовив: «Стою на тім, що поганішої ноги не знайдеш, а хоч би я мав о заклад побитися».

Тоді озвався Торарін: «Я готов побитися о заклад, що я знайду ще поганішу ногу в сьому місті».

Король мовив:«В такім разі один із нас сповнить другому його бажання».

«Нехай і так буде»,— сказав Торарін і виставив з-під покривала свою другу ногу, і ся була нічим не краща, а ще й без великого пальця.

І мовив Торарін: «Глянь лише, королю, на сю другу ногу. Вона ще поганіша, бо у неї нема одного пальця, і я виграв заклад».

Король мовив: «Перша поганіша о стілько, що п'ять її пальців обридливіші від чотирьох, і я виграв заклад».

ІСТОРІЯ СКАЛЬДОВОЇ ВІРШІ

Раз ждали на Ейнара Флюгу, і поки він прийшов, оповідав хтось із княжої дружини, що Ейнар великий ватажок, але не так великий, як насильник, і як кого вб'є, то ніколи не платить кари.

Се чув ісландець Галь і відповів:

«А я все-таки думаю, що він мусив би мені заплатити кару за вбитого свояка, якби я зажадав її в нього».

Дворак відповів: «Се б тобі не вдалося: він ніколи ще не заплатив кари ні за кого».

Доти балакали, доти балакали, аж дійшло до закладу: дворак ставив золотий перстень, а Галь свою голову.

Швидко потім явився Ейнар. Король прийняв його дуже радо і посадив його тут же біля себе. Се було вісім

день по Новім році. Одного вечора, коли сиділи при чарках, а столи повиношено, запитав король Ейнара, як стоїть діло з їздою до Фінляндії.

Він відповів: «Останній раз, пане, коли ми їздили на північ, здибали ми ісландський корабель. Ми в очі кинули їм закид, що вони без нашого дозволу торгують з фіннами. Вони перечили тому, але ми зміркували з їх слів, що брешуть. Ми й причалили до них. Вони боронилися, але ми не попустили, поки не збороли їх. Та був там один між ними, що бився далеко ліпше, ніж ми, і се було б довго тяглося, якби було кілька таких».

Галь був близько і чув Ейнарові слова. Тоді підійшов до його сидження і затих дуже.

Дворак запитав його, чого так посмутнів? Він відповів: «Маю на те причину. Власне я довідався, що Ейнар Флюга вбив мого свояка: тепер мусить дійти до того, що мушу видушити від нього кару».

Дворак мовив: «Не рад би я, щоб ти й балакав про се, занехаймо свій заклад».

Галь відповів: «Ну, побачимо».

Другого ранку Галь приступив до Ейнара і сказав: «Ти вчора вечір оповів новину, що мене дуже обходить, а саме, що я втратив через тебе одного свояка. Хотів би я знати, чи ти заплатиш мені кару?»

Ейнар відповів: «Чи ти ще не чував, що я ніколи не плачу кари? Ти не виглядаєш мені на такого, щоб швидше від інших дістав від мене виплату. Якби я заплатив одному, то всі б поперли до мене зі своїми довгами. Краще не починати».

Галь мовив: «Не мусите обертати се в той бік, що се для вас не страта, а мені потіха».

Ейнар просив його забиратися з богом до дідька і не балакати пусте. Галь пішов і сів на своє місце.

Дворянин запитав його, чи Ейнар хоче що дати.

— Ні,— каже Галь.

Дворянин сказав: «Я так і думав. Покиньмо свій заклад. І не заговорюй про се багато».

Галь відповів, що все-таки ще раз попробує.

Другого дня вранці Галь ще раз сказав до Ейнара: «Рад би я ще раз запитати тебе, чи ти за мого свояка заплатиш мені кару?»

Ейнар відповів: «І що се за нудна балачка: коли зараз не заберешся мені до чорта, то тут і смерть твоя».

Галь пішов і сів.

Дворянин мовив: «Ну, як же тобі повелося з твоїм жаданням у Ейнара?»

Галь відповів: «Замість грошей погрозив убити мене на місці».

«Отого-то я й ждав,— сказав той,— і я ще раз звільняю тебе з закладу. Бо тепер нема такого лиха, якого б ти не міг надіятися від нього, коли докучатимеш йому своїми упімненнями».

«Правда твоя,— мовив Галь,— але все-таки я подивлюсь іще третій раз і вже тоді дам спокій усяким пробам».

І він устав і приступив до короля. Повітав його словами: «Благо вам, пане королю!»

«Вітайте, Галю! — мовив король.— Чого вам треба!»

— Пане,— мовив Галь, — ви добре розумієтеся на снах, і я хочу оповісти вам свій сон. Мені снилося, що я зовсім інший, ніж е, а власне снилося, що я скальд Торлейф, а Ейнар Флюга видався мені ярлем Гаконом. І мені здалося, що я уложив на нього насмішливу віршу, і пригадав собі її, збудившися.

І він відступив трохи набік і пробурчав щось собі в бороду, але що бурчав, того не було можна зрозуміти.

Тоді Король сказав до Ейнара:

— Прошу тебе, Ейнаре, заплати йому по моїй просьбі кару, бо се ж могутній скальд і як зложить на тебе вірш, то се буде такий гострий вірш, що ніщо йому не опреться. А такий насмішливий вірш сидить, видно, в його голові, і тобі грозить велика небезпека. Бо коли візьмуть його люди на язики, тоді буде тобі більше шкоди, ніж варта тих дрібка грошей. Бо що він хоче, се ми бачимо: то неправда, що він бачив сон, але хоче пустити в обіг знаружливий вірш на тебе за те, що не дістав від тебе нічого. Сильніших людей, ніж ти, такі вірші замучували на смерть. Вірш скальда Торлейфа на ярла Гана не згине, доки нордландські мужі землю орють. Сповни мою просьбу і дай йому дещицю на ту кару за його вбитого свояка.

Ейнард відповів: «Хай буде ваша воля, милостивий пане! А ти йди до мого скарбника і вели дати собі три мірки срібла. Він тобі виплатить».

Галь сказав: «Спасибі вам. Я задоволений».

І він пішов до скарбника і передав йому своє жадання. Скарбник вручив йому мішну, повну грошей, і сказав, що тут маєш чотири мірки срібла.

— Мені належиться лиш три! — сказав Галь. І відважив собі три мірки, а більше ані на феник. Потім прийшов до Ейнара і сказав йому, що має його гроші.

Ейнар запитав його, чи взяв усі гроші, що були в мошонці?

«О, ні,— мовив Галь.— Не думай собі, щоб я хотів статися злодієм твоїх грошей. Я дуже добре розкусив твій підступ. А тепер бувай здоров!»

І він пішов на своє місце.

Тут мовив до його дворянин: «Ну, що, виграв заклад?»

«Виграв, — мовив Галь.— Але перстень ти заховай собі і радуйся ним. У сій справі ти поступив собі зо мною як чесний чоловік. Та я й не мав ніякої причини сперечатися з тобою, а все-таки хотів попробувати, чи видеру в нього гроші, бо, правду кажучи, у мене не було ніякого свояка, якого б убив Ейнар».

СТРАХОПОЛОХ

Оповідають, що король Олаф Трігвазон одного літа справляв учту в своїй маєтності Рейні. З ним була численна двірня, а між ними був ісландець, на ім'я Торгітайн, що прибув сеї зими.

Вечором при пиятиці заповів король Олаф, щоб ніхто вночі не виходив сам. Коли кому трапиться потреба, то нехай бере когось з тих, що сплять з ним разом, бо може статися щось недоброго, додав король. Потім пили далі, по тому спрятано зі стола, і всі пішли спати.

Вночі нараз пробудився ісландець, встав з ліжка і хотів вийти, але його товариш спав так твердо, що Торгітайн не мав ніякої надії його збудити. І він устав сам, надів черевики, огорнувся грубою шубою і пішов.

Недовго ще й сидів, аж бачить, іде якийсь біс і сідає теж.

Торгітайн питає: «Хто там прийшов?» Дух відповів: «Тонкий прийшов, убитий з королем Гаральдом Воєнним Зубом на побойовищу».

— Відки ж ти приходиш? — запитав Торгітайн.

— Та просто з пекла,— відповів дух.

— Що ж ти можеш мені сказати? — запитав Торгітайн.

— А що ж би ти хотів спитати? — відповів дух.

— Хто зносить найліпше пекельні муки?

— Ніхто не зносить їх ліпше,— відповів дух,— як Сігурд, убійник Фафкіра.

— Яка ж його мука?

— Топить у печі,— відповів дух.

— Ну, то ще не таке лихо,— мовив Торгітайн.

— А все-таки, бо він сам служить за поліно.

— Еге! Се вже щось значить,— сказав Торгітайн.— А хто ж терпить свою муку найгірше?

Дух відповів: — Старий Штаркад найгірше нетерплячий, кричить так, що його рев неприємніший для нас, чортів, від усього на світі. Від його виття не маємо ніколи спокою.

— Яку ж він терпить муку? — запитав Торгітайн.— Чого реве він так дуже, адже ж колись, кажуть, він був дуже хоробрий лицар.

— Він стоїть в огні аж до кісток.

— Се ще також не дуже страшно для такого героя,— мовив Торгітайн.

— Е, ти зрозумів се не з того боку,— мовив дух.—То тільки його підошви вистають із огню. Ну, се також щось,— сказав дух. І при тім роззявив свою пащеку і роздався страшенним криком.

Торгітайн закинув свою шубу на голову, йому зробилося млосно від того реву, і він запитав: «Чи то вже його найголосніший крик?»

— Та де там, ні,— сказав дух,— так кричимо ми, дрібні чорти.

— Ану крикни тепер трохи так, як Штаркад,— сказав Торгітайн.

— Можу се зробити,— мовив дух. І вдруге він почав так страшенно ревти, що Торгітайну видалося се вже величезним напруженням, що такий малий дідько міг наробити такого великого крику. Він так само, як першого разу, закутав свою голову шубою. Але тепер йому вже було не те від дідьчого крику. Він просто зомлів і стратив пам'ять. Дух запитав його: «Чого ж ти затих?»

Торгітайн, приходячи до себе, почув се запитання.

— Я затих тому, бо дивуюся, що ти такий невеличкий, а маєш у собі такий страшенний голос, але чи се справді був найголосніший рев Штаркада?

— Ні, зовсім ні,— мовив дух,— хіба що найлагідніший.

— Ну, то не роби ж більше церемоній,— сказав Торгітайн,— і дай нам почути його найголосніший рев.

Дух примовкнув. Торгітайн приготовився заздалегідь, згорнув шубу докупи, обкрутив нею голову і притис її зверху обома руками до вух.

Дух при кождім викрику присідався до нього ближче. Тепер дух роздув свої щоки та страшенно повернув вибалушеними очима і почав ревти так страшенно, що Торгітайнові здалося, що се вже переходить усяку міру. В тій хвилі загудів дзвін із дзвініці і Торгітайн, зомлівши, упав лицем на землю, а дух так перепудився голосу дзвона, що, стрепенувшися, також злетів з сидження. Але його рев ще довго тремтів, губився під землею.

Торгітайн отямився знов, устав і пішов до ліжка...

Другого ранку король пішов до церкви вислухати службу божу. Потім пішли до столу. Король був у поганім настрої.

— Чи хто виходив уночі сам?— заговорив він.

Торгітайн піднявся, припав перед ним і признався, що переступив його заказ.

Король сказав: «Не сталася ніяка велика шкода, але зараз видно, яка то правда, що говорять про вас, ісландців що ви народ упертий, але що ж тобі там трапилося?»

Торгітайн оповів усе, що діялося.

Король запитав: «Чого ж ти заставляв його кричати?»

— Ото ж я й скажу вам, пане: ви так остро заказали нам виходити самому. Коли той біс виринув коло мене, то мені видалося, що там щось не без біди буде. Тоді я подумав собі, що коли він закричить, то ви, пане, збудитеся і, значить, поможете мені.

— Так воно й було, — сказав король,— я збудився від крику і пізнав в чім річ. Тому я велів задзвонити, бо се одно могло тебе спасти. Але ти, певно, набрався дуже великого страху від того диявольського крику.

Торгітайн відповів: — Я, пане, не розумію, що таке страх.

— Як то, то в твоїй груді не було трохи тривоги? — запитав король.

— Ні, не було,— каже Торгітайн.— Але при остатнім крику трошки щось немов штовхнуло мене в груди.

Тоді мовив король: «Ну, то тепер я дам тобі трохи довше ім'я. Віднині ти будеш зватися Торгітайн-страхополох, і ось тобі меч, який даю тобі на нові хрестини твої».

Торгітайн подякував.

Єсть подання, що його принято до дружини короля Олафа, і він лишився при королі і погиб разом з ним і з іншими королівськими борцями на «Довгім Ормі».

ПОВІСТЬ ПРО СІГРІДУ ГОРДЯЧКУ І КОРОЛЯ ОЛАФА ТРІГВАЗОНА[1]

І. ЯК ГАРАЛЬД ЗЕЛЕНИЙ СТАРАВСЯ О РУКУ СІГРІДИ

Був король у Вестфальді на ім'я Гаральд, а на прозвище Зелений. Він одружився з Астою, дочкою Гудбранда.

Одного літа, коли Гаральд Зелений подався в похід на схід за добичею, зайшов до Швеції. Там у ту пору панував король Олаф Швед, син Еріха Побідоносного і Сігріди. Сігріда тоді була вдовою.

Вона була власницею великих дібр у Швеції. Довідавшися, що Гаральд Зелений, її молочний брат, наближається до краю, вислала до нього послів, запросила на пир. Небагато думавши, він вибрався туди з великою громадою своєї дружини. Їх принято дуже велично, і він засів з королевою на троні.

Весь вечір вони напивалися разом. Та й дружині його доливали доволі.

---

[1] Отсе староісландське оповідання, якого переклад я розпочав ще 1908 р., а докінчив тільки тепер, крім своєї літературної вартості має для нас також немалу культурно-історичну вартість, вводячи нас досить живо в сферу тих обичаїв і традицій, якими навіяна також найстарша доба історії нашого краю. Маємо в тім оповіданні, яке так само, як і всі староісландські новели, крім поетичного вимислу містить в собі немало історичного зерна, виразне свідоцтво про зносини норвезьких, шведських і датських норман зі слов'янами, особливо з краєм вендів, під яким треба розуміти нинішню Польщу, особливо її північну, приморську частину. Ім'я вендського короля Бурислава, заховане в тім оповіданні, в усякім разі не норманське, а слов'янське. Ще інтересніша в ньому згадка про руського князя Вісавальда, який у Швеції упав жертвою подібної жіночої ревності, як та, з якою по оповіданню нашого найстаршого літописця обійшлася Ольга з тими деревлянами, що хотіли висватати її за свого князя. Факт випалювання упоєних гостей в домах, призначених на їх нічліги, або в банях стрічається часто в старогерманській традиції і, між іншим, також в одній з остатніх пісень старонімецького епосу «Das Niebelungenlied».

Пізнім вечором, коли король пішов на спочинок, йому вистелено ліжко кожухами і коштовними матеріями.

В тій кімнаті було мало дружини. Коли король роздягся і ліг під покровом, увійшла королева, налила йому чашу і припрошувала його випити ще раз і ще раз. Була щебетлива і весела, а король оп'янів дуже. Оп'яніли обоє. Тут його склонило на сон. Потім королева пішла до себе спати. Сігріда була дуже розумна жінка і не раз уміла віщувати будуще.

Другого ранку була знов велика пиятика. І сталося те, що буває завсігди, коли мужчини поп'ються: другого дня у них настає похмілля. Але королева була весела, і вони перекидувалися різними словами.

Отут вона сказала, що самі її шведські добра варті не менше, як ціле його норвезьке королівство.

Сі слова розсердили короля, і вже ніщо не тішило його. Він зібрався до відходу, і щось заболіло його на серці, але королева була весела, обдарувала його багатими дарами і провела його шмат дороги.

Отак потяг Гаральд під осінь з поворотом до Норвегії. Всю зиму просидів дома і був дуже маркітний.

Коли ж настало літо, подався знов на схід зі своїми людьми, прямуючи до Швеції, і послав посольство до королеви Сігріди, що хоче з'їхатися з нею.

Вона виїхала напроти його, і вони почали розмовляти з собою. Він швидко звернув мову на те, чи Сігріда не хотіла би стати його жінкою. Вона сказала, що се дурна бесіда, бо він має жінку і якраз таку, з якою може бути щасливий. Гаральд сказав, що Аста добра і прегарна жінка, «але вона не такого високого роду, як я».

Сігріда відповіла: «Може се й правда, що твій рід знатніший від її роду. Але мені здається, що ваше щастя лежить між вами обома».

Вони обмінялися ще немногими словами. Потім вона від'їхала додому.

Королю Гаральдові стало ще тяжче на серці, як перед сим; він пустився їхати в глиб краю, щоб іще раз здибатися з королевою Сігрідою.

Дружина хотіла спинити його, та проте він з великою свитою вибрався в дорогу і прибув на двір королеви.

Того самого вечора прибув ще інший король, що називався Вісавальд, зі сходу, із Русі (Гардаріка), що хотів висватати її. Обох королів з усією їх дружиною угощено

у великій старосвітській залі, обставленій так само старосвітською посудою. Весь вечір ішла немала пиятика, а напої були такі міцні, що всі попилися, і головні сторожі та й надвірні сторожі поснули. Опівночі королева Сігріда веліла напасти на них огнем і мечем; зала згоріла з усіма людьми, що були в ній, а хто хотів утекти, тих повбивано.

«Отак,— мовила Сігріда,— мщуся на тих дрібних короликах, що приїздять із чужих країв свататися за мене».

Відтоді її названо Сігрідою Стородою, то значить Гордячкою.

II. ВРОДИНИ ОЛАФА СВЯТОГО І САМОВЛАДА ОЛАФА ТРІГВАЗОНА

Коли Гаральд висів на берег, лишився Грані при кораблях із корабельною залогою. Коли довідалися, що Гаральд утеряв життя, поплили щодуху до Норвегії і сповістили, що сталося.

Грані поїхав до Асти і розповів їй про пригоди їх походу і чого Гаральд їздив до Сігріди.

Почувши се, Аста негайно вибралася до Упландії, до свого батька, який приняв її радо. Обоє сердилися дуже на шведську інтригу і на те, що Гаральд хотів покинути свою жінку.

Аста, дочка Гудбранда, плекала вліті хлопчика, якого при хресті назвали Олафом. Там, у Гудбранда, при своїй матері Асті він і виховався.

Се був той Олаф, якого пізніше прозвано Святим. Того самого року, коли вмер Гаральд Зелений і вродився Олаф Святий, прибув до Норвегії Олаф Трігвазон. Він підчинив собі дрібних королів, ярлів (старшин), і відновив самовладне панування Гаральда Красноволосого.

III. СВАТАННЯ КОРОЛЯ ОЛАФА ТРІГВАЗОНА ДО СІГРІДИ

Сігріда Гордячка сиділа у своїх добрах у Швеції. Одної зими почали ходити від неї і до неї посланці короля Олафа. Король Олаф сватав Сігріду, і се подружжя видалося їй відповідним. Дали собі слово і ствердили його обопільною присягою.

Король Олаф прислав королеві великий золотий перстень, узятий ним із брами Гладірового храму, що вважав-

ся многоцінним клейнотом. Притім умовлено стрічу на будучу весну в Ельфі біля границі краю.

Коли перстень, присланий королем Олафом королеві Сігріді, вихвалювали всі дуже високо, то її ковалі, два брати, щоб були при королеві, зважили сей перстень у своїх руках і почали щось тихо шептати між собою. Королева веліла покликати їх перед себе і запитала, чого вони кепкують із перстеня. Вони відперлися, але королева сказала, що хоче напевно знати, що вони думають про нього. Тоді вони сказали, що в перстені якась фальш. Вона веліла розламати перстень, і показалося, що він усередині був мідяний. За се королева дуже розсердилася і сказала, що Олаф не лише в тім, але і де в чім іншім оказався фальшивим.

Тої самої зими король Олаф подався на північ до Рінгаріки, щоб охрестити народ у тім краю. Там він здибав Асту, дочку Гудбранда. Швидко по смерті Гаральда Зеленого вона вийшла заміж за короля з Рінгаріки, а Олаф, син її й Гаральда, був при ній. Коли прибув сюди король Олаф Трігвазон, то всі вони, король і Аста, його жінка, й її син Олаф охрестилися, а Олаф Трігвазон заключив похресне побратимство з Олафом, сином Гаральда, що пізніше був названий Святим, тоді він мав же тільки три зими[1].

Олаф Трігвазон подався знов до Віки. Се була третя зима його королювання над Норвегією.

IV. СТРІЧА КОРОЛЯ ОЛАФА З СІГРІДОЮ ГОРДЯЧКОЮ І ЙОГО РОЗМОВА З НЕЮ

Вчасно весною поїхав король Олаф на схід, до Конунгагеля,— се єсть камінь королів; там він хотів з'їхатися з королевою, а коли вони з'їхалися, почали розмову про те, що було вмовлено взимі про їх подружжя в зимову пору.

Все йшло добре. Тоді король Олаф сказав, що Сігріда мусить приняти хрещення і правдиву віру. Вона відповіла: «Нізащо не покину віру, якої держалася досі я і мої предки передо мною. Зі свого боку я не буду перечити тобі, коли ти вибереш собі бога, який тобі до вподоби». Тоді король Олаф розсердився дуже, схопився і мовив: «В такім разі, що мені по тобі, поганська собако?»

[1] У нас аналогічно: три літа замість три роки.

І взявши рукавицю, кинув їй нею в лице. Потім устав з місця, повставали обоє. Сігріда сказала: «За се ти заслужив на смерть».

На сьому й розсталися. Король поїхав на північ, до Віки, а королева на схід, до Швеції.

V. ВІДВІДИНИ ОДІНА У КОРОЛЯ ОЛАФА

Король Олаф відтоді виступав проти поганства ще остріше, як досі. Він запросив до себе на бенкет багато визначних мужів, про яких йому сказано, що вони держалися поганських пророцтв і чарів, і коли вони попилися до безтями, велів спалити їх. Раз, одначе, під час пиру, пізно вечором приступив до нього старий чоловік в капелюсі, насуненім на чоло, одноокий. Сей знав новини з усіх країв. Король сподобав собі його дуже, розпитував багато і просив оповідати йому про королів і події старих часів. Коли отак просиділи довго під ніч, упімнув їх єпископ, що пора йти спати.

Король поклався. Але коли роздягся і ляг у ліжко, гість сів на ліжку при його ногах і оповідав далі. Коли скінчив одну історію, король зажадав нової. Тоді озвався єпископ до короля і сказав, що пора спати. Король заснув. Швидко потім збудився знов, запитав про чужинця і велів покликати його до себе. Але його не могли знайти ніде.

VI. БУДОВА КОРАБЛЯ «ДОВГОГО ОРМА»

Другої зими по тих подіях велів король Олаф будувати великий корабель, що мав бути більший від усіх інших, які були в краю. Пристані, де його будовано, стоять ще й досі, пониже пригірка Гляде, де кождий може бачити їх і досі.

Торберг Шафгег — гибльовий — так звався головний коваль, але крім нього працювало багато людей над кораблем: одні гиблювали, другі обрубували дерево, інші зносили балки. Все було обдумане добре, і корабель вийшов довгий і широкий, з високою палубою і міцно дильований. Та коли дійшли до покладу, мусив Торберг їхати додому і забавився там дуже довго. Коли вернувся, корабель уже був вимощений. Тоді вибрався зараз і король ще того самого вечора і пішов з Торбергом до пристані оглянути корабель, який він удався. Всі мовили, що

ще ніколи не бачили довгого корабля, такого гарного і великого. Тоді король вернув додому.

Другого ранку він знов вибрався на корабель і Торбер з ним. Майстри поприходили вже перед тим, але стояли довкола і жоден не брався до роботи. Король запитав їх, що сталося? Вони сказали, що корабель попсовано: якийсь чоловік мусив перейти від переднього дзюба аж до середини черева і згори повирубував у палубі карби один при другім. Король підійшов до корабля і побачив, що вони сказали правду. Він заприсяг і поклявся, що чоловік, який із зависті попсував корабель, мусить умерти. «А хто вкаже мені його, того зроблю багачем».

Тоді промовив Торберг: «Я можу тобі, королю, сказати, хто се зробив».

«Ні від кого іншого я й не надіявся сього швидше,— сказав король,— хто б мав щастя дізнатися про се».

«Скажу тобі, королю,— мовив Торберг,— хто се зробив. Я зробив се сам».

Король закляв його: «В такім разі мусиш направити се знов і то так, щоб корабель виглядав не менше пишно, як уперед, а як ні, то смерть твоя».

Торберг приступив до корабля і обгиблював кадовб корабля так, що всі карби щезли. Король і всі, що були при нім, сказали, що корабель кращий на тім боці, де Торберг покарбував його, як на другім. Король велів йому зробити так само на другім боці, аби оба боки були однакові, і аби він удостоївся великої подяки. Торберга зроблено начальником корабельної будови, поки не була скінчена. Се був дракон на взірець «Орма», якого привіз король із Гальогаланда, але сей новий корабель був о много більший і у всіх частях коштовніший. Він назвав його «Довгим Ормом», а той перший «Коротким Ормом». На «Довгім Ормі» було 34 лавки для веслярів, на кождій по два весла, голова і хвіст були скрізь позолочені, боки були високі, як слід у морських кораблів. Се був найкраще збудований і найкоштовніший корабель, який у ту пору був улаштований у Норвегії.

VII. ЯК КОРОЛЕВА ТИРІ ЖАЛІЛАСЯ ЗА СВОЇ ДОБРА

Сталося в ту пору, коли отсе діялося в Норвегії, що данський король Свен Габельбарт засватав Сігріду Гордячку і взяв її за жінку. Та що вона була мати швед-

ського короля, то між королями шведським і данським настало свояцтво. В ту пору з Норвегії утік ярл Айрік, син Гакона, перед Олафом Трігвазоном до Данії. Там він заприязнився з обома королями.

Ярл Сігвальд, вікінг[1] із Йома, зробив між королем данським і Буриславом із краю вендів угоду, по якій король данський мав віддати свою сестру .Тирі Бурославу за жінку. Тирі спротивлялася завзято йти заміж за старого чоловіка поганської віри. Король жалувався на те ярлу Сігвальдові і домагався того, що приречено.

Ярл Сігвальд не заспав справи і виміг на королю Свену те, що він таки видав свою сестру. З нею пішли до краю вендів деякі жінки, її опікун, один із данських магнатів, іще деякі люди. Умовою між королем і ярлом обіцяно за те Тирі великі добра в краю вендів. Тирі плакала і сумувала страшенно і дуже не радо рушала в сю дорогу. Але король Бурислав зробив з нею весілля і взяв її за жінку.

Отак опинившися серед поганського народу, Тирі не хотіла приймати ані страви, ані напою, і пробула так сім ночей. Потім одної ночі втекла зі своїм опікуном. Серед безмісячної ночі вони добігли до лісу. Кажучи коротко, вони зайшли до Данії, але Тирі не хотіла лишитися тут, знаючи, що коли її брат Свен, король данський, почує про се, вишле її назад до краю вендів. З закритою головою вони обоє подалися далі, поки добралися до Норвегії. Тирі не спочила, доки не дійшла до короля Олафа Трігвазона. Сей приняв їх і гостив по всіх правилах господарського обов'язку.

Тирі пожалувалася королеві на своє горе і благала в його ради та помочі, щоб запевнив їй спокій у своїй державі. Вона була проречиста, і королеві подобалися її слова. Приглянувшися, він побачив, що вона гарна жінка, і йому впало на думку, що вона дуже добре могла б бути й йому жінкою. Він звернув бесіду на се і запитав її, чи хотіла б бути йому жінкою. Вона пригадала, що її доля така, що не може сама дати собі ради, а потім знов роздумала, яке щастя містилося в тім, бути жінкою так високого короля, і просила його розпоряджати її долею так, як сам того бажає. Восени відбулося їх пошлюблення.

---

[1] Вікінг — ватажок воєнної дружини, зложеної звичайно з моряків.

Та незабаром навесні почала королева Тирі нарікати перед королем Олафом і гірко плакати на те, що в краю вендів вона має великі добра, а тут вона бідна і не може виступати так, як личить королеві. Масними словами просила вона не раз короля, щоб здобув їй її власність. Говорила, що король Бурислав такий великий приятель короля Олафа, що скоро тільки побачаться, він зараз дасть усе те, чого король Олаф зажадає. Приятелі короля Олафа, чуючи сі налягання, всі всіма силами відраджували королеві не вдаватися в се діло.

Одного дня вчасної весни — так оповідає сага — трапилося, що король ішов улицею. На площі надійшов проти нього чоловік, що ніс багато, як на сю пору, дивно великих цвітів одної рідкої ростини. Король узяв один найкращий цвіт і пішов до покоїв королеви Тирі. Вона сиділа в кімнаті і плакала, коли увійшов король.

Король сказав: «Глянь, отсю велику квітку дарую тобі».

Вона вдарила його по руці і промовила: «Більші дарунки давав мені Гаральд Гормзон, мій батько, але він не був такий боягуз як ти, і не вагався напасти на чужий край і пошукати там своєї власності. Се він справдив, ви-
рушивши на Норвегію і спустошивши велику часть того краю, в якім він пограбував усе собі на власність. А ти не маєш відваги проїхати попри Данію, лякаючися Свена, мого брата».

По тих її словах король Олаф схопився і крикнув голосно: «Ніколи не побоюся твого брата, короля Свена, а де здиблемося з ним, там він певно уляже».

VIII. ПОХІД КОРОЛЯ ОЛАФА ДО КРАЮ ВЕНДІВ

Король Олаф Трігвазон велів окликати велике ополчення кораблів і вояків. Найдобірніша залога із усіх вибрана і висіяна прийшла на «Довгого Орма», ані один вище шістдесяти літ, ані нижче двадцяти літ, натомість усі добірні щодо сили і хоробрості. Поз'їздилися також усі магнати краю з добре обсадженими кораблями, близькі свояки короля, його шурин Ерлінг Шальгзон і інші — шістдесят довгих кораблів. Вони проплили попереду Данію, і в одній плавбі доплили до краю вендів.

Король Бурислав приняв їх добре, і всі переговори про добра королеви Тирі покінчено корисно. Норвежці пробули там ціле літо.

IX. ПОЧАТОК ПОМСТИ СІГРІДИНОЇ

Тим часом Сігріда Гордячка взялася на всі способи, щоб підбурити данського короля, свого мужа, проти Олафа Трігвазона. Бо вона не могла забути, що він ламав закляття і присяги і вдарив її в лице. Вона вияснила своєму мужеві, яка се ганьба для нього, що Олаф Трігвазон узяв його сестру Тирі, не питавши його і проти його волі. «Твої предки не були б потерпіли такої зневаги».

Отим-то король Свен послав до шведів і переказав королеві, синові Сігріди Гордячки, а також ярлеві Айрікові, що норвезький король Олаф задумує їхати до краю вендів, так щоб вони зі своїми військами прилучилися до нього. Шведський король і ярл Айрік радо пристали на сей похід і стягли величезне військо. Вони прибули до Данії якраз тоді, коли Олаф Трігвазон у своїм поході проплив біля Данії.

Тим часом у Данії громадилося величезне військо.

X. ЯРЛ СІГВАЛЬД ОШУКУЄ ОЛАФА

Король Свен послав ярла, йомського вікінга Сігвальда, до краю вендів. Йому поручено доложити старань, аби короля Олафа привести до них і розділити його військо. Жінка ярла Сігвальда, дочка Бурислава, була велика приятелька Олафа і також його своячка. Сам же ярл був хитрий і підступний чоловік. Йому пощастило добути собі довір'я короля. Під різними притоками він задержував його в краю вендів, поки не одержав відомість, що зібране військо готове і розложене против острова Свельда у грайфсвальдській затоці. Олафова дружина сердилася дуже на довгий побут у краю вендів, невважаючи на те що вітер був корисний і море спокійне.

XI. ПЛАВБА КОРОЛЯ ОЛАФА ІЗ КРАЮ ВЕНДІВ

Отут прийшла відомість до краю вендів, що данський король Свен розложив військо над морем, і норвежці почали роптати, що треба надіятися нападу.

Але ярл Сігвальд говорив їм: «Король Свен не має наміру сам на сам вдаватися в боротьбу з данським військом, знаючи, яке велике військо у вас. Та коли ви з якої-будь причини боїтеся неспокою, то я готов супроводити вас з моєю дружиною. А се вже не абищо, коли йомські вікінги супроводять якого володаря. Я дам десять добре обсаджених кораблів».

Король приняв се. Була тиха, приємна погода. Король велів підняти якорі і трубити в похід. Моряки порозпинали вітрила і зараз поплили всі менші кораблі дуже скоро на повне море. Ярл, одначе, приплив до королівського корабля і, гукаючи з корабля до корабля, просив короля плисти зараз за ним. «Мені,— мовив він,— відомі місця по тіснинах, де найглибша вода, а се вам для великих кораблів буде найбільша потреба».

Отак ярл своїм великим кораблем плив передом, у нього одинадцять кораблів, а король зі своїми великими кораблями, яких було також одинадцять, зараз за ним. Все інше військо плило поодаль повним морем.

Недалеко острова Свельда виплив малий кораблик ярлеві настрічу. Він приніс йому відомість, що військо данського короля стоїть у пристані перед ними. Тоді ярл велів постягати вітрила, і вони самими веслами погнали кораблі до острова.

XII. РОЗМОВА ВОЛОДАРІВ

Тим часом данський король, шведський король і ярл Айрік зі своїми військами стояли напоготові.

Була гарна погода і сонце світило ясно. Володарі повиходили на горб, а з ними всі ватажки і багато дружини. Вони бачили, як морем надпливали кораблі великою громадою, а потім завважили один корабель надзвичайно великий і блискучий.

Тоді оба королі промовили: «Он який великий і дуже гарний корабель, се певно буде «Довгий Орм».

Ярл Айрік відповів: «Ні, се зовсім не «Довгий Орм».

Декілька хвиль опісля побачили, як надпливав другий корабель, далеко більший від попереднього. Тоді промовив данський король Свен: «Здається, що король Олаф Трігвазон побоюється чогось, бо не важився плисти на головному кораблі».

Ярл Айрік сказав, одначе: «Се таки ще не королівський корабель. Я знаю його добре, корабель і пасматі паруси. Се корабель Ерлінга Шальгзона. Хай собі пливе. Краще буде, коли він уйде від нас, ніж коли б лишився з іншими, бо він уоруженний дуже грізно».

По якійсь хвилі побачили і пізнали кораблі ярла Сігвальда, що звернули з моря до горба. Потім побачили, як надпливали ще три кораблі, а між ними один дуже великий.

Тоді крикнув король Свен: «Веліть воякам іти до кораблів і скажіть їм, що «Довгий Орм» надходить».

Ярл Айрік сказав: «У них багато великих і блискучих кораблів окрім «Довгого Орма» — підождемо ще».

Тут деякі вояки почали говорити: «Ярл Айрік не хоче битися, не хоче помстити свого батька! Се така велика ганьба, що її відчують у всіх краях. Ми стоїмо тут з великою силою, а король Олаф хоче проплисти повз нас на повне море».

Поки отак говорили між собою, побачили ще чотири кораблі, а один між ними був понад усяку міру великий, золотом украшений дракон.

Тоді король Свен устав із місця і сказав: «Ще сьогоднішнього вечора я вступлю на «Довгого Орма» і візьму за стерно».

Многі сказали тут, що «Орм» чудовий, великий і препишний корабель, і що се велика слава для Норвегії, що його в ній збудовано.

Тоді ярл Айрік сказав, так що дехто з ближчих чув його: «Коли б король Олаф мав лиш сей один корабель, то король Свен з усіма своїми данцями не відібрав би його у нього».

Тут народ попер до кораблів і поскидав із них наметові полотна.

Та поки володарі розмовляли ще між собою, побачили три дуже великі кораблі, а за ними четвертий іззаду, і се був «Довгий Орм». А ті великі кораблі, що плили за Сіг-

вальдовими кораблями і в яких данці хотіли пізнавати «Орма», се були: перший «Журавель», а остатній «Короткий Орм».

Коли ж побачили «Довгого Орма», пізнали його всі, і ніхто не сказав ані слова, тільки всі пішли до кораблів і почали строїтися до бою.

Володарі умовилися між собою, що коли побідять Олафа Трігвазона, то кождий візьме собі третю часть Норвегії. «Орм» мав припасти тому, хто перший вступить на нього, разом зі всім, що здобуде на нім, а кождий мав дістати ті кораблі, які здужає обезлюднити.

Ярл Айрік мав дуже великий воєнний корабель, з залізною бородою на кождім боці і з грубою залізною бляхою, що обіймала оба боки і сягала аж до морської води.

XIII. КОРОЛЬ ОЛАФ СПОСТЕРІГАЄ ВОРОГІВ

Коли ярл Сігвальд зі своїми кораблями звернув до горба, побачила се залога «Журавля» і інших кораблів. Вони також поздіймали вітрила і, веслуючи, плили за ним, гукаючи та питаючи, куди їх веде.

Ярл відповів, що хоче підождати на короля Олафа, «бо щось мені бачиться, що заноситься для нас на неспокій». Тоді вони пустили кораблі плисти з водою, поки надійшов «Короткий Орм» і ті три кораблі, що плили з ним разом, і сповістили їх залоги про те, що почули. Ті також постягали вітрила, пустили кораблі плисти з водою, дожидаючи короля Олафа. А коли король надплив повз горба, вирушило нараз усе вороже військо в тіснину перед нього.

Коли залога корабля побачила се, просила короля, щоб плив далі і не зупинявся для боротьби з таким великим військом.

Король відповів голосно, випрямившися на високій палубі корабля: «Спускайте вітрила! Моя дружина не повинна думати про втечу. Ще ніколи не тікав я перед боєм. Моє життя в божих руках, а тікати я не буду».

Зроблено так, як сказав король.

XIV. КОРОЛЬ ОЛАФ СТЯГАЄ КОРАБЛІ ДОКУПИ

Король Олаф велів трубити і стягатися кораблям докупи. Королівський корабель творив осередок цілої громади, з одного боку його був «Короткий Орм», а з другого — «Журавель».

Коли моряки почали зв'язувати переди кораблів линвами, то зв'язали «Довгого Орма» з «Коротким Ормом» передами рівно. Але король гукнув голосно, щоб великий корабель висунули більше наперед, щоб він не був самим заднім кораблем у всій армії.

Тоді відповів Ульф Червоний: «Коли «Орм» на стілько виставатиме наперед, о скілько він довший від інших кораблів, то на його переднім покладі буде гаряча робота».

Король сказав: «Я й не знав, що в мене служить стерник, у якого не тільки червона борода, але також душа зі страху».

Ульф сказав: «Не швидше ти подаси тил на середині корабля, як я на переді».

Король ухопив лук, поклав стрілу на тетиву і звернув її проти Ульфа.

Ульф сказав: «Стріляй, королю, куди інде, де потрібніше. Я чиню для тебе те, що чиню».

XV. ЯК КОРОЛЬ ОЛАФ ВАЖИВ СВОЇХ ВОРОГІВ

Король Олаф стояв у середній часті «Орма» на дуже високій стоянці. Він мав золотий щит і шолом із ярого золота. Він вирізнявся від усіх інших мужів, маючи поверх панциря короткий плащ із наголовачем. Король Олаф дивився, як маси ворогів порядкувалися перед ним полками, а перед князями виставлювано бойові знаки.

Він запитав: «Що се за князь перед полком, що стоїть проти нас?»

Йому сказали, що се король Свен Двобородий (Gabelbart) на чолі данського війська.

Король відповів: «Сих ми не боїмося. Данці не мають відваги. Але що се за князь стоїть направо під своїм бойовим знаком?»

Йому сказали, що там стоїть шведський король. Король Олаф сказав:

«Краще б зробили шведи, якби сиділи дома і нализувалися із своїх жертовних чаш, ніж мають із нашим оружжям нападати на «Орма». Але чиї се великі кораблі, що стоять отам на морі, наліво від данців?»

Йому сказано: «Се ярл Айрік, син Гакона».

Тоді відповів король Олаф: «Видно, що він признав відповідною пору виступити отак проти мене. Від його війська мусимо ждати лютої боротьби: вони норманці так само, як і ми».

XVI. ПОЧАТОК БИТВИ

Королі погнали веслами свої кораблі наперед. Король Свен направив свій корабель проти «Довгого Орма», шведський король зовсім із правого крила передом свого корабля проти крайнього корабля Олафового, а з другого боку ярл Айрік. І почалася гаряча боротьба.

Залоги передніх частин корабля на «Довгім Ормі», «Короткім Ормі» і «Журавлі» кидали якорі і залізні гаки, укріплені на линвах на кораблі короля Свена, і тягли їх до себе. Кораблі лягали під їх ногами, і вони згори кидали на них оружжя. Вони обезлюдили всі кораблі, які тільки захопили. Король Свен і ті, що крім нього уйшли з душею, повтікали на інші кораблі і поставали поза віддаленням вистрілу. І так се військо посрамилося, як надіявся король Олаф.

На місце данців наступив шведський король. Та коли шведи наблизилися до великих кораблів, з ними зробилося те саме, що з данцями. Вони втратили багато людей і часть кораблів, а решта в дуже поганім стані мусила уступити.

Ярл Айрік лишився на своїм місці. Він пригнав свій корабель бік-о-бік до крайнього корабля короля Олафа і обезлюднив його. Зараз на ньому поперетинано линви, а Айрікові вояки вдарили на найближчий корабель і боролися, доки й на ньому нестало й живої душі. Тоді норвежці почали з малих кораблів тиснутися на великі. Ярл розтинав на кождім линви, скоро тільки він зробився безлюдним. Тим часом данці і шведи стояли поза віддаленням вистрілу довкола кораблів короля Олафа. Тільки ярл Айрік раз по разу припливав бік-о-бік до ворожого корабля і брав залогу на мечі, коли на його кораблях падали люди, то на їх місце наступали інші, данці і шведи.

Битва робилася чимраз завзятішою і безліч людей падало. Скінчилося тим, що всі кораблі короля обезлюднено окрім «Довгого Орма». На ньому зібралося все з норвезького війська, що ще було здібне до бою. Тоді ярл Айрік пригнав свій корабель бік-о-бік до «Орма» і розпочав битву на мечі.

XVII. ЯК ОБСТРІЛЮВАНО «ДОВГОГО ОРМА»

Ярл Айрік стояв на переді корабля, окружений рядом людей зі щитами. Розпочалася двояка боротьба, рубана і стріляна. Кидали всім, що тільки надавалося до кидання, з луків і руками. На «Ормі» ледве ще можна було виставити щит проти себе, так густо літали стріли і сулиці, бо з усіх сторін ворожі кораблі причалювали до «Орма».

Олафові вояки від сього зробилися, мов скажені: вони бігли горі палубою, щоб досягти ворогів мечами. Але ті не похочували рубаної боротьби, і для того не насідали скрізь густо на «Орма». Отак Олафові вояки ходили по покладі, немовби билися на рівнім полі, і падали, ражені пострілами зі своїм оружжям.

XVIII. ЯК ЗЛАМАВСЯ ЛУК КОРОЛЯ ОЛАФА

Айнар Тамгарскельзер стояв на «Ормі» з самого заду покладу. Се був найсильніший і найвлучніший лучник. Айнар стрілив до ярла Айріка, і стріла трафила в передній дзюб корабля, саме над головою ярла, і вбилася глибоко в дерево. Ярл глипнув і запитав, що се за такий стрілець, але в тій самій хвилі надлетіла друга стріла, так влучно, що пролетіла йому поміж боком і раменом, і вбилася за ним у стіну корабля так сильно, що вістря вистирчало аж із другого боку.

Тоді ярл сказав до свого товариша, якого деякі називають фінном, а інші кажуть, що він був фінляндець — і був найпевніший лучник у його війську: «Застріль он того великого чоловіка он там у заді корабля».

Фінн стрілив, і стріла трафила в саму середину Айнарового лука. В хвилі, коли Айнар третій раз нап'яв лук, лук розламався надвоє.

Король Олаф запитав: «Що се тріснуло так голосно?»
Айнар відповів: «Норвегія випала з твоїх рук, королю».
Король мовив: «Так то зле ще не буде. Візьми мій лук і стріляй далі!» — і кинув йому свій лук.
Айнар узяв його і натягнув. В тій хвилі лук тріснув на самій середині під вістрям стріли.
Айнар сказав: «Занадто слабий, занадто слабий лук всесильного».
І відкинувши лук назад себе, він узяв щит і меч і кинувся до мечевої боротьби.

XIX. КОРОЛЬ ОЛАФ ДАЄ НОВІ МЕЧІ

Король Олаф стояв на «Ормі» на середині корабля. Він стріляв раз у раз весь день, то з лука, то сулицями, все двома нараз. Поглядаючи на перед корабля, він побачив, що його вояки махали і рубали мечами щодуху, але мечі не дуже шкодили ворогам.
І він гукнув: «Що се ви так слабо молотите мечами, що вони не хочуть ранити?»
Один войовник відповів: «Наші мечі потупіли і пощербилися».
Тоді король пішов у свою каюту на переді корабля і відімкнув королівську скриню, повиймав із неї багато гострих мечів і давав їх воякам. Та коли ще раз сягнув правою рукою до скрині, побачили люди, що з-під панцирних латок тече кров: ніхто не знав, де був ранений король.

XX. ВОРОГИ ОБСАДЖУЮТЬ «ДОВГОГО ОРМА»

Найзавзятіша і найкривавіша боротьба йшла в середній части корабля: там був найдобірніший народ і найвища палуба. Але коли в середній части корабля людей зрідло і довкола головної мачти стояло їх уже дуже мало, постановив ярл Айрік доконати нападу і виліз на «Орма» з п'ятнадцятьма мужами.
Против нього виступив Гірнінг, свояк короля Олафа. Зчинилася найзавзятіша боротьба і скінчилася тим, що ярл відскочив назад на свій корабель, а ті люди, що були з ним, почасти попадали, а почасти одержали тяжкі рани.

Тоді розпочалася наново найгарячіша боротьба, і вороги купами вдиралися на «Орма». А коли ряди залоги зрідли для його оборони, постановив ярл Айрік другий раз вдертися на «Орма». І знов їх зустрів завзятий опір. Особливо залога передньої часті корабля на «Ормі», зміркувавши, до чого йде, заповнила середину корабля і звернулася проти ярла та завдала йому тяжкі страти. Та що на «Ормі» погибло вже так багато народу, що береги корабля тут і там стояли порожні, то ярлеві вояки почали широкою лінією вдиратися на корабель. Тоді все, що на «Ормі» могло ще володіти оружжям, почало тиснутися туди, де стояв король.

XXI. ЯК ОБЕЗЛЮДНЕНО «ДОВГОГО ОРМА»

Кольб'єрн, королівський речник, вийшов на середину корабля до короля. Оба вони мали на собі майже однакову одежу і однакове оружжя. І Кольб'єрн був великий та гарний між усіма іншими. І знов у передній части корабля почалася дуже завзята боротьба.

Ярлевих вояків поналазило на «Орма» так багато, як тільки ставало місця, а його кораблі з усіх боків попричалювали до «Орма». Залога корабля показалася занадто малою для такого великого війська. І хоча всі вони були сильні і боролися без знеохоти, то проте найбільша часть їх за малу годину попадала трупом.

Король Олаф сам, одначе, і з ним разом Кольб'єрн зіскочили з корабля, кождий на інший бік. Ярлові вояки поспускали скрізь довкола корабля малі човни і вбивали всіх, хто з корабля скакав у морс.

Коли вискочив сам король, вони хотіли зловити його живого і привести до ярла Айріка. Але король Олаф захистив себе щитом і кинувся вглибину. Кольб'єрн кинув щит під себе, щоб захистити себе від списів, які кидано вниз із кораблів, і для того впав до моря так, що щит був під його ногами і він не міг так швидко втонути. Тут його зловили і витягли на човен, думаючи, що зловили самого короля. Його привели перед ярла, але коли ярл побачив, що се Кольб'єрн, а не король Олаф, відпустив його з миром.

В тій хвилі всі Олафові войовники, що ще були живі, поскакали з «Орма» в море.

ЗАКІНЧЕННЯ

Сказано було вперед, що ярл Сігвальд супроводив короля Олафа.

У ярла було десять кораблів, а на одинадцятім була дружина Астріди, його жінки, дочки короля вендів. Коли король Олаф зіскочив зі свого корабля, все військо підняло окрик побіди і почало плескати веслами по воді, а ярл Сігвальд і його дружина поплили також до бою.

Але «Вендський Слимак», корабель, на якім була дружина Астріди, не поплив з ними, але вернув до краю вендів. Із сього поміж різними людьми пішла поговірка, що король Олаф у глибині моря скинув із себе панцир і, нуркуючи попід ворожими кораблями, приплив на «Вендського Слимака», а дружина Астріди завезла його до свого краю. Єсть багато оповідань про те і про дальші пригоди короля Олафа.

Але сяк чи так, Олаф Трігвазон відтоді не був уже королем Норвегії.

Генріх Клейст

МАРКІЗА О...

ПЕРЕДМОВА

Генріх Клейст, що з його деякими прозовими й поетичними творами ми раді би познайомити українсько-руських читачів, займає, без сумніву, перше місце в ряді тих німецьких письменників, що виросли під безпосереднім впливом славної доби велетнів німецького слова: Лессінга, Гердера, Гете й Шіллера, і яких пізніше покоління охрестило назвою епігонів. Отсей характер епігона великої генерації був правдивою трагедією Генріха Клейста; занадто близьке сусідство велетнів, особливо Гете, не дало йому дозріти й розвинутися гармонійно, зіпсувало, здається, органічну рівновагу його могутнього й огнистого таланту, якому рівних небагато має німецька і навіть загальнолюдська література.

Бернд Генріх Вільгельм Клейст, потомок стародавньої шляхетської родини Клейстів, що видала, особливо в XVIII в., кількох визначних войовників і одного досить талановитого поета Хрістіана Евальда Клейста, автора сентиментальної поеми «Весна», вродився 18 жовтня 1777 р. в Франкфурті-на-Одері. Сім'я була досить незаможна, батько вмер, коли малому Генріхові було ледве 11 літ. Хлопця віддано до школи до Берліна. В р. 1792 він вступив до прусського війська, в початку 1793 р. вмерла його мати. Не пройшовши порядної середньої школи, він почав у війську, вже бувши офіцером, займатися наукою, головно математикою і філософією, а 4 квітня 1799 р. виступив із війська в ранзі секунд-лейтенанта, щоб приготовитися до вступлення на університет. Він осів у Франкфурті-на-Одері, закохався тут у Вільгельміні Ценге, а бажаючи одружитися з нею, за намовою її сім'ї подався

1800 р. до Берліна, щоб вистарати собі якусь урядову посаду. Та не дошукавшися тут нічого, пустився в подорож, пробув якийсь час у Варцбурзі, де, мабуть, уперве в його голові зародився план великого твору, який поставив би його на чолі німецького письменства. Вернувши відси знов до Берліна, він у квітні 1801 р. з сестрою Ульрікою вибрався до Парижа, пробув тут аж до падолиста, а розставшися з сестрою, подався до Швейцарії, де пробував у домі Чокке. Тут написав свою першу драму «Сім'я Гоноpец», яку пізніше, по кількох переробках, опублікував п[ід] н[азвою] «Сім'я Шроффенштайн» (1803). Тут був написаний також його перший безсмертний твір, комедія «Розбитий дзбан». Найнявши в Ааргау безлюдний, а гарний острівець на річці Аарі, він жив кілька місяців у тиші, зайнятий літературною працею, в тім числі великою драмою «Роберт Гвіскард», що мала бути головним твором його життя, і де він хотів злучити драматичну силу Есхіла з багатством фантазії Шекспіра. Старий Віланд, у якого незабаром потім гостив Клейст і якому він читав деякі сцени з тої своєї трагедії, був до глибини зворушений силою слова її автора і ворожив йому велику будущину. Побут у Швейцарії скінчився хоробою Клейста; восени 1802 р. він вернув до Німеччини, відвідав Шіллера в Ієні і Гете в Веймарі. Шіллер приняв його щиро; Гете мовив пізніше, що «при найщирішім намірі приняти його радо ніколи не міг позбутися почуття тривоги і відрази, бо се було немов тіло, яке природа хотіла зробити гарним, але заражене невлічимою хоробою». Гете пізніше зробив Клейстові одну дуже фатальну прислугу, виставивши в Веймарі його «Розбитий дзбан» у такім сфушерованім виді, що його — одинокий примір на тій князівській сцені — прилюдно освистано.

Клейст знов пішов блукати без виразного плану. Лейпціг, Дрезден, знов Швейцарія і екскурсія через Альпи до Італії. В повороті відси його в Женеві напала страшна розпука і зневіра в свої сили. Пішов, блукаючи, до Франції і зайшов знов до Парижа, де одного дня в приступі розпуки спалив свого «Роберта Гвіскарда» і інші папери і хотів завербуватися до французького війська, що власне готовилося до виправи на Англію. Не виконавши сього наміру, вернув до Німеччини та в Могунції занедужав і пролежав п'ять місяців хорий на ласці зовсім чужих людей.

Аж у червні 1804 р. він вернув знов до Потсдама. Тут при помочі свояків і знайомих він одержав маленьку посаду дієтаря при королівських доменах у Королевці, та видержав на ній лише рік (1805—1806). А все ж таки був сей рік, проведений у тиші, та притім серед інтелігентного і прихильного йому товариства, дуже важний для його літературної творчості. Тут він викінчив свій «Розбитий дзбан», переробив Мольєрову комедію «Амфітріон», а перейшовши до новели, написав зараз дві прегарні речі: «Землетрясіння в Чілі» та «Маркізу О...». Тут, нарешті, ще раз переходячи до думки зілляння Есхіла з Шекспіром і напоєння сеї форми новим романтичним духом, він написав трагедію «Пентезілея», в якій, як сам висловлявся, лежить увесь біль і весь блиск його душі. Почуття власної сили змоглось у нього, віджила віра в свій талант, а одержавши в грудні 1805 р. з приватної шкатули прусської королеви Луїзи малесеньку пенсійку 60 луїдорів річно «для основання незалежної екзистенції і для заохоти до літературної праці», він весною 1806 р. покинув свою посаду, бажаючи зовсім посвятитися літературі.

Початок його нової кар'єри був дуже нещасливий. Зразу він занедужав і мусив лічитися; потім прийшла війна: нещасливі битви під Ієною і Ауерштеттом відразу розбили прусську державу. Клейст забажав податися з Королевця до Дрездена, але по дорозі, в Берліні, його ще з двома іншими димісіонованими прусськими офіцерами арештували французькі власті і відіслали як воєнного бранця до Франції, зразу до кріпості Fort de Joux, а відси до укріпленого табору в Шальйоні над Марною. Клейста зразу взяли за прусського шпіона і йому грозило розстріляння, аж по кількох місяцях його увільнено. Він подався до Дрездена, де нав'язав зносини з різними визначними репрезентантами політичного й літературного життя. Тут розпочав, за грошовою підмогою своєї сестри, видавати літературно-політичну часопись «Phöbus», що мала бути органом нового покоління, хоча й величалася обіцяним співробітництвом Гете. Та часопись продержалася всього один рік, а Клейст відсунувся від неї ще вчасніше. Тим часом він написав свою велику трагедію «Катруся з Гайльброна», в якій змалював свій ідеал коханки, всією душею і всім тілом відданої призначеному для неї мужеві. Наполеонівські війни і глибоке упокорення Німеччини розбудили в його душі гарячий німецький патріотизм і нена-

висть до французів. Він написав трагедію «Германова битва» («Hermannsschlacht»), де в образі війни германців з римлянами змалював німецько-французький антагонізм і конечність дружнього та безоглядного виступлення німців проти «відвічного ворога». Надіючися швидкого вибуху війни, він писав гарячі поетичні поклики: «Воєнна пісня німців», «До цісаря Франца», «До архикнязя Кароля», «Германія до своїх дітей». Та ось вибухла пожадана війна 1808 р. Всі надії Клейстові були звернені на Австрію, він поспішив туди, побув у Празі, та в дорозі до Відня наскочив якраз на криваву битву коло Асперн. Недалеко поля битви його арештували австрійські офіцери, а потім йому велено забиратися. Д[ня] 31 мая він вернув до Праги, носився з гадкою заснувати тут нову часопись «Germania», але нещаслива для Австрії битва під Ваграмом і закінчення війни миром у Зноймі розвіяли його плани. Клейст носився, здається, з думкою виконати замах на Наполеона при помочі отрути, але покинув сей план і вернув до Німеччини. В р. 1810 він уже в Берліні, де викінчує свій остатній великий твір «Принц Гамбурзький». Та його надії на виставлення сеї драми, що була найбільшою апофеозою німецької династії і прусського духу, розбилися, так як і взагалі ані одна з його драм за життя автора не дочекалася відповідної сценічної вистави, окрім згаданої вже скандальної вистави «Розбитого дзбана» в Веймарі та не дуже вдатної вистави «Катрусі з Гайльброна» в Відні. Ще раз попробував Клейст щастя на полі журналістики і розпочав з д[ня] 1 жовтня 1810 р. видавати «Berliner Abendblätter». Часопись була мізерна, держалася головно новинками, в тім числі й політичними; та щоб обминути надто строгу цензуру, Клейст видавав її як чисто забавну. Коли ж наслідком безтактовності одного співробітника уряд заборонив подавати в часописі будь-які політичні новини, вона упала. Ще якийсь час бився Клейст, мов риба об лід, жебраючи ласки то у міністра Гарденберга, то у короля, то у знайомих та рідні. Та коли всі надії розбилися, коли навіть сестра Ульріка відвернулася від нього, він постановив зробити кінець своєму життю. Одна хора екзальтована жінка, Адольфіна Софія Генрієта Фогель, заявила охоту вмерти з ним разом. Д[ня] 10 падолиста 1811 р. обоє поїхали з Берліна над озеро Ванзее (Wannsee), і тут, на березі озера, недалеко гостиниці Клейст застрелив насамперед свою товаришку, а потім себе.

Так погиб один із найбільших талантів німецької літератури, драматик, якого перевищив у Німеччині хіба один Шіллер. Нещасливі обставини та власна незгармонізована вдача не дали йому дозріти і розвинутися вповні; негода важких політичних обставин дала йому почути себе тяжче, ніж іншим, та й сама його літературна діяльність почалась і скінчилася якось під нещасливою звіздою. Драму, що мала бути короною його творчості, спалив сам автор у приступі якогось одуру, а припадком захований уривок її показує, що цілість, хоч, може, й не виправдувала пересадних Клейстових надій, все-таки була обдумана і переведена геніально. З пізніших його творів треба жалувати загублення просторого, двотомового роману, що був у автора вже майже готовий. Перше збірне видання Клейстових творів доконане п'ятнадцять літ по його смерті Людвіком Тіком, було далеко не докладне: Тік позволяв собі аж надто часто поправляти Клейстів текст. Аж у другій половині XIX віку почала критика, а за нею й публіка, ліпше розуміти і вище цінити Клейста, кращі його твори, особливо «Розбитий дзбан», повість «Михайло Кольгаз», новели «Землетрясіння в Чілі», «Маркіза О...» та інші поперекладано на французьку та англійську мови, численні публікації листів, споминів та інших матеріалів уможливили чимраз докладніше пізнання його в многих точках і досі загадкового життя. Величезна інтенсивність чуття, сильно напружений драматизм акції та замилування до патологічних появ душі або тіла зближують Клейста з іншим геніальним і так само нещасливим письменником XIX віку, з великим росіянином Федором Достоєвським.

Оповідання «Маркіза О...» написав Клейст у часі свого побуту в Королевці, друком вийшло воно в р. 1808 у випуску Клейстового журналу «Phöbus» за лютий. Воно викликало дуже неодинакове враження: дехто, прим[іром] голосний тоді Гейц, бачив у ньому неначе зразок у Декамерона і ремствував на його поміщення, особливо остро проти Клейста виступали за сей твір деякі більш або менше підстаркуваті панни, називаючи оповідання «огидним», «довгим і нудним» і впевняючи, що «жадна женщина не може читати його без рум'янця стиду». Натомість інші не скривали свого подиву, а співредактор «Феба» Адам Міллер говорив про «моральну високість», про «королівську правдивість та незрівняну штуку малюнка» сеї історії. Отся штука малювання характерів без властивої характеристики,

самими ділами та поступками даної особи, чинить Клейстову новелу ще й досі взірцевою. «Загальне збаламучення почуття, доконане через ненормальну та невияснену подію, надало всім характерам сього твору дуже різкі й виразні обриси — прегарна нагода для психолога Клейста виявити з артистичною розкішшю всю свою бистроумність на тім улюбленім полі. І справді, се була неначе Клейстова докторська праця. Він міг досхочу нагромаджувати трудності, шалено переплутати всі нитки, ввести всіх у найшвидше темпо екзальтації, і в даній хвилі, немов легким рухом руки, розв'язати все на загальне успокоєння». Так судить один новіший критик про сю новелу[1]. Відповідно до композиції дібрано й стиль оповідання, дуже оригінальний і незвичайний, особливо для наших часів. Фр. Серваес каже про нього: «Отся «oratio obliqua»[2] з масою накопичених речень на «що», наглі перескоки до «oratio recta»[3], яка сим робом виглядає ще більш оживленою, смілий порядок слів з частими вставками та повсуваними реченнями, надають цілій дикції швидке, поквапне, вперте і при тім якесь капризне темпо, що немов символічно змальовує рівночасно енергічну і повну суперечностей вдачу поета. Ціле Клейстове життя порушувалося таким темпом. Усюди короткі пристанівки, зір завше біжить далі з великою нетерплячкою до неосягненої ще, а гаряче пожаданої мети. Таким робом і отсе оповідання з його змістом, ніби прихапцем узятим із якоїсь анекдоти, зраджує нам усе внутрішнє життя поета».

Щодо джерел, із яких черпав Клейст мотиви сього оповідання, в німецькій науці зібрано досить вказівок. Сам автор, подаючи зміст того номера «Phöbus'у», де було надруковане його оповідання, додав при титулі увагу, що воно «взяте з правдивого факту, але подія з півночі перенесена на південь». Подібний факт стався 1806 р. в Гайдельберзі, його героєм був професор тамошнього університету Вайденбах. Але вже перед тим знаходимо подібний мотив, оброблений новелістично одною дамою в Беккерових «Erholungen» 1805 р. Пошукування в старшій літературі виказали паралельні оповідання і у Руссо, і у Монтеня,

---

[1] Franz Servaes. Heinrich Kleist. Leipzig, Berlin und Wien, 1902 (Dichter und Darsteller Bd. IX), c. 95—96.

[2] Непряма мова.

[3] Пряма мова.

і у Сервантеса, і в «Gent nouvelles» пані Гомец.[1] Та проте треба сказати, що жоден із сих авторів не зробив із сеї теми твору, що міг би хоч потрохи видержати порівняння з Клейстовою новелою.

Переклад скрутної і в високій мірі оригінальної прози, якою написаний отсей твір, був дуже нелегким завданням, тим більше, коли я поклав собі метою передати Клейстів спосіб вислову і стиль по змозі так, щоб переклад робив враження, подібне до оригіналу, отже не бажав переміню-вати oratio obliqua на oratio recta, ані розбивати довгі та не раз дивовижно збудовані речення та перескоки з одного способу говорення до другого.

Щонайбільше я позволив собі трохи розбити компактні Клейстові колюмпи, даючи ті уступи, де мається oratio recta, всюди a capite; Клейст усе се друкує поряд, per extensum.

Бажалось би, щоб отсей мій переклад був початком ліпшого познайомлення нашої публіки з сим талановитим та високо оригінальним письменником; се познайомлення, певно, не лишилось би без користі і для читачів, і для наших молодих письменників.

---

[1] Ті паралелі зібрано в Цоллінговій передмові до Клейстових оповідань у Кіршнеровій «Deutsche Nationalliteratur», том 50, стор. IV—IX.

В М., значному місті горішньої Італії, оголосила маркіза О., дама бездоганної слави і мати кількох гарно вихованих дітей, у газетах таке: що без свого відома вона зайшла в тяж; батько дитини, яку вона має народити, нехай зголоситься, бо вона з родинних оглядів постановила вийти за нього заміж. Дама, що під натиском непереможних обставин так безпечно вчинила такий дивоглядний поступок, наражуючися на кпини цілого світу, була дочка пана Г., коменданта м-ської цитаделі. Несповна три роки тому вона втратила свого мужа, маркіза О., якого любила всім серцем: він умер в часі подорожі до Парижа, куди подався був задля родинних справ. На бажання пані Г., своєї достойної матері, вона по його смерті покинула село, де жила досі, недалеко В., і вернула зі своїми обома дітьми до комендантського дому, до свого батька. Тут прожила найближчі літа, заповнені штукою, лектурою, вихованням дітей та послугами своїм родичам, коли війна нараз наповнила всю околицю військами майже всіх держав, у тім часі й російськими. Полковник Г., маючи наказ боронити місто, візвав свою жінку й дочку, щоб забралися на село чи то доччине, чи синове, що лежало коло В. Та заким іще способом жіночого обмірковування розважено докладно, що гірше — чи невигоди, яких можна було ждати в кріпості, чи страховища, на які можна було наразитися на селі, на цитадель вдарило російське військо і візвало її, аби піддалася. Полковник заявив своїй рідні, що буде поступати так, як коли б їх зовсім не було, і відповів кулями й гранатами. Неприятель і собі ж почав бомбардувати цитадель. Він запалив магазини, здобув одну редуту,

а коли комендант, ще раз візваний піддатися, отягався, заряджено нічний напад і здобуто кріпость штурмом.

Власне коли російські війська серед завзятого вогню гавбиць вдиралися до кріпості, ліве крило комендантського дому почало горіти і змусило женщин утікати відтам. Полковниця, поспішаючи за дочкою, що з дітьми бігла вниз по сходах, крикнула їм, аби держалися разом і сховалися в долішні склеплені покої; та гранат, який саме в тій хвилі луснув у домі, довершив у ньому цілковитого безладдя. Маркіза з обома своїми дітьми вибігла на передиє подвір'я замку, де в найгарячішій битві блискали вже вистріли крізь пітьму і прогнали її, безтямну, куди має дітися, назад до горючого будинку. Тут, коли власне хотіла вибігти задніми дверима, на лихо наскочила купка ворожих стрільців, які, побачивши її, нараз утихли, повішали карабіни через плечі і з огидними жестами повели її з собою. Даремно маркіза, шарпана то туди, то сюди нелюдяною шайкою, серед якої йшла задля неї передирка, кликала на поміч своїх служниць, що, тремтячи, тікали крізь фіртку. Її поволокли на заднє замкове подвір'я, і серед огидного шарпання вона вже мала впасти на землю, коли, прикликаний жіночим вереском, показався російський офіцер і шаленими ударами розігнав собак, ласих на такий рабунок. Маркізі він видався ангелом із неба. Ще остатнього озвірілого насильника, що держав у обіймах її струнку стать, він ударив рукояттю меча в лице, так що сьому кров бризнула з рота і він, хитаючись, подався взад; потім чемно, по-французьки промовивши до дами, подав їй руку і запровадив її, ще безмовну від тих пригод, у друге, ще не захоплене пожежею крило палати, де вона впала в цілковиту нетяму. Тут, коли швидко по тім надбігли її перелякані служниці, він заходився покликати лікаря, надіваючи капелюх, запевнив, що вона швидко прийде до себе, і вернув назад до бою.

В короткім часі укріплення здобуто зовсім, і комендант, що боронився ще лиш тому, що йому не хотіли дати пардону, цофався власне з послабаючими силами до порталу дому, коли з нього вийшов російський офіцер з дуже розпаленим обличчям і кликнув до нього, щоб піддався. Комендант відповів, що він лише ждав сього завізвання, віддав йому свою шпаду і просив дозволу піти до замку і оглянутись за своєю ріднею. Російський офіцер, що судячи по ролі, яку відіграв, бачилось, був одним із провід-

ників штурму, дав йому сей дозвіл в супроводі сторожі; сквапно станув на чолі одного відділу, порішив боротьбу, де вона ще могла бути сумнівною, і обсадив живо всі важніші пункти кріпості. Швидко по тім він вернув на подвір'я, дав наказ зупинити пожежу, що почала скажено ширитися, і сам при тім доказував чудес напруження, коли його наказів не сповнювано з відповідною ревністю. То він з кишкою в руці спинався посеред горючих кроков і звертав водяну струю, куди було треба, то, завдаючи жаху азіатським натурам, порався в арсеналах і викочував бочки з порохом та понабивані бомби. Комендант, увійшовши тим часом до дому, був до крайності збентежений звісткою про нещастя, яке трафилося маркізі. Вона ж, прийшовши вже зовсім до себе без помочі лікаря, як се й заповів був російський офіцер, і на радощах, що бачить усіх своїх у добрі й здоров'ї, та лежачи в ліжку ще лиш тому, аби зацитькати їх надмірну турботу, запевняла його, що більш усього бажає встати і висловити подяку своєму спасителеві. Вона знала вже, що се був граф Ф., підполковник т-ського корпусу стрільців і кавалер ордена заслуги та кількох інших орденів. Вона просила батька, щоб сей якнайусильніше благав його не покидати цитаделі, заким хоч на хвилю не покажеться на замку. Комендант, шануючи чуття своєї дочки, вернув негайно до кріпості і, коли офіцер серед ненастанних військових заряджень вештався сюди й туди і годі було знайти ліпшої нагоди, на валах, де сей власне роздивляв свої недостріляні ряди, передав йому бажання своєї зворушеної дочки. Граф запевнив його, що жде лише хвилі, яку буде міг урвати від своєї служби, щоб зложити їй своє поважання. Бажав іще почути, як мається пані маркіза? Але рапорти кількох офіцерів знов потягли його в воєнну сутолоку.

Коли зазоріло, прибув головний начальник російського війська і оглянув фортецю. Він заявив комендантові свою пошану, пожалкував, що щастя не надгородило краще його відвагу, і, за зложенням слова честі, дав йому волю податися, куди захоче. Комендант висловив йому подяку і підніс, як багато він сьогодні має завдячити росіянам загалом, а особливо молодому графові Ф., підполковникові т-ського корпусу стрільців. Генерал запитав, що сталося; а коли його повідомлено про розбійницький напад на доньку коменданта, виявив крайнє обурення. Він закликав графа Ф. перед себе. Висловивши йому насамперед

коротку похвалу за його власний благородний поступок, при чім графове лице обілляв густий рум'янець, він закінчив, що хоче дати наказ, аби розстріляно негідників, які сплямили царське ім'я; він велів йому сказати, котрі то такі? Граф Ф. відповів, якось плутаючись, що не може подати їх імен, бо при слабім світлі реверберів на замковім подвір'ї йому годі було пізнати їх з лиця. Генерал, який чув уже, що замок стояв тоді в огні, здивувався немало; завважив, що знайомих людей можна вночі пізнати по голосі, і коли сей з заклопотаним лицем здвигнув раменами, велів йому якнайпильніше і найгостріше розслідити сю справу. В тій хвилі доніс хтось, пропхавшися наперед із заднього ряду, що один із злочинців, поранених графом Ф., упав був у коридорі, звідки його комендантові люди затягли до комірки, де він лежить і досі. Генерал велів сторожі привести його, зняти з нього короткий протокол, і цілу шайку, яку сей вийменував числом п'ять хлопа, зараз розстріляти. Коли сього доконано, генерал, лишаючи невеличку залогу, видав наказ загального вимаршу всієї решти війська; офіцери духом розбіглися по всіх корпусах; серед сутолоки та біганини граф приступив до коменданта і пожалкував, що серед таких обставин мусить позаочно переслати пані маркізі свій низенький поклін, і несповна за годину в цілій фортеці росіян нестало.

Сім'я думала, що чей же в будучому знайдеться нагода передати графові якийсь доказ вдячності; та який же її був страх, коли довідалася, що він того самого дня, як рушив із фортеці, знайшов смерть у битві з ворожим військом. Кур'єр, що приніс сю вість до М., бачив на власні очі, як його, смертельно раненого в груди, несли до П., де він — була певна звістка — сконав у тій самій хвилі, коли посильнікн мали зняти його зі своїх рамен. Комендант, що сам побіг був на пошту і розвідував про ближчі обставини сеї події, почув іще, що на полі битви в хвилі, коли його трафила куля, граф крикнув: «Джульєтто! Ся куля мститься за тебе!» — І зараз по тім замкнув уста навіки. Маркіза була в розпуці, що пропустила нагоду впасти йому до ніг. Вона робила собі тяжкі докори, що, коли він, може, зі скромності, як їй здавалось, отягався явитися в замку, вона сама не вийшла до нього; жалувала нещасну свою іменницю, про яку він думав іще в хвилі смерті; силкувалася даремно вивідати місце її побуту, щоб повідомити її про сей нещасний і зворушний випадок;

і минуло кілька місяців, заким і сама здужала забути про нього.

Сім'я мусила тепер забратися з комендантського дому, в якім помістився російський начальник. Міркувано зразу, чи не перенестися до комендантових дібр, до чого маркіза мала велику охоту; та що полковник не любив сільського життя, то сім'я найняла дім у місті і урядилася в ньому на постійне помешкання. І все вернуло до давнього порядку. Маркіза знов узялася до давно перерваного навчання своїх дітей, а в вільних хвилях заглядала до своєї малярської робітні та до книжок, коли нараз, звичайно здорова, як богиня, почула кілька разів напади якоїсь слабості, що цілими тижнями робила її нездібною до товариського життя. Її нудило, світ крутився, робилося млосно, і вона не знала, що думати про сей дивний стан. Одного ранку, коли сім'я сиділа за чаєм, а батько на хвилю вийшов із кімнати, мовила маркіза, прокидаючись із довгої нетями, до своєї матері:

— Коли б якась жінка сказала мені, що має таке почуття, як я тепер, доторкаючись отсеї чарки, то я б у своїй душі подумала, що вона при надії.

Пані Г. сказала, що не розуміє її. Маркіза вияснила ще раз, що власне в отсій хвилі мала таке почуття, як тоді, коли ходила вагітна своєю другою дочкою. Пані Г. мовила, що вона, певно, вродить генія фантазії, і засміялася. «А бодай Морфей,— додала маркіза,— або якийсь сон із його товариства був би його батьком»,— і також обернула се в жарт. Та ось увійшов полковник, розмова перервалася, а що маркізі за кілька день полегшало, то вся та справа пішла в забуття.

Швидко по тім, якраз в пору, коли й надлісничий Г., син коменданта, гостив у домі, вся сім'я зазнала дивовижного страху, почувши, як льокай увійшов до покою і заповів прибуття графа Ф.

— Граф Ф.! — скрикнули батько й дочка нараз; усі оніміли з зачудування. Льокай запевнив, що бачив і чув як слід, і що граф уже стоїть і жде в передпокою. Комендант зараз схопився сам відчиняти йому, і він увійшов, гарний, як молодий бог, хоч трохи блідий на лиці. Коли минула сцена невимовного зачудування, і граф на закиди родичів, що адже ж він небіжчик, запевнив їх, що жиє, звернувся сей з дуже зворушеним лицем до дочки, і його перше питання було, яке її здоров'я? Маркіза запевнила,

що дуже добре і хотіла лише знати, як він вернув до життя? Та він, не попускаючи свого предмета, відповів, що вона не сказала йому правди, на її лиці видно сліди дивної втоми, хіба все омиляє його, або вона таки нездорова й терпить щось. Маркіза, добре настроєна сердечністю, з якою він промовляв, відповіла: ну, так, сю втому, коли хочете, можна вважати слідом хоровитості, що долягала їй перед кількома неділями, та вона не лякається, щоб се мало якісь дальші наслідки. А на се він, спалахнувши радістю, відповів: «І я не лякаюсь!» — і додав, чи хоче вона вийти за нього заміж? Маркіза не знала, що й думати про таке поводження. Вона, вся облита рум'янцем, зирнула на свою матір, а ся, заклопотана,— на сина й батька; тим часом граф, ставши перед маркізою і взявши її за руку, немовби хотів поцілувати її, повторив: чи вона зрозуміла його? Комендант мовив: чи він не ласкав сісти? І чемно, хоч і з трохи поважним виразом, подав йому крісло. Полковниця мовила:

— Направду, ми готові подумати, що ви дух, поки нам не виясните, як ви воскресли з могили, в яку вас зложено в П.?

Граф сів, пустивши руку дами, і відповів, що під таким обставин мусить говорити коротко; смертельно раненого в груди його занесли до П., і там він кілька місяців боровся зі смертю, весь той час пані маркіза була його одинокою думкою, він не може й висловити тої розкоші і того болю, що зливалися в тім образі, нарешті видужавши, він знов вернув до армії, і там він почув страшенний несупокій; кілька разів він хапав за перо, щоб у листі до пана полковника і до пані маркізи дати пільгу своєму серцю; нараз його вислано з депешами до Неаполя; і він не знає, чи відтам не вишлють його далі до Константинополя, а може, навіть доведеться йому їхати до Петербурга; а тим часом йому нема змоги жити довше, не залагодивши одного неминучого домагання своєї душі; і він не міг опертися папорові, щоб при своїм переїзді через М. не зробити деяких кроків для сеї цілі; одним словом, він бажає, щоб його ущасливлено рукою пані маркізи і просить з найбільшою пошаною сердечно та усильно ласкавої відповіді в сьому ділі.

Комендант відповів по довгій паузі, що се предложення, коли воно висловлене серйозно, в чому він не сумнівається, для нього дуже підхлібне. Але при смерті свого

мужа маркіза О., його дочка, зареклася не виходити вдруге заміж. Та що недавно на неї впало супроти нього таке велике зобов'язання, то не було б неможливим, що її постанова через се підлягла би зміні на користь його бажання; та поки що він просить її іменем у нього дозволу якийсь час подумати про се в тиші. Граф запевнив, що ся ласкава заява вправді заспокоює всі його надії, що серед інших обставин вона й зробила б його вповні щасливим; що він відчуває цілу неприличність того, що не вдоволяється нею; та проте непереможні обставини, про які йому неможливо висловитися докладніше, роблять йому пожаданою яснішу відповідь, що коні, які мають везти його до Неаполя, вже запряжені, і він благає з усього серця, коли що-будь в отсьому домі промовляє на його користь — тут він глянув на маркізу — не дати від'їздити йому без ласкавої заяви. Полковник, трохи зачудований таким поводженням, відповів, що вдячність, яку почуває для нього маркіза, певно, управнює його до великих надій, але не аж до таких великих; де ходить о щастя цілого її життя, вона не зважиться поступити без відповідної розсудливості. Було б доконче потрібно, щоб його дочка, заким виявить свою волю, мала щастя познайомитися з ним ближче. Він запрошує його по скінченні своєї службової подорожі повернути до М. і якийсь час побути гостем в їх домі. Як тоді пані маркіза матиме надію бути з ним щасливою, то й його в такім разі, але не швидше, врадує її прихильна відповідь. Граф заявив, палеюючи на лиці, що в часі цілої подорожі він віщував своїм нетерпливим бажанням таку долю; що, одначе, се справляє йому страшенну турботу; що супроти непочесної ролі, яку він мусить грати тепер, ближча знайомість може вийти лише на його користь; що за свою добру славу, коли вже й сю найсумнівнішу з усіх прикмет брати під розвагу, він, здається, може ручити; що одинокий негідний поступок, якого він допустився в своїм житті, невідомий світові, і він уже готовиться направити його; одним словом, що він чоловік чесний і просить приняти запевнення, що се запевнення правдиве.

Комендант відповів, усміхаючися злегка, хоч і без іронії, що він підписує всі ті вислови. Йому ще не доводилося пізнати молодого чоловіка, що в так короткім часі виявив би так багато прегарних прикмет характеру. Він майже певний, що короткий час намислу усунув би нері-

шучість, яка ще проявляється тепер; та заким не обговорить сеї справи з ріднею, як своєю, так і графовою, не може дати ніякої заяви понад ту, що дав. На се заявив граф, що він не має родичів і свобідний. Його вуйко — генерал К., а за його дозвіл він ручить. Додав, що він пан значного маєтку і буде міг зважитися зробити Італію своєю батьківщиною.

Комендант уклонився йому чемно, виявив іще раз свою волю і просив його не говорити про се діло більше аж до закінчення подорожі. Граф, по короткій мовчанці, в якій виявляв признаки найбільшого затурбування, мовив, обертаючись до матері, що робив усе можливе, щоб ухилитися від сеї службової подорожі; що заходи, на які він задля свого зважився у головного коменданта та у генерала К., свого вуйка, були найбільше рішучі, які лише можна було зробити; що, одначе, дехто надіявся тим способом вивести його з меланхолії, яка йому ще лишилася по його слабості; і що тепер ся подорож робить його зовсім нещасливим.

Сім'я не знала, що мала сказати на таку заяву. Граф, потираючи чоло, говорив далі, що якби була деяка надія дійти через се ближче до мети його бажань, то він відложив би свій від'їзд на день або й ще трохи далі, щоб попробувати... При тім поглядав за чергою на коменданта, на маркізу і на матір. Комендант глядів з квасною міною перед себе вниз і не відповів йому нічого. Полковниця мовила:

— Йдіть, йдіть, пане графе, їдьте до Неаполя, а як вернете, то наділіть нас на якийсь час щастям своєї присутності, і все інше якось-то буде.

Граф сидів хвилю і, бачилось, шукав, що йому робити. Потім, устаючи і відсуваючи крісло, мовив, що скоро й сам мусить признати передчасними ті надії, з якими вступив до сього дому, і коли сім'я — чого він не може взяти їй за зле — обстає при ближчім познайомленні, то він відішле свої депеші до головної кватири до З., щоб їх переслали ким іншим, а сам прийме ласкаві запросини і лишиться на кілька тижнів гостем у сьому домі. По тім, держачи крісло в руці і стоячи біля стіни, він іще ждав хвилину і глядів на коменданта. Комендант відповів, що йому було би дуже жаль, якби пристрасть до його дочки, яка, здається, опанувала його, стягла на нього дуже поважні неприємності; та проте йому се знати, що

може чинити, а чого ні, нехай відсилає депеші і займе призначені для нього покої. При тих словах видно було, як граф поблід, з пошаною поцілував матір у руку, вклонився всім іншим і віддалився.

Коли вийшов із покою, не знала сім'я, що й думати про сю появу. Мати казала, що чей же се неможливо, щоб він депеші, з якими їде до Неаполя, схотів відсилати назад до З., тому лише, що йому не вдалося в переїзді через М. по п'ятихвилевій розмові одержати слово від зовсім незнайомої йому дами. Надлісничий сказав, що такий легкодушний поступок був би покараний, не чим меншим, як замкненням у кріпості!

— А до того ще й здеградуванням,— додав комендант.— Та сього нема що боятися,— мовив далі.— Се лише такий страшак при штурмі; він іще надумається, заким відішле депеші назад.

Мати, зрозумівши сю небезпеку, висловила дуже живо своє побоювання, що він таки відішле їх. Його завзята, в одну точку наперта воля, по її думці, видається здібною власне до такого вчинку. Вона якнайусильніше просила надлісничого, щоб зараз пішов за ним і здержав його від такого діла, що грозило нещастям. Надлісничий відповів, що такий крок мав би якраз противний наслідок і скріпив би в ньому надію перемогти при помочі сього воєнного підступу. Маркіза висловила сю саму думку, хоча запевняла, що без сього депеші неминуче будуть відіслані, бо граф радше накличе на себе нещастя, ніж захоче показатися слабим. Усі згодилися на те, що його поводження було дуже незвичайне і що він, здається, привик штурмом здобувати дамські серця, так само, як кріпості.

В тій хвилі побачив комендант графів запряжений повіз перед своїми дверима. Він кликнув усю сім'ю до вікна і запитав покликаного слугу з зачудуванням, чи граф іще в їх домі? Слуга відповів, що він унизу в челядній в товаристві ад'ютанта пише листи і печатає пакети. Комендант, укривши свою тривогу, побіг униз разом з надлісничим і запитав графа, бачачи, що він порається на невідповіднім для сього столі, чи не захоче перейти до своїх покоїв? Чи, може, прикаже чого-будь? Граф відповів, не переставаючи сквапно писати, що дякує красненько і що його діло вже скінчене; печатаючи лист, запитав іще, котра година; і вручивши ад'ютантові весь портфель, побажав йому

щасливої дороги. Комендант, очам своїм не вірячи, мовив, коли ад'ютант виходив із дому:

— Пане графе, коли у вас нема дуже важних причин...

— Невідхильні! — перервав його річ граф, супроводив ад'ютанта до повоза і відчинив йому дверці.

— В такім разі,— мовив далі комендант,— я би бодай депеші...

— Неможливо,— відповів граф, підсаджуючи ад'ютанта на сидження.— Депеші в Неаполі без мене не варті нічого. Я й про се подумав. Гони!

— А листи вашого пана вуйка? — кликнув ад'ютант, вихиляючися з дверець.

— Знайдуть мене,— відповів граф,— у М.

— Гони! — мовив ад'ютант, і повіз рушив.

Тоді запитав граф Ф., обертаючися до коменданта, чи був би ласкав звеліти, щоб йому показано його покій? Збентежений полковник відповів, що сам буде мати честь; гукнув на своїх і на графових слуг, щоб позабирали його пакунки і запровадив його до покоїв, призначених для гостей, де сухо вклонивсь йому і вийшов. Граф переодягся, вийшов із дому, щоб замельдуватися у місцевого губернатора, і не показуючися в домі всю решту дня, вернув туди аж незадовго перед вечерею.

Тим часом сім'я була в незвичайній турботі. Надлісничий оповідав, які рішучі були графові відповіді на деякі вговорювання коменданта; твердив, що його поступування виглядає як зовсім обдуманий крок, і ломив собі голову, яка може бути причина такого на кур'єрських прискореного сватання? Комендант мовив, що він не розуміє тут нічогісінько, і візвав сім'ю, щоб у його присутності про се не було більше мови. Мати щохвиля визирала в вікно, чи він не прийде, не пожалує свого легкодушного вчинку і не направить його. Нарешті, коли стемніло, вона сіла обік маркізи, що дуже пильно працювала при столику і, бачилось, ухилялася від розмови. Вона запитала її півголосом, поки батько ходив там і назад по покою, чи вона розуміє, що буде з того всього? Маркіза відповіла, несміло зиркаючи на коменданта:

— Коли б тато був зробив так, щоб він був поїхав до Неаполя, то все було б добре.

— До Неаполя! — скрикнув комендант, зачувши се.— А що ж, було зараз посилати до священика? Чи мав я його закувати, арештувати і під сторожею вислати до Неаполя?

— Ні,— відповіла маркіза,— але гарячі та усильні персвазії роблять своє.

І знов трохи сердито внурилася в свою роботу. Нарешті під ніч надійшов граф. Усі ждали, лише по перших привітаннях, коли мова зійде на сю справу, щоб сполученими силами наперти на нього, аби, коли ще можна, цофнув назад крок, на який відважився. Та даремно ждали на сю хвилю протягом усієї вечері. Старанно обминаючи все, що могло натякнути на сю справу, граф розмовляв з комендантом про війну, а з надлісничим про полювання. Коли згадав про битву під П., в якій був ранений, звела його мати на історію його хороби і випитувала, як йому велося в тій малій місцині і чи мав там відповідну вигоду? Тоді він розповів деякі дрібниці, цікаві задля його пристрасті до маркізи: як вона раз у раз сиділа коло його ліжка; як у нього в часі гарячки її образ усе мішався з образом лебедя, якого він хлопцем бачив у вуйковім маєтку; що особливо одна згадка зворушила його глибоко, як він раз того лебедя обкидав болотом, а сей лише тихенько пірнув у воду і виринув із неї знов чистий; як вона все плавала на вогняних хвилях, а він кликав: «Тінка», бо так називався той лебідь, але ніяк не міг привабити його до себе, бо його вся радість була плавати та пишно вигинати шию; запевнив, нараз почервонівши, як кров, що любить її без пам'яті, втупив очі в свою тарілку і замовк.

Нарешті прийшлося вставати від стола; а що граф по короткій розмові з матір'ю зараз розкланявся з товариством і пішов до свого покою, то члени його лишилися знов і не знали, що думати. Комендант стояв на тім, що треба лишити діло природному розвоєві. Граф, певно, числив при своєму вчинку на своїх свояків. Інакше се стягло б на нього нечесть і деградацію. Пані Г. запитала дочку, що вона думає про нього? І чи не згодилась би на яку-будь заяву, що запобігла би нещастю? Маркіза відповіла:

— Найлюбіша мамо! Се неможливе. Жаль мені, що мою вдячність виставляють на таку тяжку пробу. Але я рішилася не виходити вдруге заміж і не хочу наражувати свого щастя, та й ще так нерозважно, на друге ризико.

Надлісничий завважив, що коли се її незломна постанова, то й така заява могла б бути хосенною, а воно ж майже неминуче дати йому яку-будь. Полковниця докинула, що коли сей молодий чоловік, що відзначується так многими надзвичайними прикметами, виявив свою

готовість осісти в Італії, то, по її думці, його предложення заслуговує на певне узгляднення, а рішення маркізи вимагає ще розміркування. Надлісничий, усівши біля неї, запитав, як він особисто подобається їй? Маркіза відповіла з деяким заклопотанням: «Подобається і не подобається мені», — і покликалася на почуття інших.

Полковниця мовила:

— Коли він верне з Неаполя, а розвіди, які б ми тим часом могли зібрати про нього, не суперечили б загальному враженню, яке він зробив на тебе, то що відповіла б ти, якби він тоді повторив своє предложення?

— В такім разі,— відповіла маркіза,— коли його бажання справді видаються дуже гарячими, я б ті бажання,— вона запнулася і її очі засяяли блиском при тих словах,— я б сповнила їх задля зобов'язання, яке я винна йому.

Мати, що завсігди бажала другого заміжжя своєї дочки, ледве здужала утаїти свою радість при тій заяві і міркувала, що можна би зробити з сього. Надлісничий мовив, знов неспокійно встаючи з крісла, що коли маркіза допускає якусь можність урадувати його колись своєю рукою, треба зараз, тепер зробити щось, щоб запобігти наслідкам його шаленого вчинку. Мати також притакнула і додала, що остаточно й ризико тут було б не надто велике, бо при так многих прегарних прикметах, які він виявив тої ночі, коли росіяни штурмували фортецю, ледве чи слід побоюватися, щоб і в іншому його поводження не відповідало їм. Маркіза гляділа з виразом найживішої тривоги вниз перед себе.

— Адже ж можна б йому,— мовила далі мати, беручи її за руки,— передати, приміром, заяву, що ти аж до його повороту з Неаполя не захочеш ні за кого іншого вийти заміж.

Маркіза мовила:

— Таку заяву, наймиліша мамо, можу дати йому, та тільки боюся, що вона не заспокоїть його, а нас заплутає.

— Се вже здай на мене! — відповіла мати з найживішою радістю і оглянулася на коменданта.— Лоренцо,— запитала,— а ти як думаєш? — і заходилась устати з крісла. Комендант, що чув усе, стояв при вікні, глядів на вулицю і не сказав нічого. Надлісничий запевнив, що бере на себе скараскатись графа з дому сею нешкідливою заявою.

— Ну, то робіть! Робіть! Робіть! — скрикнув батько, обертаючись.— Мушу вдруге піддатися сьому москалеві.

Тоді мати схопилася з сидження, поцілувала його й дочку, і коли батько всміхнувся на її запопадливість, запитала, як би передати зараз у сій хвилі графові сю заяву? За радою надлісничого постановлено просити його, коли ще не роздягнений, щоб був ласкав на хвилю потрудитися до сім'ї. Граф велів відповісти, що буде мати честь зараз явитися, і ледве льокай вернув із сею заявою, аж і він сам кроками, окриленими радістю, війшов до покою і з найживішим зворушенням кинувся маркізі до ніг. Комендант хотів сказати щось, але він, устаючи, промовив, що знає досить! Поцілував його і матір у руку, обняв брата і просив лише ласкаво допомогти йому в вистаранні повоза для подорожі. Маркіза, хоч зворушена сею сценою, сказала-таки:

— Боюсь, пане графе, щоб ваша палка надія не задалеко...

— Нічого, нічого! — відповів граф.— Коли виві̀ди, які зберете про мене, будуть суперечити тому почуттю, що покликало мене тепер назад до сього покою, то се все так значить, якби не було нічого.

Тоді комендант обняв його якнайсердечніше, надлісничий зараз предложив йому свою власну карету, один стрілець полетів на пошту, щоб за премію замовити кур'єрські коні, і була радість при тім від'їзді, як іще ніколи при повитанню. Граф сказав, що надіється дігнати свої депеші в Б., а звідти рушить до Неаполя навправці, ближчою дорогою, ніж через М.; у Неаполі він зробить усе можливе, щоб спекатись дальшої службової подорожі до Константинополя; а що в крайнім разі він наважився мельдуватися хорим, то запевнив, що коли не спинять його непереможні порешкоди, то він за яких чотири до шість тижнів нехибно буде в М. Тут стрілець повідомив, що повіз запряжений, і все готове до від'їзду. Граф узяв капелюх, станув перед маркізою і взяв її за руку.

— Тепер, Джульєтто,— мовив він,— я потрохи заспокоєний,— і вложив свою руку в її,— хоча моє найгарячіше бажання було ще перед від'їздом узяти шлюб з вами.

— Шлюб! — скрикнули всі члени сім'ї.

— Шлюб,— повторив граф, поцілував маркізу в руку, і коли ся запитала, чи він не божевільний, відповів: — «Прийде такий день, що ви зрозумієте мене!»

Сім'я хотіла розсердитись на нього, але він зараз якнайщиріше попрощався з усіма, просив їх не думати далі про сі слова і від'їхав.

Минуло кілька тижнів, у яких сім'я з дуже неоднаковими почуваннями дожидала кінця сеї дивної пригоди. Комендант одержав від генерала К., вуйка графового, чемне письмо; сам граф писав із Неаполя; розвіди, засягнені про нього, промовляли досить на його користь; одним словом, уважано заручини вже так якби певними, коли хоробливі напади у маркізи повторилися з більшою силою, як уперед. Вона завважила незрозумілу зміну в своїй фігурі. З повною щирістю вона відкрила все своїй матері і сказала, що не знає, як їй думати про свій стан. Мати, яку ті дивні припадки наповнили турботою за здоров'я дочки, зажадала, щоб ся порадилась у лікаря. Маркіза, надіючись перемогти своєю природою, опиралася; ще кілька день, не сповняючи материної поради, вона провела серед найдокучливішого терпіння, поки ті все поновлювані і такі дивовижні почуття не довели її до великої тривоги. Вона веліла покликати лікаря, що тішився довір'ям її батька, просила його — матері власне не було дома — сісти на софі і виявила йому по короткім вступі, жартуючи, яким їй уявляється її стан. Лікар скинув на неї допитливим оком; доконавши докладного огляду, мовчав іще хвилину, а потім з дуже поважним виразом відповів, що пані маркіза зовсім вірно означила свій стан. Коли на питання дами, як він розуміє се, він висловився зовсім виразно і з нетаєною усмішкою додав, що вона зовсім здорова і не потребує лікаря; шарпнула маркіза за дзвінок і, дуже гостро зирнувши на нього збоку, просила його віддалитися. Півголосом, немовби він не варт був того, щоб говорити до нього, вона заявила, муркочучи під носом, що у неї нема охоти заходити з ним у жарти про таку річ. Доктор відповів, ображений, що мусить бажати, щоб вона все була так мало склонна до жартів, як тепер, узяв палицю й капелюх і почав зараз кланятись. Маркіза запевнила, що про сю зневагу повідомить свого батька. Лікар відповів, що своє оречення може заприсягти перед судом, поклонився і хотів іти геть із покою. Маркіза запитала, поки він підіймав ще рукавичку, що випустив був із руки:

— Але відки ж можливість, пане докторе?

Доктор відповів, що се не його річ вияснювати їй остатні причини явищ, поклонився ще раз і пішов.

Маркіза стояла, мов поражена громом. Вона схаменулась і хотіла бігти до батька, але дивна серйозність чоловіка, що нібито зневажив її, знесилювала все її тіло. В найбільшім збентеженні вона кинулась на софу. Сама собі не довіряючи, вона пробігала всі моменти минулого року і вважала себе шаленою, думаючи про останній. Нарешті надійшла її мати, і на турботне питання, чого вона така неспокійна, оповіла їй дочка, що власне виявив їй лікар. Пані Г. назвала його безсоромним і нікчемником і підтримала доччину постанову виявити сю зневагу батькові. Маркіза запевнила, що він говорив се зовсім серйозно і, здається, готов і перед батьком повторити се шалене твердження. Пані Г., немало сполошена, запитала, чи вірить же вона в можливість такого стану?

— Швидше,— відповіла маркіза,— могли б запліднитись могили і в лоні трупів могли б розвиватися новородки!

— Ну, моя люба чудачко,— мовила полковниця, міцно притискаючи її до себе,— в такім разі чим же тобі турбуватися? Коли твоя свідомість чує себе чистою, то як може журити тебе осуд хоч би й цілого лікарського консиліуму? І чи його осуд подиктований помилкою, чи злобою, хіба ж для тебе се не все одно? А все-таки годиться, щоб ми відкрили се батькові.

— О боже! — мовила маркіза з конвульсійним рухом,— як же мені вспокоїтися? Чи ж проти мене не стоїть моє власне внутрішнє, мені аж надто добре знайоме почуття? Чи ж я сама, коли б знала про таке почуття у іншої, не судила би, що се справді так?

— Але ж се страшенне! — зойкнула полковниця.

— Злоба! Помилка,— міркувала далі маркіза.— Які причини може мати сей чоловік, що нам досі видавався шановним, завдавати мені таку злосливу і підлу зневагу? Мені, що ніколи не оскорбила його? Що прийняла його з довір'ям і з почуттям будущої вдячності? До котрої він, як свідчили його перші слова, прибув з чистим і не ложним наміром — допомогти, а не роз'ятрювати болі, лютіші від тих, що я терпіла? І коли б я,— мовила вона далі, тимчасом як мати не зводила з неї очей, — не знаходячи іншого виходу, захотіла вірити в його помилку, то чи се можливе, щоб лікар, навіть середньо дотепний, помилився в такім випадку?

Полковниця відповіла трохи ущипливо: «А все-таки мусило тут бути або одно, або друге».

— Так! — мовила маркіза.— Моя найдорожча мамо,— і при тім з виразом ображеної гідності, спалахнувши всім лицем, поцілувала її в руку,— так воно мусить бути! Хоча обставини такі надзвичайні, що мені вільно сумніватися в тому. Клянусь тобі, коли вже треба запевнення, що моє сумління чисте, як у моїх дітей; навіть твоє, моя ріднєсенька, не може бути чистіше. А проте прошу тебе, вели меші покликати повитуху, щоб я переконалася, що́ в тім правди, і вспокоїлася, будь що буде.

— Повитуху! — скрикнула пані Г. з обуренням.— Чисте сумління і повитуха!

І слова застрягли їй у горлі.

— Повитуху, найдорожча мамочко,— повторила маркіза, опускаючися перед нею на коліна,— і то в сій хвилині, а то мені доведеться одуріти.

— О, дуже радо,— відповіла полковниця,— тільки прошу відбувати злоги не в моїм домі.— І при сьому встала і хотіла вийти з покою. Та маркіза, сунучись за нею з розпростертими руками, впала зовсім на лице і обхопила її коліна.

— Коли бездоганне життя,— скрикнула вона, і біль додав її проречистості,— життя, ведене по вашому взірцю, дає мені право на вашу пошану, коли в вашій груді промовляє за мною бодай материнське почуття хоч дотоди, доки моя вина не буде виказана ясно, як сонце, о, то не покидайте мене в отсих страшенних хвилях!

— Але що ж так занепокоює тебе? — запитала мати.— Чи нічого більше, як лиш оречення лікаря? Нічого більше, як лише твоє внутрішнє чуття?

— Нічого більше, мамочко,— відповіла маркіза і поклала руку на груди.

— Нічого, Джульєтто? — допитувала мати.— Подумай. Провина, хоч і як певимовно боліла би мене, все-таки уйшла б, і я б остаточно мусила вибачити її; та коли б ти, щоб оминути мій материнський докір, могла видумувати казку про переворот у всесвітньому порядку і обтяжати себе богохульними клятьбами, щоб нав'язати її моєму серцю, ах, надто склонному вірити тобі, то се було б огидно; я ніколи не мала би вже серця до тебе.

— Щоб царство спасенія колись так відкрилося мені, як моя душа відкрита перед вами! — скрикнула маркіза.— Я не затаїла перед вами нічого, моя мамо.

Сі слова, вимовлені з натиском, зворушили матір до глибини душі.

— О боже,— скрикнула вона,— моя любесенька дитино! Як мені жаль тебе!

І підняла, і поцілувала, і притиснула її до своїх грудей.

— І чого на світочку божім ти боїшся? Ходи, ти дуже хора.

Хотіла завести її до ліжка. Але маркіза, в якої часто пускалися сльози, запевняла, що вона дуже здорова і що їй не хибує нічого, окрім того дивовижного і незрозумілого стану.

— Стану? — скрикнула мати знов.— Що за стану? Коли твоя пам'ять про минуле така певна, то що за боже-вільний переляк проймає тебе? І чи ж внутрішнє почуття, яке прецінь озивається лиш неясно, не може помилятися?

— Ні, ні,— мовила маркіза,— воно не помиляється! І коли зволите покликати повитуху, то почуєте, що та страшенна, для мене убійча річ — таки правдива.

— Ходи, моя любенька донечко,— мовила пані Г., що почала справді лякатися за її глузди.— Ходи, послухай мене і ляж у ліжко. І що властиво сказав тобі лікар? Як палає твоє личко? Як ти трясешся всім тілом! Ну, як же то було, що сказав тобі лікар?

І при сьому вона потягла з собою маркізу, починаючи вже недовіряти цілій тій сцені. Маркіза мовила:

— Люба! Сердешна! — і всміхалася заплаканими очима.— Я зовсім при пам'яті. Лікар сказав мені, що я при надії. Веліть покликати повитуху, і коли вона скаже, що се неправда, я заспокоюся знов.

— Добре, добре,— відповіла полковниця, скриваючи свою тривогу.— Зараз пішлю по неї; вона зараз буде тут, коли конче хочеш, щоб висміяла тебе, і скаже тобі, що ти сновида і несповна розуму.

І при сьому потягла за дзвінок і післала негайно когось із служби, щоб покликав акушерку.

Маркіза лежала, неспокійно хвилючи грудьми в обіймах своєї матері, коли прийшла та бабуся, і полковниця виявила їй, на який дивоглядний привид хора її дочка. Пані маркіза клянеться, що поводилася чесно, а проте отуманена якимось незрозумілим почуттям, уважає конче потрібним, щоб тямуча жінка переконалася про її стан. Повитуха, переконуючися про нього, говорила про молоду кров і про хитрощі світу, а коли скінчила своє діло, до-

дала, що такі випадки вже їй траплялися; молоді вдови, що приходять у таке положення, всі впевняють, що жили на безлюдних островах; поки що вона заспокоює паню маркізу і надіється, що веселий корсар, який ніччю прибив до берега, чей таки віднайдеться.

При тих словах маркіза зомліла. Полковниця, не можучи перемогти свого материнського почуття, кинулась при помочі акушерки відтирати її. Але коли вона прокинулася, перемогло обурення.

— Джульєтто! — скрикнула мати з невимовним болем.— Зараз відкрий мені все і назви батька!

І ще, бачилось, готова була до поєднання. Та коли маркіза сказала, що вдуріє, то мати, встаючи з софи, мовила:

— Іди, йди! Ти нікчемниця! Будь проклята година, коли я вродила тебе!

І вийшла з покою.

Маркіза, якій знов потемніло в очах, притягла повитуху до себе і поклала, сильно тремтячи, її голову собі на груди. Зламаним голосом запитала її, якими дорогами ходить природа? І чи можливе несвідоме зачаття? Повитуха всміхнулася, розв'язала на ній хусточку і сказала, що у пані маркізи, мабуть, не заходить такий випадок. Ні, ні, відповіла маркіза, вона зачала свідомо, але рада би так загалом знати, чи така поява трапляється в царстві природи? Повитуха відповіла, що крім пресвятої діви се ще не трапилось ані одній жінці на землі. Маркіза тряслася чимраз дужче. Їй здавалося, що вона в тій хвилі зляже, і просила акушерку, притискаючи її до себе з судорожним переляком, щоб не покидала її. Повитуха заспокоїла її. Запевнила, що до злогів іще досить далеко, подала їй способи, як у таких випадках можна берегтися людського поговору, і додала, що все ще буде добре. Та що ті потішання для нещасливої дами були зовсім немов шпигання ножем у груди, то вона перемогла себе, сказала, що їй ліпше, і просила свою порадницю, щоб віддалилася.

Ледве акушерка вийшла з покою, коли їй доручено лист від матері, яка висловилася так, що «пан Г. бажає при таких обставинах, щоб вона забралася з його дому; посилає їй при тім папери, що належать до її маєтку, і надіється, що бог ощадить йому горя бачити її ще раз». Лист був мокрий від сліз, а в куточку було замазане слово: диктований. Маркізі біль бризнув із очей. Гірко плачучи

над помилкою своїх родичів і над несправедливістю, якої допускаються ті чесні люди, вона пішла до покоїв своєї матері. Сказано, що вона у батька; вона хитаючись пішла до батькових покоїв. Заставши двері замкнені, вона впала коло дверей, ридаючи й голосно кличучи всіх святих на свідків своєї невинності. Пролежала так уже кілька мінут, коли з покою вийшов надлісничий і з запаленілим лицем мовив до неї, що чей же чула, що комендант не хоче бачити її. Маркіза, сильно хлипаючи, скликнула: «Мій любенький брате!» Втиснулася до покою і кликнула: «Найміліший таточку!» — і простягла до нього руки. На її вид комендант обернувся до неї плечима і побіг до своєї спальні. Коли вона бігла за ним, крикнув їй: «Геть!» — і хотів затріснути двері, та коли вона, ридаючи та благаючи, не давала замкнути їх, він нараз попустив, і коли маркіза війшла до нього, побіг до затильної стіни. Вона кинулась йому, оберненому до неї плечима, власне до ніг і, дрижачи, обхопила його коліна, коли пістолет, який він ухопив, саме в хвилі, коли він зривав його зо стіни, випалив і вистріл з лускотом бухнув до стелі.

— Пане мого життя! — скрикнула маркіза, поблідла, як труп, устала на ноги і вийшла геть із його покоїв. Уходячи до своїх кімнат, веліла зараз запрягати і, смертельно знесилена, сіла на кріслі та почала сквапливо одягати своїх дітей і веліла пакувати свої речі. Власне держала найменше на колінах і обвивала його хусткою, щоб негайно, скоро все буде готове до від'їзду, сідати до повозу коли війшов надлісничий і на розказ коменданта зажадав від неї, щоб дітей лишила тут.

— Моїх дітей? — запитала вона і встала.— Скажи своєму нелюдяному батькові, що може прийти й застрілити мене, але не зможе видерти мені моїх дітей.

І узброєна всіма гордощами невинності, взяла дітей, а що брат не важився спиняти її, занесла їх до повоза і від'їхала.

В тім гарнім висилку, пізнавши себе саму, вона раптом немов власною рукою піднесла себе з тої безодні, в яку зіпхнула її доля. Тривога, що шарпала її груди, улягласа, скоро виїхала в чисте поле; вона часто цілувала дітей, сю свою любу добичу, і з великим задоволенням думала про те, яку побіду віднесла над своїм братом, силою свого безневинного сумління. Її розум, сильний настілько, що не розбився в її дивнім положенні, тепер піддався зо-

всім великому, святому та невиясненому устроєві світу. Вона зрозуміла неможливість переконати свою сім'ю про свою невинність, зрозуміла, що мусить вибити собі се з голови, коли не хоче пропасти, і ледве минуло кілька днів по її приїзді до В., а вже її біль доразу уступив місце геройській постанові — узброїтись гордістю против нападів світу. Вона постановила замкнутися зовсім у власне нутро, з виключною пильністю занятися вихованням своїх обох дітей і плекати з повною матірньою любов'ю дарунок, який бог пошле їй у третьому. Вона заходилась, щоб по кількох тижнях, скоро перебуде злоги, занятися поправою свого гарного, через її довгу неприсутність трохи занедбаного двору; сиділа в альтані і, гаптуючи малесенькі шапочки та пантішки на дрібні ноженята, обдумувала, як би то їй вигідно устроїти покої, який би найвідповідніше заповнити книгами, а в якім поставити шталюгу. І ще не минув час, коли граф Ф. мав вернути з Неаполя, а вона вже зовсім освоїлася з думкою про вічно самітне, монастирське життя. Придверник одержав наказ не впускати нікогісінько до дому. Лиш одна думка була їй нестерпною, що молоде єство, яке вона почала в найбільшій невинності й чистоті і якого початок власне тим, що був таємний, видавався також більше божеським, ніж інших людей, мало явитися в людській суспільності обтяжене ганебним п'ятном. Їй прийшов у голову дивоглядний спосіб відкрити батька, спосіб, від якого, коли вперве надумала його, аж шиття випало їй із рук зо страху. Цілими ночами, проводженими в неспокійній безсонниці, вона на всі боки обертала та обзирала ту думку, щоб привикнути до її вдачі, що ранила її найглибше почування. Вона все ще отягалася входити в які-будь зносини з чоловіком, що так ошукав її, догадуючись дуже справедливо, що він безповоротно мусить належати до шумовин свого роду, міг походити лиш із найглибшого та найбруднішого багна людського. Та коли почуття власної самостійності у неї проривалося чимраз живіше, і вона міркувала, що клейнот нічого не тратить на вартості, чи його оправа така чи сяка, то одного ранку, коли молоде життя в її лоні знов затріпоталося, вона таки насмілилась і дала в м-ських газетах надрукувати те завізвання, яке ви читали на початку сього оповідання.

Граф Ф., якого невідхильні діла задержали в Неаполі, написав уже другий лист до маркізи з візванням, щоб,

невважаючи ні на які можливі посторонні обставини, була вірна своїй, мовчки йому даній обіцянці. Скоро йому пощастило спекатися дальшої службової подорожі до Константинополя і інші відносини позволили, він зараз вирушив із Неаполя, і справді, лиш кілька день по визначенім уперед реченці прибув до М. Комендант приняв його з заклопотаним лицем, сказав, що конечне діло змушує його вийти з дому і просив надлісничого, щоб тим часом забавляв його. Надлісничий запросив його до свого покою і по короткім привітанні запитав його, чи знає, що трапилося в часі його неприсутності в домі коменданта. Граф поблід на хвилю і відповів: «Ні». Тоді надлісничий повідомив його про ганьбу, яку нанесла маркіза цілій сім'ї, і розповів йому все, що вже знають наші читачі. Граф ударив себе долонею по чолі.

— Чому роблено мені стілько перешкод! — скрикнув, він, сам себе забуваючи.— Коли б ми були взяли шлюб, то не було б нам сорому ані всього того лиха!

Надлісничий витріщився на нього і запитав, чи він настілько шалений, що ще бажає шлюбу з сею негідницею? Граф відповів, що вона варта більше, як увесь світ, який так гордує нею; що він вповні вірить її запевненню про її невинність і що ще сьогодні поспішить до В. і повторить їй свсе предложення. І він зараз ухопив капелюх, поклонився надлісничому, який уважив його зовсім позбавленим глуздів, і пішов.

Він сів на коня і погнав до В. Коли зліз із нього край брами і хотів війти на подвір'я, сказав йому придверник, що пані маркіза не приймає ані живої душі. Граф запитав, чи сей наказ, виданий для чужих, доторкає також приятеля дому; на се той відповів, що не знає про жаден виємок, і зараз по тім додав якось двозначно: чи він може граф Ф.? Граф, окинувши його допитливим зором, відповів: «Ні»,— і додав, обернений до свого слуги, але так, що й тамтой міг се чути, що при таких обставинах йому доведеться заночувати в гостиниці і писемно дати про себе знати пані маркізі. Та скоро лише скрився з очей придверника, скрутив за наріжник і пішов попід мур просторого саду, що розкинувся за домом. Крізь фіртку, яку застав отворену, війшов до саду, пройшов по його стежках і власне хотів війти по задній терасі до дому, коли в альтані, положеній обік, побачив маркізу в її любій і таємничій подобі при маленькім столику пильно заняту пра-

цею. Він наблизився до неї так, що вона не могла побачити його швидше, поки не станув у вході альтани, три малі кроки від її ніг.

— Граф Ф.! — мовила маркіза, піднявши очі, і рум'янець несподіванки обілляв її лице.

Граф усміхнувся, стояв іще хвилю, не рушаючися, в дверях, потім сів обік неї з такою скромною нахабністю, що вона не потребувала полошитися; і заким вона ще зміркувала, що їй робити в тім незвичайнім положенні, лагідно обняв рукою її любий стан.

— Відки, пане графе? Чи се можливо?— запитала маркіза і несміло гляділа на землю перед себе.

Граф сказав: «Із М. — і легесенько притулив її до себе,— крізь задню фіртку, яку, власне, я застав відчинену. Я надіявся одержати ваше пробачення і війшов».

— Чи ж в М. не сказано вам..? — запитала вона і ще не ворухнулася в його обіймах.

— Усе, люба моя,— відповів граф.— Але зовсім переконаний про вашу невинність...

— Як! — скрикнула маркіза, встала і випручалася від нього.— І ви приходите, не вважаючи на се?

— Наперекір світові,— мовив він, задержуючи її,— наперекір вашій сім'ї і навіть наперекір отсій любій появі! — І при тім витиснув м'який поцілуй на її груді.

— Геть! — скрикнула маркіза.

— Такий певний, Джульєтто,— мовив він,— як коли б я був всевідучий, як коли б моя душа жила в твоїй груді.

— Пустіть мене! — скрикнула маркіза.

— Я прийшов,— мовив він і не пускав її,— повторити своє предложення, і з ваших рук, коли захочете вислухати мене, прийняти долю блаженних.

— Пустіть мене! Зараз! — кричала маркіза.— Наказую вам! — і силою вирвалася з його рук і втекла.

— Люба! Прекрасна! — шептав він, устаючи знов і йдучи за нею.

— Чуєте? — крикнула маркіза, відвернулася і тікала від нього.

— Лиш одно таємно вишептане слівце! — мовив граф і швидко вхопив її гладку руку, що тут же висмикнулась йому.

— Нічого не хочу чути! — відповіла маркіза, пхнула його сильно в груди, вибігла на терасу і щезла.

Він вибіг уже до половини рампи, щоби будь-що-будь добутися у неї вислухання, коли двері перед ним затріснено і ретязі зо стуком, з безтямним поквапом закалатали перед його кроками. Якусь хвилю, не знаючи, що чинити при таких обставинах, він стояв і надумувався, чи не влізти отвореним боковим вікном і чи не йти до своєї мети, доки не осягне її; та хоч і як важко з усяких оглядів було йому вертати, сим разом, здавалось, вимагала сього конечність, і лютий на себе, що випустив її з рук, він поплентався вниз по рампі, щоб віднайти свої коні. Він почував, що проба об'яснити діло на її грудях, розбилася назавсігди, і їхав ступом назад до М., міркуючи про лист, який тепер доведеться йому писати.

Вечором, коли в препоганім гуморі опинився при столі в однім публічнім локалі, застав там надлісничого, який зараз же запитав його, чи йому пощастило з освідчинами в В.? Граф відповів коротко: «Ні» і вже готов був заткати йому рота якимось прикрим словом; але, щоб не вхибити чемності, додав по хвилі, що надумався обернутись до неї листовно і швидко впорається з сим. Надлісничий сказав, що з жалем бачить, як пристрасть до маркізи позбавляє його розсудку. Тим часом він мусить упевнити його, що вона вже намірилася зробити інший вибір; подзвонив за найновішими газетами і подав йому номер, де було надруковане її завізвання до батька її дитини. Граф пробіг очима писання, і кров ударила йому до голови. В його душі мішалися найрізніші чуття. Надлісничий запитав, чи, по його думці, знайдеться та людина, якої шукає маркіза?

— Без сумніву! — відповів граф, усією душею приникаючи до паперу й жадібно впиваючися його змістом. Потім зложив газету, на хвилю приступив до вікна і сказав:

— Тепер усе добре! Тепер знаю, що мені робити!

І обернувся, запитав іще чемно надлісничого, чи швидко знов із ним побачиться, поклонився йому і пішов, зовсім поєднаний зі своєю долею.

Тим часом у домі коменданта вийшли дуже прикрі сцени. Полковниця була до крайності огірчена брутальною жорстокістю мужа і слабістю, з якою сама дала йому опанувати себе при тиранськім відіпхненню доньки. Коли в комендантовій спальні гукнув вистріл і дочка вискочила відтам, полковниця зомліла, а коли швидко по тім отямилася, комендант у хвилі її пробудження не сказав

нічого, як лиш те, що жалує, що вона задарма набралася сього страху, і кинув на стіл вистрілений пістолет. Потім, коли зайшла мова про відібрання дітей, вона зважилася несміло заявити, що на се ми не маємо права; голосом, слабим та зворушеним наслідком недавнього зомління, вона просила оминати бурхливі сцени в домі, але комендант не відповів нічого більше, лиш обернувся до надлісничого, пінячись з лютості:

— Іди й приведи їх мені!

Коли надійшов другий лист графа Ф., звелів комендант відіслати його до В. до маркізи, а вона, як довідалися потім від післанця, положила його набік і сказала: «Добре».

Полковниця, якій у цілій тій події було так багато неясного, а особливо склонність маркізи пошлюбити якогось нового і зовсім їй байдужого чоловіка, силкувалася надарма звести розмову на сю обставину. Комендант просив завсігди тоном, дуже подібним до наказу, аби мовчала; одного разу при такій нагоді, здіймаючи портрет маркізи, що ще висів на стіні, запевнив, що рад би зовсім вимазати її зі своєї пам'яті, і додав, що в нього нема дочки.

Та ось появилася в газетах дивовижна маркізина відозва. Полковниця, порушена сим до живого, пішла з газетою, яку одержала від коменданта, до його покою, де застала його за роботою при столі, і запитала, що, в бога милого, він думає про се? Комендант відповів, не перестаючи писати:

— О, вона невинна!

— Як! —скрикнула пані Г. з безмежним зачудуванням.— Невинн...?

— Се їй у сні трапилося,— мовив комендант, не відводячи голови.

— В сні! — мовила пані Г.— І така нечувана подія...

— Дуріпа! — буркнув комендант, поскладав папери на купу і пішов геть.

Слідуючого дня прочитала полковниця, коли всі сиділи за сніданням, в одній газеті, що, власне, прийшла ще зовсім вогка з праси, ось яку відповідь:

«Коли пані маркіза О. зволить д[ня] 3-го... о год[ині] 11-тій зрана явитися в домі пана Г., свого батька, то той, кого вона шукає, кинеться там їй до ніг».

Полковниці не стало духу в грудях, заким іще дійшла до половини сього нечуваного повідомлення; вона очима

перебігла до кінця і подала газету комендантові. Полковник прочитав оголошення тричі, немовби не вірив своїм очам.

— Ну, скажи мені, бога ради, Лоренцо,— скрикнула полковниця,— що думаєш про се?

— О нікчемниця! — відповів комендант і встав із місця.— О прехитра лицемірка! Вдесятеро безсоромність суки і вдесятеро хитрість лисиці докупи, то ще замало на неї! І така постава! І такі очі! У херувима нема щиріщих! — І він заридав і не міг успокоїтися.

— Але коли се хитрість,— запитала полковниця,— то що, ради бога, може вона мати на меті?

— Що має на меті? Своє нікчемне ошуканство, вона хоче його силою довести до пуття,— відповів полковник.— Уже вони напам'ять вивчили байку, яку нам тут д[ня] 3-го о 11-тій зрана надумали втелющити, вона й він. «Моя люба донечко,— маю я сказати,— я сього не знав, і хто міг подумати таке, вибачай мені, прийми моє благословенство і будь знов добра». Але кулька в лоб тому, хто д[ня] 3-го рано переступить мій поріг. А може, ліпше буде звеліти слугам випроторити його з дому.

Пані Г., ще раз прочитавши газету, сказала, що коли з двох незрозумілих речей має няти віри одній, то радше повірить в якусь нечувану гру припадку, ніж у таку підлоту своєї досі так доброї й чесної доньки. Та заким іще скінчила, скрикнув комендант:

— Зроби мені ласку і замовчи! — І додав, виходячи з покою: — Мені остогидло слухати про се.

Кілька день по тім одержав комендант з огляду на се газетне оголошення лист від маркізи, в якому вона, знаючи, що їй відмовлять ласки явитися в його домі, з пошаною і чутливо просила вислати ласкаво до неї до В. того, хто д[ня] 3-го зранку прибуде до нього. Полковниця була, власне, при тім, як комендант одержав сей лист, а спостерігши виразно по його лиці, що він був збитий з пантелику — бо коли се було ошуканство, то який мотив мав він тепер підсунути їй, скоро вона, бачилось, зовсім не має претензії до його пробачення? — осмілена сим, висловила план, що вже давно носила в своїй груді, битій сумнівами. І поки ще полковник з тупоумним видом глядів на папір, вона сказала, що їй прийшло щось на думку. Чи позволив би він їй на день-два виїхати до В.? Коли маркіза справді знає вже того, хто через газети відповідає

їй як незнайомий, вона зуміє ввести її в таке положення, що ся мусить зрадити своє серце, хоч би була найхитрішою зрадницею. Комендант, роздираючи нараз сильним рухом доччин лист, відповів, що їй відомо, що він з нею не хоче мати ніякого діла і забороняє їй входити з нею в яке-будь порозуміння. Він запечатав подерті шматочки, заадресував до маркізи і віддав післанцеві як відповідь. Полковниця, огірчена в душі сею завзятою впертістю, що нівечила всяку можність вияснення, постановила виконати свій план хоч би й проти його волі. Взяла одного з комендантових стрільців і зараз слідуючого ранку, коли її муж лежав іще в ліжку, поїхала з ним до В.

Коли прибула до вілли, сказав їй придверник, що до пані маркізи не допускає нікого. Пані Г. відповіла, що знає про се заряджения, але проте нехай лише він іде і завідомить її про приїзд полковниці Г. На се той відповів, що се ні на що не здасться, бо пані маркіза не говорить ні з ким на світі. Пані Г. відповіла, що з нею, певно, буде говорити, бо вона її мати, і нехай лише він не отягається і йде сповнити, що йому велять. Та ледве ще придверник війшов до дому для сеї, як думав, таки даремної проби, коли побачив, як маркіза вибігла з дому, поспішила до брами і впала на коліна перед повозом полковниці. Пані Г. за підмогою свого стрільця вийшла з повоза і не без деякого зворушення підняла маркізу. Маркіза, переможена чуттями, похилилася низько до її руки і, рясно проливаючи сльози, повела її з пошаною до покоїв свого дому.

— Моя найдорожча мамо,— мовила, посадивши її на софі, а сама ще стояла перед нею та обтирала собі очі,— що се за щасливий випадок, якому завдячу вашу неоціненну появу?

Пані Г. сказала, ніжно обіймаючи дочку, що хотіла їй лише сказати, що приходить просити в неї пробачення за жорстокість, з якою її випхнено з батьківського дому.

— Пробачення! — перервала її річ маркіза і хотіла цілувати її руки. Але ся, не допускаючи сих поцілунків, мовила далі:

— Бо не лише надрукована в остатніх газетах відповідь на звісне оголошення насунула мені й батькові переконання про твою невинність; мушу ще надто виявити тобі, що він сам уже, на наше велике і радісне зачудування, вчора показався в нашім домі.

— Хто показався? — запитала маркіза і сіла обік матері.— Який він показався? — і ожиданка напружила кожну її рисочку.

— Він,— відповіла пані Г., — автор тої відповіді, він сам особисто, до кого була звернена твоя відозва.

— Ну отже, — мовила маркіза зі спокійно хвилюючими грудьми, — хто ж се? — І ще раз. — Хто ж се?

— Се,— відповіла пані Г.,— я хотіла би, щоб ти відгадала се. Бо подумай собі: вчора, коли ми сидимо при чаю і якраз читаємо сю чудну газету, до покою впадає чоловік, знайомий нам дуже докладно, з виразом розпуки, і кидається до ніг твоєму батькові, а зараз по тім і мені. Ми, не знаючи, що думати про се, взиваємо його, щоб говорив. Тоді він мовить: що сумління не дає йому спокою, що він той огидник, який ошукав панну маркізу і мусить знати, як судимо про його злочин, а коли має впасти на нього помста, то він сам прийшов піддатись їй.

— Але хто? Хто? Хто? — мовила маркіза.

— Як сказано,— говорила далі пані Г.,— молодий, зрештою, добре вихований чоловік, по якім ми ніколи б не надіялися такої підлоти. Та ти не лякайся, моя доню, коли довідаєшся, що він з низького стану і зовсім позбавлений вимогів, яких би в усякім разі треба жадати від твого мужа.

— Все одно, моя наймиліша мамо,— мовила маркіза,— зовсім негідним він не може бути, коли вперед кинувся вам до ніг, ніж мені. Але хто се? Хто? Скажіть мені лише, хто?

— Ну, отож,— відповіла мати,— се стрілець Леопардо, якого батько виписав із Тиролю, і якого я, як ти бачила, вже привезла з собою, щоби представити його тобі як жениха.

— Леопардо! Стрілець! — скрикнула маркіза і з виразом розпуки притиснула руку до чола.

— Чого злякалася? — запитала полковниця.— Маєш причини сумніватися?

— Як? Де? Коли? — запитала маркіза змішана.

— Се,— відповіла ся,— він хоче виявити лише тобі. Говорить, що сором і любов чинять йому неможливим об'яснити се кому іншому, крім тебе. Та коли хочеш, то отворимо передпокій, де він з биттям серця дожидає закінчення; і поки я віддалюся, попробуй видобути з нього його тайну.

— Боже, батьку мій! — скрикнула маркіза.— Раз у південну спеку я була заснула, а коли прокинулася, бачила, як він віддалявся.

І при сьому своїми дрібними руками затулила своє лице, облите краскою сорому.

При тих словах мати кинулася перед нею на коліна.

— О моя доню! — крикнула вона.— О ти сердешна! — і обняла її руками.— І я підлячка! — і укрила своє лице на її поділку.

Маркіза запитала, стривожена:

— Що вам, моя мамо?

— Адже ж знай,— мовила ся,— о ти, чистіша від ангелів, що в усім тім, що я тобі говорила, нема нічогісінько правди, що моя зіпсована душа не могла вірити в таку невинність, якою ти осяяна, і що мені треба було аж сеї огидної хитрості, щоб переконатися про се.

— Моя найдорожча мамо! — скрикнула маркіза і, повна радісного зворушення, похилилася над нею і хотіла піднести її. Але ся відповіла:

— Ні, швидше не встану від твоїх ніг, доки мені не скажеш, чи можеш пробачити мені низькість мого поводження, ти прекрасна, надземна!

— Я вам — пробачити, моя мамо! Встаньте! — скрикнула маркіза.— Заклинаю вас!

— Чуєш,— мовила пані Г.,— хочу знати, чи можеш іще любити і так щиро поважати мене, як досі?

— Моя обожана мамочко! — скрикнула маркіза і й собі ж упала на коліна перед нею.— Пошана і любов ніколи не уступали з мого серця. Хто ж міг довіряти мені серед таких нечуваних обставин? Яка я щаслива, що ви переконалися про мою бездоганність!

— Тепер, моя найлюбіша дитино,— мовила пані Г., встаючи при помочі дочки,— буду носити тебе на руках. У мене відбудеш злоги, навіть якби я мала від тебе ждати молодого князенка, то й тоді б я не заходилась коло тебе ніжніше та достойніше. Доки живу, не пущу тебе від свого боку. Всьому світу наперекір: не хочу ніякої честі понад твою ганьбу, коли тільки ти будеш добра зо мною і не будеш тямити тої безсердечності, з якою я відіпхнула тебе.

Маркіза силкувалася потішити її пестощами та безконечними заклинаннями, та прийшов вечір і продзвонила північ, заким їй се вдалося. Другого дня, коли трохи

уляглося зворушення старої дами, що вночі кинуло її було в гарячку, поїхали мати й дочка, і внучата, мов у тріумфі, назад до М. В дорозі вони були дуже веселі, жартували зі стрільця Леопарда, що сидів спереду на козлі, і мати сказала до маркізи, що завважує, як вона червоніється, коли лише гляне на його широкі плечі. Маркіза відповіла рухом, у якому було наполовину зітхання, а наполовину усмішки: хто знає, хто нарешті д[ня] 3-го о 11-тій зрана явиться у нас! Та чим більше наближалися до М., тим поважніший робився їх настрій в ожиданні рішучих поява, що ще були перед ними. Пані Г., не зраджуючися зі своїми планами, завела дочку, коли висіли перед домом, знов до її давніх покоїв, мовила, щоб розгостилася, а вона зараз верне до неї, і майнула геть. По годині прийшла зовсім розгарячена на лиці.

— Ні, такий Фома! — мовила з таємною радістю в душі.— Такий невірний Фома! Цілісіньку биту годину треба було переконувати його! Але тепер сидить і плаче.

— Хто? — запитала маркіза.

— Він,— відповіла мати.— Хто ж би, як не той, що має до того найбільше причини?

— Чей же не тато? — скрикнула маркіза.

— Як дитина,— відповіла мати.— Аж мене сміхом заносило, якби я й сама не була мусила втирати собі сльози з очей, вийшовши за двері.

— І се задля мене? — запитала маркіза і схопилася з місця.— І я мала би тут...

— Ані з місця! — мовила пані Г.— Пощо він диктував мені такий лист? Сюди прийде до тебе, коли хоче бачити мене, доки жию.

— Моя найдорожча мамочко! — благала маркіза.

— І не проси! — перебила їй полковниця.— Чого він хапався за пістолет?

— Але ж заклинаю вас!..

— Не смій! — відповіла пані Г. і силою посадила дочку знов на крісло.—І коли ще сьогодні перед вечором не прийде, то я завтра з тобою їду далі.

Маркіза назвала таке поступування жорстоким і несправедливим. Та мати відповіла:

— Заспокойся! — бо, власне, чула, як щось, хлипаючи, наближалося здалека.— Він уже йде!

— Де? — запитала маркіза і почала прислухатися.— Тут хтось під дверми; се сильне...

— Егеж,— відповіла пані Г.— Він хоче, щоб ми відчинили йому двері.

— Пустіть мене! — скрикнула маркіза і зірвалася з крісла.

— Ні, коли мене любиш, Джульєтто,— мовила полковниця,— то сиди!

І в тій хвилі війшов комендант, притуляючи собі хустку до очей. Мати заступила свою дочку, обернена до нього плечима.

— Мій найдорожчий таточку! — скрикнула маркіза і простягла руки до нього.

— Ані з місця! — мовила пані Г.— Чуєш?

Комендант стояв у покою і плакав.

— Нехай перепросить тебе,— мовила далі пані Г.— Пощо такий запальчивий! І пощо такий упертий! Я люблю його, але люблю й тебе; шаную його, але шаную й тебе. А коли прийде до вибору, то ти ліпша від нього, і я лишуся з тобою.

Комендант зігнувся в дугу і ревів, аж стіни лунали.

— Але ж боже мій! — скрикнула маркіза, подалась назад перед матір'ю і вийняла хусточку, щоб і собі ж дати попуск сльозам. Пані Г. мовила:

— Він не може лише прийти до слова! — і відступила набік. Тоді маркіза встала, обняла коменданта і просила його, щоб заспокоївся. А сама плакала ревними сльозами. Запитала його, чи не схоче сісти? Хотіла посадити його на крісло, та він не відповідав нічого; не рушався з місця, і не сідав, і лише стояв, похиливши лице глибоко до землі, і плакав. Маркіза мовила, випростовуючи його, наполовину обернена до матері, що він готов захорувати; і в самої матері, бачилось, почало не ставати стійкості, коли він не переставав ридати зовсім конвульсійно. Та коли комендант, нарешті, при повторних просьбах дочки сів, а вона серед безконечних пестощів упала йому до ніг, то мати промовила знов, сказала, що так йому треба, тепер він, певно, порозумнішає, і віддалилася з покою, лишаючи їх самих.

Скоро вийшла, обтерла й собі ж сльози і подумала, чи не може таки зашкодити йому сильне зворушення, в яке ввела його, і чи не було б й порадно покликати лікаря? На вечерю наварила йому всячини, що лише могла знайти в кухні придатного для покріплення й заспокоєння, приготовила і нагріла йому постелю, а коли він усе ще не виходив, а до столу було вже накрито, то вона на пальцях

підійшла до маркізиного покою, щоб почути, що там діється? Легесенько притуливши вухо до дверей і надслухуючи, почула тихий шепіт, що, здавалось, ішов із уст маркізи; і, як побачила крізь дірку від ключа, вона сиділа в коменданта на колінах, чого сей, зрештою, не позволяв ніколи в житті. Аж тоді вона отворила двері і побачила — і серце заграло у неї з радості: дочка лежала тихо, з відкинутою взад головою і з щільно зажмуреними очима, в батькових обіймах, а сей, сидячи в фотелі, покривав її уста, мов закоханий, довгими палкими, жадібними поцілуями, а його великі очі перлилися блискучими слізьми. Дочка не говорила нічого, він не говорив нічого; нахиливши лице над нею, як над своєю першою коханкою, він сидів і затулював їй уста і цілував її. Мати почула себе, мов блаженною; неспостережена, стоячи за його кріслом, вона отягалася перервати розкіш небесного поєднання, що знов завитало в її дім. Нарешті наблизилася до батька і, нахиляючися з-за крісла, глянула на нього збоку, якраз коли він знов пальцями й устами в невимовній розкоші порався коло уст своєї дочки. Комендант при її виді знов уже похилив зовсім наморщене лице і хотів сказати щось, та вона скрикнула: «О, що ж се за личко!» — та собі ж поцілувала його до порядку і зробила жартами кінець тому зворушенню. Вона запросила і повела обоє, мов молодих до шлюбу, до вечері, при якій комендант, щоправда, був дуже веселий, але все ще від часу до часу схлипував, мало їв і говорив, глядів у тарілку і бавився рукою своєї дочки.

Коли настав найближчий день, виринуло питання: хто в бога святого покажеться завтра о 11-тій годині? Бо завтра був той страшний третій. Батько й мати, а надто й брат, що також прибув з перепросинами, були безумовно за шлюбом; коли людина буде хоч сяк-так зносна, все, що лиш буде можливо, треба зробити, щоб положення маркізи зробити щасливим. Та коли обставини тої людини будуть такі, що навіть при всяких поблажках занадто відбігають від маркізиних, то родичі противилися шлюбові; вони були готові задержати маркізу й надалі у себе та адаптувати дитину. Маркіза натомість, бачилось, була готова в усякім разі, коли ся людина лише не буде зовсім безчесною, додержати свого даного приречення і за всяку ціну дати своїй дитині батька. Вечором запитала мати, як властиво вести себе при прийнятті тої людини? Комендант заявив, що було б найвідповідніше лишити маркізу

о 11-тій годині саму. Натомість маркіза стояла на тім, щоб обоє родичі і також брат були присутні, бо вона з тою людиною не хоче мати ніякої спільної тайни. Зрештою додала, що таке бажання, бачиться, висловлене вже й у відповіді тої людини тим, що дім коменданта визначила на місце сходин,— обставина, задля якої — мусить одверто признатися,— власне ся відповідь їй дуже сподобалася. Мати звернула увагу на невідповідні ролі, які при тім мусили б відіграти батько й брат; просила дочку, щоб пристала на віддалення мужчин, а натомість сама вона прихилиться до її бажання і буде присутня при принятті тої особи. По короткім намислі дочка приняла, нарешті, сю остатню пропозицію.

І ось по ночі, проведеній серед крайньо напружених ожиданьь, засвітав ранок страшного третього. Коли годинник вибив одинадцяту, обі жінки, убрані празнично, мов до заручин, засіли в гостиній; серце стукало у них, що можна б було чути, якби був замовк денний шум. Ще бринів дзвін, що вибив одинадцяту, коли війшов стрілець Леопардо, якого батько виписав був із Тіролю. Жінки поблідли при його виді.

— Граф Ф.,— промовив він,— заїхав і велить ознайомити своє прибуття.

— Граф Ф.! — скрикнули обі враз, із одного зачудування спадаючи в друге.

Маркіза крикнула: «Замкніть двері! Для нього нас нема дома!» — Встала, щоб зараз самій замкнути кімнату і власне хотіла випхати стрільця, що стояв їй у дорозі, коли в тій хвилі до неї війшов граф, у тім самісінькім воєннім мундирі, з орденами й оружжям, яке мав на собі в часі здобуття кріпості. Маркіза, збентежена, готова була, бачилось, провалитися крізь землю; вхопила хустку, яку лишила була на кріслі і власне хотіла втікати до бічної кімнати; та пані Г., вхопивши її за руку, крикнула: «Джульєтто!» — і, мов задушена думками, урвалась її мова. Вона несхитно вперла зір у графа і повторила:

— Прошу тебе, Джульєтто! — і потягла її за собою.— Кого ж властиво дожидали ми?

Маркіза, обертаючись нагло, крикнула: «Ну? Адже ж не його?» — І зором, заіскреним, мов блискавка, вдарила в нього, тимчасом як по її лиці перебігла смертельна блідість. Граф припав перед нею на коліно, права рука

спочивала на його серці, голова злегка була склонена на груді,— отак він стояв і, запаленівшися, глядів униз перед собе і мовчав.

— Кого ж іншого? — мовила полковниця, ледве дишучи,— кого іншого, ми безглузді, як не його?

Маркіза стояла над ним мов остовпіла і мовила: «Моя мамо, я одурію?»

— Ти дурна,— відповіла мати, прихилила її до себе і шепнула їй щось до вуха. Маркіза обернулася і, затуляючи обома руками лице, повалилася на софу. Мати скрикнула:

— Нещасна, чого тобі треба? Що таке сталося, на що ти не була приготована?

Граф не відступав від полковниці, все ще стоячи на колінах, він узяв крайній крайчик її сукні і цілував його.

— Люба! Ласкава! Високоповажана! — шептав, і сльози спливали по його лиці.

— Встаньте, пане графе,— мовила полковниця,— встаньте, потіште отсю, то й усі будемо поєднані, все буде даровано й забуто.

Граф піднявся плачучи. Він знов припав на коліна перед маркізою і взяв легенько її руки, мовби вона була з золота, а сам дух його руки міг би притемнити її. Але вона зірвалася з місця і крикнула:

— Ідіть геть! Ідіть! Ідіть! Я надіялася якогось розпусника, але не... чорта!

І оминаючи його, немов зачумленого, відчинила двері кімнати та крикнула:

— Покличте полковника!

— Джульєтто! — крикнула мати зачудована. Та маркіза з убійчою дикістю гляділа то на графа, то на матір; її груди хвилювалися надсильно, її лице палало; Фурія не глядить страшніше. Надійшли полковник і надлісничий.

— З отсим чоловіком, тату,— мовила вона, коли ті ще були у вході,— я не можу одружитися! — І вхопила посудину зі свяченою водою, що висіла при затильних дверях, обризкала нею одним великим замахом вітця, матір і брата і щезла.

Комендант, збентежений сею чудною появою, запитав, що сталося, і зблід, побачивши в тій рішучій хвилі в покою графа Ф. Мати взяла графа за руку і мовила:

— Не питай! Сей молодий чоловік жалує сердечно всього того, що сталося. Дай йому своє благословенство, дай, дай, то все скінчиться щасливо.

Граф стояв мов знівечений. Комендант поклав на нього свою руку; його повіки здригнулися, його уста були білі як крейда.

— Нехай небесне прокляття не доторкнеться сеї голови! — мовив він.— Коли думаєте взяти шлюб?

— Завтра,— відповіла мати за нього, бо він не міг сказати ані слова,— завтра або й сьогодні, як хочеш; пану графові, що виказав стільки гарного старання, щоб направити свій блуд, найближча година все буде найлюбішою.

— В такім разі мило мені буде застати вас завтра рано о 11-тій у костьолі августинів,— мовив полковник, поклонився йому, покликав жінку й сина, щоб удатися до маркізиного покою, і лишив його самого.

Даремно вони силкувалися вивідати у маркізи причину її дивовижного поводження; вона лежала в сильній гарячці, не хотіла ані чути нічого про шлюб і просила лишити її саму. На питання, чому так нагло змінила свою постанову і що робить їй графа ненависнішим, як кого іншого, вона видивилася на батька великими очима і не відповіла нічого. Полковниця мовила: чи вона забула, що вона при надії? А на се вона відповіла, що в отсьому випадку мусить думати більше про себе, ніж про свою дитину, і ще раз, покликаючи на свідків усіх святих і ангелів, запевнила, що до шлюбу з ним не стане. Батько, бачачи, очевидно, її в надмірному роздражненні, сказав, що вона мусить додержати свого слова; вийшов від неї і по відповідному листовному порозумінню з графом заряднв усе потрібне для шлюбу. Він предложив графові шлюбний контракт, по якому сей зрікався всіх прав мужа, а натомість підіймався всіх обов'язків, яких би зажадано від нього. Граф відіслав аркуш, увесь змочений слізьми, зі своїм підписом назад. Коли комендант другого дня рано подав сей папір маркізі, її душа була вже трохи вспокоєна. Вона прочитала його кілька разів, сидячи ще в ліжку, зложила його в задумі, потім розложила і прочитала ще раз; потім заявила, що о 11-тій годині ставиться в костьолі августинів. Устала, одяглася, не кажучи ані слова, і коли почала бити година, всіла зі всіма своїми до повоза і поїхала до костьолу.

Аж у порталі костьолу дозволено графові приступити до рідні. В часі набоженства гляділа маркіза, не змигаючи, на вівтар; ані разу не глипнула на мужа, з яким обмінювалась обручками. По довершенні шлюбу граф подав їй рам'я; та скоро лише вийшли з костьолу, графиня поклонилась йому; комендант запитав, чи буде мав часом честь здибати його в покоях своєї дочки; на се граф пробелькотав щось таке, чого ніхто не зрозумів, зняв капелюха перед цілою компанією і щез. Він наняв помешкання в М., у якому пробув кілька місяців, не поступивши й ногою до дому коменданта, у якому жила графиня. Тільки завдяки делікатному, достойному та вповні взірцевому поводженню всюди, де лише входив у яку-будь спільність з сім'єю, його, по щасливо відбутих злогах графині, що вродила сина, запрошено на його хрестини. Графиня, що попідпирана коврами сиділа на ліжку, бачила його лише на хвильку, коли показався в дверях і з пошаною поздоровив її.

Між дарунками, якими гості вітали новонародженого, він кинув у його колиску два папери, з яких один, як показалося по його відході, містив даровизну 20 000 рублів хлопцеві, а другий — заповіт, яким граф на випадок своєї смерті робив матір спадкоємцею цілого свого маєтку.

Від того дня за зарядженням пані Г. запрошувано його частіше; дім був одвертий для його відвідин, і не було вечора, щоб він не показався там. І коли його чуття сказало йому, що з усіх боків йому пробачено задля уломної вдачі сього світу, він почав наново добиватися серця графині, своєї жінки, одержав по упливі року її друге слово і справлено друге весілля, веселіше від першого. По його відігранні вся сім'я перенеслася до В.

Цілий ряд молодих росіян пішов тоді за прикладом першого, а коли граф одної щасливої години запитав раз свою жінку, чому вона того страшного третього, коли, бачилось, була приготована на першого-ліпшого розпусника, втекла перед ним як перед чортом, то вона відповіла, кидаючись йому на шию: він не був би їй тоді видався чортом, коли б при своїй першій появі не був їй явився ангелом.

Готфрід Келлер

ІЗ ЦИКЛУ «СІМ ЛЕГЕНД»

Готфрід Келлер, якого життя і діяльність оглянемо в одній із найближчих книжок «Літературно-наукового вісника», належить до найвизначніших появ німецької літератури XIX в. і обік Конрада Ф. Мейєра був без сумніву найбільшим поетом і повістярем, якого видала Швейцарія. Німецькі критики називають його найбільшим гумористом XIX в., хоча його твори майже зовсім не підходять під те, що ми привикли називати гумористикою. Його гумор, се не бажання посмішити читача, а радше погідний і добродушний усміх філософа і мудреця, який з любов'ю, а притім і з тихим батьківським поблажанням дивиться на людське життя з його ілюзіями, помилками і щирими поривами.

Його цикл «Sieben Legenden», се не видумки автора, а переповід мовою XIX в., мовою світською, але наскрізь віруючого чоловіка, декількох середньовічних легенд, що були популярні в цілім християнськім світі. «Читаючи деякі легенди,— пише він сам у передмові до сеї своєї книжечки,— автор не міг позбутися думки, що в переданій нам традицією масі тих оповідань виявляє себе не сама тільки церковна епіка, але коли придивитися їм пильніше, то можна в них добачити сліди вчасніших, більше світських оповідань. І от як маляра спокусить часом якийсь уривковий нарис хмар, контури гір або ескіз якогось забутого рисовника до виповнення первісних рамок, так само й автор почув охоту репродукувати ті уривчасті твори, причім, щоправда, не раз пообертав їх лицем у інший бік, ніж вони були обернені в традиційнім образі».

Келлерові легенди то не пародії побожних легенд середніх віків, не твори безбожника або противника релігії.

Се твори глибоко релігійного духу, але притім чоловіка XIX в., швейцарця-республіканця, що привик дивитися на світ свобідно і бачити найвище добро в пожиточній діяльності, а не в аскетизмі. Отсей світогляд, основно відмінний від того, яким надихана більшість середньовікових легенд, се було те «обертання лиця» його образків у інший бік, ніж були обернені первісно. Додамо, що джерелом, у якім Келлер знайшов взірці своїх «Сімох легенд», була збірка легенд Крумбахера, загальнодоступна в виданні Реклама. Порівняна студія тих оригіналів з Келлеровою перерібкою кидає дуже цікаве світло на характер Келлерового способу оповідання.

Додам нарешті, що Келлерова думка, буцімто в середньовікових християнських легендах криються сліди старшої, більше світської епіки, оправдується новішими науковими дослідами, які в християнських легендах віднаходять перерібки буддійських, староєгипетських або старогрецьких міфів, новел, притч та оповідань.

МАРІЯ І ЧЕРНИЦЯ

Кто дасть ми крилѣ, яко голуби,
и полещу и почію!

Псалом 54, зач. 7

На одній горі стояв монастир, видний далеко навколо, а його стіни блискотіли понад околицею. А в монастирі було повно жінок, гарних і негарних, і всі вони по строгому уставу служили господу і його діві-матері.

Найкраща черничка називалася Беатрікс і була ключаркою монастиря. Прегарного росту і постави, сповняла вона свою службу, ходячи плавно, спрятувала в хорі і вівтарі, держала лад у закристії і дзвонила на досвіта і на добраніч.

Та за той час визирала вона нераз з вогкими очима в простори синявих піль: там блискотіли шоломи, в лісах лунали мисливські роги і голосні окрики мужчин, а її груди розпирала туга за світом.

Коли не могла довше поборювати свого бажання, встала раз серед місячної червневої ночі, взула на ноги нові добрі черевики і, готова до мандрівки, станула перед вівтарем.

— Я служила тобі вірно отсе вже багато літ,— мовила до діви Марії,— але тепер на тобі отсі ключі, я не можу довше видержати огню в моєму серці.

І поклала зв'язку ключів на вівтарі, а сама пішла геть із монастиря. Зійшла з гори відлюдною стежкою і йшла, йшла, аж поки в діброві не надибала перехресну дорогу. Не знаючи, в який бік податися далі, вона сіла при криниці, що була оцямрована кам'яними плитами і де була також кам'яна лавочка для прохожих. Тут просиділа аж до сходу сонця, так що всю її припала роса.

Ось викотилося сонце понад верхів'я дерев, і його перше проміння, продираючись лісовою дорогою, освітило прегарного лицаря, що сам-самісінький їхав у повній зброї.

Черничка зазирала своїми гарними очима якомога пильніше і оглядала крок в крок сю мужню появу, а сама сиділа так тихо, що лицар був би й не бачив її, якби шум криниці не був зворушив його слуху і не обернув у той бік його очей. Зараз він повернув з дороги до криниці, зсів із коня і напоїв його, з пошаною поздоровивши черницю. Се був хрестоносець, що по довгій мандрівці самсамісінький вертав додому, стративши всю свою дружину.

При всій своїй побожності не зводив він ока з Беатріксиної вроди; та й вона чинила те саме і вдивлялася в вояка, так як перед тим. Отсе й був гарний шмат світу, до якого вона так нишком тужила. Але нараз потупила очі і засоромилася. Вкінці запитав її лицар, куди вона йде і чи не міг би чим услужити їй? Чистий і повний тон його слів перелякав її; вона знов глипнула на нього і, ошоломлена його поглядом, призналась йому, що втекла з монастиря, щоб побачити світу, але отсе вже боїться і не знає, куди подітися.

Лицар, не в тім'я битий, розсміявся з цілого серця і предложив дамі поки що провезти її добрий шмат дороги, коли схоче повірити себе йому. Його замок, додав він, віддалений відси не більше як день їзди, коли її воля, може там безпечно приготовитися і, обдумавши все гарненько, вирушити далі в божий світ. Вона не відповіла нічого, але й не спротивлялася, лише тремтіла дещицю, коли він посадив її на свого коня, сам сів позаду неї і так, із запаленілою черничкою перед собою, весело почвалав лісами-полями.

Двоє чи троє стай вона держалася просто і не змигаючи гляділа вдалечінь, опираючися рукою о його груди. Але потім її лице підвелося вгору, голова похилилася на його груди, і вона терпеливо зносила поцілуї, якими лицар обсипав її щоки. А ще троє стай — і вона віддавала йому поцілуї так палко, немовби ніколи не дзвонила в монастирі на досвіта і на дсбраніч. Серед такої роботи вони не бачили ані місцевостей, ані світляних піль, через які проїздили, а черничка, що ще вчора так тужила до широкого світу, тепер зажмурила очі перед ним і не бажала собі більшого місця понад те, яке міг кінь донести на своїм хребті.

І лицар Воннебольд ледве чи й думав про замок своїх батьків, аж поки його вежі не заблисли перед ним у місячнім світлі. Але довкола замку було тихо, а в ньому

ще тихіше, і світла ніде ані знаку. Воннебольдові батько й мати померли, і вся служба порозбігалася, крім одного старенького ключника, що по довгім стуканні показався з ліхтарнею і мало не вмер із радості, коли, ледве відчинивши браму, побачив перед нею лицаря. Та проте, не зважаючи на свої літа і свою одинокість, старий удержував у добрім стані нутро замку, а особливо покої лицаря раз у раз були готові, щоб він міг кождої хвилі відпочити собі, коли верне з далекого походу.

Ані лицар, ані Беатрікс не хотіли вже розставатися. Воннебольд повідчиняв скрині своєї матері. Беатрікс надягла її багаті шати і украсила себе її клейнотами, і так жили вони собі обоє весело та безжурно, тільки що дама жила без прав і без назви, а її коханець уважав її своєю кріпачкою, та вона й не бажала собі нічого ліпшого.

Аж ось одного разу завітав якийсь чужий барон зі своїм почтом до замку, що вже знов зароївся службою; на честь гостей справлено бучний бенкет. Вкінці панове засіли грати в кості, причім пан дому вигравав так щасливо і ненастанно, що оп'янілий щастям і своєю вірою в нього, поклав на ставку своє найлюбіше, як мовив, себто гарну Беатрікс, так як ось тут стояла, в дорогих сукнях і клейнотах, які мала на собі; його противник з усміхом поставив зі свого боку якесь старе меланхолійне замчисько на вершині гори. Беатрікс, що радісно придивлялася грі, поблідла — і мала рацію, бо коли кинули кості, щастя відвернулося від зухвальця, а барон виграв.

Не гаючись, він в тій хвилі вибрався в дорогу зі своїм почтом і зі своєю розкішною виграною. Беатрікс ледве знайшла настільки часу, щоб ухопити нещасливі костки і сховати їх за пазуху, по чім, обливаючися слізьми, вона поїхала з безоглядним противником.

Коли невеличка дружина проїхала пару годин, заїхали в гарний гайок молодих буків, через який пропливав чистий потічок. Немов легке зелене шовкове шатро, піднімалося вгору ніжне листя, попідпиране струнками сріблястими жердками, а широкий літній краєвид розстелювався збоку. Тут захотів барон відпочити зі своєю здобиччю. Він велів своїм людям їхати трохи далі наперед, а сам розсівся з Беатріксою на пахучій мураві і хотів приласкати її своїми пестощами.

Та вона випростувалася гордо і, обкинувши його огнистим поглядом, скрикнула: хоча він і виграв її особу, але

не виграв її серця, що не проміняє себе на старі мури. Коли він муж, то мусить покласти порядну ставку. Коли відважиться покласти на ставку своє життя, то нехай грає з нею в кості о її серце, коли виграє, то воно буде навіки йому віддане, коли ж вона виграє, то його життя буде в її руці, а вона знов має бути власною панею над своєю особою.

Се сказала дуже поважно, та при тім глянула на нього так дивно, що аж тепер у нього серце затрепалося, і він, змішаний, почав придивлятися їй. Вона видавалась йому чимраз кращою, коли тихішим голосом і з допитливим поглядом говорила далі:

— Хто захоче любити жінку без взаємності, жінку, не переконану про його відвагу? Дайте мені свій меч, візьміть отсі костки і зважтеся на одну гру, а тоді, про мене, будемо злучені, як слід коханій парі.

При тім втулила йому в руку костки зі слонової кості, теплі ще від її грудей. Отуманілий, він віддав їй свій меч разом з припоном і, кинувши костки, від одного разу трафив одинадцять очок.

Тоді Беатрікс ухопила костки, потаємно зітхнула до святої Марії, матері божої, потрясла ними сильно в пригорщах і викинула дванадцять очок, виграна була по її боці.

— Дарую вам життя,— мовила вона, поважно вклонилася баронові, зібрала трохи в жменю свою сукню і, з мечем під пахвою, пішла сквапно в той бік, звідки були приїхали. Та скоро тільки щезла зовсім із очей отуманілого і зовсім іще безтямного пана, вона, хитруня, не пішла далі, а війшла в гущавину, проповзла нею тихенько і, віддалена ледве п'ятдесят кроків від ошуканого, сховалася за буковими пнями, що в такім віддаленні, товплячися один поза одним, творили для розумної жінки сяктак достаточну ослону. Вона сиділа зовсім тихо; тільки сонячний промінь падав на один дорогий камінь на її шиї, так що сей блискотів між деревами, хоч вона про се й не знала. Барон бачив навіть той блиск і в своїм затуманенні вдивлявся навіть в нього хвилину. Але був певний, що се блискуча краплина роси десь на листочку і не звернув на нього уваги.

Вкінці він прокинувся з остовпіння і щосили затрубив у свій мисливський ріг. Коли надбігли його люди, він скочив на коня і кинувся за втікачкою, щоби знов ді-

стати її в свої руки. Тривало то, може, з годину, заким їздці вернули і, сквашені, звільна проїхали поміж буки, сим разом уже не зупиняючися. Беатрікс надслухувала, а скоро побачила, що дорога вільна, схопилася і поспішила, додому, не жалуючи черевиків.

Воннебольд тим часом провів день дуже погано, стурбований жалем і гнівом. Почуваючи, що йому соромно і перед любкою, програною так легкодушно, він пізнав, як високо він цінив її, сам того не відаючи, і що тепер ледве чи зможе й жити без неї. Тож коли вона несподівано станула перед ним, то він, ще не вспівши висловити свого здивування, простер до неї руки, і вона, без нарікань і без докорів, кинулася в його обійми. Голосно розреготався він, коли вона оповіла йому про свою воєнну хитрість, а потім задумався про її вірність, бо той барон був статний і вродливий мужчина.

Отож, щоб на будуще захоронити себе від подібних припадків, зробив він гарну Беатрікс своєю законною супругою перед усіма своїми товаришами і підданими, і відтепер була вона лицарською жоною, якій нелегко було знайти рівню при полюваннях, празниках і танцях, а також у хатах підданих і в коляторській лавці в костьолі.

Рік за роком минав серед різних змін, і протягом дванадцятьох багатих осеней уродила вона своєму мужеві вісьмох синів, що росли, як молоді олені.

Коли найстарший мав вісімнадцять літ, устала вона одної осінньої ночі з ліжка, де лежала поруч свого Воннебольда. Він спав смачно, а вона тим часом поскладала старанно всі нинні шати до тих самих скринь, відки колись повиймала їх, позамикала скрині і зложила ключі при боці сонного. Потім босими ногами обійшла ліжка своїх синів і тихенько поцілувала одного за одним; вкінці прийшла ще раз до ліжка свого мужа і поцілувала його також і аж тоді обтяла собі довге волосся на голові, наділа знов темний черничий плащ, який переховувала старанно і, вийшовши потаємно з замку, помандрувала під завивання вітру серед осінньої ночі і зів'ялого листя назад до того монастиря, з якого втекла була колись. Її пальці пересували невпинно кульочки рожанця, а думки під час молитви перебирали пробуте життя.

Оттак мандрувала, не спочиваючи, аж зупинилася перед монастирською брамою. Коли постукала, відчинила

її постаріла ключниця і привітала її байдужно по ім'ю, немовби вона вийшла отсе тільки перед півгодиною. Беатрікс пройшла повз неї до церкви, приклякла перед вівтарем пресвятої діви, а ся почала промовляти до неї і сказала:

— Ти забарилася трохи довго, доню моя! Весь сей час я сповняла твою службу як ключниця, а тепер я рада, що ти таки прийшла і знов візьмеш ключі.

І образ похилився і дав ключі Беатріксі, що була вражена і перелякана тим великим чудом. Вона зараз узялася до своєї служби, привела в порядок се й те, а коли залунав дзвоник на полудне, пішла до столової. Багато черниць постарілося, інші померли, поприбували деякі молоді, а на покуті сиділа інша абатиса; але ніхто не завважив, що сталося з Беатріксою, яка сиділа на своїм звичайнім місці, бо Марія займала досі те місце в подобі тої самої черниці.

Оттак минуло ще яких десять літ, коли отсе черниці задумали обходити велике свято і змовилися, що кожда має приготовити матері божій дарунок якомога найкращий і найдорожчий. Одна вишила коштовну церковну хоругов, друга покривало на вівтар, третя фелон. Одна уложила латинський гімн, друга скомпонувала для нього музику, третя намалювала і написала пишний молитовник. А яка не могла вдати нічого іншого, то вишила для малого Ісусика нову сорочечку, а сестра куховарка напекла йому тарілку пампушок. Тільки одна Беатрікс не прилагодила нічого, бо була трохи втомлена і жила думками більше в минувшині, ніж у теперішності.

Коли надійшов празник і вона не положила ніякого дарунка, дивувалися інші черниці і докоряли їй, так що вона покірно станула на боці, коли серед церкви, вмаєної цвітами, виложено перед вівтарем усі ті пишні дари, а черниці рушили довкола них у обхід, а дзвони гуділи, і облаки кадила піднімалися вгору. А коли по тім черниці почали чудово співати і грати, над'їхав попри монастир старий лицар з вісьмома уораженими синами, гарними, як ляльки; всі їхали на пишних конях, а за ними стільки ж уоружених джур. Се був Воннебольд зі своїми синами, яких він провадив до цісарського війська.

Чуючи, що в домі божім іде відправа, він велів своїм синам позсідати з коней і пішов з ними разом до церкви, щоб віддати поклін пресвятій діві. Всі здивувалися на сей чудо-

вий вид, коли залізний старець прикляк, окружений вісьмома молодими войовниками, що подобали на вісьмох панцерних ангелів, і чернички помилилися в співі, так що аж перестали на хвилину. Але Беатрікс пізнала своїх дітей і свого мужа, скрикнула, і кинулася до них, і, давши їм пізнати себе, виявила свою тайну, і оповіла про те велике чудо, яке сталося з нею.

Тоді кождий мусив признати, що вона сьогодні принесла найбагатший дар пресвятій діві; а що сей дар був принятий, се посвідчило вісім вінців із дубового листя, які нараз показалися на головах молодих лицарів, покладені незримою рукою небесної цариці.

ЛЕГЕНДА ПРО ТАНЕЦЬ

Дѣво Ізраилева, возмеши тимпаны своя и изыйдеши с собором играющих. Тогда возрадуются дѣвица в соборѣ юностнѣ и старцы возрадуются, и обращу желю их на радость.

Єремія, гл. 31, зач. 4, 13.

Пише святий Григорій, що Муза була танечниця між святими. Дочка чесних родичів, була вона гарненька дівчинка, пильно служила матері божій і мала тільки одну пристрасть, а то: непоборну охоту до танцю, так що ще дитиною, коли не молилася, то, певно, танцювала. І то всякими способами. Муза танцювала зі своїми товаришками, з дітьми, з хлопцями і також сама; танцювала в своїм покоїку, в залі, в садах і на лугах, а навіть коли йшла до вівтаря, її хід виглядав як миленький танець, а на гладких мармурових плитах церковного притвору вона не залишила ніколи протанцювати живенько хоч одну фігуру.

Одного дня, коли була сама в церкві, не могла перемогти себе, щоб не виконати кілька фігур перед вівтарем і, так сказати, протанцювати діві Марії гарнесеньку молитву. При тім вона забулася до тої міри, що се їй здалося сном, коли побачила, що підстаркуватий, але гарний пан танцює супроти неї і доповнює її фігури так справно, що обоє разом виводили дуже артистичного танку. Пан мав на

собі королівську порфіру, корону на голові і блискучу чорну кучеряву бороду, що присипана була сивиною старості, мов блиском далеких зірок. Притім загула з хору музика, бо на його балюстраді сиділо або стояло шестеро ангелят, позвішувавши вниз грубенькі та кругленькі ноженята і граючи або дмучи на різних інструментах. Притім сі бобики були зовсім вигідні і практичні і подавали зшитки з нотами держати шістьом кам'яним ангеликам, уміщеним на поручні хору для оздоби; тільки найменший пухнатий трубачик ухитрився порадити собі інакше, бо, заложивши ногу на ногу, держав собі ноти рожевими ноговими пальчиками. Сей і грав найзавзятіше: інші баламкали ніжками, тріпотіли один за одним крильцями, так що аж пір'я шелестіло, а барви на ньому мінилися, як на шийках у голубів, і, граючи, поштуркували один одного.

Муза не мала коли дивуватися сьому всьому, поки не скінчився танець, що тривав досить довго, бо веселому паіу він, очевидно, припав так само до вподоби, як і дівчинці, що, бачилось, скаче в самім небі. Та коли перестала музика і Муза зупинилася, важко дихаючи, зібрав її немалий страх, і вона з дивом зирнула на старого, що ані не задихався, ані не зіпрів і отсе почав говорити. Він виявив їй, що він Давид, цар і прапрадід діви Марії і висланий нею. Запитав, чи мала б вона охоту проводити вічне блаженство в ненастанніім веселім танці, в такім танці, супроти якого отсей, тільки що скінчений, одно мізерне повзання?

На се вона відповіла зараз, що й не бажала би собі нічого ліпшого. А на се блаженний цар Давид сказав знов: а в такім разі їй не треба робити нічого, як тільки відректися на весь час земного життя всякої веселості і всякого танцю і жити тільки в покуті та молитвах, і то без вагання і без перерви.

Ся умова таки трохи не подобалась дівчинці, і вона сказала: «Чи так-таки зовсім треба відректися танцю? І хто його знає, чи там, у небі, справді танцюють?» Бо на все свій час: отся земля видається їй доброю і відповідною для танцю, значить, небо буде якесь інакше, а то смерть була би зовсім зайвою, якби не приносила зміни.

Але Давид витолкував їй, що в сій справі вона дуже помиляється і доказав їй многими цитатами з письма святого і своїм власним прикладом, що танець — се в усякім

разі святе заняття для блаженних. Але тепер треба їй швидко рішитися, так або ні, чи хоче вона ціною тимчасового відречення війти в вічні радощі, чи ні; коли ні, то він піде собі далі, бо в небі потрібно ще кількох танечниць.

Муза стояла все ще в сумніві, нерішучо і тривожно поводила кінчиками пальців коло уст; здавалось їй се занадто важкою задачею від сеї хвилі не танцювати більше задля незвісної нагороди.

Тоді Давид моргнув — і нараз заграла музика кілька тактів такої нечувано розкішної надземної танечної мелодії, що дівчині затанцювала душа в тілі і всі сустави задвигтіли, але ані один не міг порушитися до танцю, і вона пізнала, що її тіло занадто тяжке і неподатливе для сеї мелодії. Перенята тугою, вона подала цареві руку і обіцяла йому сповнити те, чого він жадав. Нараз цар зробився незримим, а ангелята-музиканти зашуміли і протовпилися крізь відчинене церковне вікно, звичаєм пустотливих дітей тріснувши кожде своїм скрученим у трубку нотовим зшитком терпеливих кам'яних ангелів поза вуха так, що аж ляск пішов.

Але Муза пішла набожним ходом додому, все ще заслухана в ту небесну мелодію, і веліла пошити собі грубу одежу, поскидала всі сукні і оздоби і надягла сю одну. Заразом збудувала собі в куточку саду своїх родичів, де стояла густа тінь від дерев, невеличку буду, вистелила в ній мохову постіль і жила там відтепер здалека від своїх домашніх як покутниця і свята. Весь час вона проводила на молитві і частенько била себе ремінним бичем, але найтяжчою покутою для неї було держати своє тіло тихо і недвижно: скоро тільки загудів якийсь тон, зацвірінькала пташина або зашелестіло листя від вітру, рухалися її ноги і бажали піти в танець.

Коли сей мимовільний рух ніяк не хотів перестати і часом без відома доводив її до невеличкого підскоку, веліла вона скувати собі свої ніжні ноженята легким ланцюжком. Її свояки і близькі дивувалися день і ніч її переміні, але тішилися, що мають у себе таку святу, і берегли пустельницьку будку під деревами, як око в голові. Многі приходили до неї за порадою, просячи її молитов. Особливо приводили до неї молодих дівчат, що були трохи незграбні на ногах, бо завважено, що всі, кого вона доторкнулася, мали хід легкий і повний грації.

Оттак пробула вона в своїй будці три роки, але при кінці третього року зробилася Муза така тоненька та прозірчаста, мов літня хмариночка. Раз у раз вона лежала на своїй моховій постелі і тужно вдивлялася в небо, і їй здавалося, що вже бачить, як золоті підошви блаженних танцюють і ковзаються по блакиті.

Аж ось одного понурого осіннього дня пішла чутка, що свята вмирає. Вона веліла зняти з себе темну покутну одежу і пристроїти себе в сніжно-білу весільну сукню. Оттак лежала вона, зложивши руки, і з усміхом ждала смертної хвилі. Весь сад заповнили побожні, вітер шумів, а листя з дерев падало на всі боки. Та нараз подуви вітру змінилися на музику, у верхів'ях усіх дерев заграло щось, а коли люди зирнули вгору, аж бач, усі гілки пишалися молодою зеленню, мірти і гранати цвіли і пахли, земля покрилася цвітами, а біла ніжна стать умираючої облита була рожевим світлом. В тій хвилі вона віддала духу, ланцюг на її ногах розірвався з голосним бренькотом, небо відчинилося широко довкола і всі могли заглянути досередини. Видно було много тисяч гарних дівчаток і хлопчиків у найяркішім світлі, які танцювали неперегляднимн рядами. Величний цар над'їхав на хмарі, а на її краю стояла невеличка спеціальна музика з шістьох ангеликів, вони наблизилися трохи до землі і приняли постать блаженної Музи перед очима всіх присутніх, що заповнювали сад. Видно ще було, як вона вскочила в отворене небо, і в тій хвилі, танцюючи, згубилася в співучих блискучих рядах.

В небі було, власне, велике свято, а під час таких свят був звичай (щоправда, святий Григорій Ніссейський перечить сьому, але святий Григорій Назіанзенський таки обстає при тім), що для помочі запрошувано і впущено до неба дев'ять муз, які звичайно сиділи в пеклі. Їм давали добрий стравунок, але по скінченім празнику вони мусили знов вертати на давнє місце.

Коли ото скінчилися танці і співи і всі церемонії і небесні вої всі засіли при столах, приведено Музу до того столу, де трактовано дев'ять муз. Вони сиділи, стулені докупи і якось самі не свої, і роззиралися довкола огнистими чорними або темно-синіми очима. Запопадлива євангельська Марта у власній особі піклувалася ними, принявши свій найкращий кухонний фартушок, мала гарненьку плямку від кухонної сажі на білім підборідді

і ласкаво припрошувала муз до гостини. Але аж тоді, коли надійшла Муза, а також свята Цецілія і ще інші святі дами-артистки, і весело привіталися з заляканими Пієрідами, і присілися до них, тоді й вони розтаяли, розговорилися, і в жіночім кружку пішла оживлена дружна розмова. Муза сиділа коло Терпсіхори, а Цецілія — між Полігімнією і Євтерпою, і всі держали одна одну за руки. Аж прийшли й маленькі хлопчики-музиканти і почали лащитись до гарних пань, щоб дістати дещо з блискучих овочів, розложених на амброзійнім столі. Прийшов і цар Давид і приніс золоту чашу, з якої пили всі, поки не розігріли їх розкішні радощі; він обходив весело довкола стола, а проходячи попри красуню Ерато погладив її, крихітку, попід бороду. А коли запанувала така веселість при столі муз, прийшла навіть наша пресвята цариця у всій своїй красоті і доброті, посиділа годинку з музами і сердечно поцілувала віщу Уранію в уста з-під своєї зоряної корони, шепчучи їй при розстанні, що не спочине доти, доки музи назавсігди не будуть могли лишитися в раю.

Та ба, до того не дійшло. Щоб віддячитися за оказану доброту і ласкавість і показати свою добру волю, нарадилися музи між собою і вивчили в відлюдніім пекельнім закамарку похвальну пісню, якій силкувалися надати форму звичайних у небі поважних хоралів. Вони поділилися на два хори по чотири голоси, Уранія мала бути диригенткою, і так була зложена незвичайна вокальна продукція.

Коли ж настав у небі найближчий празник і муз знов покликано до служби, вигляділи вони хвилину, яка їм видалася відповідною для їх наміру, поставали разом і почали свою пісню, зразу тихенько, потім чимраз сильніше, сильніше... Але в тих палацах вона видалася такою понурою, ба, майже бунтівничою і жорстокою, а при тім було в ній стільки важкої туги і жалощів, що в першій хвилі запанувала тривожна тиша, а потім усім святим заскиміли в серці земні спомини і земні терпіння, і всі нараз вибухли ревним плачем.

Безмежне зітхання прошуміло по небу, перелякані поприбігали всі пророки і праведники, а музи тим часом у своїм добрім намірі співали чимраз голосніше і сумніше, так що цілий раї з усіма праотцями, пророками та преподобними, усі, хто колись топтав зелений ряст, не знали,

що з собою діяти. Вкінці прийшов сам архистратиг Михайло, щоб побачити, що там таке сталося, і втихомирив надто співучих муз могутнім ударом грому.

Тоді в небі знов настав спокій і блаженний настрій, але бідні дев'ять сестер мусили забиратися геть і відтоді не сміли вже показуватися в ньому.

МЕРЕТОЧКА

В однім селі недалеко Цюріха бачив я в кам'яному паркані, що окружає кладовище, вмуровану невеличку кам'яну плиту, на якій не знати вже було нічого, крім звітрілого до половини герба і числа року 1713. Люди називали се місце гробовищем відьмочки і оповідали про неї всякі дивогляди та казкові історії, що се, мовляв, була панська дитина з міста, але прогнана сюди до парафіяльного дому, де тоді жив богобоязний і гострий парох, щоб тут вилічилася від своєї безбожності і дивовижно вчасного відьомства. Та се не вдалося; особливо ніколи не можна було довести її до того, щоб вимовила три імена пресвятої трійці, і в тій безбожній упертості вона й лишилася і нужденно померла. Се була надзвичайно делікатна і розумна дівчинка не більше семи літ від роду, а проте найгірша відьма. Особливо зводила з ума дорослих мужчин і очаровувала їх, скоро тільки глянула на них, так що вони на смерть закохувалися в малу дитину і починали задля неї погані галабурди. Надто робила вона збитки із птаством і особливо всі голуби з села зваблювала до парафії, і навіть побожного панотця очаровувала до тої міри, що він ті голуби часто ловив, пік і з'їдав на свою шкоду. Навіть рибку в воді причаровувала вона, бо, сидячи цілими днями над берегом, засліплювала старих розумних пстругів так, що вони підпливали до неї і в великих гордощах увихалися перед нею, виблискуючи проти сонця. Старі жінки страшили сими оповіданнями дітей, що не хотіли молитися, і додавали ще всякі чудернацькі та фантастичні риси. А в парафіяльнім домі висів справді старий потемнілий олійний малюнок, що містив патрет сеї дивної дитини. Се була надзвичайно ніжно збудована дівчинка в блідо-зеленій адамашковій сукні, що низом творила широке коло і закривала ноги. Довкола тонкого ніжного стану був обвитий золотий ланцюжок,

що напереді звисав аж до землі. На голові мала стрій, подібний до корони, з блискучих золотих та срібних листочків, переплетених шовковими шнурками та перлами. В руках мала дитина череп іншої мертвої дитини і білу рожу. Та ще ніколи не бачив я такого гарного, такого милого і розумного дитячого личка, як бліде лице сеї дівчинки: воно було радше подовгасте, ніж кругле, оповите якимось глибоким сумом, блискучі темні очі дивилися тужливо і мов благаючи помочі на глядача, а довкола зацiплених уст літало щось, мов легенький слід хитрощів або всміхненої гіркості. Важке терпіння надавало, бачилось, усьому личку якусь скороспілість та жіночість і збуджувало у глядача мимовільне бажання побачити сю дитину живою, попестити її і полюбуватися нею. І в споминах старих селян чулася якась мимовільна прихильність і любов, та в оповіданнях і казках про неї було стільки ж мимовільного співчуття, як і відрази.

А властиво історія була така, що мала дівчинка, донечка шляхетної, гордої і дуже правовірної родини, оказувала завзяту нехіть до молитви і всякого роду богослуження, дерла молитовні книжки, які їй давали, в ліжечку накривалася з головою, коли їй проводили молитву, і починала жалібно кричати, коли її приводили до понурої холодної церкви, подаючи, що боїться чорного чоловіка на проповідальниці. Се була дитина з якогось нещасливого першого подружжя, та, мабуть, і поза тим була комусь каменем перешкод. Ось і постановлено, коли ніякими способами не можна було відвести її від невиясненних нечемностей, віддати дитину на пробу тутешньому парохові, знаному зі своєї строгості і правовірності. Та коли вже родина уважала сю річ за дивоглядне нещастя, що плямує її честь, то тупий, твердосердий парох бачив у тім зловіщу пекельну появу, якій треба противитися всею силою. От він і уложив собі спосіб поступування, а старий пожовклий дневник, писаний його рукою і переховуваний у парафіяльнім домі, містить деякі записки, що кидають ясне світло на його поступування і на дальшу долю нещасливої дитини. Отсі уступи відписав я собі задля їх дивоглядного змісту та язика і передаю їх на отсих сторінках, щоб заховувати пам'ятку тої дитини.

«Сьогодні одержав я вповні від високородної і богобійної пані М. повинну мені належність за перший квартал, зараз поквітував і подав справоздання. Потім уділив

малій Мереточці її тижневе приналежне і заострене наказаніє, поклавши її на лавку і посікши новою різкою, не без вопіянія і воздиханія ко господу, щоб він зволив се сумне діло довести до доброго кінця. Отроковиця справді жалібно кричала, покірно і сумно благаючи прощення. Та проте потім лишилася в своїй строптивості і відкинула часословець, який я дав їй для науки. Сього ради я позволив їй трохи відхлипатися, а потім всадив її в темницю, в темну спіжарню, де пищала і кричала, а потім утихла, аж внезапу почала співати і веселитися не інакше як три блаженні отроки во печі огненній. Я ж, послухавши, пізнав, що вона співала ті самі стихосложні псалми, яких в інших хвилях не хотіла виучувати, але співала таким непотребним і мирським способом, як співаються глупі та безмисленні колискові та дитячі пісні, так що я мусив приняти се поступування як нову хитрість та кознь диявольську».

Другий уступ:

«Надійшло зіло прискорбноє писаніє від госпожі, яка направду єсть особа превиспренна і благовірна. Вона омочила рекомоє писаніє своїми сльозами і оповістила мене також про велику скорб її господина мужа, що з малою Мереточкою[1] ніяк не йде до ліпшого. І се єсть воістину велике злополучіє, що приключилося сьому високодостойному і славному роду, і мені хочеться думати, кажучи со дерзновеніем, що гріхи господина діда по батьківській лінії, який був безбожний безумець і лихий миролюбець виявляються і мстяться на тім нещаснім созданії».

«Я змінив своє поведеніє з дівчинкою і хочу тепер попробувати лічити її голодом. Також велів я своїй власній супрузі зробити на неї одежинку із грубого міхового полотна і заборонив Мереточці носити інше одіяніє, тому що се покаянноє одіяніє їй найкраще до лиця. І в тій точці та сама строптивость».

«Сьогодні був я змушений ісключити малу госпожанку від усякого соприкосновенія і гулянія з селянськими дітьми, бо з ними вона бігала до гаю, купалася там у ставку, повісила покаянну сорочечку, яку я назначив їй, на гілку, а сама перед нею скакала і танцювала гола і привлекала також своїх товаришів до неістових плясаній і ігр бісовських. Сугубоє наказаніє».

---

[1] Скорочене з Емеренція.

«Сьогодні многое трееслненіе і огорченіе. Приходить крепкий і здоровенний парубійко, молодий мельників Іван, і починає зо мною молву многую за Мереточку, говорячи, що єжедневно чує, як вона кричить і пищить. Я состязаюся з ним, коли отсе надходить молодий учитель, вертипорох, і грозить, що заскаржить мене, і кидається на бісовське созданіе, і пестить, і цілує її. Я велів зараз арештувати учителя і відвести до ігемона. І мельниковому Івану мушу ще вчинити воздаяніе, хоча він богат і кріпок зіло. От-от і самому хочеться вірити, що говорять селяни, що ся дитина відьма, хоч і як се мнєніе перечить здоровому розуму. Непремінно в ній сидить диявол, і я взяв на себе труд горек».

«Цілий сей тиждень продовольствував я в своїм домі маляра, якого прислала мені госпожа, щоб соділав живописаніе маленької панночки. Опечалена родина не хоче брати назад до себе сіе созданіе і тільки на сумну пам'ятку і задля сокрушительного созерцанія, а також задля великої красоти дитини хоче мати її подобіе. Особливо господин не хоче покинутися сього наміренія. Моя супруга єжедневно ставила маляру два алавастри вина, се одначе не довляло йому, бо кождого вечора ходить під Червоного Льва і грає там в кості з врачем. Се якась високомірна людина, і тому часто подаю йому на обід куропатву або щупачка, що треба буде записати на квартальний рахунок госпожі. Хотів зразу з малою бавитися в любезності і приязності, та й вона зараз приліпилася до нього, сього ради я поручив йому, щоб не перепиняв мені моє поведеніе. Коли винесено малій її заховане одіяніе і недільні украшенія, і одягнено її, і наложено шапочку і поясок, оказувала велику радість і почала скакати. Ся її радість, одначе, перемінилася скоро на горесть, коли я на розказ госпожі родительки велів принести мертвецький черепок і велів їй держати в руці, чого вона нізащо не хотіла взяти, а потім, плачучи і тремтячи, держала в руці, як коли б се було розпечене залізо. Вправді маляр мовив, що черепок може намалювати і напам'ять, бо се належить до найперших елементів його іскуства, але я не позволив на се, поєлику госпожа писала: «Що терпить дитина, се терпимо і ми, і в її терпінні і нам дається нагода до покути, яку ми можемо вдіяти за неї; сього ради не устава-вайте, ваше преподобіе, ні в чому, що касається вашого старанія і воспитанія. Коли моя донечка, як надіюся на

всемогущого і всемилосердного бога, сяк або так удостоїться просвіщенія і спасенія, то несумнительно і сама вона буде радуватися великою радостію, що значну часть своєї покути відбула вже в своїй затверділості, яку на неї неізслідимий господь зволив напустити». Маючи перед очима ті мужественні словеса, уважав я і сю нагоду пригожою на те, щоб малій з черепом завдати настоящую покуту. Вибрано, зрештою, маленький, легенький дитячий черепок, поєлику маляр жалувався, що великий мужчинський череп занадто безобразний для маленьких рученят і прекословить правилам його іскуства, тому вона потім воліла вже держати отсей, а маляр ще притулив до нього білу рожу, чому я не супротивлявся, бо се може вважатися добрим предзнаменованієм».

«Сьогодні внезапу одержав я прекословное повелініє щодо живописанія і маю оное не висилати вже до міста, але задержати тут. Шкода іждивенія і праці, що задав собі маляр, який був зовсім очарований прелестію дитини. Коли б я був знав се швидше, то був би він за те іждивеніє міг намалювати на полотні моє власне живописаніє, коли вже треба було віддати йому стільки благовкусної живності і плати».

«Дальше дійшло до моїх рук повелініє покинути всяке світське навчаніє, особливо в французькій мові, поєлику воно щитається непотрібним, а також моя супруга має перервати науку гри на спінеті, за чим мала, здається, дуже жалкує. Натомість маю відтепер уважати її за просту вихованку і єдино дбати про те, щоб не робила прилюдного соблазну».

«Позавчора мала Мереточка втекла від нас, і ми перебули у великій тривозі, аж доки сьогодні в полудне, о дванадцятій годині, не віднайдено її на самім вершку гори, покритої буковим лісом, де роздягнена сиділа на своїй покаянній сорочці на сонці і грілася собі любенько. Вона зовсім розплела своє волосся і уквітчала його віночком із букового листя і таку ж стяжку перевісила собі через плечі, а перед нею лежало немало гарних суниць, яких вона наїлася даже до пресбитка. Коли побачила нас, хотіла знов утікати, але застидалася своєї наготи і хотіла надіти на себе сорочечку і таким образом ми щасливо уловили її. Тепер вона хора і видається косноязичною, понеже не дає ніякої розумної відповіді».

«Мереточці знов ліпше, та тепер вона ізміняється чимраз більше і робиться совершенно дурною і німою. Совітованіє прикликаного врача було таке, що на неї находить тупоуміє і скудоуміє і її треба тепер віддати під врачеську опіку; він заявив готовність узяти її до себе і обіцявся підняти дитину знов на ноги, коли буде поміщена в його домі. Та я вже догадуюся, що господину врачу ходить о добру пенсію та багаті подаянія госпожі, і відписав сього ради те, що уважав відповідним, а іменно, що господь тепер, бачиться, доводить до кінця своє предназначеніє із своїм созданієм і що людські руки не повинні і не сміють у тім нічого зміняти, якоже воістину подобаєт».

Пропускаю дальші записки з п'ятьох або шістьох місяців, по чім читаємо далі:

«Мниться, що ся отроковиця в своїм глуповатім стані набралася дуже доброго здоров'я, і на личко повиступали веселенькі рум'янці. Весь день сидить у фасолі, де її не видно, і ніхто не дбає про неї, особливо що не дає більше нікому соблазну».

«Мереточка посеред фасолі зробила собі маленький салон, який тепер віднайдено, і приймала там формальні посіщенія селянських дітей, що приносили їй овочі і інші засоби живності, які вона гарненько закопувала і держала в запасі. Там же знайдено закопаний і той маленький дитячий черепок, що давно був десь затратився, поелику його не можна було возвратити паромонарю. Також приваблювала горобців і інших пташок і освоювала їх, так що вони у фасолі наробили багато шкоди, а я не міг стріляти до них між тики задля малої жительки. Такожде завела собі забаву з ядовитою гадюкою, яка пролізла крізь пліт і загніздилася у неї; сього ради мусили ми взяти її знов до дому і держати в заключеній».

«Рум'янці з її щік знов пропали, і врач повторяє, що вона вже не буде довго существувати. Про се я написав уже її родичам».

«Сьогодні досвіта мусила бідна Мереточка викрастися із свого ліжка, залізти надвір між фасолю і там умерти, бо там ми знайшли її без духу в ямці, яку вона випорпала в землі, немовби хотіла загребтися в неї. Вона була зовсім задубіла, а її волосся і сорочечка вогкі і тяжкі від роси, яка також перловими краплями висіла на її рожевих щічках, не інакше, як на яблуневім цвіті. І всі ми попали

в великий страх, і мене огорнуло велике недоуменіе і смятеніе, понеже внезапу якраз того самого дня приїхала госпожа со господином із міста, в ту саму пору, коли моя супруга від'їхала до К., щоб накупити деяких конфектів і провізії, щоб ними чемно угостити госпожу. Сього ради не знав я, чи є ще у мене голова на плечах, і почалася велика біганина і закрутеница, і дівки мусили мити та одягати трупика і рівночасно готовити добрий обід. Нарешті велів я спекти зелену шинку, яку моя супруга вісім день тому поклала була в оцет, а Яков зловив три штуки тих освоєних пстругів, які ще деколи припливали до огороду, хоч ми «покійної» (?) Мереточки вже давно не пускали до води. На щастя, ті страви з'єднали собі досить добре восхваленіе, і особливо госпожі смакували вони дуже. І була велика скорб, і ми більше як дві години пробули в молитвах і смертних сітованіях, а також у прискорбних розмовах про нещасливу хоробливість померщої отроковиці, і мусили на свою більшу потіху приняти, що вона почалася в зловреднім росположеніі крові і мозку. Надто говорили ми про інші великі дарованія дитини, про її часті розумні дотепи та ізреченія, і не могли в своїй земній короткозорості погодити всього того с собою. Завтра до полудня сотворимо отроковиці християнськое погребеніе, а присутствіе благородних родителів припало дуже впору, бо інакше селяни готові би спротивитися тому».

«Се був день зіло́ удивительный і ужаса исполненний паче всіх, які траплялися мені, не токмо відколи я мав діло із сим нещасним созданієм, але взагалі за все моє богоговійное существованіе. Бо коли прийшла година і вибило десять, рушили ми за трупиком з процесією і подалися на кладовище, а паромонар дзвонив у малий дзвін, але чинив се не дуже усердно, бо голос був дуже жалібний, та й баламкання до половини заглушував сильний вітер, що віяв дуже сердито. І небо було все темне і наступлене, і на кладовищі не було ані живої душі, окрім нашого маленького общества, натомість поза мурами стовпилося усе хлопство, любопитно простягаючи шиї. Та саме в хвилі, коли хотіли спускати домовинку до гробу, почувся з домовинки преужасний крик, так що ми страшенно перелякалися, а грабар вознепщева і втік щодуху. Але врач, що також прибіг на місце, швиденько відчинив і відняв віко домовинки, і тут небіжечка встала, як жива, і зовсім швиденько вилізла з гробика, і почала придивля-

тися нам. І коли в тій самій хвилі Фебове проміння дивоглядно і різко пробилося крізь хмари, то вона в своїм жовтавім брокаті і в мерехтячій короні виглядала як маленька фея або кобольдова дитина. Госпожа мама як стій упала зомліла, а господин М. плачучи повалився на землю. Я сам от ужаса і удивленія не міг рушити ані рукою, ані ногою і в тій хвилі твердо повірив, що се чарівниця. Дівчинка, одначе, швидко очуняла і подріботіла поперек кладовища і поперек села в поле, як кицька, а всі люди мов в умоізступленії розбіглися і позачинювали свої двері. В той сам час випущено саме тоді дітей із школи, і вони купою виринули на вулицю, і коли ся дробина побачила те собитіє, то вже ж годі було вдержати дітей, але велика їх купа побігла за трупиком і почала здоганяти його, а за ними поскакав ще й учитель із різкою в руці. Але вона все випереджала їх на яких двадцять кроків і не спинилася швидше, аж вибігла на букову гору і там упала без духу, по чім діти почали довкола неї тиснутися і пестити її. Все те довідалися ми аж пізніше, бо з великою бідою схоронилися до парафіяльного будинку і сиділи там у великім сокрушенію серця, поки трупика не принесено знов додому. Положено його на матраці, а панство зараз від'їхали додому, полишивши тільки малу кам'яну плиту, на якій не вирізано нічого, як тільки родинний герб і число року».

«Тепер дитина знов лежить як мертва, та ми зо страху не важимося іти спати. Але врач сидить коло неї і запевнює, що тепер вона совершенно упокоїлася».

«Сьогодні врач по різних іспитованіях заявив, що дитина справді вмерла, і її поховано зовсім тихо, і не случилося нічого більше і т. д.»

Конрад-Фердінанд Мейєр

АМУЛЕТ

І

Сьогодні, 14 марта 1611 р., поїхав я з моєї посілості над озером Білер до Куртіона до старого Бокарда, аби з ним добити торгу за належний до мене дубовий та буковий лісок недалеко від Мінхвайлера, за який ми торгувалися вже довший час. Старий пан писав листи за листами, домагаючися нижчої ціни. Про вартість ліска не могло бути й суперечки, але старий пан уважав своїм обов'язком ущипнути хоч дещо з того, чого я жадав. Та що в мене була причина оказувати йому дружню прихильність, а до того, я потребував грошей, аби моєму синові, що служить у війську нідерландської конфедерації і заручився з білявою товстенькою голландкою, влегшити перше устроєння домашнього господарства, я рішився вступити йому і прискорити добиття торгу.

Я застав його в його стародавнім осідку одинокого та в занедбанім стані. Його сиве волосся звисало безладно на чоло та на потилицю. Коли почув про мою готовість, заблищали його погаслі очі від тої радісної новини. Бо в своїх старих літах він гарбає та збирає добро, невважаючи на те що його рід вигасає з ним і він полишить своє добро нетрудним спадкоємцям.

Він запровадив мене до малої кімнати в вежі свого замку, де в шафі, поточеній черв'яками, були сховані його письма, просив мене сісти та списати контракт. Я скінчив свою коротку роботу і обернувся до старого, що тим часом порпав у шуфляді, шукаючи своєї печатки, яку положив не знати куди. Коли я побачив, що він сквапно перекидає все в шуфляді, я встав мимовільно, немов бажаючи допомогти йому. В гарячковім поспіху він власне

відчинив таємний перескринок, коли я приступив позад нього, зирнув у той перескринок і зітхнув глибоко.

В перескринку лежали обік себе дві незвичайні, але мені дуже добре відомі речі: повстяний капелюх, продірявлений кулею, і великий круглий срібний медальйон з подобизною матері божої, піввипуклої, досить незугарної роботи Старий обернувся, немов хотів відповісти на моє зітхання, і сказав плачливим тоном:

— Так, пане Шадау, мати божа, може, й берегла ще мене в домі та в полі. Та відколи єресь прийшла на світ і спустошила також нашу Швейцарію, її сила вигасла навіть для правовірних. Се показалося на Вільгельмі, моїм милім синочку.

І сльоза викотилася з-під його сивих рісниць.

При тій сцені мене заболіло серце, і я сказав старому кілька слів потіхи про страту його сина, що був моїм ровесником і впав при моїм боці від смертельного пострілу. Та мої слова не потішили його, або він недочув їх, бо знов почав сквапно говорити про наше діло, шукати печатки, а знайшовши її нарешті, потвердив документ і відпустив мене скоро без особливої чемності.

Я поїхав додому. Їдучи конем у сумерку дорогою, я почув, як із весняним запахом землі передо мною ставали картини минулого, такі сильні, настирливі та свіжі, в таких гострих та різких нарисах, що аж мучили мене.

Доля Вільгельма Боккарда сплелася дуже тісно з моєю, зразу приятельським вузлом, а потім майже аж страшно. Я потягнув його на смерть. А проте, хоч як се болить мене, я не можу жалувати сього і ще й тепер у подібнім випадку мусив би поступити так само, як поступив 20 літ тому назад. Сяк чи так, спомини про сю давнину наперли на мене так, що я рішився списати весь хід тої незвичайної події і сим облегшити свою душу.

II

Я родився в р. 1553 і не знав свого вітця, що кілька літ пізніше впав на валах твердині Сен-Кантен. Первісно родом із Тюрінгії, мої предки з давен-давна служили в війську під різними полководцями. Мій отець зобов'язав собі особливо князя Ульріха В'юртембергського, який за вірну службу надав йому уряд у своїм графстві Мімпельгарді і посередничав йому в подруженні з одною

панною з Берна, якої предок колись приняв його гостинно, коли Ульріх, прогнаний зі свого краю, блукав по Швейцарії. Там й отець не всидів довго на тім спокійнім становищі і вступив у службу до Франції, яка тоді мусила боронити Пікардію проти Англії та Іспанії. Се була його остатня війна.

Моя мати незабаром за вітцем пішла до гробу, і мене приняв вуйко по матері, що мав осідок над озером Білер і був незвичайно делікатним та оригінальним чоловіком. Він мало вдавався в публічні справи і завдячував властиво тільки своєму імені, блискучо записаному в літописах Берна, що його терпіли на берненській території. Відмолоду він займався багато толкуванням Біблії, що тоді, в часах релігійної завірюхи, не було незвичайним ділом. Та незвичайне було те, що з деяких місць святої книги, а особливо з «Откровенія» Іоаннового, він набрав переконання, що світ незабаром скінчиться і що непорадно та марне діло перед загальною катастрофою основувати нову церкву. Тому-то він принципіально не займав свого місця, яке належалося йому в кафедральній церкві в Берні. Тільки його спокійне та невизначне життя хоронило його від суворого вмішання духовної власті.

Під очима сього спокійного та любезного чоловіка виріс я коли не без дисципліни, то все-таки без тілесних кар, у сільській свободі. Я товаришував із селянськими хлопцями сусіднього села та з парохом того села, завзятим кальвіністом, якому мій вуйко, зрікаючися своїх релігійних переконань, поручив виховувати мене в релігії, обов'язковій у краю.

Оба опікуни моєї молодості не згоджувалися в многих точках. Коли парох згідно зі своїм учителем Кальвіном уважав вічність пекельних мук як неминучу основу страху божого, потішав себе мій вуйко надією колишнього поседнання грішників із богом і радісного довершення земного життя. Мої думки з задоволенням приймали в себе строгу послідовність Кальвінової науки і засвоювали її собі, не допускаючи ані одної перерви в її міцнім ланцюзі, натомість моє серце без застережень хилилося до вуйка. Картини будущого, які він іноді розвивав передо мною, мало займали мене, тільки раз йому удалося зачудувати мене. Віддавна я горів бажанням прийти в посідання молодого палкого огера, якого я бачив у місточку Біль, прегарного плового коня, і одного ранку я приступив із тою великою

просьбою до свого вуйка, що сидів заглиблений у читання якоїсь книги. Я боявся відмови не задля високої ціни, але задля загальновідомої дикості того коня, якого я бажав вишколити. Ледве я отворив уста, коли вуйко гостро глянув на мене своїми блискучими синіми очима і промовив таємничо:

— Знаєш, Івасю, що значить половий кінь, на якім сидить смерть?

Я занімів з дива над прозорливістю свого вуйка, але, зазирнувши в розтворену перед ним книгу, я переконався, що він говорив не про мого полового, а про апокаліптичного їздця.

Учений парох учив мене також математики і навіть початків воєнної штуки, оскільки міг сам пізнати її з доступних йому підручників. Бо сам він у своїй молодості, бувши студентом у Женеві, ходив узброєний на вали та в поле.

Було рішено, що, скінчивши 17 літ, я вступлю до військової служби. І се також не було для мене питанням, під яким полководцем проведу перші літа свого військового життя. Ім'я великого Коліньї наповнило тоді весь світ. Не його побіди, яких не відніс ані одної, але його поражения, яким він своєю стратегічною штукою та величністю свого характеру вмів надати вартість побід, винесли його понад усіх тогочасних полководців, хіба що хто хотів би поставити його обік іспанського Альби, та сього він ненавидів, як саме пекло. Не тільки мій хоробрий отець вірно та завзято стояв при протестантизмі, не тільки мій у Біблії очитаний вуйко гостро осуджував папство та знаходив його зображення в Вавілоні «Откровения»,— я також почав цілим серцем хилитися до того сторонництва. Ще хлопцем я вступив до протестантського війська, коли в р. 1567 довелося взятися за оружжя, аби забезпечити Женеву проти нападу Альби, що в поході з Італії здовж швейцарської границі тягнув до Нідерланд. Дійшовши до літ, я ледве міг усидіти в відлюднім Шомонті, так називався осідок мого вуйка.

В р. 1570 вийшов у Франції паціофікаційний едикт у Сен-Жермен-ан-лей, який допускав гугенотів до всіх урядів у краю. Коліньї, покликаний до Парижа, нараджувався з королем, якого серце, як говорено, він приєднав собі цілковито, над планом походу проти Альби для освободження Нідерландів. Нетерпеливо ждав я відволі-

каного з року на рік виповідження війни, що мало покликати мене в ряди Коліньї, бо його кіннота здавна складалася з німців, а ім'я мого вітця мусило бути відоме йому ще з давніших часів.

Але виповідження війни як не було, так не було, а дві неприємні пригоди мусили затруїти мені остатні дні побуту в вітчині.

Коли одного майового вечора ми оба з вуйком під зеленою липою на подвір'ї вечеряли, явився перед нами якийсь чужинець у досить покірній поставі та дрантивій одежі. Його неспокійні очі та неправильні риси зробили на мене неприємне враження. Він зарекомендував себе ласкавим панам як стаєнний, що в наших відносинах значило не більше, як парубок до коней, і я вже хотів коротко відправити його, бо мій вуйко зразу не звернув на нього ніякої уваги, коли чужинець почав викладати передо мною всі свої відомості та штуки.

— Я володію рапіром як мало хто,— сказав він,— і знаю штуку фехтування до самих основ.

Живучи далеко від міської школи фехтунку, я почував прикро власне сю хибу свого образовання і, не вважаючи на інстинктову нехіть до чужинця, я без намислу скорив із нагоди, пішов із ним до своєї фехтувальні, дав йому в руки рапір, і він дав передо мною такі докази свого майстерства в фехтуванні, що я зараз умовився з ним і прийняв його до нашої служби. Вуйкові представив я, що се корисна нагода в остатній хвилі перед від'їздом збагатити скарб мого рицарського виховання.

Від того дня проводив я з чужинцем, він признавався до чеського походження, вечір за вечором аж до пізньої ночі в зброївні, яку по змозі освітлювали дві стінні лампи. Легко вивчився я всіх родів фехтування і швидко пройшов, маючи вже вироблену теоретично основу, всю школу практично, на велике задоволення мого вчителя. Лиш одно в мене доводило його майже до розпуки: він не міг відвчити мене від вродженої мені повільності, яку він згірдно називав сламазарністю, і яку, граючи, побивав кождої хвилі блискавковими рухами свого рапіра.

Аби додати мені того огню, якого мені не ставало, він придумав незвичайний спосіб. Він пришив собі до фехтувальної куртки серце з червоної шкіри саме на тім місці, де в нього бив живчик, і при фехтуванні з насміхом усе показував мені лівою рукою те місце, взиваючи мене

трафити його. При тім видавав звичайні в тих часах всєнні окрики, найчастіше: «Vivat Alba! Pereat[1] Нідерланди!» Або також: «Pereat єретик Коліньї! На гак із ним!» Хоча ті окрики обурювали мене до глибини душі і робили мені того чоловіка ще ненависнішим, ніж він був і без того, я все-таки не міг прискорити свого фехтувального темпу.

Одного вечора, коли чех у розпалі власне підняв страшенний крик, вийшов мій вуйко, переляканий, боковими дверми, аби побачити, що таке діється, але зараз же відступив із перестрахом, коли побачив, як мій противник із окриком: «Смерть гугенотам!» — пхнув мене своїм рапіром у груди так сильно, що був би напевно вбив мене якби се був дійсний удар гострим оружжям.

Другого ранку, коли ми снідали під нашою липою, мав вуйко щось на серці, мені здавалося, що він бажав позбутися несамовитого слуги, коли втім міський посланець із Біля приніс йому письмо з великою урядовою печаткою. Вуйко розкрив його, зморщив чоло, читаючи, а потім дав мені письмо зі словами:

— От тобі й на! Прочитай, Івасю, а порадимося, що чинити.

В письмі стояло, що чех, який недавно пробував у Штуттгарті як учитель фехтунку, з заздрості вбив свою жінку, родовиту швабку. Уряд довідався, що він схоронився до Швейцарії і що хтось бачив його або зовсім подібного до нього у властителя Шомонта. Уряд усильно просить пана, з огляду на пам'ять його шваґра, покійного Шадау, якому дуже прихильний був князь Хрістоф, аби підозреного слугу ув'язнив, сам перший переслухав і в разі справдження підозріння велів відставити винуватого до границі. Письмо було підписане та запечатане князівським урядом у Штуттгарті.

Читаючи те письмо, я в задумі зирнув понад папір до кімнати чеха, яку легко можна було бачити понад дах замку, і побачив його при вікні, зайнятого чищенням вістря. Маючи намір ув'язнити злочинця і віддати в руки справедливості, я мимоволі підняв письмо вгору так, аби він міг побачити, якби власне зирнув туди, велику червону печать і мав досить часу негайно втекти перед своєю судьбою.

---

[1] Геть.

По тім оба ми з вуйком почали міркувати, як ув'язнити та перепровадити винуватого, бо про те, що се був він, оба ми не сумнівалися ані хвилі.

По тім пішли ми оба, кождий із пістолетом в руці, до чехової кімнати. Вона була пуста, але крізь отворене вікно понад дерева подвір'я, далеко там, де дорога загинає довкола згір'я, побачили ми їздця в шаленім галопі.

В тій хвилі увійшов до кімнати посланець із Біля, що приніс письмо, і сповістив нас, переляканий, що даремно шукав свого коня, якого прив'язав був біля замкової брами, поки йому в кухні дали випити склянку пива.

До сеї неприємної події, що в краю зробила велике враження і в устах людей розрослася до казкових розмірів, долучилося ще інше нещастя, що зробило мені неможливим дальший побут дома.

Мене запрошено на весілля до Біля, місточка, віддаленого від нас ледве милю, де в мене були деякі, хоч не дуже близькі знайомості. При моїм досить відлюднім способі життя мене вважали гордим, а занятий думками про свою близьку будучність, що хоч у найскромнішій ролі мала ввести мене в велику драму протестантського світу, я не міг так дуже зацікавитися дрібними справами та місцевими поговірками малої республіки Біля. Тому й запросини не дуже тішили мене, і тільки намова мого хоч також відлюдного, але все-таки чоловіколюбного вуйка склонила мене прийняти запросини.

Супроти жінок я був несмілий. Сильно збудований і незвичайно високий на зріст, але негарний з лиця, чув я добре, хоч і не здавав собі з того докладно справи, що всю суму свого серця мушу поставити на один номер, а той номер, так відчувалося мені неясно, знайдеться десь в окруженні мого героя. Притім я був твердо переконаний, що повне щастя можна здобути тільки повною ставкою, ставкою цілого життя.

Між тими постатями, що приковували до себе мій молодечий подив, окрім великого адмірала Коліньї, займав його молодший брат Данделло перше місце, а голосне на весь світ горде сватання розпалювало мою уяву. Свою принадну молоду лотарінгську панночку упровадив він перед очима своїх смертельних ворогів, католицьких гізів із її міста Нансі, переїхавши з весільним товариством при звуці труб поперед князівський замок.

Щось подібне бажав я також собі від призначення.

Тверезий і незадоволений, я рушив у дорогу до Біля. Мене приняли дуже чемно і визначили мені місце біля одної дуже гарної панни. Як буває з несмілими людьми, попав я, аби не бути німим сусідом, у протилежну крайність і почав дуже оживлену розмову зі своєю сусідкою. Проти нас сидів син місцевого старшини, багатого торговця колоніальних товарів, що стояв на чолі аристократичної партії, бо маленька республіка Біль мала так само, як інші швейцарські республіки, своїх аристократів і демократів. Франсуа Годіард, так звався молодий панич, що, може, мав які наміри на мою сусідку, почав слідити за нашою розмовою, так що я зразу не завважив сього, але щораз із більшим зацікавленням та ворожими позирками..

Втім запитала мене панночка, коли думаю їхати до Франції.

— Скоро, тільки буде виповіджена війна проти кривавого собаки Альби! — відповів я завзято.

— Про такого мужа випадало би говорити з більшою пошаною! — такі слова кинув мені через стіл Годіард.

— Не забувайте, пане,— відповів я,— як знущався той муж над нідерландцями! Нема в мене пошани для гнобителя, хоч би він був найбільшим полководцем на весь світ.

— Він пригнобив тільки бунтівників,— відповів Годіард,— і дав спасений приклад також нашій Швейцарії.

— Бунтівників? — скрикнув я і випив душком склянку огнистого вина.— Таких самих бунтівників, якими були сприсяжені швейцари на Рітлі.

Годіард гордо підняв голову, ще вище підняв брови і відповів мені з гірким насміхом:

— Нехай тільки вчені розслідять ту справу, то певно покажеться, що збунтовані селяни лісових кантонів допустилися тяжкої беззаконності проти Австрії і були явними бунтівниками. А втім, се не належить сюди. Я тверджу лише, що молодому чоловікові без ніяких заслуг, невважаючи на різницю політичних поглядів, не личить уживати образливих слів про такого славного войовника.

Сей натяк на спізнення моєї воєнної служби і брак заслуги обурив мене до глибини душі.

В моїй груді закипіло щось, і я скрикнув:

— Лайдак, хто бере в оборону лайдака Альбу!

Тут зчинився шалений галас, із якого Годіарда винесено з розбитою головою, а я вирвався з окровавленим лицем, пораненим киненою на мене склянкою.

Вранці я пробудився з великим соромом. Мені здавалося, що мене окричать п'яницею, хоч я станув в обороні євангельської правди. Не надумуючися довго, я спакував свої речі, попрощався з вуйком, якого сповістив про свою пригоду і який по короткій суперечці згодився на те, аби я дожидав вибуху війни в Парижі. Я взяв із собою звиток золотих грошей із невеличкого спадку мого вітця, забрав своє оружжя, осідлав свого полового і рушив у дорогу до Франції.

III

Без значніших пригод я переїхав вільне графство Бургундію, доїхав до бігу Сени і наблизився одного вечора до веж Меліна, що були ще віддалені невеличку милю, та над якими висіла важка громова хмара. Їдучи через село, що простягалося біля гостинця, я побачив на кам'яній лавці перед досить великою господою «Під трьома ліліями» молодого чоловіка, що виглядав на подорожнього і разом із тим на вояка, але в своїм убранні та узброєнні виявляв елеганцію, що сильно відбивала від мого простого кальвінського одягу. Тому, що в моїм плані лежало перед ніччю доїхати до Меліна, я лиш побіжно відповів на його поздоровлення і тільки за собою почув його оклик.

— Щаслива дорога, земляче!

Чверть години їхав я безупину далі. Проти мене надтягала чорна хмара. Повітря зробилося нестерпно важке, а короткі гарячі подуви вітру підіймали з дороги клуби куряви. Мій кінь форкав. Нараз ударив осліпительний перун зі страшним лускотом кілька кроків передо мною в землю. Мій половий піднявся на задні ноги, обернувся і погнав шаленими скоками назад до села, де мені, нарешті, під уливним дощем пощастило опанувати сполошеного коня.

Молодий гість піднявся всміхаючися з кам'яної лавочки, закритої піддашком, покликав стаєнного слугу, допоміг мені при відв'язуванні мого пакунка і сказав:

— Не жалуйте, що будете ночувати тут. Будете мати приємне товариство.

— Не сумніваюся,— відповів я, поздоровляючи його.

— Розуміється, говорю не про себе,— мовив він далі,— тільки про старого шановного пана, якого хазяйка називає паном радником парламенту — отже, се мусить бути високий достойник — та про його дочку чи сестрінницю, панну, якій нема рівної... Відчиніть пану кімнату! — додав він, звертаючися до хазяїна, що власне наблизився.— А ви, земляче, передягайтеся скоро і не дайте нам довго чекати, бо до вечері вже накрито.

— Називаєте мене земляком? — відповів я по-французьки так само, як і він заговорив до мене.— По чім пізнаєте, що я ваш земляк?

— По голові та по будові тіла,— відповів той весело.— Поперед усього ви німець, а по вашій крепкій та статурній поставі пізнаю берненця. А я ваш вірний союзник із Фрибурга і називаюся Вільгельм Боккард.

Я пішов за проводом хазяїна до кімнати, яку він показав мені, передягся і зійшов до гостинної кімнати, де вже ждали мене. Боккард приступив до мене, взяв мене за руку і представив мене сивоволосому панові благородної постави та стрункій панні в подорожнім убранні словами:

— Мій товариш і земляк.— При тім він питаючим зором глянув на мене.

— Шадау із Берна,— докінчив я його слова.

— Дуже мені приємно,— ввічливо відповів старий пан,— зустрітися з молодим горожанином славного міста, якому мої одновірці в Женеві так багато завдячують. Я парламентарний радник Шатійон, якому релігійний мир позволяє вернути до рідного міста Парижа.

— Шатійон? — повторив я з пошаною та здивуванням.— Се ж родинне ім'я великого адмірала.

— Не маю честі бути його свояком,— відповів парламентарний радник,— а коли й свояк, то лиш дуже далекий. Але я знайомий із ним і в приязні, наскільки се допускає різниця становищ та особистої вартості. Та сідаймо, панство! Розсіл стигне, а вечором маємо ще досить часу до розмови.

Дубовий стіл із крученими ногами помістив нас усіх на своїх чотирьох боках. На чільнім місці засіла панна, праворуч та ліворуч радник і Боккард, а для мене накрито на кінці стола. Коли скінчилася вечеря серед звичайних розвідів та подорожніх розмов, а до скромної закуски

принесено перлистий напій із недалекої Шампанії, почала розмова плисти порядніше.

— Мушу похвалити в вас, панів швейцарів, — почав радник,— що по короткій боротьбі ви навчилися в церковних ділах жити згідно. Се знак вирозумілості та здорового чуття, а моя бідна вітчизна могла би брати собі приклад із вас. Чи ж ми ніколи не навчимося, що людську совість не можна наламати, і що протестант може так само гаряче любити свою вітчину, так само відважно боронити її та підлягати її законам як католик?

— Хвалите нас занадто,— відповів Боккард.— Певна річ, ми, католики, годимося в державі з протестантами від біди, але товариське життя зовсім попсоване роздвоєнням віри. В давніших часах ми, фрибуржці, часто своячилися з берненцями. Се тепер урвалося, і довголітні зв'язки порозривалися. В дорозі,— додав він жартливо, обертаючися до мене,— ми деколи помагаємо один одному, але дома ледве коли й вітаємося. Прошу послухати! Коли я був у Фрибурзі на відпустці — я служу між швейцарами французького короля — обходжено в Альпах коло Пляффай рокове свято. Мій отець має там маєтність, а також Кірхберги із Берна мають там пасовисько. Празник випав дуже сумно. Кірхберг привіз із собою чотири дочки, прегарні селянки, з якими я, коли ми були ще дітьми, щороку весело гуляв на леваді. Чи повірите, що по скінченні церковного обходу, в якім за процесією йшли корови з дзвінками, дівчата посеред тих корів почали зі мною теологічну розмову, а коли пізнали, що я мало цікавлюся тими речами, вилаяли мене як ідолослужника та ворога християн за те, що на полях битви під Жарнаком та Монконтуро проти гугенотів я сповняв свій обов'язок.

— Релігійні розмови,— сказав радник,— тепер у моді. Та чому ж би розумні люди не могли й тут порозумітися та погодитися? Я певний, пане Боккарде, що ви не засудили би мене на костер за мою євангельську віру і що ви, певно, не одинокий католик у числі тих, що не одобряють жорстокості, з якою довгі літа переслідувано кальвіністів у Франції.

— Будьте певні, що воно так,— відповів Боккард.— Тільки не забувайте, що старе й усталене в церкві та державі не можна назвати жорстоким, коли воно боронить свого існування всіма способами. А втім, щодо жорстокості, то я не знаю жорстокішої релігії від кальвінізму.

— Думаєте про Сервета? — запитав радник тихішим голосом, і лице його потемніло трохи.

— Я не думаю про людські засуди,— відповів Боккард,— тільки про божу справедливість, яку нова безсердечна віра просто поганить. Як сказано, я не розуміюся на теології, але мій вуйко, канонік у Фрибурзі, віродостойний та вчений чоловік, запевняв мене, що кальвіністи вчать, буцімто кождий чоловік, поки ще зробив щось добре або зле, вже дитиною в колисці призначений чи то на вічне блаженство в небі, чи на вічну муку в пеклі. Се занадто страшне, аби могло бути правдиве.

— А проте се таки правда,— сказав я, пригадуючи науку мого пароха.— Правдиве чи ні, але се логічне.

— Логічне? — запитав Боккард.— Що таке логічне?

— Те, що не перечить собі самому,— відповів радник, якого, мабуть, утішило моє пояснення.

— Бог всевідучий і всемогучий,— говорив я далі з певністю своєї правоти.— Що він бачить наперед і допустить те, його воля. А в такім разі наша судьба вже рішена наперед у нашій колисці.

— Я рад би опрокинути сю вашу думку,— сказав Боккард,— якби міг пригадати доказ мого вуйка. Бо він мав на се дуже добрий доказ.

— Я був би вам дуже вдячний,— сказав радник,— якби вам удалося пригадати собі сей добрий доказ.

Фрибуржець налив собі повну склянку вина, випив її звільна й зажмурив очі. Подумавши хвилю, сказав весело:

—Коли, панство, зволите не перебивати мені і дати мені спокійно розвивати свою думку, то надіюся не дізнати сорому. Отже, приймім, пане Шадау, що ви вашим кальвінським провидінням від колиски засуджені на пекло — та боронй мене боже сказати вам якусь нечемність! Отже ж, приймім, що я засуджений наперед. Але я, богу дякувати, не кальвініст.

При сих словах він узяв кілька дрібок пухкого пшеничного хліба, зім'яв їх у пальцях, зробив із них подобу малого чоловічка, поставив його на таріль і сказав:

— Ось стоїть кальвініст, від роду засуджений на пекло. А тепер уважайте, пане Шадау! Чи вірите в десять заповідей божих?

— Як-то, пане?— скрикнув я.

— Ну, ну, адже ж вільно спитати, ви протестанти так багато покасували! Отже, бог велить чоловікові: «Чини

те! Не чини того!» Чи ж ті заповіді не пустий блахман, коли чоловік призначений наперед не могти зробити нічого доброго і мусить робити тільки все зле? І ви смієте таке безглуздя приписувати найвищій мудрості? Сей погляд такий нікчемний, як отсей виріб моїх пальців.

І при сих словах він зім'яв чоловіка з хліба і кинув його геть.

— Непогано,— сказав радник.

Коли Боккард старався скрити своє внутрішнє задоволення, я перебирав у своїй пам'яті противні докази, але в тій хвилі не знайшов нічого важнішого і сказав з відтінком немалого заклопотання:

— Се важка, темна точка, про яку не так легко договоритися. Притім се твердження не конче потрібне на те, аби відкинути папізм, якого очевидних надужить самі ви, пане Боккарде, не можете заперечити. Подумайте тільки про зіпсуття католицького духовенства!

— Немало між ними поганих пташків,— притакнув Боккард.

— Про сліпу віру в повагу церкви...

— Се добродійство для людської слабості,— перебив він мене.— Адже ж у церкві і в державі так само, як у найменшім процесі, мусить бути найвища інстанція, на якій можна заспокоїтися.

— А чудотворні реліквії?

— Коли тінь святого Петра та стирка святого Павла вздоровлювали хорих,— відповів Боккард дуже спокійно,— то чому ж би й кості святих не мали чинити чудес?

— А глупе набоженство до Марії?

Ледве я вимовив те слово, ясне досі лице фрибуржця перемінилося, кров сильно вдарила йому до голови, весь запаленівши від гніву, він зіскочив із крісла, вхопив рукоять свого меча і скрикнув до мене:

— Хочете образити мене особисто? Коли се ваш намір, то давайте поміряємося!

Панна, перелякана, схопилася також зі свого сидження, а радник для заспокоєння простяг обі руки до фрибуржця. Я здивувався, не тратячи спокою, про таке несподіване враження моїх слів.

— Про особисту образу не може бути ані мови,— сказав я спокійно.— Як міг я думати, аби ви, Боккарде, що в кождім слові виявляєте освіченого та досвідного чоло-

віка і, як самі кажете, спокійно думаєте про релігійні справи, в тій одній точці можете виявляти таку пристрасть?

— Очевидно, пане Шадау, вам невідомо те, що відомо в цілій околиці Фрибурга і далеко поза нею, що наша мати божа з Айнзіделын на мені, недостойнім, зробила чудо?

— Ні, справді ні,— відповів я.— Сядьте, любий Боккарде, і розкажіть нам.

— Ну, се діло відоме загально і відмальоване на вотивнім образі в самім монастирі. В третім році мого життя постигла мене тяжка хороба, що спричинила в мене безвладність усіх членів. Всіх способів, які хто міг придумати, пробувано даремно, і жоден лікар не знав ради. Нарешті моя люба добра мати пішла на мою інтенцію босо на прощу до Айнзіделын. І справді, сталося чудо. Від того часу моє здоров'я поправлялося, я прийшов до сил і ріс, і виріс, як бачите, ось який великий та здоров. Тільки ласці матері божої завдячую те, що сьогодні можу радуватися моєю молодістю і не мушу як непотрібний, безутішний каліка гризти своє серце в журбі. Тому зрозумієте, любі панове, і признаєте природним, що своїй святій порятівниці я до смерті обов'язаний бути вдячним і сердечно прихильним.

При сих словах він витягнув шовковий шнурок, що мав у себе на шиї, а з ним добув медальйон із-під свого кафтана і поцілував його побожно.

Пан Шатійон, що дивився на нього з дивною сумішкою недовір'я та зворушення, заговорив своїм звичайним лагідним голосом:

— А як думаєте, пане Боккарде, чи кожда мадонна могла би вчинити для вас таке щасливе вздоровлення?

— Але ж ні! — живо скрикнув Боккард.— Мої родичі пробували на різних місцях і перед різними чудотворними образами, і ніде не щастило їм, поки не застукали до брами в Айнзіделын. Айнзіделынська мадонна одинока в своїм роді.

— Ну,— мовив далі старий француз із усміхом,— у такім разі легко буде погодити вас із вашим земляком, коли се при вашій добродушності та веселій вдачі, якої проби ви вже дали нам не раз, було ще потрібне. Пан Шадау у своїм суворім осуді культу Марії на будуче не повинен забувати завсігди додати прищіпку: «З шановним виїмком мадонни з Айнзіделын».

— Радо пристаю на се,— сказав я, впадаючи в тон старого пана, хоч у моїм нутрі панувало зворушення та почуття його легкомисності.

Тоді добродушний Боккард ухопив мою руку і потряс її по щирості. Розмова зійшла на інші предмети, і незабаром молодий фрибуржець устав, побажав нам доброї ночі і перепросив, що мусить відійти, бо завтра до світа думає рушити в дорогу.

Аж тепер, коли палка розмова скінчилася, я міг уважніше придивитися молодій дівчині, що мовчки, але дуже уважно слідила за нашою розмовою, і мене дуже здивувала її неподібність до її вітця чи вуйка. У старого радника було дуже тонко обрисоване, майже боязливе лице, освічене розумними темними очима, раз сумовите, то знов насмішливе, але все одухотворене. Натомість молода панна була блондинка, а її невинне, але рішуче лице освічували дивно променисті блискучі сині очі.

— Чи можу запитати вас, молодий пане,— почав промовляти парламентарний радник,— що веде вас до Парижа? Ми одновірці і, коли я можу бути вам чим услужним, числіть на мене.

— Пане,— відповів я,— коли ви вимовили назву Шатійон, моє серце забилося живіше. Я син вояка і рад би вправитися в війні, ремеслі мого вітця. Я завзятий протестант і хотів би для доброї справи зробити все, що в моїх силах. Обі ті цілі я осягну, коли мені пощастить служити та воювати під очима адмірала. Коли ви можете допомогти мені до сього, то зробите мені найбільшу прислугу.

Тепер отворила уста дівчина і запитала:

— Чи ви так високо цініте пана адмірала?

— Вважаю його першим мужем на світі,— відповів я з запалом.

— Ну, Гаспардо,— промовив старий,— знаючи такий його погляд, ти могла би попросити за ним у твого хресного вітця.

— Чому ні? — відповіла спокійно Гаспарда,— коли він такий бравий, як виглядає. Чи моя просьба поможе що, се питання. Тепер, перед фландрійською війною пан адмірал від ранку до ночі занятий, обтяжений, неспокійний, і я не знаю, чи не роздані вже всі місця, які він мав обсадити. Чи не маєте якого порученння, ліпшого від мого?

— Ім'я мого вітця,— відповів я трохи знесмілений,— може, буде відоме адміралові.

Тепер я зміркував, як тяжко може бути чужинцеві добитися доступу до великого полководця без особливого порученння, і, трохи пригноблений, я мовив далі:

— Ваша правда, пані. Чую, що сього мало: серце та меч, яких він і без мене має багато. Ще якби жив його брат Данделло! Сей був ближчий мені і до сього я звернув би ся сміливіше. Від моєї молодості він у всьому був моїм взірцем: не полководець, але хоробрий вояк, не політик, але постійний сопартійник, не святий, але гаряче, вірне серце.

Під час моїх слів почала панна Гаспарда мені на диво зразу потрохи червоніти, та її загадкове для мене заклопотання збільшалося, аж поки вся не облилася рум'янцем. Також старий пан почув якесь заклопотання і сказав трохи терпко:

— Що ви там знаєте, чи Данделло був святий, чи ні! Але мене вже клонить на сон, тож вставаймо! Коли прибудете до Парижа, пане Шадау, то почтіть мене своїми відвідинами. Я живу на острові св. Людовіка. Завтра ми, певно, вже не побачимося. Ми пробудемо ще один день у Меліні. А тепер ще запишіть мені своє ім'я в отсю книжечку. Так! Майтеся добре, добраніч!

IV

Другого вечора по тій стрічі в'їздив я брамою св. Оноре до Парижа і, втомлений дорогою, застукав до брами найближчої господи, віддаленої ледве сто кроків від брами міста.

Перший тиждень минув мені на оглядании великого міста та на даремнім пошукуванні одного військового товариша мого вітця, про котрого я аж по довших розпитах дізнався, що він умер. Восьмого дня з биттям серця я вибрався до помешкання адмірала, яке показано мені неда-леко Лувру в вузькій вуличці.

Се була темна старосвітська будівля, а придверний приняв мене непривітно, навіть із недовір'ям. Я мусив написати своє ім'я на картці паперу, яку він заніс своєму панові, і тоді впустив мене. Я війшов через великий передпокій, у якім було багато людей, вояків та двораків, що бистрими поглядами обкидали кождого, хто переходив поміж їх рядами, і війшов до малої робітні адмірала. Він був занятий писанням і кивнув мені, аби я підождав, поки

він скінчить лист. Я мав час оглянути зі зворушенням його лице, знане мені з виразистого дерев'вориту, що дійшов аж до Швейцарії і відразу вбився мені незатерто в тямку.

Адмірал міг мати тоді 50 літ, але його волосся було біле як сніг, а його худі щоки палали гарячковим рум'янцем. На високім чолі та на худих руках виступали сині жилки, а вираз його лиця був страшенно поважний. Він виглядав, мов суддя в Ізраїлі.

Скінчивши своє заняття, він підійшов до мене біля вікна і впер свої великі сині очі проникливо в мої.

— Знаю, що привело вас сюди,— сказав він.— Хочете служити добрій справі. Коли вибухне війна, дам вам місце в моїй німецькій кінноті. А тим часом — вмієте добре писати? Знаете по-німецьки та по-французьки?

Я вклонився, притакуючи.

— Тим часом дам вам заняття в своїм кабінеті. Можете бути мені помічним. Отже ж, вітайте! Жду вас завтра о осьмій годині. Будьте точні.

І рухом руки відпустив мене, а коли я вклонився перед ним, додав дуже приязно:

— А не забудьте відвідати радника Шатійона, з яким ви познайомилися в дорозі.

Коли я знов опинився на вулиці і подумав про те, що сталося, йдучи до моєї господи, я відразу почув ясно, що для адмірала я вже не чужий, і не мав сумніву про те, кому маю се завдячити. Радість, що я так легко осягнув свою ціль, якої осягнення видавалося мені таким трудним, була мені доброю ворожбою для початку моєї кар'єри, а надія працювати під очима адмірала оживила в мені почуття власної вартості, якого я не знав досі. Та всі ті щасливі думки уступали майже зовсім перед чимось, що разом і всміхалося мені й мучило мене, вабило й непокоїло, перед чимось безконечно таємним, про що я ніяк не міг виробити собі ясного погляду. Та по довгім, даремнім шуканні й се вияснилося мені нараз. Се були очі адмірала, що йшли за мною. І чому вони не покидали мене. Бо се були її очі. Ані отець, ані мати не могли своїй дитині дати вірнішого дзеркала душі. Я ніяк не міг пояснити собі се. Чи могли її очі бути його очима? Чи було се можливе? Ні, я помилився! Моя уява зробила собі жарт зо мною, і, аби розбити той привид образом дійсності, я рішився спішно вернути до своєї господи, а по тім удатися

на острів св. Людовіка до своїх знайомих із-під «Трьох лілій».

Коли годину пізніше я входив до високого вузького дому парламентарного радника, що тут же коло моста св. Михайла положений, одним боком глядів у хвилі Сени, а другим через бокову вуличку в готицькі вікна малого костьолика, я застав двері нижнього поверху замкнені, а вийшовши на другий поверх, опинився несподівано перед Гаспардою, що перебирала щось у отворенім куффі.

— Ми ждали на вас,— повітала вона мене,— і я зараз веду вас до свого вуйка, що буде рад бачити вас.

Старий сидів вигідно в фотелі, перегортаючи великий фоліант, опертий на навмисне для сього приладженім поруччі. Широка кімната була повна книжок, що стояли в гарно різьблених дубових шафах. Статуйки, монети, рисунки залюднювали, кожде на відповіднім місці, се спокійне прибіжище духового життя. Учений хазяїн, не встаючи з місця, попросив мене приставити собі крісло біля нього, привітав мене як старого знайомого і почув, із очевидною радістю, оповідання про моє приняття в службу адмірала.

— Дай боже, аби сим разом пощастило йому! — сказав він.— Для нас, евангеликів, що творимо, на жаль, тільки меншість людності нашої вітчини, лишилися лиш два виходи, аби уникнути огидної домашньої війни, лиш два виходи: або емігрувати за океан у край, відкритий Колумбом, сю думку плекав адмірал довгі літа в своїй душі і був би виконав її, якби не спинили його несподівані перешкоди, або розогнити національне почуття і звести велику, для всієї людськості спасенну заграничну війну, в якій би католіки і гугеноти, воюючи бік-о-бік, могли збрататися любов'ю до вітчини і забути свій релігійний роздор. Се хоче осягнути адмірал тепер, і мені, любителеві спокою, горить земля під ногами, аби якнайшвидше була виповіджена війна. Увільняючи Нідерланди від іспанського ярма, будуть наші католики поневолі втягнені в течію свободи. Але час наглить. Вірте мені, пане Шадау, над Парижем висить зловіща хмара. Гізи бажають недопустити до війни, яка зробила би молодого короля самостійним, а їх — непотрібними. Королева мати дволична. Не така чортиця, як малюють її гарячі прихильники нашого сторонництва, але в'ється між партіями з дня на день, самолюбна, дбаюча тільки про інте-

реси свого дому. Байдужна на славу Франції, без почуття для добра або зла, держить у своїх руках суперечності, і припадок може заставити її вибрати се або інше. Труслива та необчислима, вона в усякім разі здібна до найгіршого. Головна вага лежить тепер у прихильності молодого короля до Колінъї, а той король,— тут Шатійон зітхнув,— ну, не хочу випереджувати вашого суду. Він часто буває в адмірала, то й ви побачите його власними очима.

Старець глядів перед себе, а потім, нагло зміняючи предмет розмови, відгорнув титул книги, що лежала перед ним, і озвався до мене:

— Знаєте, що читаю? Ось гляньте!

Я прочитав латинський титул: «Географія Птоломея, видана Михайлом Серветом».

— Се той сам єретик, якого спалено в Женеві? — запитав я з переляком.

— Не інший. Се був визначний учений, а скілько можу осудити, геніальна голова, якої ідеї в природничих науках, може, колись будуть мати більше щастя, як його теологічні міркування. Чи й ви були би за його спалення, якби сиділи тоді в міській раді Женеви?

— Певно, пане,— відповів я з переконанням.— Подумайте тільки одно: що було найнебезпечніше оружжя, яким папісти поборювали нашого Кальвіна? Закидали йому, що його наука перечить існуванню бога. Та ось прибуває до Женеви іспанець, називає ссбе приятелем Кальвіна, видає книжки, в яких заперечує існуванню Трійці так, як коли б се нічого не значило, і надуживає євангелицької свободи. Чи ж Кальвін не був зобов'язаний супроти тих тисяч і тисяч, що терпіли та кров проливали за чисте слово, випхнути того фальшивого брата перед очима всього світу з євангелицької церкви й віддати його світському судові, аби зробити неможливим усяке мішання їх обох і аби йому незаслужено не закидали чужу безбожність?

Шатійон усміхнувся сумовито й промовив:

— Тому, що ви так гарно мотивуєте свій осуд про Сервета, мусите зробити мені приємність і сей вечір лишитися в нас. Заведу вас до вікна, що виходить на каплицю св. Лаврентія, якої сусідством ми тут тішимося і в якій славний францісканець Панігароля буде проповідувати сього вечора. Почуєте, як судять нас католики.

Сей монах — огнистий бесідник і говорить дуже логічно. Ви будете чути з його промови кожде слово — і порадуєтеся. Чи й досі ще живете в гостиниці? Треба вам подбати про постійне помешкання. Може, ти нараїш яке, Гаспардо? — звернувся він до панни, що власне ввійшла.

Гаспарда відповіла весело:

— Кравець Джільберт, наш одновірець, що має на своїм удержанні численну сім'ю, був би рад і мав би собі се за честь відступити пану Шадау свою найліпшу кімнату. І се мало би за собою ще й ту добру сторону, що той чесний, але боязливий християнин посмів би знов ходити на наше євангелицьке богослужіння в супроводі сього хороброго вояка. Піду зараз до нього і сповіщу про сей щасливий випадок.

З тим і вийшла її струнка постать.

Хоч як коротко була вона з нами, я встиг уважно та пристально заглянути в її очі і дізнав нового здивування. Пертий непоборною силою знайти негайно розв'язку сеї загадки, я тільки з трудом здержався від питання, що було би противне всякій чемності, та старець сам прийшов мені на поміч і запитав насмішливо:

— Що таке незвичайне бачите в тій дівчині, що так уперто вдивляєтеся в неї?

— Щось дуже незвичайне,— відповів я рішуче,— чудову подібність її очей до очей адмірала.

Мов від дотику гадини здригнувся радник і сказав із силуваним усміхом:

— Чи не бувають випадки гри природи, пане Шадау? Чи заборонено життю творити подібні очі?

— Ви запитали мене, що незвичайне бачу в тій панні,— відповів я холоднокровно,— і я дав відповідь на те питання. Позвольте мені запитати також вас. Надіюся, що буду смів відвідувати вас і далі, бо ваша доброта і ваш високий дух притягають мене до вас. То прошу сказати мені, як маю називати сю гарну панну? Знаю, що від свого хресного вітця Коліньї вона має ім'я Гаспарда, але ви не сказали мені, чи маю щастя говорити з вашою дочкою, чи з вашою своячкою.

— Звіть її як хочете,— незадоволено промимрив старий і почав знов перегортати картки географії Птоломея.

Се незвичайне поводження скріпило мій здогад, що тут якась темна точка, і я почав снувати найсміліші фантазії. В невеличкім письмі, яке опублікував адмірал про

свою оборону Сен-Кантена і яке я знав напам'ять, він кінчив своє оповідання досить несподівано кількома загадковими словами, в яких натякав на свій перехід до кальвінізму. Говорено там про грішність світу, і він признавав, що й сам був причасний до неї. Чи ж уродження Гаспарди не могло стояти в зв'язку з тим його передєвангелицьким життям? Хоч як гостро судив я такі діла, тут моє враження було інше, сим разом я не міг би осудити адмірала за проступок, який давав мені можливість зблизитися до своячки сього світлого героя, а хто знає, може навіть старатися о її руку. Пускаючи поводи моїй фантазії, я правдоподібно мав на лиці щасливу усмішку, бо старий, що потаємно понад свою книгу зиркав на мене, звернувся до мене з несподіваним оживленням:

— Коли ви, паничу, тішитеся, думаючи, що відкрили невеличку слабість у великого чоловіка, то знайте: він без плями! Ви помиляєтеся, дурите себе самого.

Тут він устав немов обурений і пройшовся по кімнаті, та нараз зупинився передо мною, взяв мене за руку і сказав, нагло змінюючи тон:

— Молодий друже, в тих важких часах, коли ми, євангелики, мусимо тулитися один до одного і держатися купи, мов брати, довір'я зростає швидко. Між нами не повинна стояти ані хмариночка. Ви чесний чоловік, а Гаспарда люба дитина. Не дай боже, аби щось укрите занечищувало вашу стрічу. Ви вмієте мовчати і я вірю вам. Та й само діло не лишилося в тайні і могло б дійти до вас із злорадних уст. Отже слухайте мене. Гаспарда ані моя дочка, ані моя кузинка, але вона виросла в мене і вважається моєю своячкою. Її мати, що вмерла незабаром по її вродженні, була дочкою німецького офіцера кінноти, з яким прибула до Франції. А вітцем Гаспарди,— тут він понизив голос,— був Данделло, молодший брат адмірала, якого надзвичайна хоробрість і передчасний кінець відомий вам. Тепер знаєте досить. Говоріть із Гаспардою як із моєю кузинкою, а я люблю її, як свою власну дитину. Зрештою, не говоріть багато і поводіться з нею свобідно.

Він замовк, і я не переривав мовчанки, бо весь був повен того, що почув від старого пана. Незабаром прийшла пожадана для нас обох перерва, нас покликано до вечері, а любоприємна Гаспарда дала мені місце обік себе. Коли подавала мені чарку вина і її рука доторкнулася моєї,

у мене пробігла дрож під враженням, що в тих молодих жилах тече кров мого героя.

Гаспарда почувала також, що я гляджу на неї іншими очима, ніж кілька хвилин перед тим, вона задумалася, і тінь здивування мигнула по її чолі, яке одначе скоро знов прояснилося, коли весело почала оповідати мені, як високою честю для себе вважає кравець Джільберт мати мене у себе на квартирі.

— Важна річ для вас,— мовила вона жартом,— мати під рукою християнського кравця, що буде робити вам одежу строгогугенотського крою. Коли мій хресний отець Коліньї, що тепер так високо стоїть у ласці короля, введе вас у королівський двір, і вас обступлять прегарні панночки королевої матері, то ви пропадете, коли поважне вбрання не буде відповідно здержувати вас.

Під час сеї веселої розмови почули ми з того боку вулиці тони людської бесіди, раз протяжні, то знов викрикувані з цілою силою та переривані паузами, що вигляділи на уривки якоїсь прилюдної промови, а коли в часі одної припадкової мовчанки до наших слухів долетіло одне, майже ціле, речення, пан Шатійон устав і промовив сердито:

— Лишаю вас самих! Той безсердечний балакун прогонить мене.

При сих словах він вийшов і лишив нас самих.

— Се що таке? — запитав я в Гаспарди.

— Ай,— відповіла вона,— у костьолі св. Лаврентія говорить проповідь патер Панігароля. З отсього вікна ми можемо придивлятися згори до побожного народу і бачити також того святого отця. Вуйка обурює його балакання, мене нудить його глупота, і я не слухаю його. Сказавши по правді, навіть на наших евангелицьких зібраннях, де проповідують саму чисту правду, я звичайно не можу дослухати проповіді аж до кінця з такою побожністю та скупленням духу, які відповідають святості самого діла.

Тим часом ми приступили до вікна, яке спокійно відчинила Гаспарда.

Була темна літня ніч і освітлені вікна каплиці стояли також отвором. Вузьким поясом над каплицею на небі блимали звізди. Святий отець на казальниці, молодий блідий монах-францісканець, з південними горючими очима та рухливим лицем, проповідав з такими дивоглядними

жестами, що я зразу всміхнувся. Та його промова, котрої я чув кожде слово, швидко заняла всю мою увагу.

— Християни,— кричав він,— що таке терпимість, якої жадають від нас? Чи се християнська любов? Ні, кажу, тричі ні! Се проклята байдужість до долі наших братів. Що сказали б ви про чоловіка, що бачачи іншого в сні над краєм пропасті, не збудив би та не відтягнув би його? Але в отсьому випадку ходить тільки о життя або смерть тіла. Оскілько ж менше повинні ми там, де ходить о спасіння або о затрату душі, без жорстокості лишати наших ближніх у їх блудах? Як міркуєте? Чи можливо нам жити та працювати з єретиками без думки про те, що їх душі наражені на смертельну небезпеку? Власне наша любов до них велить нам доводити їх до спасіння, а коли вони вперті, змушувати їх до спасіння, а коли непоправні, нищити їх, аби своїм лихим прикладом не тягли з собою своїх дітей, своїх сусідів, своїх співгорожан у вічний огонь. Бо християнський народ — се одно тіло, про яке писано: «Коли псує тебе твоє око, то вирви його! Коли псує тебе твоя права рука, відрубай її та відкинь геть! Бо гляди, ліпше тобі втратити сей або той член твого тіла, ніж аби ціле твоє тіло з душею було вкинене в невгасимий огонь».

Такий більше-менше був хід думок того святого отця, і він проповідував ті думки, мов актор, з пристрасною риторикою та дикими, непоміркованими жестами. Чи то від отруйного духу фанатизму, чи від жовтого світла ламп, що падало згори на лиця слухачів, ті лиця набирали такого страшного та, як мені здавалося, кровожадного виразу, що я відразу почув ясно, на якім вулкані стоїмо ми, гугеноти, в Парижі.

Гаспарда відносилася майже буйдужно до тої неприємної сцени, її очі були звернені на гарну звізду, що понад дахом каплиці виблискувала лагідним світлом.

Італієць скінчив свою проповідь рухом руки, який швидше можна було прийняти за рух прокляття, ніж благословенства. Густими купами почав виходити народ у двері каплиці, при яких із обох боків у залізні перстені вставлено два горючі смолоскипи. Їх кривавий блиск освітлював виходячих і падав інколи на лице Гаспарди, що цікаво придивлялася людовій юрбі, коли я, тим часом опертий о стіну, стояв у тіні. Нараз побачив я, як вона поблідла, потім її лице спалахнуло обуренням, а коли

я зирнув туди, куди гляділа вона, побачив я високого мужчину в багатій одежі, який не то протекціональним, не то жадібним рухом руки кинув їй поцілуй. Вона вхопила мене за руку і, притягши мене до свого боку, крикнула дрижачим голосом на вулицю:

— Зневажаєш мене, трусе, думаючи, що я беззахисна! Помиляєшся! Ось тут стоїть такий, що покарає тебе, коли тільки поважишся ще раз зирнути на мене.

Кавалер у багатій одежі засміявся з наругою, зрозумівши коли не її слова, то її недвозначний рух, і обкинувши свої груди плащем, щез у натовпі юрби.

Гнів Гаспарди вилився струями сліз і, хлипаючи, вона оповіла мені, як сеї ледащо, дворак князя Анжу, королівського брата, від самого дня її приїзду до Парижа переслідує її на вулицях, де тільки вона появиться, і не боїться навіть супроводу її вуйка та кидає їй свої безличні поздоровлення.

— Не хочу любому вуйкові нічого говорити про се задля його вразливої та трохи боязливої вдачі. Се затривожило б його, а оборонити мене він не в силі. Але ви молодий і при зброї, числю на вас. Не хочу довше терпіти його нечемностей. А тепер прощавайте, мій лицарю! — додала вона, всміхаючися крізь сльози.— А не забудьте сказати ще моєму вуйкові добраніч!

Старий слуга посвітив мені до кімнати свого пана, з яким я пішов попрощатися.

— Проповідь скінчилася? — запитав радник.— Коли я був молодший, мене забавляли ті комедії. Та тепер, особливо коли в Німі, де я прожив із Гаспардою останнє десятиліття майже відлюдно, я бачив, як проповідники іменем бога кликали людей до збіговищ та різні, не можу дивитися на купу народу, зібрану довкола фанатичного проповідника, бо мене зараз проймає жах, що та юрба ось-ось почне щось шалене та жорстоке. Се б'є мене по нервах.

Коли я війшов до кімнати в своїй господі, я кинувся на старе крісло з поруччями, що, крім військового ліжка, творило все її урядження. Події сього дня клубилися в моїй голові, а в серці жевріло щось, немов маленький гострий огник. Годинник на вежі близького монастыря продзвонив північ, моя олійна лампа, вигорівши, згасла, але в моїм нутрі розвиднився ясний день.

Мені засіяла можливість здобути любов Гаспарди, вияснилася конечність зробити се і щастя покласти за се своє життя.

V

Найближчого ранку о означеній годині я ставився у адмірала і застав його, як перегортав картки невеличкої і пошарпаної книжечки.

— Отсе,— сказав він,— мої записки з р. 1657, коли я боронив Сен-Кантена і потім мусив піддатися іспанцям. Ось тут між найхоробрішими з моїх людей стоїть означена хрестиком назва Садов. Мені здається, що він був німець. Чи се не та сама назва, що й ваша?

— Не інша, тільки назва мого вітця. Він мав честь служити під вами і впасти перед вашими очима.

— Се так,— сказав адмірал,— і се скріпляє моє довір'я до вас. Багато з тих людей, що жили зо мною, зрадили мене. Та вам вірю від першого побачення і думаю, що ви не зрадите мене.

При сих словах він узяв папір, записаний відгори донизу його великим письмом, і сказав:

— Перепишіть мені отсе начисто, а коли з сього письма дізнаєтеся дечого такого, що покаже вам небезпеку нашого стану, то нехай се не тривожить вас. Все велике та рішуче потребує відваги. Сідайте й пишіть!

Письмо, яке дав мені адмірал, було пропам'ятне письмо, звернене до князя Оранського. Із щораз більшим зацікавленням я слідив за ходом представлення, в якім з найбільшою ясністю, властивою адміралові, говорено про відносини в Франції. «За всяку ціну і без проволоки викликати війну з Іспанією,— писав адмірал,— се наш рятунок. Альба пропаде, коли ви й ми вдаримо на нього відразу. Мій пан і король хоче війни, але Гізи всією силою працюють проти неї. Католицьке сторонництво, підбурене ними, відбиває у французів охоту до війни, а королева мати, яка неприродним способом сприяє князеві Анжу більше, як королеві, не хоче, аби сей притьмив її любимця та відзначився в війні, якої бажає мій пан і король і якої я, вірний підданий, бажаю для нього і скільки моєї сили стараюся допровадити до неї. Мій план такий. Відділ гугенотських охотників вирушив сими днями до Фландрії. Коли він зможе держатися проти Альби — а се

в великій мірі залежить від того, аби ви з Голландії рівночасно вдарили на іспанського полководця — то успіх сього походу склонить короля перемогти всякі перешкоди і рішучо рушити наперед. Вам відома чарівна сила першого успіху».

Я скінчив се писання, коли війшов слуга і шепнув щось адміралові. Ще той не мав часу встати з крісла, коли до кімнати війшов дуже молодий пан стрункої постави, з хоробливим виглядом і дуже зворушений, і підбіг до нього зі словами:

— Добридень, таточку! Що нового? Їду на кілька день до Фонтенбло. Маєте відомості з Фландрії?

В тій хвилі він побачив мене і, показуючи на мене, запитав гостро:

— А се хто?

— Мій писар, найясніший пане! Він відійде зараз, скоро ваше величество повелить.

— Геть з ним! — крикнув молодий король.— Я не хочу, аби хтось підслухував мене, коли говорю про державні діла. Чи забуваєте, що ми окружені шпіонами? Ви такі неоглядні, любий адмірале!

І він кинувся на фотель і вдивився в пустий простір. Нараз зіскочив, поклепав Коліньї по плечу і, зовсім забувши про мене, якого віддалення тільки що зажадав, розсипався ось якими словами:

— На чортівську утробу! Виповімо його католицькому величеству війну незабаром!

І тут же, немовби огник відразу погас у його нутрі, він знов зробився задумчивий і прошептав з виразом тривоги:

— Позавчора — тямите? — коли ми оба нараджувалися в моїм кабінеті, зашелестіло щось за тапетом. Я добув шпади — знаєте? — і шпигнув туди два рази, три рази! Тут відвернувся тапет, і хто вийшов із-поза нього? Мій любий браток, князь Анжу, що згорбився передо мною, як кицька.

Тут король згорбився так само і зареготався пискливим сміхом.

— Але я,— говорив далі,— окинув його таким поглядом, якого він не міг видержати і зараз вилетів за двері.

Тут бліде лице короля покрилося виразом такої ненависті, що я зо страхом глядів на нього.

Коліньї, для якого така сцена, мабуть, не була нічим надзвичайним, але присутність свідка мусила бути неприємною, кивнув мені, аби я віддалився.

— Бачу, ви скінчили свою сьогоднішню роботу,— сказав він,— отже до побачення завтра.

Ідучи додому, я почув у своїм нутрі великий жаль.

Так отсей неясний чоловік — се король, від якого залежить рішення святого діла! При такій хлоп'ячій недозрілості та блискітливій пристрасті, де в нього візьметься постійність думок та тривкість рішення? Чи ж може адмірал зробити все за нього? Та й хто ж поручить, що інші, ворожі впливи вже в найближчій годині не опанують сю баламутну душу? Я почув, що наше діло було би певне лиш тоді, якби Коліньї мав у королі свідому підпору. Коли ж він має в нім тільки знаряд, то завтра може хтось вирвати йому його з рук.

В таких важких сумнівах я йшов дорогою, коли хтось поклав мені руку на плече. Я обернувся і глянув у безхмарне лице мого земляка Боккарда, який тут же обняв мене і привітав з ознаками найщирішої приязні.

— Вітайте в Парижі, Шадау! — скрикнув він.— Як бачу, ви без діла. Я також. А що король власне виїхав, то ходіть зо мною, покажу вам Лувр. Я живу там, бо моя компанія держить сторожу у внутрішніх покоях.

Та бачачи з мого лиця, що його запросини не дуже втішили мене, він додав:

— Надіюся, що вам не зробить се прикрості йти рука-в-руку з королівським швейцаром. Адже ваш божок Коліньї бажає збратання партій, то, певно, й його серце врадується приятельством його писаря з членом королівської гвардії.

— Але хто ж сказав вам,— перервав я йому, здивований.

— Що ви писар у адмірала? — засміявся Боккард.— Любий друже, при дворі балакають більше ніж треба. Сьогодні вранці при грі в м'яча гугенотські двораки розмовляли про німця, що знайшов ласку в адмірала, і з деяких висловів про нього я пізнав, що се буде мій друг Шадау. Добре сталося, що вас оноді громи та блискавки загнали під «Три лілії», а то ми були би й не познайомилися, бо ви, певно, з доброї волі не шукали би своїх земляків у Луврі. З капітаном Пфиффером мушу познайомити вас зараз.

Я випросив собі се, бо Пфиффер був мені відомий не тільки як знаменитий вояк, але також як фанатичний католик. Зате я радо згодився оглянути з Боккардом нутро Лувру, якого славну будівлю досі я оглядав тільки знадвору.

Ми йшли обік себе вулицями, а приязна балачка веселого фрибуржця була мені пожадана, бо розсівала мої важкі думки. Швидко ввійшли ми до французького королівського замку, що в ту пору складався в половині з темного середньовікового замчища, а в другій половині з нової препишної кімнати, яку веліла збудувати королева з флорентійського роду Медічі. Ся мішанина двох епох скріпила в мені враження, що не покидало мене від самого мого прибуття до Парижа, враження чогось хиткого, нерівномірного, в якім боролися суперечні з собою складники.

Ми пройшли багато хідників і ряд кімнат, оздоблених смілими кам'яними різьбами та малюнками, переважно розпусного змісту, противними, а іноді аж огидними для мого протестантського смаку, хоч Боккард сердечно захоплювався ними. Нарешті він отворив мені кабінет зі словами:

— Отсе королева робітня!

В кабінеті стояло страшенне безладдя. На долівці порозкидувано ноти та розгорнені книжки. На стінах висіла різна зброя. На коштовнім мармуровім столі лежав кларнет. Мені досить було від дверей зиркнути на той хаос, та йдучи далі, я запитав Боккарда, чи король музикальний?

— Грає препаскудно,— відповів той.— Грає не раз від ранку аж до півдня, а що гірше, не раз цілими ночами. А іншими часами ось тут,— і він показав інші двері,— стоїть перед ковадлом і кує, аж іскри скачуть. Та тепер кларнет і молот мають спокій. Він заложився з молодим Шатогійоном, хто з них перший потрафить, держачи одну ногу в роті, на другій нозі перескакати цілу кімнату туди й назад. Се зайняло його страшенно.

Бачачи, що я посумнів при сих словах, і вважаючи відповідним перервати розмову про коронованну голову Франції, Боккард запросив мене пообідати з ним у недалекій гостиниці, яку представив мені дуже доброю.

Аби скоротити дорогу, ми пішли довгою вузькою вулицею. Два пани надійшли нею з противного кінця до нас.

— Глянь,— сказав до мене Боккард,— отсе йде граф Гіж, ославлений Дон-Жуан і найбільший забіяка при дворі, а з ним ураз, їй-богу, Лінероль! І як він сміє виходити в ясний день, коли на нього проголошено законний засуд на смерть!

Я зирнув і пізнав у першім із них того безстидника, що вчора увечері при блиску смолоскипів образив Гаспарду своїм безличним кивком. Наблизившися до нас, він, як мені здавалося, також пригадав собі щось, бо пристально впер у мене свій зір. Ми оба займали половину ширини вузької вулиці, лишаючи другу половину свобідною для тих, що надійшли проти нас. Боккард і Лінероль ішли попри мури, а я й граф Гіж мусили перейти один попри одного.

Нараз почув я, що мене штовхнено в бік, і граф крикнув:

— Набік, проклятий гугеноте!

Переляканий, я обернувся до нього, а він крикнув, сміючися:

— Чи й на вулиці хочеш бути таким широким, як при вікні?

Я хотів кинутися на нього, та Боккард обняв мене й почав умовляти:

— Бійся бога, не роби галабурди! Тепер такий час, що в одній хвилі весь паризький мотлох кинувся б на нас. А що вони зараз пізнали б тебе по твоїм твердім ковнірі як гугенота, то ти пропав би без сумніву. Що мусиш одержати сатисфакцію, розуміється само собою. Здай се діло на мене, а я буду мати радість, коли вельможний пан згодиться на чесний поєдинок. Але ім'я швейцара мусить лишитися без плями, хоч би з твоїм життям я мав положити й своє. Та скажи мені на всіх святих, чи ти знайомий з графом Гіжом? Чим ти розсердив його на себе? Але ж ні, се неможливе. Сей ледащо був у злім гуморі і зневажив тебе тільки тому, що пізнав у тобі гугенота.

Тим часом ми ввійшли до гостиниці, де ми пообідали швидко та в невеселім настрої.

— Мушу зібрати свої думки докупи,— сказав Боккард,— бо з паном графом буде нелегка справа.

Ми розсталися і я вернув до своєї гостиниці, обіцявши Боккардові, що там буду ждати на нього. Минули дві години, коли до моєї кімнати війшов Боккард і кликнув:

— Все пішло добре! Граф буде битися з тобою завтра

о сході сонця перед брамою св. Михайла. Він приняв мене не зовсім нечемно, а коли я сказав йому, що ти з доброго дому, він відповів, що не пора тепер розвідувати твій родовід, а йому хочеться тільки знати, як ти володієш шпадою.

— А як же стоїть се діло? — запитав Боккард далі.— Я певний, що ти вчився фехтування методично, але боюся, що ти дуже повільний, особливо супроти такого бистрого чортяки.

Лице Боккарда виявило вираз побоювання і попросивши о дві фехтункові шпади — зала для фехтування містилася в партері обік моєї гостиниці, дав мені в руку одну з них і сказав:

— Ну, покажи свої штуки!

По кількох ходах, у яких я робив шпадою своїм звичайним темпом, а Боккард даремно підганяв мене окликами: «Швидше, швидше!» — він, нарешті, кинув свою шпаду, станув при вікні, аби скрити сльози на своїх очах, які я вже побачив у нього.

Я приступив до нього і поклав йому руку на плече.

— Боккарде,— сказав я,— не сумуй! Все призначено наперед. Коли завтра мені призначено вмерти, то не треба й графової шпади, аби перервати нитку мого життя. А коли не так, то й його небезпечне оружжя не зробить мені нічого.

— Не виводи мене з терпеливості! — відповів він, раптово обертаючися до мене.— Кожда хвиля проволоки, яка нам лишається, дорога, і з неї треба користати — не для фехтування, бо в теорії ти бездоганний і твоя повільність,— тут він зітхнув,— невлічима. Одно тільки може спасти тебе. Зверпися до нашої матері божої в Айнзідельн і не закидай мені, що ти протестант. Один раз не завадить нічого. Чи ж се подвійно не зворушить її, коли відщепенець зложить своє життя в її руки? Маєш іще досить часу відмовити багато разів «Богородице діво!» — і я вірю, що ласкава мати не лишить тебе без своєї опіки. Переможи себе, любий друже, і послухай моєї ради.

— Дай мені спокій, Боккарде! — скрикнув я нетерпеливо супроти його налягання, та все-таки зворушений його любов'ю.

Та він іще хвилю даремно налягав на мене. По тім уложили все потрібне на завтра, і він попрощався зі мною.

Ще в дверях він обернувся до мене і сказав:

— Хоч зітхни раз сердечно перед сном, Шадау!

VI

Другого ранку збудив мене зі сну дотик чужої руки. Біля мого ліжка стояв Боккард.

— Уставай! — кликнув він.— Треба спішити, коли не хочемо запізнитися. Вчора я забув сказати тобі, що графів секундант Лінероль. Ще одна образа, коли хочеш. Але в тім добре те, що коли ти,— він зітхнув,— небезпечно зраниш свого противника, сей шановний секундант, певно, буде мовчати, бо має тисячу важних причин нізащо не звертати на себе прилюдної уваги.

Поки я одягався, завважив, що мій приятель має щось на серці і ледве здержується з тим. Я надів свою, ще в Берні зроблену, по швейцарському звичаю з обох боків широкими кишенями обшиту подорожну куртку і натиснув на чоло широкополий повстяний капелюх, коли Боккард нараз у великім зворушенні кинувся мені на шию, почав цілувати мене і притулив свою кучеряву голову до моїх грудей. Ся пересадна чутливість видалася мені немужеською і я, вмовляючи його, відхилив обома руками від себе його пахучу голову. Мені здавалося, що Боккард у тій хвилі щось нишпорив коло моєї куртки, але я не звернув на се уваги, бо було спішно.

Ми пішли оба мовчки вулицями, тихими вранці. Почав кропити дощ. Ми пройшли міську браму, яку власне отворено, і знайшли недалеко від неї огород, обведений розваленим муром. Се пусте місце призначено на поєдинок.

Ми війшли й побачили Гіжа та Лінероля, що, ждучи на нас, ходили головною алеєю між буковими корчами. Граф поздоровив мене насмішливо чемно, Боккард і Лінероль зійшлися, аби вмовитися про місце поєдинку та оружжя.

— Ранок холодний — сказав граф.— Коли вам догідно, то будемо битися в куртках.

— Чи пан не в панцирі? — закинув Лінероль і зручним рухом помацав мою грудь. Гіж моргнув йому, аби дав спокій.

Нам подано два довгі рапіри.

Почалася боротьба, і я швидко завважив, що маю перед собою противника далеко зручнішого і притім зовсім холоднокровного. Він кількома жартливими рухами спробував мою силу, так як у фехтувальні, а потім напружив свою увагу. На його лиці був вираз смертельної рішучо-

сті. Він раз по разу маркував кварту, а виконував секунду. Я встигав відбивати впору кождий удар, якби він виконував ті самі рухи трохи скоріше, я пропав би. Я побачив на його лиці усміх задоволення і почув, що смерть моя близька.

Блискавкою мигнув удар, але гнучке вістря вигнулося вгору, немовби натрафило на щось тверде. Я відбив удар і рівночасно пхнув рапіром наперед, і графові, що, певний свого, вихилився значно наперед, просадив груди своїм вістрям. Він поблід, лице потемніло, оружжя випало з руки, і він упав на землю.

Лінероль похилився над умираючим, а тим часом Боккард потяг мене за собою.

Біжучи щодуху, ми оббігли міський мур аж до другої найближчої брами, де Боккард запровадив мене до малого, йому відомого шиночку. Ми перейшли подвір'я і сховалися за домом у густо оброслій альтані. Був ще вчасний вогкий ранок і все довкола мов вимерло. Мій приятель попросив вина, яке по хвилі принесла нам заспана шинкарка. Він сербав жадібно, але я не рушив склянки, що стояла переді мною. Я зложив руки навхрест на груді і похилив голову. Мрець лежав у мене на душі.

Боккард візвав мене пити, а коли я по його просьбі спорожнив чарку, він промовив:

— А чи нікоторий господин захоче тепер змінити свій погляд на нашу пречисту діву з Айнзідельн?

— Дай мені спокій! — відповів я сердито.— Хіба се її діло, що я вбив чоловіка?

— Більше, ніж тобі здається,— відповів Боккард з докором у голосі.— Їй тільки завдячуєш, що сидиш ось тут коло мене. Ти винен їй грубу свічку.

Я здвигнув раменами.

— Невірний! — скрикнув він і, сягнувши рукою в ліву бокову кишеню моєї куртки, тріумфально витяг із неї медальйон, який звичайно носив на шиї і який сьогодні рано під час своїх наглих обіймів мусив таємно всунути мені до кишені.

Мені немов перев'язка спала з очей. Срібна монета спинила удар, що мав пробити моє серце. Моє перше почуття був гнів і сором, немовби я допустився нечистої гри і всупереч із правилами поєдинку охоронив свою грудь. З тим змішалося почуття ненависті, що нібито святій речі завдячую своє життя. І я буркнув ледве чутно:

— Волів би я згинути, ніж маю завдячувати свій рятунок забобонові.

Але помалу мої думки прояснилися. Перед моєю душею станула Гаспарда і з нею вся повня життя. Я вдячний був за те сонячне світло, що мені наново було дароване, і коли я знов радісними очима зирнув на Боккарда, я не здужав уже сваритися з ним, як мені бажалося. Його забобон міг бути для мене огидний, але його приятельська вірність спасла мені життя.

Я сердечно попрощався з ним і, випередивши його, пішов брамою та поперек міста до дому адмірала, що ждав мене в тій годині.

До полудня я просидів за писарським столом, сим разом мені поручено переглянути рахунки сум, виданих на узброєння гугенотських охотників, що вирушили до Фландрії. Коли адмірал у вільній хвилі підійшов до мене, я осмілився попросити його, аби вислав мене до Фландрії до участі в нападі, і обіцяв йому прислати скору та правдиву відомість про його перебіг.

— Ні, Шадау,— сказав він, хитаючи головою,— я не можу наражати вас на небезпеку, аби вас там зловили, як розбійника, й повісили. Зовсім інша річ буде, коли по виповідженні війни ви впадете при моїм боці. Я винен се вашому батькові — не наражати вас на жадну іншу небезпеку, крім смерті в чеснім бою.

Було вже майже полудне, коли в передпокої почувся незвичайний гамір, що переходив у чимраз завзятішу суперечку.

Адмірал покликав свого зятя Теліньї до себе, а сей оповів йому, що граф Гіж сього ранку згиб у поєдинку, а його секундант, ославлений Лінероль, велів графській службі принести його тіло від брами св. Михайла і, збираючися до втеки, не знав сказати нічого більше понад те, що їх пан упав із руки невідомого йому гугенота.

Коліньї зморщив брови і сказав сердито:

— Чи ж я не заборонив остро, не грозив, не благав, не заклинав, аби ніхто з наших людей у сей тяжкий час не починав, ані не підіймав сварки, що могла би довести до кровавої розправи? Адже ж поєдинок сам собою вже таке діло, що жаден християнин без неминучої потреби не повинен обтяжувати ним своє сумління. А ще до того в наших днях, коли одна іскра, кинена в бочку пороху,

може згубити всіх нас, він робиться злочином проти наших одновірців і нашої вітчини.

Я не підводив очей від рахунків і рад був, коли скінчив свою роботу. Потім я пішов до своєї гостиниці і гелів перенести свої пакунки до дому кравця Джільберта.

Хоровитий чоловік з дрібним боязливим лицем провів мене серед многих чемностей до призначеного мені покою. Покій був просторий і добре вивітрений, а містячися в найвищім поверсі дому, розкривав вид на цілу дільницю міста, на море дахів, із якого шпилі веж вистирчали під хмарне небо.

— Тут ви безпечні,— сказав Джільберт тонким голосом, що викликав у мене усміх.

— Я дуже рад,— відповів я,— що можу замешкати у одновірця.

— Одновірця? — прошептав кравець. Не говоріть так голосно, пане капітане! Се правда, я євангелик, і коли не може бути інакше, рад умерти за свого спасителя. Але бути спаленим, так як Дюбург, спалений на площі Грев, я бачив се ще малим хлопцем, гу, сього я жахаюся!

— Не жахайтеся! — заспокоїв я його.— Ті часи минули, а едикт толеранційний забезпечує нам усім свободу віроісповідання.

— Дай боже, аби так було,— зітхнув кравець.— Але ви не знаєте нашого паризького поспільства. Се дикий і завидющий народ, а ми, гугеноти, маємо привілей дратувати їх. Тому що жиємо відлюдно морально та чесно, вони закидають нам, що ми хочемо відокремитися та бути ліпшими від них. Але ж, милий боже, хіба ж можливо заховувати хоч би лише десять заповідей і не бути ліпшим від них?

Мій новий господар лишив мене самого, а коли смеркло, пішов я до дому радника парламенту. Я застав його в дуже сумнім настрої.

— Лиха доля висить над нашою справою,— почав він.— Знаєте вже, Шадау? Визначний королівський дворак, граф Гіж, погиб сього ранку в поєдинку з одним гугенотом. Ся вість облетіла весь Париж, і я не сумніваюся, що патер Панігароля не занедбає нагоди вказати на нас усіх як на спілку вбійців, а свого чесного прихильника — бо граф Гіж ніколи не пропускав його проповідей — у своїх великомовних проповідях окричить мучеником католи-

цької віри. В мене голова болить, пане Шадау, і я ляжу спочити. Повечеряйте разом із Гаспардою.

Під час нашої розмови стояла Гаспарда обік крісла старого пана, похилившися в задумі на його заплечник. Вона сьогодні була дуже бліда, а її великі сині очі гляділи глибоко-поважно.

Коли ми лишилися самі, стояли ми кілька хвиль одно проти одного мовчки. В мені зародилося прикре підозріння, що вона, сама візвавши мене бути її оборонцем, тепер з жахом відсунеться від мене, сплямленого кров'ю. Незвичайний припадок, що спас моє життя і про який я не важився згадати Гаспарді, не ображаючи її євангелицької совісті, затемнював моє сумління гірше, ніж провина вбійства, невелика після понять про мужеську честь. Гаспарда відчувала, що моя душа обтяжена, і могла догадуватися причини одиноко в тім, що я вбив графа і тим стягнув лихо на наше сторонництво.

По довшій хвилі вона запитала пригнобленим голосом:

— Так ти вбив графа?

— Я,— була моя відповідь.

Вона мовчала. Потім, нагло надумавшися, приступила до мене, обняла мене обома руками і гаряче поцілувала мене в уста.

— Коли ти допустився провини,— мовила рішуче,— то я твоя спільниця. Задля мене ти зробив се. Я довела тебе до гріха. За мене важив ти своїм життям. Я рада відплатити тобі за се, але як?

Я взяв її за обі руки і сказав:

— Гаспардо, як сьогодні, так завтра й назавсігди буду твоїм оборонцем. Поділяй зі мною небезпеку й рятунок! Провину й спасіння! З'єднані й нерозлучні будьмо аж до смерті?

— З'єднані й нерозлучні! — сказала вона.

VII

Від нещасливого дня, коли я вбив графа Гіжа і позискав любов Гаспарди, минув місяць. День у день я писав у кабінеті адмірала, який, очевидно, був задоволений моєю роботою і відносився до мене щораз із більшим довір'ям. Я чув, що мої близькі зносини з Гаспардою відомі йому, але він не згадував про них ані одним словом.

За той час положення протестантів у Парижі погіршилося значно Напад на Фландрію не вдався, а реакція при дворі відчувалася також у настрої всієї людності. Шлюб короля Наварри з гарною та легкодушною сестрою Карла розширив іще прірву між сторонництвами замість промостити її. Незадовго перед тим умерла Жанна д'Альбре, мати короля Наварри, високо шанована гугенотами за її особисті прикмети, вмерла нагло — говорено, що від отруї.

В сам день шлюбу адмірал не пішов до костьолу на богослужіння, але ходив рівним кроком по площі Нотр-Дам, і вирік він, звичайно так обережний, слова, які потім виточено проти нього як найстрашніше оскарження! Він сказав:

— Нотр-Дам обвішана хоругвами, які відібрано нам у домашній війні. Ті хоругви треба поздіймати і заступити їх славнішими трофеями.

Він мав на думці іспанські хоругви, але ті слова витолкувано фальшиво.

Коліньї вислав мене з дорученням до Орлеана, де стояла німецька піхота. Коли я вернув відтам і зайшов до свого помешкання, зустрів мене Джільберт із переляканим видом.

— Знаєте вже, пане капітане,— мовив він трохи не плачучи,— що адмірала вчора зранив якийсь скритовбивця, коли він із Лувру вертав до своєї палати? Кажуть, що не на смерть, але при його старості та тяжкій журбі, що налягає на нього, хто може знати, чим се скінчиться? А коли він умре, то що буде з нами?

Щодуху пішов я до помешкання адмірала, але там не принято мене. Придверний сказав мені, що король і королева-мати власне прийшли відвідати адмірала. Се заспокоїло мене, бо в своїй добродушності я зміркував, що королева Катерина не може мати участі в тім злочині, коли сама прийшла відвідати жертву.

— А король,— запевняв мене придверник,— страшенно лютий за той підступний напад на життя його друга, що дорогий йому, як отець.

Тепер звернув я свої кроки назад до помешкáння радника парламенту, якого я застав у розмові з незвичайною особою, чоловіком середніх літ, якого живі рухи вказували француза з півдня і який на грудях мав орден св. Михайла. Ніколи ще я не бачив розумніших очей. Вони сві-

тилися світлом духа, а в незліченних зморшках та рисах довкола очей і уст видно було неспокійну гру жартливих і бистроумних думок.

— Добре, що ви прийшли, Шадау,— скликнув мені назустріч радник, коли я порівнював невинне лице Гаспарди, в якім ясніла проста та сильна душа, з премудрим лицем гостя.

— Добре, що ви прийшли! Добродій Монтень насилу хоче вивезти мене до свого замку в Перігорді.

— Будемо там читати разом Горація,— жартливо сказав гість,— так, як читали колись на купелях у Є., де я мав щастя познайомитися з паном радником.

— Чи думаєте, пане Монтень,— звернувся радник знов до гостя,— що можу лишити дітей самих? Гаспарда не хоче лишитися без свого хресного вітця, а отсей бернець на хоче розстатися з Гаспардою.

— Е, що там,— пожартував Монтень, обертаючися до мене з поклоном.— Аби скріпити себе в чесноті, будете обоє разом читати книгу Товії.

Та бачачи пова́жний вираз мого лиця, він обернувся знов до радника:

— Нема що говорити, любий пане! Їдете зо мною!

— Чи справді заноситься на змову проти нас, гугенотів? — запитав я, звертаючи увагу на те, що мені було найважніше.

— На змову? — підхопив гасконець. — Не знаю нічогісінько. Хіба на таку, яку роблять хмари, поки зірветься буря. Чотири п'яті часті нації змушені до чогось такого, чого їм не хочеться — се значить до війни у Фландрії — се справді може наповнити атмосферу електрикою. Не візьміть мені сього за зле, мій молодий пане, але ви, гугеноти, вхибляєте проти першого правила життєвої мудрості: не треба ображати народу, серед котрого живеш, зневажанням його звичаїв.

— Чи релігію зачисляєте до звичаїв народу? — запитав я з обуренням.

— Подекуди так,— відповів Монтень.— Та сим разом я думав тільки про звичаї щоденного життя. Ви, гугеноти, одягаєте себе понуро, надаєте собі поважний вид, не розумієте жартів і поводите себе так штивно, як ваші ковніри. Одним словом, ви відгороджуєте себе від решти людності, і се мститься на вас і в найбільших містах і в найменших селах. Ось Гізи розуміють життя ліпше. Ідучи

сюди, я бачив, власне, як князь Анжу висідав із повоза перед своєю палатою і стискав руки стоячих довкола мі-щан, весело, як француз, і щиро, як німець. Так і треба! Адже всіх нас родили жінки, а мило не таке дороге.

Мені здавалося, що тим жартливим тоном гасконець покривав важкі побоювання, і я хотів продовжувати далі розмову з ним, коли старий слуга оповістив посланця від адмірала, який жадав, аби я з Гаспардою безпроволочно прийшли до нього.

Гаспарда накинула на себе густий серпанок, і ми по-спішили.

Дорогою вона оповіла мені, скільки витерпіла в моїй неприсутності.

— При тобі проїхати крізь град куль була би мені іграшка,— запевняла вона.— Юрба на нашій вулиці зробилася така люта, що скоро лише я показалася з до-му, мене обсипувано лайками. Коли я була в одежі, від-повідній до мого стану, за мною кричали: «Гордячка! Гор-дячка!». А коли я наділа просте убрання, кричали: «Ли-цемірка!» День або й тиждень можна б ще витримати таке, але коли бо тому кінця нема! Наше положення тут, у Па-рижі, нагадує мені положення того італійця, якого ворог всадив у тюрму з чотирма малими віконцями. Коли він пробудився другого дня, віконець було вже лише троє, третього дня лиш двоє, а четвертого лиш одно. Тоді він зрозумів, що пекельний ворог запер його в таку нору, яка помалу мусила стати для нього вбійчою домовиною.

При такій розмові дійшли ми до помешкання адмірала, який зараз покликав нас до себе. Він сидів на постелі з пе-рев'язкою на зараненім лівім рамені, блідий і втомлений. Обік нього стояв духовний із сивою бородою. Він не дав нам прийти до слова.

— Мій час короткий,— сказав він,— слухайте мене й зробіть так, як вам скажу. Ти, Гаспардо, близька мені як дочка мого брата. Не час тепер скривати те, що відоме тобі і не повинно бути тайною йому. Твоїй матері зробив кривду один француз, і я не хочу, аби й ти покутувала за гріхи нашого народу. Сплатимо провину наших батьків. Але ти повинна, оскільки се залежить від мене, побожно та спокійно дожити віку на німецькій землі.

Потім, обертаючися до мене, він говорив далі:

— Шадау, ви не пройдете воєнної школи під моєю ко-мандою. Тут у нас темно. Моє життя близьке кінця, а ви-

бух домашньої війни — се буде моя смерть. Не вмішуйся в неї, забороняю тобі се. Подай руку Гаспарді! Даю тобі її за жінку. Без проволоки веди її до своєї вітчини! Покиньте сю неблагословенну Францію, скоро почуєте про мою смерть. Приготов їй захист на швейцарській землі, а потім вступи в службу під князем Оранії і борися за добру справу!

Потім кивнув духовному і велів йому дати нам шлюб.

— Зроби се коротко! — шептав він. — Я втомлений і потребую спокою.

Ми повклякали біля його постелі, а духовний сповнив своє діло, зложив наші руки і відмовив з пам'яті слова церковного обряду. Тоді адмірал поблагословив нас своєю також скаліченою правою рукою.

— Майтеся гаразд! — промовив він, ляг і обернувся лицем до стіни...

Ми ще хвилю стояли, не виходячи з кімнати, поки не почули рівномірний відлих спокійного сну.

Мовчки і в дивнім настрої ми вернули до палати радника і застали його ще в оживленій розмові з Монтенем.

— Я таки поставив на своїм! — радісно скрикнув Монтень.— Татко згодився їхати зо мною, і я сам напакую йому куфер, бо знаю се діло дуже добре.

— Їдьте, любий вуйку,— мовила Гаспарда до радника, — і не журіться мною. Се відтепер діло мого мужа.

І вона притисла мою руку до своєї груді.

Я також налягав на радника, аби їхав із Монтенем.

Нараз, коли ми всі вмовляли його і вже думали, що він дав переконати себе, він запитав:

— Чи адмірал виїхав із Парижа?

А коли почув, що Коліньї лишився і хоче лишитися, невважаючи на намагання своїх, хоч би навіть його стан позволяв йому на від'їзд, скрикнув радник з блиском у очах і твердим голосом, якого я ще не чув від нього:

— То й я лишуся! В житті не раз був я трусом і самолюбом, не держався з моїми одновірцями так, як був повинен, та тепер у остатній годині не хочу покидати їх.

Монтень закусив губи. Всі наші намови не помогли нічого, старий лишився при своїм рішенні...

Тоді гасконець поплескав його по плечу і сказав з відтінком наруги:

— Старий хричу, дуриш сам себе, говорячи, що лишаєшся з якогось геройства. Лишаєшся тільки задля

вигоди. Ти зробився лінивий і тобі не хочеться покинути своє гніздо навіть під загрозою бурі, що завтра може змести його. Се мій погляд, а по-своєму ти маєш рацію.

Насмішливий вираз на лиці Монтеня при останніх словах зробився глибоко болючим. Він обняв Шатійона, поцілував його й відійшов швидко.

Радник, незвичайно зворушений, забажав лишитися сам.

— Прощавайте, Шадау! — сказав він, стискаючи мою руку,— і прийдіть сьогодні вечором іще раз, поки підете спати.

Гаспарда, що проводжала мене, вхопила при дверях нагло подорожній пістолет, що стримів іще в мене за поясом.

— Осторожно! — упімнув я її.— Він остро набитий.

— Се й добре! — скрикнула вона, сміючися.— Я задержу його як заклад, що ти прийдеш іще сього вечора.

І з тим вона втекла додому.

VIII

В моїм покої лежав лист мого вуйка в звичайнім форматі з адресою, написаною його, знаним мені, старомодним письмом. Червоний відтиск печатки з девізою «Pelerin et voyaqeur'»[1] був сим разом надзвичайно великий.

Ще я держав письмо невідчинене в руці, коли вбіг Боккард, не застукавши.

— Чи ти забув свою обіцянку, Шадау? — скликнув він до мене.

— Яку обіцянку? — запитав я нерадо.

— Гарно! — відповів він із коротким силуваним сміхом.— Коли так дальше піде, то ти незабаром забудеш і своє власне ім'я. День перед твоїм від'їздом до Орлеана, в шинку під Мурином, ти свято обіцяв мені сповнити своє давнє приречення і привітати нашого земляка, капітана Пфиффера. Тоді з його поручення я запросив тебе на його іменини до Лувру. Отже сьогодні день св. Бартоломея. Капітан має багато імен, може вісім або десять, та що між усіма тими святими, яких іменами він називається, облуп-

---

[1] «Прочанин і подорожній».

лений Бартоломей у його очах найбільший святий і мученик, то він, як добрий християнин, святкує особливо сей день. Коли не прийдеш сьогодні, він покладе тобі се на карб гугенотської впертості.

Я тямив, щоправда, що Боккард часто налягав на мене такими запросинами і що я збував його відмовами з тижня на тиждень. Та аби я обіцявся йому на сьогодні, се мені не було в тямці, але було можливе.

— Боккарде,— сказав я,— сьогодні мені не на руку. Перепроси за мене Пфиффера і лиши мене дома.

Та він почав дивачними способами налягати на мене, то жартуючи і говорячи майже дитячі глупості, то благаючи та заклинаючи. Нарешті скрикнув:

— Га, то так додержуєш слова честі?

Не маючи певності, чи я справді не дав слова, я не міг устояти проти сього закиду, і хоч як гірко та прикро було мені, я згодився піти з ним. Я ще поторгувався, поки він не обіцяв, що за годину буду вільний, і ми пішли до Лувру.

Париж був спокійний. Ми стрічали тільки купки мішан, що шептом розмовляли про стан адмірала.

Пфиффер жив у кімнаті в партері великого подвір'я Лувру. Я здивувався, бачачи його вікна лиш слабо освітлені і заставши в кімнаті гробову тишину замість веселого гамору. Коли ми війшли, стояв капітан сам посеред кімнати, узброєний від голови до ніг і заглиблений у депешу, яку він, здавалося, уважно читав, а радше слебезував, посуваючи вказівним пальцем лівої руки по рядках письма. Побачивши мене, він приступив до мене і сказав остро:

— Вашу шпаду, молодий пане! Арештую вас!

Рівночасно приступили два швейцари, що досі стояли в кутах. Я відступив крок узад.

— Хто дав вам право на мене, пане капітане? — запитав я.— Я писар адмірала.

Не відповідаючи ані слова, він власною рукою вхопив мою шпаду і відібрав від мене. Здивування обезсилило мене так, що я й не подумав про опір.

— Зробіть, що вам наказано,— повелів Пфиффер. Оба швейцари взяли мене між себе, і я, обезоружений, пішов із ними, кидаючи сердитий погляд докору на Боккарда. Я не міг інакше подумати, як тільки те, що Пфиффер одержав королівський наказ ув'язнити мене за мій поєдинок із Гіжом.

На диво мені, мене вели лише кілька кроків до добре мені відомої кімнати Боккарда. Один швейцар добув ключа і пробував отворити двері, але даремно. Здавалося, що в поспіху хтось дав йому не той ключ, і він вислав свого товариша назад, аби зажада́в відповідного ключа від Боккарда, що лишився був у Пфиффера.

В тих кількох хвилях я почув різкий, сердитий голос капітана:

— Ваша зухвала штучка може довести мене до втрати місця. Сеї чортівської ночі, надіюся, не запитає нас ніхто, але завтра куди подінемо сього єретика з Лувру? Нехай простять мені святі, що спасаю життя гугенота, але справді нам не слід лишити свого земляка та бернського горожанина сим проклятим французам на заріз — і в тім знов маєте рацію, Боккардс.

Тепер отворено двері, я опинився в темній кімнаті, за мною закручено ключ і заперто двері важким залізним засувом.

Я ходив сюди й туди по кімнаті, добре відомій мені з кількох відвідин. Важкі думки тислися мені до голови. Високо положене, залізними штабами загратоване вікно звільна почало прояснятися, бо власне сходив місяць. Думаючи сяк і так, я не міг знайти іншої причини мого ув'язнення, як тільки поєдинок. Правда, незрозумілими були для мене остатні сердиті слова Пфиффера, але, може, я не добре вислухав їх, або, може, хоробрий капітан був трохи п'яний. Ще менш зрозумілим, а навіть обурюючим видалося мені поступування Боккарда, від якого б я ніколи не був надіявся такої огидної зради.

Чим довше я думав про се діло, тим більше сумніви та суперечності насувалися мені. Чи справді уложено кривавий план проти гугенотів? Чи можна було подумати се? Чи міг король, коли він не зовсім божевільний, згодитися на знищення партії, якої упадок мусив зробити його невласновільним рабом його честолюбивих братаничів, князів Лотарінгії? Або чи, може, уковано новий замах на особу адмірала і тому віддалено від нього одного вірного слугу? Але я видався сам собі занадто малозначним, аби хтось міг подумати про мене. Король страшенно сердився на зранення адмірала. Чи міг чоловік, не стаючи жертвою божевілля, в протязі кількох годин перейти від гарячої прихильності до тупої байдужності або дикої ненависті?

Поки такі думки клубилися в моїй голові, мое серце кричало, що моя жінка в тій годині жде на мене, числить мінути, а я тут ув'язнений і не можу подати їй вісті.

Я все ще ходив по кімнаті, коли годинник на Луврі почав бити. Я почислів дванадцять ударів. Була північ. Мені прийшло на думку приставити крісло до високого вікна, підпятися вгору фрамугою, відчинити вікно і, держачися за залізні грати, виглянути надвір. Вікно виходило на Сену. Скрізь було тихо. Я хотів уже знов зіскочити до кімнати, коли зирнув поверх себе і одубів із перестраху.

Направо від мене, на балконі першого поверху, так близько, що я майже міг досягнути рукою, я побачив людські постаті, облиті ясним місячним світлом і мовчки похилені над поруччям. Найближче мене був король, якого непогане лице споганила тривога, стеклість і якийсь пекельний вираз божевілля. Жаден гарячковий сон не може бути страшніший від тої дійсності. Тепер, коли пишу про сю давно минулу подію, перед очима мого духу знов встає те нещасне лице — і я здригаюся. Обік нього стояв його брат, князь Анжу, з бездушним жіночим та жорстоким лицем, і теліпався зі страху. За ними, бліда та непорушна, найспокійніша зі всіх, стояла Катерина Медічі з напівприжмуреними очима і майже байдужим виразом лиця.

Тут король, немов мучений грижею совісті, зробив судорожний рух, немовби хотів відкликати даний наказ, та в тій хвилі гукнув вистріл рушниці, мені здавалося, що тут таки, в подвір'ї Лувру.

— Нарешті! — шепнула з полегшею королева, і три темні постаті щезли з ганку.

Недалекий дзвін почав бити тривогу, за ним ревнув другий, третій. Різке полум'я смолоскипів запалало, як пожежа. Вистріли заторохтіли, а моїй напруженій уяві причувалися стогнання конаючих.

Адмірал лежав убитий — про се я не сумнівався ані на хвилю. Але що значило те дзвонення на гвалт, ті вистріли зразу рідкі, а чим далі все частіші, ті вбійчі галаси, що тепер із далека донеслися до мого слуху? Чи сталося щось нечуване?

Чи мордують усіх гугенотів у Парижі?

А Гаспарда, моя Гаспарда, пошлюблена мені адмірялом, лишилася зі своїм безоружним старим серед тих

страховищ. Волосся їжилося мені на голові, кров стиналася в жилах. Зі всієї сили я почав термосити дверми, але залізні замки та дубові двері не подалися. Мацаючи, я шукав оружжя, шукав знаряду, аби розламати їх, та не знаходив нічого. Я бив кулаками, копав ногами в двері і кричав щосили, але в коридорі було тихо як у гробі.

Я знову виліз до вікна і в розпуці почав торгати залізну грату, але не міг зрушити її. Гарячкова дрож прохопила мене, і мої зуби почали цокотати. Близький божевілля, я кинувся на Боккардове ліжко і обертався з боку на бік у смертельній тривозі. Нарешті, коли почав сіріти ранок, я попав у стан між сном та явою, який годі описати.

Мені здавалося, що я все ще держуся залізної грати і крізь вікно позираю на невпинно-рухливі хвилі Сени. Нараз із тих хвиль підіймається напівгола місячним світлом осяяна женщина, богиня ріки, оперта на дзбан, із якого ллється вода, одна з тих, що сидять над водотрисками в Фонтебло, витесані з мармуру. І вона починає говорити, але не до мене, тільки до кам'яної Каріатиди, що недалеко мене підпирає ганок, на якім опівночі стояли король, його брат і їхня мати.

— Сестро, — питає та з ріки, — може ти знаєш, чому вони ріжуться? Кидають труп за трупом у мої текучі хвилі, і я вся почервоніла від крові. Тьфу! Тьфу! Може, жебраки, які вечорами перуть лахмани в моїй воді, мордують багачів?

— Ні, — відповіла Каріатида, — вони мордуються тому, бо не можуть дійти до згоди, яка дорога веде до спасіння.

І її холодне лице скривилося до усміху, немов вона засміялася над бездонною глупотою.

В тій хвилі рипнули двері, я прокинувся зі свого півсну і побачив Боккарда.

Він був блідий і поважний, яким я ще ніколи не бачив його, а з ним разом увійшли два вояки, з яких один приніс боханець хліба і коновку вина.

— Бога ради, Боккарде, — скрикнув я, кидаючися до нього, — що сталося сеї ночі? Говори!

Він узяв мене за руку і хотів сісти зі мною на ліжко, але я оперся і благав його говорити.

— Заспокойся!— сказав він. — Ніч була погана. Ми, швейцари, не вінні тому. Король повелів.

— Адмірал убитий? — запитав я, вдивляючися в нього в упір.

Він притакнув рухом голови.

— А інші провідники гугенотів?

— Пропали. Хіба що одного або другого за особливою ласкою короля лишено живим так, як короля Наварри.

— Чи різня скінчена?

— Ні, вона шаліє ще на вулицях Парижа. Ані одного гугенота не хотять лишити живим.

Тепер у мене шибнула думка про Гаспарду, мов горюча блискавка в мізку, і все інше щезло в пітьмі.

— Пусти мене! — скрикнув я. —Моя жінка! Моя нещасна жінка!

Боккард глянув на мене з дивом і запитав:

— Твоя жінка? Ти жонатий?

— Пускай, нещасний! — скрикнув я і кинувся на нього, що заступав мені вихід. Ми почали боротися, і я був би переміг його, якби один швейцар не допоміг йому, коли тим часом другий заступив двері.

Мене притиснули на коліна.

— Боккарде! — простогнав я, — іменем милосердного бога, на все, що дороге тобі, на голову твого вітця, на спасіння твоєї матері, змилуйся надо мною і пусти мене! Говорю тобі, моя жінка там, може в тій хвилі її мордують, знущаються над нею! Ох, ох!

І я кулаком почав бити себе в чоло.

Боккард відповів лагідно, як говорять до хорого:

— Ти одурів, бідний друже! На свободі ти не міг би зробити й п'яти кроків, і вже трафила би тебе кулька. Кождий знає тебе як адміралового писаря. Опам'ятайся і не жадай неможливого!

Клячучи на колінах, я почав хлипати, як дитина. Ще раз, напівнесвідомо, мов потопаючий, я підвів очі, шукаючи рятунку, коли тим часом Боккард мовчки зв'язував шовковий шнурок, на якім у нього висів срібний медальйон із образом матері божої, що розірвався під час нашої борні.

— В ім'я матері божої з Айнзідельна! — скрикнув я знов і зложив руки, мов до молитви.

Тепер Боккард станув, мов заклятий, звернувши очі догори і шепчучи щось, мов молитву. Потім поцілував медальйон і сховав його обережно знов за пазуху.

Ми мовчали оба, коли втім увійшов молодий хорунжий, держачи в руці депешу.

— В імені короля і на розказ капітана, — сказав він, — пане Боккарде, візьміть двох своїх людей і передайте власноручно сю депешу комендантові Бастілії.

Хорунжий відійшов. Тоді Боккард, подумавши хвильку і держачи письмо в руці, приступив до мене і шепнув:

— Скоро поміняйся одежею з отсим Каттані. Попробуємо. А де вона живе?

— На острові св. Людовіка.

— Добре. Покріпися склянкою вина, аби відсвіжити силу!

Поспішно скинувши свою одежу, я надів уніформ королівського швейцара, приперезав меч, узяв у руку алебарду, і оба ми з Боккардом та з третім швейцаром вибігли надвір.

IX

Вже на подвір'ї Лувру явився моїм очам страшний вид. Гугеноти з дружини короля Наварри лежали тут, свіжо повбивані, деякі ще хриплячи, купами накидані.

Поспішаючи понад Сену, ми на кождім кроці стрічали страховища. Тут лежав бідний старець з розрубаним черепом весь у крові; там жінка, бліда як смерть, шарпалася в обіймах безсердечного вояка. Одна вулиця була тиха, як могила, в другій чути ще було крики та важкі смертельні стогнання.

Але я, не чуткий на все те безбережне горе, гнав наперед, мов оп'янілий, так, що Боккард і швейцарець ледве могли здужати за мною. Нарешті ми дійшли до мосту і перейшли його. Біжучи щодуху, я погнав до дому радника, вперши очі в високо положені вікна його помешкання.

В однім вікні я побачив простягнені руки. Хтось пхав у вікно старого сивоволосого чоловіка. Нещасливий — се був радник Шатійон — хвилю задержався слабими руками за гзимс, потім пустився і впав на вулицю.

Минаючи розбитого трупа, я кількома скоками добіг до сходів і вірвався до покою. Він був повен узбро-

єних, а крізь отворені двері доносився дикий галас із бібліотеки.

Я робив собі дорогу алебардою і побачив Гаспарду, затиснену в кут, окружену жорстокою ревучою купою людей. Вона, держачи в руці мій пістолет, здержувала їх, мірячи то в одного, то в другого. Вона була без краски в лиці, мов воскова, а її широко отворені сині очі палали страшним огнем.

Розіпхнувши всіх довкола неї, я одним розгоном опинився при її боці.

— Богу дякувати, се ти! — скрикнула вона і непритомна впала в мої обійми.

Тим часом Боккард із швейцаром прибіг за мною.

— Люди! — крикнув він. — Іменем короля забороняю вам хоч би пальцем рушити отсю даму. Геть відси, кому життя миле! Я маю наказ доставити її до Лувру.

Він приступив до мене, а я поклав зомлілу Гаспарду на радників фотель.

А втім із юрби вискочив огидний чоловік із кривавими руками та з лицем, забризканим кров'ю, в якім я зараз пізнав бандита Лінероля.

— Брехня! — скрикнув він. — Се швейцари? Се перебрані гугеноти, і то найгірші з-поміж них. Отсей тут, пізнаю тебе, череватий ледарю, убив побожного графа Гіза в моїй присутності. Бийте його! Буде мати заслугу в бога, хто вб'є сього злочинного єретика. Але дівки не руште, вона моя.

— Шибенику! — скрикнув Боккард, — се твоя остання година. На, Шадау, і пхни його!

Моментально він зручним ударом підбив Лінеролеву шпаду вгору, а я віпхнув свій меч аж по держално в груди злочинця.

Шалений рев роздався з цілої банди.

— Геть відси! — моргнув мені мій приятель.— Бери свою жінку в обійми й ходи за мною!

Тепер Боккард і швейцарець ударили, колючи та рубаючи, на банду, що відділяла нас від дверей, і зробили вільне місце, а я, несучи Гаспарду, скоро поспішив за ними.

Ми щасливо зійшли вниз по сходах і вийшли на вулицю. Тут ми ледве пройшли десять кроків, коли з одного вікна гукнув вистріл. Боккард захитався, вхопив непевною

рукою медальйон, витяг його з-за пазухи, притиснув до поблідлих уст і впав додолу.

Куля трафила його в висок. Відразу я пізнав, що я стратив його, а зирнувши зараз потім до вікна, я пізнав, що смерть прийшла йому від мого пістолета, який випустила з руки Гаспарда і який тепер убійця радісно підняв угору. Уходячи від огидної юрби, я з кривавим серцем покинув приятеля, біля якого приклякнув його вірний товариш, загнув довкола поблизького рогу в бокову вулицю, де було моє помешкання, добіг туди нєспостережено і, пробігши через опустілий дім, дістався з Гаспардою до своєї кімнати.

В сінях першого поверху перейшов я через широкі калюжі крові. Кравець лежав убитий, його жінка й четверо дітей, біля печі скинені на купу, спали мертвецьким сном. Навіть малий пудель, любимець родини, лежав біля них убитий. Дім повен був запаху крові. Вийшовши на найвищі сходи, я побачив свою кімнату отворену, а вітер хитав розлупані двері.

Тут убійці, заставши моє ліжко порожнім, барилися недовго, бо вбога обстанова моєї кімнати не дала їм ніякої здобичі. Немногі книжки мої лежали порозкидані по помості. В одну книжку при наґлім приході Боккарда я сховав лист свого вуйка, він випав, і я тепер підняв його. Свою невеличку готівку, ще від часу приїзду до Парижа, я носив у шкіряним поясі на собі.

Я положив Гаспарду на своє ліжко. Вона була дуже бліда і спала. Я постояв біля неї, міркуючи, що чинити. Вона була в скромній одежі служниці, одяглася так, певно, в намірі втікати зі своїм опікуном. На мені був уніформ швейцарської гвардії.

Глухий біль проймав мене на вид усієї тої невинно пролитої крові.

— Геть із сього пекла! — скрикнув я мимоволі.

— Так, геть із сього пекла! — повторила Гаспарда, відкриваючи очі, і піднялася на ліжку.— Нема нам чого тут баритися. Тікаймо першою найближчою брамою!

— Будь лише спокійна! — відповів я.— Мусимо підождати до вечора, може, сумерк улегшить нам утечу.

— Ні, ні! — відповіла вона рішуче.— Ані хвилі довше не буду в тій страшній ямі. Не дбаю о життя, коли можу вмерти разом із тобою. Ходім просто до найближ-

чої брами. Коли нас нападуть і захочуть знущатися надо мною, ти заколеш мене і вб'єш їх двох або трьох, аби помститися за нашу смерть. Приречи мені се!

Подумавши трохи, я згодився, бо й мені самому видалося ліпшим за всяку ціну зробити кінець нашому горю. Адже ж завтра могло мордува́ння початися наново, а вночі брам стережено остріше, ніж удень.

Ми пішли, звільна ступаючи захляпаними кров'ю улицями одно біля другого під безхмарним темно-синім серпневим небом.

До брами дійшли ми без ніякої напасті.

Перед брамою біля дверець вартівні стояв із зложеними навхрест руками лотарінгський вояк із воєнною шарфою Гізів через плечі і зміряв нас проникливим поглядом.

— Ось іще дві пташки! — засміявся він.— Куди се, пане швейцаре, зі своєю сестричкою?

Я поклав руку на рукоять меча, маючи намір при першій зачіпці проколоти його.

— На роги сатани! Чи се ви, пане Шадау? — сказав лотарінгський капітан, при остатнім слові знижуючи голос.— Війдіть сюди, тут нема нікого.

Я глянув йому в лиці і силкувався пригадати його. Мені пригадався мій колишній учитель фехтунку, чех.

— Розуміється, се я,— відповів він, вичитавши мій догад із моїх очей.— Се я і, здається, в сам добрий час.

При тих словах він затягнув мене до вартівні, а Гаспарда війшла за мною.

В темнуватій буді лежали на лавці два п'яні вояки, а обік них на долівці чарка та кості до грання.

— Вставайте, собаки! — крикнув до них капітан.

Один встав з трудом. Капітан ухопив його за плече і випхнув за двері з окриком:

— На варту, драбе! Ручиш своєю головою, що не пропустиш нікого.

Другого, що тільки хрюкнув крізь сон, він скинув із лавки, підіпхнув ногою під лавку, де той спокійно захріп далі.

— Тепер позвольте, панство, заняти місце!

І з кавалерською чемністю він показав рукою брудну лавку. Ми посідали, він присунув старе дерев'яне крісло, сів на нього окрак і, сперши оба лікті на поруччя, почав фамільярним тоном:

— Побалакаємо! Ваше діло ясне мені. Не потребуєте довго толкуватися. Вам потрібна пропустка до Швейцарії, правда? Вважаю собі за честь зробити вам прислугу за ту услугу, яку ви колись оказали мені, показавши мені здалека прекрасну вюртемберзьку печатку. Ви добре догадалися, що я знавець таких печаток. Рука руку миє, і вам буде печатка за печатку. Сим разом можу вам стати в пригоді.

Він вийняв із-за пазухи портфель і добув із нього різні папери.

— Бачите, як обережний чоловік я вистарався у свого ласкавого князя Генріха о потрібні папери на дорогу для себе і для своїх людей, із якими я вчора вночі віддав остатню прислугу пану адміралові.

При сих словах він зробив жест мордування, від якого в мене мороз пробіг поза плечима.

— Штука могла нам не вдатися. Ну, святі заопікувалися сим приємним містом Парижем. Ось вам один із моїх пашпортів, виставлений на ім'я вислуженого королівського швейцара Коха. Візьміть його! Він дасть вам вільний прохід через Лотарінгію до швейцарської границі. Се було би в порядку. А щодо отсеї вашої любочки, якої без підхлібства можу погратулювати вам,— тут він з усміхом уклонився Гаспарді,— то ся гарна дама запевно не захоче йти пішки. Тому можу відступити вам два коні, один навіть із дамським сідлом. Бо в мене, треба вам знати, є також подібна принада, з якою я люблю поїздити вдвійку. Зате дасте мені 40 золотих готівкою, коли маєте їх при собі, а як ні, то мені досить вашого слова честі. Коні трохи втомлені, бо нас на лоб на шию покликано до Парижа, але до границі вони все-таки дотягнуть.

І він крізь віконце гукнув до хлопця конюшого, що вештався перед брамою, і велів йому зараз осідлати коні.

Поки я відчисляв йому гроші, майже весь свій запас, викладаючи їх на лавку, чех говорив:

— Мило мені було почути, що ви зробили честь своєму вчителеві фехтунку. Пан Лінероль оповів мені все. Він не знав вашої назви, але я пізнав вас зараз із його опису. Ви закололи Гіза! Ій-богу, се не дрібниця! Я ніколи не був би надіявся того від вас. Щоправда, Лінероль догадувався, що в вас був панцир на груді. Се не виглядає на ваш звичай, але кінець кінцем кождий рятує себе, як може.

Під час тої не дуже приємної балаканки Гаспарда сиділа німа й бліда. Та ось під вікном застукали копитами коні. Чех допоміг їй вскочити на сідло, хоч від його дотику вона здригнулася всім тілом; я вискочив на другого коня, капітан салютував нам, і ми рушили попід гучне склепіння брами та через гримучий кам'яний міст, уряговані, з Парижа.

X

Два тижні пізніше, одного свіжого осіннього ранку їхав я з моєю молодою жінкою вниз по остатньому згір'ю того гірського ланцюга, що ділить вільне графство від території Ноєнбурга. З'їхавши на один грунь, ми пустили коні пасти і посідали на камені.

Широка спокійна країна розлягалася перед нами в світлі ранішнього сонця. Під нашими ногами блискотіли озера Ноєнбург, Муртен і Б'єль, далі тяглася зелена височина Фрибурга хвилястими лініями своїх горбів та темними рубцями лісів, високі гори, що, власне, виринали з ранніх туманів, творили величне тло краєвиду.

— Отсей гарний край се твоя вітчина? І се, нарешті, євангелицька земля? — запитала Гаспарда.

Я показав їй наліво блискучу в сонці вежу замку Шомонта.

— Там жиє мій добрий вуйко. Ще кілька годин їзди, і він привітає тебе, як свою кохану дитину. Тут, унизу над озерами євангелицький край, але там, де бачиш шпилі веж Фрибурга, починається католицький.

Коли я назвав Фрибург, Гаспарда попала в задуму.

— Боккардова вітчина,— сказала вона по хвилі.— Чи пригадуєш собі, який веселий був він того вечора, коли ми перший раз зустрілися коло Меліна? Тепер його отець даремно жде на нього, і він умер за мене.

Важкі сльози покотилися з її повік.

Я не відповів нічого, але блискавкою мигнули в моїй душі спомини про дивне сплетіння моєї долі з долею мого веселого земляка, і мої думки то оскаржували, то оправдували одна одну.

Мимоволі я вхопив себе за груди на місці, де Боккардів медальйон спинив смертельний удар, вимірений у мою грудь.

Під моєю курткою зашелестіло щось, мов папір. Я витягнув забутий і ще нечитаний лист мого вуйка і розламав незугарну печать. Те, що прочитав, здивувало й заболіло мене. В листі стояло:

«Любий Івасю! Коли читатимеш отсе, мене не буде вже між живими, або краще, я піду між живих.

Від кількох днів я почуваю велике ослаблення, хоч я й не хорий. У тишині скидаю з себе подорожні черевики та відкладаю вандрівницьку палицю. Поки ще можу держати перо, хочу ще сам сповістити тебе про свій відхід і власноручно заадресувати лист до тебе, аби чужа рука не засмутила тебе. Коли я зійду з сього світу, старий Іоахим має поручення поставити хрест коло мого імені і запечатати лист. Червоним, а не чорним лаком. Я не надіваю також жалібної одежі на себе, бо відходжу в радості. Лишаю тобі своє земне добро, а ти не забувай про небесне. Твій щирий вуйко Ренат».

Обік сього підпису незручною рукою був накреслений великий хрест. Я відвернувся, і з моїх очей полилися ряснi сльози. Потім я підняв голову і звернувся до Гаспарди, що зі зложеними руками стояла при моїм боці, аби запровадити її в опустілий дім моєї молодості.

Переклад писано від д[ня] 20 грудня 1912 до 27 січня 1913.

ІЗ ФРАНЦУЗЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Еміль Золя

НАПАД НА МЛИН

(ОПОВІДАННЯ З ВІЙНИ 1870 РОКУ)

I

Одного прегарного літнього вечора виглядав млин дядька Мерльє дуже празнично. На подвір'ю були накриті три столи, зсунені докупи. Ждали гостей. Вся округа знала, що сьогодні мали бути заручини доньки Мерльє, Франсуази, з Домініком, високим парубком. Він славився неробою, але на нього задивлювались усі дівчата, бо був дуже вродливий парубок.

Млин дядька Мерльє виглядав дуже весело. Він стояв якраз посередині села Рокрези, на тім місці, де дорога закручується. В селі тільки одна вулиця, а по її обох боках ідуть два ряди хат. Ген за скрутом потяглись луги, ростуть високі дерева подовж річки Морелі, тінь їх так і манить до спочинку. В цілій Лотарінгії не знайдеш розкішнішого закутка. Направо і наліво густі гаї, столітні дерева ростуть по лагідних збочах горбів і заливають краєвид цілим морем зелені. А на південь потяглася рівнина, напрочуд плодовита, з нивами, попересіканими живоплотом. Та що найбільше чарує тебе в Рокрезі — се той холодок, що не покидає сього зеленого гніздечка навіть у найдушніші липневі дні. Морель витікає з лісів і неначе приносить з собою свіжість листя, з-під якого виходить; так і чується той тихий шелест, та тіниста та дрімлива лісова прохолода. І не одна вона тут протікає, безліч потічків журчить у лісах, на кождім кроці натикаєшся на джерела; коли пробираєшся вузенькими стежечками, то чуються у тебе під ногами немов цілі підземні озера, що протискаються з-під моху і користуються найменшою щілиною під корінням дерев, аби забулькотіти кришталевою норою. Розкішний шемріт тих незлічимих потічків такий голосний, що заглушує собсю цвіркотання

синиць. Можна подумати, що находишся в якімсь зачарованім парку, де з усіх боків дзюрчать чародійні каскади.

А внизу вогкі луги. Величезні каштани кидають темні тіні. Подовж лугів ідуть довгі ряди тополь з трепотючим листям. Поперек піль ведуть дві яворові алеї до стародавнього, тепер уже розваленого, замку. Трава на тім вогкім чорноземі росте напрочуд високо. Так і думаєш, що попав єси в цвітник, тільки натуральний, де замість грядок — луги, а замість корчів — величезні дерева. Коли в опівдень сонячне проміння сипле просто з неба, тінь блідніє, розпалені і прив'ялені трави дрімають на сонячній спеці, то з долу в ту пору пробігає якийсь льодовитий трепіт по її сподових листочках.

І от тут-то, на краю прогалини, млин дядька Мерльє оживляв своїм шумом весь той зелений закуток. Сам млин, побудований з дерева і поліплений глиною, був, бачилось, старий як світ. Він стояв дополовини в воді, Морель у тім місці розширюється в прозірчасте плесо, поперек неї збудована гать, вода спадала з висоти кількох метрів на млинове колесо, що тріщало, крутячись, та нагадувало кашель служниці-бабусі, постарілої в службі. Коли дядькові Мерльє радили зробити інше колесо, він тільки хитав головою і говорив, що нове колесо буде лінивіше та не таке привичне до роботи, і направляв старе чим тільки трапилось: скаллям з бочок, заржавілим залізом, цинковими та олов'яними бляхами. І колесо немовби ще веселіше крутилось від того, а обриси його стали зовсім дивоглядні, бо поросло травою і мохом. Коли вода обливала його своїми сріблястими пачосами, то воно пересипалось немовби жемчугами, а дивовижна його постава перевалювалась, мов у перловому намисті.

Зрештою ціла та часть млина, що стояла в воді, подобала на старий ковчег, пришпилений до берега. Головна його часть була побудована на палях. Вода проникала крізь підлогу; тут були печери, в яких виводились величезні раки і угрі, славні на всю околицю. Понижче водопаду плесо було прозірчасте як дзеркало, і коли колесо не каламутило його своєю піною, то в нім видно було цілі отари риб, що плавали звільна, мов по команді. Поламані східці вели до ріки, де до стовпа прип'ятий був човник. Дерев'яний ганок ішов понад колесом. У стінах тут і там прорізані були віконця. Цілий млин подобав на безладну купу закамарків, перестінків, причілків, стовпів і піддаш-

ків, що надавали йому подоби старої, напіврозваленої цитаделі. Але по стінах вився повій, різнорідні повзучі ростини закривали надто великі розсілини і одягали зеленим плащем стару будову. Романтичний поет попав би в безпам'ятну радість. Усі, хто проходив, відрисовували до своїх альбомів млин дядька Мерльє.

З другого боку, від дороги, дім був далеко солідніший. Мурована брама, що вела на широке подвір'я, була обставлена справа і зліва шопами та стайнями. Над криницею величезний в'яз кидав тінь на саму середину подвір'я. В глибині блискотіли чотири вікна першого поверху дому, над ганком стирчав угору голубник. Тільки й було всеї кокетерії у дядька Мерльє, що раз на десять літ казав білити ту фасаду. Її тільки що вибілили перед тим і вона блищалася на ціле село, коли сонце в опівдень обливало її своїм промінням.

Уже двадцять літ дядько Мерльє був мером[1] Рокрези. Його поважали за те, що зумів доробитися маєтку. Говорили, що у нього вісімдесят тисяч франків капіталу, наскладаного гріш до гроша. Коли женився з Мадленою Гімар, що в посагу принесла йому отсей млин, у нього не було ні гроша. Але Мадлена ніколи не каялась, що вийшла за нього: господар з нього був добрий. Тепер жінка померла і він лишився вдівцем з одинокою дочкою Франсуазою. Що й казати, він міг би собі спочити на старості літ і лишити млинове колесо, нехай би собі дрімало та поростало мохом. Але він занудив би ся і дім видав би ся йому зовсім мертвим. Він не переставав працювати для власної приємності. Дядько Мерльє був у ту пору високий дідусь, з подовгастим, суворим лицем, що ніколи не всміхалося, але проте оживлене було внутрішньою веселістю. Його вибрали на мера раз для того, що був багатий, а потім і для того, що дуже поважно та совісно сповняв свій уряд.

Франсуазі Мерльє минуло вісімнадцять літ. Вона не славилась красунею в окрузі, бо була сухорлява. До п'ятнадцятого року була навіть поганенька собі. В Рокрезі ніяк не могли порозуміти, яким світом донька дядька і тітки Мерльє, таких здоровенних людей, вродилась така непоказна та невродлива. Але на п'ятнадцятому році,

---

[1] Громадським начальником.

остаючи на вид слабовитою, вона зробилася заразом дуже гарненькою. У неї було чорне волосся, чорні очі і рожеве личко, вічно усміхнені усточки і ясне чоло, на котрім немов лежав сонячний промінь. Хоч у селі її вважали сухорлявою, але вона не була худа; навпаки, вона не могла лише підняти мішка з мукою — та й тільки всього. Але з літами вона повніла і з часом повинна була зробитись зовсім статною молодичкою. Мовчазливість батька змалку зробила її здержаною. Всміхалась вічно, се так, але то лиш для того, щоб кождому показатися ввічливою, а в душі була дуже поважна.

Розуміється само собою, що з цілого округу парубкам відбою не було у мельниківни — не так, може, за її вроду, як за багатство. А вона вибрала собі такого, що всіх зачудувала. На другім березі Морелі жив високий парубчак на ім'я Домінік Пенкер. Він не був родом із Рокрези. Десять літ тому назад прибув із Бельгії, щоб обняти на власність маленьку оселю, полишену йому дядьком і положену якраз на краю лісу, напроти млина. Він приїхав з наміром продати ту посілість, як сам говорив, і вернути до свого краю. Але, мабуть, місце сподобалось йому, бо більше вже він з ним не розстався. Принявся обробляти свій ланок і садити огороднину на продаж — тим і годувався. Крім того, ловив рибу, стріляв дичину, не раз побережники мало-мало що не зловили його на гарячім учинку. Таке безжурне життя, якого засоби не зовсім були ясні для селян, кинуло на нього недобру славу. Його величали трохи не опришком. А щонайменше, був се нероба, бо частенько його здибали в траві заспаного в таку пору, коли йому слід би було працювати. Хатчина, в якій він жив, на краю лісу, також не подобала на житло чесного чоловіка. Коли би хто розпустив чутку, що він товаришує з лісовими вовками, то баби в Рокрезі і тому не дуже б дивувалися. Та все-таки молоді дівчата зважувались інколи брати його в оборону, бо той непевний чоловік, високий і рослий, мов тополя, був дуже вродливий, з білим лицем і русявою бородою та волоссям, котре до сонця вилискувалось, мов золото. І ось одного прегарного поранку Франсуаза заявила батькові, що любить Домініка і ніколи не згодиться вийти заміж за кого іншого.

Можна собі подумати, який то був удар для дядька Мерльє. Він, своїм звичаєм, не сказав нічого. Лице його оставалось задумане, але внутрішня веселість не світи-

лась уже в очах. Батько і дочка ворсились одно на одне весь тиждень. Франсуаза також ходила мов прибита. Дядька Мерльє найбільше мучила думка, яким способом той анахтемський опришок присусідився до його дочки. Домінік ніколи не заходив до млина. Мельник почав підстерігати Домініка і підстеріг його на противнім березі, де він лежав у траві, удаючи, що спить. Франсуаза могла бачити його зі своєї світлиці. Так ось воно як! Вони покохалися, приглядаючись собі крізь млинове колесо!

Минув іще тиждень. Франсуаза ставала ще більше понурою. Дядько Мерльє все ще не говорив ані слова. Накінець, раз вечором, не кажучи нічого, сам привів Домініка. Франсуаза якраз у тій хвилі накривала стіл. Вона, бачилось, не здивувалась, а тільки поклала ще одну тарілку; тільки ямочки знов показались на її щоках і уста почали по-давньому всміхатися. Рано дядько Мерльє зайшов до хатини Домініка; там оба мужчини побесідували собі по щирості, позамикавши двері й вікна. Ніхто ніколи не дізнався, про що вони бесідували. Те тільки певно, що виходячи від Домініка, дядько Мерльє говорив з ним уже, як із сином. Очевидно, старий признав гарним і чесним хлопцем того неробу, що вилежувався в траві і завертав голови дівчатам.

Гутірка пішла по селу. Баби, стоячи на порогах своїх домів, так і тороxтіли про перозум дядька Мерльє, що хоче посвоячитись із непотрібом. А він про всі ті перемови і байдуже. Може, нагадалась йому його власна женячка. І у нього так само не було ані гроша в кишені, коли він женився з Мадленою і її млином, а проте був добрим мужем. Опроче, Домінік сам уцитькав усі поговірки, прийнявшись так цупко за роботу, що всі аж очі свої забули. Якраз в ту пору млиновому робітникові випала черга йти до війська. І Домінік нізащо не позволив найняти другого. Двигав мішки, їздив возом, нишпорив коло колеса, коли зноровилося і не хотіло крутитись, і все те так охоче, що люди приходили любуватися на нього. Дядько Мерльє сам собі всміхався. Він дуже гордився тим, що розгадав парубка. Ніщо молодому чоловікові не додає такої охоти, як любов.

Працюючи від рана до вечора, Франсуаза і Домінік обожали одне одного. Вони майже нічого й не говорили з собою, а тільки любовно поглядали на себе. Дядько Мерльє поки що не згадував про вінчання, а обоє пова-

жали батькову мовчанку і чекали, коли йому зволиться об'явити свою волю. Аж одної прекрасної днини в половині липня він казав накрити три столи на подвір'ї під великим в'язом і просив усіх своїх сусідів із Рокрези прийти вечором випити з ним по чарчині. Коли всі зібрались і взяли чарки до рук, старий високо підняв свою і сказав:

— Я спросив вас, щоб на радощах повідомить, що Франсуаза вийде заміж за отсього парубка віднині за місяць, в день святого Людовіка.

Тоді всі почали шумно стукатись чарками. Стояла загальна веселість. Аж ось дядько Мерльє знов підніс голос і сказав:

— Домініку, поцілуй свою наречену. Так звичай велить.

Молоді поцілувались, зарум'янившися по вуха, серед голосного сміху всіх присутніх.

Заручини вийшли як слід. Випито цілу баклажку вина. Коли лишились тільки найближчі сусіди, пішла спокійніша розмова. Стояла ніч, зоряна і дуже ясна. Домінік і Франсуаза, сидячи поруч на лавці, не говорили нічого. Один старий селянин розповідав про війну, котру Наполеон тільки що видав пруссакам. Із села забрали вже всю молодіж. Позавчора знов приходило військо. Заступи господи від усякого лиха!

— Оввa,— сказав дядько Мерльє з самолюбством щасливого чоловіка,— Домінік не тутешній, його не візьмуть. А коли пруссаки прийдуть сюди, то він зуміє захистити свою жінку.

Думка, що пруссаки можуть прийти сюди, показалась забавнсю. Їм французи завдадуть перцю, та й годі.

— Ой, бачив я їх, бачив! — повторив старший селянин глухим голосом.

Усі замовкли. Потім випили ще по одній. Франсуаза і Домінік нічого не чули; вони злегенька взялись за руки і були такі щасливі, що мовчали, вперши очі в темний простір. Яка то була чудова ніч! Мов уколисане дитя дрімало село по обох боках білої дороги. Десь-колись тільки далеко чути було голос півня, що надто рано пробудився на сідалі. З великих сусідніх лісів долітав шелест, хвилюючи по вкрівлях, немов пестячись із ними. Луги з чорними тінями дерев повні були якогось таємного і набожного, празничного настрою, а нори і джерела, булькотячи

в сумерках, здавались свіжим і рівномірним віддихом сонної природи. Хвилями старому млиновому колесу, що також спочивало, немозби щось снилось, так як тому старому бровкові, що бреше крізь сон. Воно злегка поскрипувало, немов розмовляло само з собою, уколисуване спадом Морелі, її музикальним і ненастанним журчанням. Ніколи ще розкішніший супокій не панував у тім щасливім закутку природи.

II

Минув місяць. День поза день зблизився і передодень святого Людовіка. Рокреза повна була тривоги. Пруссаки побили Наполеона і поспішним маршем ішли до села. Уже з тиждень подорожні люди віщували про прихід пруссаків. Вони — в Лорм'єрі, вони — в Новелі, і щодня, чуючи про їх наближування, Рокреза від самого світу ждала, що ось вони покажуться з лісів. А вони не показувались, і се ще дужче тривожило людей. Певно, вони нападуть на село вночі і виріжуть усіх.

Минулої ночі досвіта була тривога. Селяни пробудилися, почувши великий гомін людських кроків на вулиці. Жінки вже клякали і хрестились, поки, відхиляючи бережно вікна, побачили ноги в червоних штанах. То був французький відділ. Капітан зараз закликав мера і лишився в млині, розмовившись з дядьком Мерльє.

Того ранку сонце встало надзвичайно пишно. День обіцював бути гарний. Над лісами, мов золото, проблискувало, а з лугів піднімалися білі випари. Село проснулось, чистеньке і гарненьке, а околиця, з її кришталевою річкою та джерелами, була пристроєна мов китиця квіток. Але той прекрасний день не веселив нікого. Селяни бачили, як капітан ходив довкола млина, глядів на сусідні доми, переходив на той бік Морелі і відси розпізнавав місцевість крізь перспективу. Дядько Мерльє не відступав його і, очевидно, дещо пояснював. Потім капітан розставив вояків поза стінами, поза деревами, в дуплах. Головна часть відділу розложилася на подвір'ї млина. Значить, прийдеться битись? І коли дядько Мерльє вернувся, всі обернулись до нього з питаннями. Він кивнув головою. Так, таки прийде до битви.

Франсуаза і Домінік були на подвір'ї і гляділи на нього. Він вийняв вкінці люльку з рота і сказав:

— Так, мої небожата, годі буде вам повінчатися завтра.

Домінік з затисненими зубами і гнівно наморщеним чолом не зводив ока з лісів, немов дожидаючи приходу пруссаків. Франсуаза, дуже бліда, поважна, ходила сюди й туди, подаючи воякам усього, чого жадали. Вони варили юшку серед подвір'я і сміялись, дожидаючи обіду.

Тим часом капітан був дуже рад. Він оглянув простору світлицю в млині з вікнами на ріку. І тепер, сидячи коло криниці, гуторив з дядьком Мерльє.

— У вас тут правдива фортеця,— говорив він,— ми певно продержимось тут до вечора... Ті розбійники припізнились. Вони повинні вже були бути тут.

Мельник оставався неповорушний. Йому вже ввижалося, що його млин горить. Але він не жалувався, бо, очевидно, бачив, що се було б надарма. Він тільки сказав:

— А не забудьте сховати човник за колесо. Там такий закамарочок, де його можна скрити. Хто знає, може нащо пригодиться.

Капітан видав наказ. Той капітан, то був статний мужчина, коло сорока літ, високого росту, гарний лицем. Йому, мабуть, любо було дивитись на Франсуазу і Домініка. Він цікавився ними так, як коли б уже й зовсім забув про недалеку битву. Він очей не зводив із Франсуази, а його палкі очі ясно говорили, що її красота очарувала його. Нараз він повернувся до Домініка і запитав:

— А ви чому не в армії?

— Я чужоземець,— відповів молодий парубок.

Ся відповідь, бачилось, не вдоволила капітана. Він моргнув одним оком і всміхнувся. Милуватися, мовляв, із Франсуазою далеко приємніше, ніж з гарматами.

Домінік, бачачи той усміх, додав:

— Я не тутешній, але можу впакувати кулю в людську голову на п'ятсот кроків. Он там моя мисливська стрільба, в куті, за вашими плечима.

— Вона може вам придатися,— спокійно сказав капітан.

Франсуаза наблизилась, злегка дрижачи. Не дбаючи про присутніх, Домінік узяв і стиснув обі руки, які вона простягла до нього, немов шукаючи захисту. Капітан знов усміхнувся, але не додав ані слова. Він сидів, поставивши шпаду між коліна, вперши очі в далечінь і немов тонучи в якихось думах.

Була вже десята година. Спека ставала дуже докучливою. Настала глибока тиша. На подвір'ї в тіні шоп вояки розложились їсти юшку. Ніякий шум не долітав до села; жильці його щільно позапирали вікна і двері; собака, полишена насеред дороги, вила. З лісів і сусідніх лугів доносився якийсь далекий, протяжний гомін, суміш найрізнородніших звуків. Зозуля прокувала. Потім тиша стала ще глибшою.

І ось нараз у тім соннім воздусі залунав карабіновий вистріл. Капітан швидко зірвався, вояки випустили з рук тарілки з недоїденою юшкою. За кілька хвилин усі опинились на своїх бойових становищах; від верху до низу млин був зайнятий вояками. Тим часом капітан вийшов на дорогу. Нічого не видно. Направо і наліво тяглась дорога біла, безлюдна. Залунав другий вистріл, а все-таки нічого не показувалось, ані одної тіні. Але обернувшися, капітан побачив між деревами лісу легенький димок. Ліс стояв по-давньому німий і таємничий.

— Негідники поховалися в лісі,— проворкотів капітан.— Вони знають, що ми тут.

По тім зачалась дуже завзята перестрілка між французькими вояками, розставленими довкола млина, і прусаками, що скрилися за деревами. Кулі бриніли над Морелею, не причиняючи шкоди ні одній, ні другій стороні. Вистріли були неправильні, вискакували з-за кождого корчика, а все-таки нічого не було видно крім вузеньких клубків диму, розвіваного вітром. Так воно тяглось звиш дві години. Капітан з веселим видом посвистував пісеньку. Франсуаза і Домінік, що лишились на подвір'ї, спиналися на пальці і зазирали крізь низенький пліт. Їх особливо зацікавив один невеличкий воячок, поставлений на березі Морелі за старим зламаним човном. Він лежав на животі, підглядував, стріляв, відтак проповзував у ярок, щоб там наново набити карабін, а його рухи були такі смішні, такі хитрі, такі зручні, що годі було не всміхнутися, дивлячись на нього. Він, мабуть, запримітив голову прусака, бо швидко піднявся на ноги і вицілив, але заким ще здужав вистрілити, крикнув, закрутився на місці і коміть головою полетів у ярок, де його ноги судорожно задригали, мов лапки підрізаної курки. Невеличкому воякові куля застряла в груди. То був перший убитий. Поневолі Франсуаза вхопила Домінікову руку і судорожно стиснула її.

— Не стійте тут,— промовив капітан,— кулі долітають сюди.

І справді, сухий тріск почувся в старім в'язі і кінчик гілки упав, колишучись. Але молоді люди не рушалися з місця, приковані страшним видом. На краю лісу один пруссак нараз виступив із-за дерева немов із-за куліси, замахав руками в повітрі і впав горілиць. І ніщо більше не щебернуло. Оба мерці немовби спали на сонці; в заспаній окрузі нічого не було видно. Навіть ляскіт перестрілки урвався. Тільки Морель стиха булькотала. Дядько Мерльє вийшов зо млина, поглядаючи на капітана з видом зачудування, немовби питаючи його, чи вже все скінчилося?

— Готуються до завзятішого нападу,— шепнув капітан.— Стережіться, не стійте тут.

Він ще не договорив, коли грюкнула страшенна сальва. Великий в'яз немов обкосило, з нього посипалось листя. На щастя, пруссаки вицілили занадто високо. Домінік потягнув, майже поніс Франсуазу, а дядько Мерльє поспішав за ними, кричачи:

— Сховайтеся до пивниці, її стіни сильні!

Але вони не слухали і війшли до великої світлиці, де з десять вояків мовчки дожидали за запертими віконницями, позираючи крізь продовбані щілини. Капітан лишився сам на дворі і присів напочіпки за маленькою стінкою, поки сальва йшла за сальвою. Порозставлювані на вулиці вояки, відстрілюючись, уступали крок за кроком. Але все-таки один за другим верталися на подвір'я, бо неприятель вибивав їх зі становищ. Їм велено було вичікувати, не показуватись, щоб неприятель не міг дізнатися, який великий відряд, з котрим має діло. Минула ще година. І коли прийшов сержант, кажучи, що на вулиці лишились ще тільки два чи три вояки, капітан вийняв годинник і сказав:

— Пів до третьої. Треба продержатись іще чотири години.

Він велів затарасувати широку браму, що виходила на вулицю, і приготовити все до завзятого опору. Пруссаки були на другім боці Морелі, то й нічого було боятися наглого нападу. Правда, два кілометри понижче був міст, але вони, мабуть, не знали про нього, а трудно було подумати, щоб відважились переходити ріку вбрід. Для того капітан казав пильнувати тільки дороги. Головної атаки треба було надіятись від поля.

Перестрілка знов урвалась. Млин, бачилось, завмер на сонячній спеці. Віконниці були позачиняні. Але мало-помалу пруссаки почали показуватись на краю лісу. Обережно протягали голови і потроху осмілювались. У млині вже кілька вояків прицілилося, але капітан зупинив їх, кажучи:

— Ні, ні, заждіть, нехай підступлять ближче.

Вони підступали дуже обережено, недовірливо поглядаючи на млин. Той старий будинок, мовчазливий і понурий, обвитий плащем зелені, завдавав їм жаху. Але все-таки вони наближувались. Коли на лузі показалось їх зо п'ятдесят люда насупроти млина, капітан сказав одно слово:

— Пали!

Розлягся гуркіт, залопотіли поодинокі вистріли, а з вулиці донісся голосний крик. Франсуаза, тремтячи від ніг до голови, поневолі затулила уші руками. Домінік, стоячи позаду вояків, дивився, і коли дим трохи розвіявся, побачив трьох пруссаків розпластаних серед лугу. Інші поховалися за іви та тополі. І зачалась облога.

Більше як годину сипали на млин градом кулі. Коли кулі вдарялись о камінь, то чути було, як розплескані з легким плюскотом падали до Морелі. Між гілками дерев вони пролітали з легким шумом. Інколи ломіт звіщав, що попадали в старе колесо. Вояки в млині шанували свої набої і стріляли тільки тоді, коли могли вицілити. Час від часу капітан виймав годинник і глядів, котра година. І коли куля пробивала віконницю і застрягала в стелі, він бубонів:

— Чотири години... Трудно буде продержатись так довго.

Мало-помалу та страшна перестрілка справді зачала дошкуляти старому млинові. Одна віконниця упала в воду продірявлена кулями, як решето; прийшлось замінити її матрацом. Дядько Мерльє щохвиля наражав своє життя, щоб пересвідчитись про руїну свого бідного колеса, котрого ломіт хапав його за серце. Тепер уже колесу зовсім кінець, ніякий майстер не направить його. Вояки мусили відтягнути дядька Мерльє в кут світлиці. Домінік благав Франсуазу, щоб ішла геть, але вона уперлась бути коло нього. Сіла в куточку позаду великої дубової шафи, що захищала її. А таки куля запорола шафу, аж засвистіла. Тоді Домінік став перед нею. Він ще не стріляв; держав

стрільбу в руці, але не міг пройти до вікна, заступленого вояками. При кождій сальві здригався поміст.

— Бачність! Бачність! — нараз закричав капітан.

Він побачив, як із лісу виступила велика темна маса. В тій хвилі залунала страшенна сальва. Немов вихор пролетів понад млином. Відлетіла друга віконниця і крізь отвір влітали кулі досередини. Два вояки упали на поміст. Один і не рушився; його віднесли під стіну, бо заважав. Другий судорожно кидався, просячи, щоб його доконали, але його не слухали. Нові кулі влітали раз за разом; кождий сторонився і старався найти стрільницю, щоб відповідати на огонь. Третього вояка ранила куля. Він не говорив і слова, лише присів коло стола з безмисним і непорушним поглядом. Бачачи се все, Франсуаза в переляку безтямно відіпхнула свій стілець і присіла на помості; їй здавалось, що там куля не так легко досягне її. Тим часом знесли подушки з цілого дому і заткали до половини вікна. Кругом по світлиці лежали обламки, попсована зброя і потрощена посуда.

— П'ята година,— сказав капітан.— Держіться!.. Вони попробують переправитись через ріку.

В тій хвилі Франсуаза скрикнула. Куля, відбившись від стіни, зашрамила її чоло. Виступило кілька крапель крові. Домінік подивився на неї, потім підійшов до вікна і перший раз вистрілив. І вже не перестав більше. Набивав стрільбу і стріляв, не звертаючи уваги на те, що діялось довкола нього; тільки час від часу позирав на Франсуазу. Зрештою, не квапився і ціляв докладно. Пруссаки, прокрадаючись поза тополями, старались перебродити Морель, як се предвидів капітан. Але скоро тільки котрий із них наближувався до ріки, зараз падав, влучений Доміні́ком у саму голову. Капітан слідив за його стріляниям і любувався. Він поздоровив його і сказав, що був би щасливий, коли б у нього було багато таких справних стрільців. Та Домінік навіть не слухав його. Одна куля зашрамила його плече, друга обдерла руку, але він і з місця не рушився і стріляв дальше.

Ще два вояки впали. Пошматовані подушки не захищали вже вікон. Бачилося, що ще одна сальва — і старий млин завалиться. Але капітан повторяв:

— Держіться! Ще хоч півгодини.

Тепер він лічив мінути. Він обіцяв своїм начальникам задержати тут неприятеля до вечора і нізащо не хотів

уступити й на мінуту скорше, ніж обіцяв. Його лице було все однаково привітне, він усміхався до Франсуази, щоб успокоїти її. Він сам підняв карабін одного забитого вояка і стріляв із нього.

В світлиці було всього ще лиш чотири вояки. Пруссаки показались густою ватагою на противнім березі Морелі; була видима річ, що ось-ось перейдуть річку. Минуло ще кілька мінут. Капітан уперся, не хотів дати знаку до відвороту, коли втім прибіг сержант і сказав:

— Вони вже на дорозі, заходять позаду нас.

Мабуть, таки пруссаки перейшли міст. Капітан вийняв годинник.

— Ще п'ять мінут,— сказав.— Скорше як за п'ять мінут вони не доберуться сюди.

По тім рівно о шостій годині згодився, накінець, дозволити своїй команді вибратися крізь маленькі дверці, що виходили в переулок. Там вони кинулись у рів і прошмигнули в Совальський ліс. Відходячи, капітан дуже чемно поклонився дядькові Мерльє, перепрошуючи його за тривогу. І навіть додав:

— Задержіть їх... Ми вернемось.

А Домінік лишився сам у світлиці. Він усе стріляв, нічого не чуючи, нічого не тямлячи. Його опанувало тільки одно чуття — бажання оборонити Франсуазу. Вояки вийшли, а він і не догадувався того. Він ціляв і за кождим вистрілом убивав чоловіка. Нараз почувся великий шум. Пруссаки вломились на подвір'я з одного боку. Він вистрілив останній раз — і вони схопили його в тій хвилі, коли його стрільба ще димилася.

Десять хлопа обскочило його. Всі кричали довкола нього якоюсь страшною мовою. Вони трохи не задушили його на місці. Франсуаза кинулась наперед з благальним поглядом. Але надійшов офіцер і велів привести до себе Домініка. Перекинувшись кількома словами по-німецьки зі своїми вояками, він обернувся до в'язня і суворо сказав йому дуже чистою французькою мовою:

— Ви будете розстріляні за дві години.

III

Таке було правило, постановлене німецьким генеральним штабом, що кождий француз, не належний до регулярної армії, а спійманий з оружжям в руках, має

бути розстріляний. Навіть відряди вільних стрільців не були признані бойовою армією. Німці хапались таких жорстоких способів проти селян, що обороняли свої домашні огнища, щоб запобігти загальному повстанню, котрого дуже боялися.

Офіцер, високий і сухорлявий чоловік п'ятидесяти літ, узяв Домініка на короткий протокол. Хоч по-французьки говорив чисто, але все-таки не міг позбутися прусської деревʼяності.

— Ви тутешній родом?

— Ні, я бельгієць.

— Пощо ж ви стріляли? Адже все те вас не обходить?

Домінік не відповів на те. В тій хвилі офіцер побачив Франсуазу, що стояла обіч, страшно бліда, і слухала напружено: на її білому чолі маленька рана визначувалась червоною стрічкою. Він довгенько поглядав на молодят, немов порозумів, у чому діло, і тільки додав:

— Ви не відпираєтесь, що стріляли?

— Стріляв, скільки міг,— спокійно відповів Домінік.

Признання було не конче потрібне: він увесь був чорний від пороху, облитий потом і обризканий кровʼю, що текла з його зараненого плеча.

— Добре,— повторив офіцер,— за дві години будете розстріляні.

Франсуаза не скрикнула. Вона зложила руки і підняла їх у німій розпуці. Офіцер запримітив той рух. Два вояки вивели Домініка до сусідньої кімнати, де мали пильнувати його, не зводячи з нього очей. Молода дівчина впала на крісло, коліна її підкошувались, плакати не могла, дух її захоплювало. Тим часом офіцер усе поглядав на неї. Вкінці заговорив:

— Сей парубок ваш брат?

Вона кивнула головою, що ні. Офіцер замовк, але не всміхнувся. По короткій мовчанці зачав знов:

— А віддавна він живе в тій околиці?

Вона потакнула головою.

— Значить, він добре знає околичні ліси?

Сим разом вона промовила:

— Так, пане,— відповіла, поглядаючи на нього з якимсь задивуванням.

Він не сказав ані слова більше і обернувся на закаблуках, жадаючи, щоб до нього привели сільського мера.

Франсуаза схопилась, злегка запаленівши. Здавалось їй, що зрозуміла значення запитання, і в ній пробудилась надія. Сама побігла за батьком.

Дядько Мерльє, скоро тільки втихло стріляння, живо подався вниз дерев'яною галерейкою, щоб обдивити колесо. Він обожав дочку, до Домініка, свого будущого зятя, почував велику прихильність, але колесо також займало в його серці важне місце. А що діти — як він їх звав — вийшли цілі і без шкоди, то він згадав про третього свого любимця, котрому перепало солоно. І нахилившися над дерев'яною машиною, він з жалем оглядав ушкодження. П'ять лопаток потрощено, середина вся була подірявлена кулями; промірюючи глибокість дір, він роздумував, як би понаправляти ту руїну. Франсуаза побачила, що він уже почав затикати діри обломками і мохом.

— Таточку,— сказала,— вас кличуть.

І вкінці заплакала, передаючи йому, що чула. Дядько Мерльє похитав головою. Людей так не розстрілюють. Треба поглянути. І вернувся до млина з мовчазливим та спокійним видом.

Коли офіцер зажадав у нього стравунку для своїх вояків, він відповів, що люди в Рокрезі не привикли, щоб з ними поводились грубо і що силою від них не дістане нічого, але коли йому дадуть повну волю ділання, він береться уладити все. Офіцер зразу розсердився за той супокійний тон, але вкінці уляг сумирним і ясним словам старого. Закликав його навіть до себе і запитав:

— Як зоветься той ліс, он там, насупроти?

— Соваль.

— А який він завбільшки?

Мельник позирнув йому просто в лице.

— Не можу вам сказати докладно... Коли вам треба провідника, то тут є хлопці, що знають у лісі кождий корчик. Та тільки я не міркую найти такого, котрий узявся б проводити вас.

І пішов. За годину воєнна контрибуція хлібом і стравами, якої домагався офіцер, була зібрана на подвір'ї млина. Надходила ніч. Франсуаза з переляком слідила за кождим рухом вояків. Вона не відходила від світлиці, в котрій був запертий Домінік. Коло сьомої години пережила убійчу мінуту. Бачила, як сфіцер увійшов до нього і чула їх голоси. За мінуту офіцер показався на порозі і по-німецьки видав приказ, якого вона не розуміла; але

коли дванадцять вояків на подвір'ї стали в ряд з карабінами на раменах, вона вся затремтіла від ніг до голови, завмерла душею. Всьому кінець! Його зараз розстріляють. Дванадцять хлопа простояли так десять мінут. Голос Домініка звучав усе різким відказом від чогось. Ніколи ще Франсуаза не терпіла такої муки. Вкінці офіцер вийшов, грюкнувши дверима, і проговорив по-французьки:

— Добре, подумайте! Даю вам час до завтра рана.

І дав знак воякам розійтись. Франсуаза стояла, мов одуріла. Дядько Мерльє не переставав курити люльку, цікаво поглядаючи на вояків, потім наблизився до неї, взяв її за руку з батьківською ніжністю і відпровадив на поверх до її кімнатки.

— Сиди тихо,— сказав до неї,— і постарайся заснути... А завтра дасть бог час, дасть і пораду.

Виходячи, замкнув її з обережності. Він усе твердив, що баба ні до якого поважного діла нездібна і тільки попсує все, за що візьметься. Тим часом Франсуаза не лягала. Вона довго просиділа на ліжку, прислухаючись до шуму в домі. Німецькі вояки, розміщені на подвір'ї, співали і сміялись; мабуть вечеряли до одинадцятої години, бо гомін не замовкав ані на хвилину. В самій млиниці час від часу лунали тяжкі кроки: се очевидно змінювали вартових. Але її особливо займав шум, що долітав до неї з кімнатки якраз під її кімнатою. Кілька разів вона прилягала на поміст і прикладала до нього вухо. В тій кімнатці був Домінік. Він, мабуть, довго ходив вперед і назад, бо вона довго чула його кроки. Потім настала тиша: певно, він сів. І загалом гомін утихомирився, все заснуло. Коли дім завмер, вона легесенько відімкнула вікно і оперлась на нього.

Надворі стояла ясна і тепла ніч. Вузький серп місяця, що клонився за Совальський ліс, обливав околишю блиманням каганця. Довжезні тіні високих дерев перетинали проміння чорними лініями, а на отвертих місцях трава вилискувалась зеленим шовком. Але Франсуазу не манила таємнича розкіш ночі. Вона розсліджувала околицю, шукала очима вартових, розставлених німцями. Виразно бачила їх тіні здовж Морелі. Один був поставлений край млина: стояв якраз на другім березі ріки коло іви, що її віти купалися в воді. Франсуаза виразно бачила його. То був високий парубок і стояв непорушно з лицем, зверненим до лісу, з задуманим виглядом пастуха.

Оглянувши околицю, вона відійшла від вікна і сіла на ліжку. Просиділа на нім з годину, потонувши в глибоких думах. По тім знов почала прислухуватись. Вкінці настала на́ручна хвиля. Ніч зробилася темною, хоч око вийми; вартових не видно вже було в пітьмі. Вона з мінуту прислухувалась і вкінці зібралася на відвагу. Обік її вікна була залізна драбинка: щаблі були вбиті в стіну і вели від колеса до шпихліра. Колись-то мельники по тій драбинці лазили оглядати колесо; з часом механізм змінився і давно вже драбинка прикрита була густим повоєм, що обслонював млин із сього боку. Франсуаза сміло переступила за вікно, вхопилася за один щеблик і повисла в повітрі. Зачала спускатися вниз. Спідниця заважала їй дуже. Нараз камінь відірвався від стіни і з голосним плюскотом бовтнув у Морель. Вона притаїлась, льодовита дрож пройняла її, але швидко поміркувала, що шум лотоків заглушив весь лускіт, якого вона могла наробити. І по тім почала сміліше спускатися, ногою осмотрюючи щаблі. Коли долізла до вікна кімнати, де засадили Домініка, мусила зупинитись. Зовсім неожидана перешкода мало що не відібрала їй усю відвагу: вікно долішньої кімнати не було прорізане якраз під вікном горішньої, але подальше від драбинки, так що простягненою рукою не могла досягнути його. Невже таки доведеться їй вертати нагору, не допровадивши свого наміру до кінця? Руки її втомилися, від шуму Морелі під її ногами у неї зачала крутитись голова. Тоді вона відломила зо стіни кусничок вапна і кинула в Домінікове вікно. Він не чув; хто знає, може, спав. Вона подряпала собі руки, відламуючи вапно. І вже сили почали опускати її; чула, що впаде, коли Домінік, нарешті, тихесенько відчинив вікно.

— Се я,— прошептала вона.— Підтримай мене, бо впаду.

Перший раз вона говорила йому ти. Він вихилився з вікна, схопив її і втягнув до кімнати. Там вона розплакалась, заглушуючи ридання, щоб не почули. Потім пересилувала сама себе і втихла.

— Вас пильнують? — спитала шепотом. Домінік, усе ще не можучи прийти до себе з дива, що вона тут з ним, мовчки показав на двері. За дверима чути було хропіння вартового; сон зломив його і він ляг на поміст поперек дверей, міркуючи, що таким чином в'язень не втече.

— Треба втікати,— поквапно сказала вона.— Я прийшла благати вас, щоб ви втікали, і попрощатися з вами.

Але він немов і не чув її. Він усе повторяв:

— Як? Се ви, се ви?.. Ох, як ви налякали мене! Ви могли забитися.

Він узяв її руки і поцілував.

— Як я вас люблю, Франсуазо!.. Ви така сміла і така добра. Я тільки одного й боявся, що вмру, не бачивши вас... Але ви прийшли і тепер нехай мене розстрілюють. Коли проведу з вами чверть годиночки, то готов буду на смерть.

Він притис її до себе, а вона похилила голову на його плече. Небезпека зближувала їх.

— Ах, Франсуазо,— зачав Домінік ніжним голосом,— нині день св. Людовіка, день давно бажаного нашого весілля. Ніщо не могло розлучити нас — ось ми самі з собою, ми вірні назначеній стрічі. Адже ж нині весілля?

— Так, так — повторила вона,— нині весілля. Вони, тремтячи, поцілувались. Але нараз вона вирвалася з його обіймів: страшна дійсність воскресла перед нею.

— Треба втікати, треба втікати! — пробубоніла.— Не тратьмо ані хвилини!

Він знов обняв її, і вона знов заговорила до нього на ти.

— Благаю тебе, послухай мене! Коли ти умреш, то й я вмру. За годину розсвітає. Я хочу, щоб ти зараз вибрався!

І сквапно вияснила йому свій план. Залізна драбинка доходить до колеса, там при помочі лопаточок буде міг сісти в човник, схований у причілку, переплисти на другий берег ріки і втекти.

— Але ж там, певне, вартові порозставлювані!

— Тільки один коло першої іви.

— А коли він мене побачить і закричить?

Франсуаза затремтіла. Вона віткнула йому в руку ніж, що мала схований при собі. Настала мовчанка.

— А ваш батько? А ви самі? — зачав Домінік.— Ні, ні, я не можу втікати... Коли покажеться, що я втік, вояки готові вирізати вас. Ви їх не знаєте. Вони обіцювали мені помилування, коли пристану на те, щоб проводити їх у Совальський ліс. А коли втечу, то вони здібні зробити бог знає що.

Молода дівчина не перечила. На всі його докази товкла все тільки одно.

— Коли мене любите, втікайте! Коли мене любите, Домініку, не лишайтесь тут ані хвилинку довше!

Вона обіцяла йому вернутись до своєї кімнати. Ніхто й не знатиме, що вона помогла йому. Вона пристрасно обняла його і почала цілувати, щоб наклонити. Він не міг опертися, тільки сказав:

— Ну, добре. Тільки присягніть мені, що ваш батько знає про ваш намір і що він радить мені втікати.

— Але ж батько сам прислав мене до вас,— відповіла Франсуаза без запинки. Вона сказала неправду. Але радше б їй самій загинути, щоб тільки вирятувати його. В тій хвилі у неї було тільки одне бажання—знати, що він безпечний, позбутися страшенної думки, що схід сонця буде знаком його смерті. Коли він буде далеко, нехай усі нещастя впадуть на неї, вона все знесе, щоб тільки він жив. Егоїзм її любові вимагав поперед усього, щоб він був живий.

— Добре,— сказав Домінік,— я зроблю, як ваша воля.

По тім вони не промовили ані слова. Домінік отворив вікно. Але наглий шум оледенив їх. Двері заскрипіли, немов хтось відчиняв їх. Очевидно, вартовий почув їх голоси, хоч вони розмовляли тільки пошепки. І обоє, стоячи рядом, дожидали в смертельній тривозі. Двері знов заскрипіли, але не відчинились. Обоє аж легше відітхнули, порозумівши, що се вояк, лежачи під дверима, обернувся на другий бік. І справді настала тиша, виразно почули його хропіння. Домінік зажадав, щоб Франсуаза вернулась поперед усього до своєї кімнати. Він обняв її і мовчки попрощався з нею. По тім поміг їй вхопитись за залізний щабель, і сам також ухопився за нього. Але рішучо не хотів спускатися вниз доти, доки вона не долізе до своєї кімнати. Коли Франсуаза переступила через своє вікно, вихилилася крізь нього і сказала ледве чутно:

— До побачення, любий мій!

По тім, опершись о варцаб, почала слідити за Доміні-ком. Ніч була все ще гарна. Вона поглянула туди, де стояв вартовий, але не побачила його. Кілька разів дочувала шелест повою, о який, спускаючись, зачіплявся Домінік. По тім затріщало колесо і легкий плюск води ознайомив їй, що молодий парубок найшов човник. За хвилю справді вона розпізнала чорну тінь човника на сірому

плесі Морелі. Тоді страшна тривога здавила їй горло. Кождої хвилі ждала окрику вартового, кождий шелест у далечині видавався їй серед нічної тишини поспішними кроками вояків, брязкотом шабель та набиванням карабінів. Але хвиля минала за хвилею, околиця оставалась спокійна. Домінік мусив уже причалити до тамтого берега. Франсуаза нічого більше не бачила. Урочиста, німа тиша ночі. Аж ось нараз почувся тупіт, приглушений крик, і щось немов важко повалилось на землю. По тім тиша залягла ще глибша. Тут вона почула, що смертельний холод льодом стинає кров у її жилах — і завмерла серед непроглядної пітьми.

IV

Від самого розсвіту млин наповнився гомоном сквапних кроків та різких голосів. Батько Мерлье прийшов відімкнути двері Франсуази і вона зійшла вниз, дуже бліда, але спокійна. Та тут не могла здержатись від дрожі, побачивши трупа прусського вояка, положеного коло криниці на розпростертім плащі. Довкола трупа вояки вимахували руками та викрикували щось голосно, люто. Деякі грозили селу кулаками. Тим часом офіцер прикликав дядька Мерлье, яко старшину громади.

— Ось,— сказав він голосом, перериваним від лютості,— одного з наших знайшли вбитого за річкою. Ми хочемо належно покарати винуватого і надіємось, що ви поможете нам вишукати вбійцю.

— З охотою,— відповів мельник зі звичайною своєю флегмою.— Та тільки се буде нелегка робота.

Офіцер нахилився і відвернув полу плаща, що закривала лице забитого. Тоді показалася страшна рана. Вартового заколено в горло, і навіть ніж лишився в рані. То був кухонний ніж з чорною дерев'яною колодкою.

— Погляньте на сей ніж,— знов обернувся офіцер до дядька Мерлье,— може, він допоможе нам у наших розслідах.

Старий здригнувся, але зараз же запанував над собою і з непорушним лицем відповів:

— У всіх такі ножі по наших селах... А хто знає, може вашому воякові надоїло стояти на варті та сам зробив собі кінець?

— Мовчіть! — скажено закричав офіцер.— Ви знаєте,

що я можу хоч і зараз казати запалити ваше село з усіх чотирьох кінців!

На щастя, гнів не позволив йому завважити, як страшно змінилося лице Франсуази. Вона сіла на кам'яній лавці, бо ноги у неї підкошувались. Та проте гляділа на мерця, що лежав коло самих її ніг. То був високий і вродливий парубок, подібний до Домініка, з жовтим волоссям і синіми очима, як у нього. Та подібність різала її ножем по серцю. Думалось їй, що хто знає, може, отой небіжчик також полишив там у Німеччині наречену, котра тепер виплаче за ним свої очі. І бачила свій ніж у нього в горлі. Се Домінік забив його...

В ту пору, коли офіцер грозив, що запалить цілу Рокрезу, надбігли змішані вояки. Іно що побачили, що Домінік утік. Се викликало страшний розруx. Офіцер пішов на саме місце вчинку, оглянув вікно, що лишилось відчиненим, порозумів, як усе сталося, і вернувся лютий—прелютий.

Дядько Мерлье, бачилось, був дуже розгніваний утекою Домініка.

— Дурень,— проворкотів він,— усе попсував.

У Франсуази здавило серце, коли почула ті слова. Батько, зрештою, не підозрівав її спільництва. Він похитав головою і сказав півголосом:

— Ну, нема що й казати, наробив він нам клопоту.

— Все то справа того негідника, того опришка!— кричав офіцер.— Він утік у ліс... Коли нам не доставлять його, то все село відпокутує за нього! Ви, певно, знаєте, де він заховався?

Дядько Мерлье усміхнувся собі, показуючи на склони горбів, порослих лісом:

— Як хочете знайти там чоловіка? — сказав він.

— О, ви певно знаєте там кождий корчик! Я виряджу з вами десять мужа. Ви поведете їх.

— Дуже радо. Тільки ж нам треба буде тиждень часу, щоб перешукати всі дооколичні ліси.

Спокій старого ще дужче лютив офіцера. Він зрозумів, що таке шукання справді було би безглузде. І ось тут він побачив Франсуазу, що сиділа на лавці, бліда і тривожна. Він замовк на хвилинку і позирав то на мельника, то на Франсуазу.

— Той чоловік,— спитав він нараз старого,— був любовником вашої дочки?

Дядько Мерльє помертвів. Можна було подумати, що він як стій кинеться на офіцера і задавить його. Він переміг себе і не відповів нічого. Франсуаза закрила лице руками.

— Еге, так воно мусить бути,— говорив дальше офіцер.— Ви або ваша дочка допомогли йому втекти. Ви його спільники... Останній раз питаю вас: видасте нам його, чи ні?

Мельник не відповідав нічого. Він навіть відвернувся, водячи десь-кудись байдужними очима, коли офіцер говорив до нього. Се ще дужче розпалило гнів офіцера.

— Коли так,— закричав він,— то я розстріляю вас замість нього! — І велів воякам стати в ряд. Дядько Мерльє стояв незляканий. Він злегка здвигнув раменами, немов хотів сказати, що ціла та комедія йому не до смаку. Очевидно він не вірив, щоб можна було так ні за се, ні за те розстріляти чоловіка. Але коли вояки наготовились, він промовив спокійно:

— А, так ви таки не жартуєте? Ну, як хочете. Коли вам доконче треба когось розстріляти, то розстрілюйте собі мене.

Але Франсуаза встала, сама себе не тямлячи з переляку. Вона підійшла до офіцера і сказала:

— Змилуйтесь! Не робіть нічого батькові! Вбийте мене замість нього... Я всьому винна. Я помогла Домінікові втекти.

— Мовчи, дівко! — скрикнув дядько Мерльє.— Пощо брешеш! Я, пане, замкнув її на ключ. Бреше вона!

— Ні, я не брешу,— гаряче відповіла молода дівчина.— Я злізла вікном, я намовила Домініка втікати... Се правда, чиста правда!

Старий одебелів. Він вичитував із її очей, що вона говорить правду. Ах, ті діти зі своїми чуттями! Все попсують! — Тоді він розсердився.

— Вона божевільна, не слухайте її! Вона дурить вас. Кінчіть живо...

Вона давай знов упевняти їх про його невинність. Припала на коліна, благаючи і хлипаючи. Офіцер спокійно дивився на ту сцену душевної муки.

— Боже мій,— сказав він нарешті,— я хапаюсь за вашого батька, бо не маю в руках другого! Постарайтесь вишукати тамтого, а ваш батько останеться живий.

Вона добру хвилю дивилась на нього, витріщивши очі від такого нелюдського предложення.

— Се страшна річ! — промовила вона.— Де я вам найду Домініка? Він утік. Я не знаю, де він тепер.

— Вибирайте, що хочете. Або він — або ваш батько!

— Боже мій, хіба ж я можу вибирати? Коли б я навіть знала, де Домінік, то чи ж можу вибирати?.. Ви ріжете моє серце... Ліпше б мені самій умерти. Забийте мене, благаю вас, забийте мене!

Але вид сліз і розпуки, мабуть, надоїв уже офіцерові. Він крикнув:

— Ну, досить того! Я буду добрий і дам вам дві години часу. Коли за дві години ваш улюблений не буде тут, то ваш батько відповість за нього.

І велів відвести дядька Мерльє до тої самої кімнати, де був замкнений Домінік. Старий попросив тютюну і почав курити. На його неповорушнім лиці не можна було добачити ніякого сліду зворушення. Але коли лишився сам, дві грубі сльози викотилися з його очей. Бідна, дорога його донечка, як вона мучиться!

Франсуаза лишилась серед подвір'я. Прусські вояки переходили коло неї, сміючись. Декотрі жартували з нею, говорили їй щось незрозумілою для неї мовою. Вона гляділа на двері, крізь які пройшов її батько, і звільна підносила руку до чола, немов лякаючись, щоб воно не тріснло.

Офіцер обернувся на закаблуках і повторив:

— Даю вам дві години часу.— Ті слова бриніли їй в ухах. І ось машинально вона вийшла з подвір'я і пішла, куди очі бачать. Що робити? Куди іти? Вона навіть силкувалась не думати про те, бо знала, що се на ніщо не придасться. А все-таки їй бажалось побачити Домініка. Вони обоє порадились би, придумали б що-небудь. І з головою, затуманеною вихром думок, вона пустилась долі берегом Морелі і перейшла її повище шлюзу туди, де лежало велике каміння. Самі ноги донесли її до великої іви, на закутку луки. Там, нахилившись, вона побачила калюжу крові. Так, се було те саме місце! І пішла за слідом Домініка по протолоченій траві. Туди тікав він; видно було, як чиїсь величезні кроки протоптали траву півперек сіножаті. Дальше слід загубився. Але на сусідній сіножаті знов віднайшла його. За тим слідом дійшла до краю лісу, де вже нічого не можна було розпізнати.

Франсуаза пішла в глиб лісу. Легше їй було на самоті. Присіла на хвильку. Потому, пригадавши, що час минає, схопилась. Як давно вона вийшла зо млина? П'ять мінут?

Півгодини? Вона вже й о світі не тямила. Може Доміпік сховався в одній знайомій гущавині, де раз рано лущили горіхи? Побігла в ту гущавину, пошниряла. Тільки дрозд вилетів із неї і засвистав свою коротку, невеселу пісеньку. Тут їй прийшло на думку, що, може, він сховався в одній печері, в якій часто чатував на дичину. Але печера була пуста. Дарма шукати його! Де його тут найти? І мало-помалу в ній виростало бажання таки найти його. Вона прискорювала кроку, обхоплена страшною нетерпляч-кою. Нараз прийшла їй в голову думка, що він міг вилізти на дерево. Вона пішла, піднявши вгору очі, і що крок кли-кала його. Зозуля відповідала їй, між гілками пробігав шелест і змушував її щохвилі думати, що ось-ось він зараз і злізе. Раз їй навіть повиділось, що бачить його, і вона пустилась утікати. Що вона могла сказати йому? Невже таки вона на те шукає за ним, щоб його розстріляли? О, ні! Вона не скаже йому сього. Та тут думка про батька гострим ножем різнула її по серцю. Вона впала на траву і голосно заридала.

— Боже мій! Боже мій! Пощо я тут?

Вона божевільна, що прийшла сюди. Пройнята стра-хом, кинулась утікати з лісу. Три рази збивалася з дороги і думала вже, що не втрафить до млина, коли нараз опинилась на лузі якраз насупроти Рокрези. Боже мій! Невже ж таки вона верне сама? Вона зупинилася, коли нараз почула голос, що кликав її:

— Франсуазо! Франсуазо!

Вона побачила Домініка, як обережно підводив голову з ярка. Великий боже! Вона найшла його. Небо хотіло, значить, його смерті! І гнучи в собі окрик, вона полетіла в ярок.

— Ти мене шукала? — спитав він.

— Так,— відповіла вона, сама не знаючи, що каже.

— Що ж сталося?

Вона похилила очі, бубонячи:

— Нічого, нічого! Я була неспокійна за тебе, бажала побачити тебе.

Успокоївшись, він пояснив їй, що не хотів утікати далеко, боячись за них. Ті розбійники пруссаки готові мститися на старцях і дівчатах. Ну, та слава богу, все пішло добре — і, сміючись, додав:

— Наше вінчання відложене на тиждень та й тільки всього.

Але бачачи, що вона сама не своя, знов насупився:

— Що з тобою? Ти щось скриваєш передо мною?

— Ні, їй-богу, ні! Я швидко бігла і задихалась.

Він поцілував її і сказав, що небезпечно їм довше розмовляти; треба йому забиратися з сього ярка і йти дальше в ліс. Але вона зупинила його. Вона вся дрижала.

— Послухай, краще лишися... Ніхто тебе не шукає, ти не боїшся?

— Франсуазо, ти з чимось таїшся передо мною? — повторив він.

Вона знов забожилась, що ні з чим перед ним не таїться, а тільки їй приємніше знати, що він близько неї. Пролепотіла ще якісь причини. Він бачив у ній якусь таку дивну зміну, що вже й сам не хотів би віддалятись. А до того він чекав приходу французів. Їх бачили коло Совальського лісу.

— Ох, коли б вони поквапились, коли б вони прийшли якнайшвидше! — гаряче промовила Франсуаза.

В тій хвилі на дзвініці Рокрези вибила одинадцята година. Удари долітали чутко і виразно. Вона зірвалась як безумна. Дві години минули від її відходу зо млина!

— Послухай,— сказала поспішно,— коли нам тебе буде потрібно, то я махну тобі хусткою із свого вікна.

І побігла бігцем, а Домінік, дуже перелякани́й, засів у ярку, не зводячи очей із млина. Наближаючись до Рокрези, Франсуаза зустрінула старого жебрака, дядька Бонтана, що знав усю околицю. Він поклонився їй. Він бачив мера серед пруссаків; потім, перехрестившися і бубонячи якісь невиразні слова, поплівся дальше повільною ходою.

— Дві години минули,— сказав прусський офіцер, коли Франсуаза показалась на подвір'ї.

Дядько Мерльє був уже на місці. Він сидів на лавці коло криниці і курив люльку. Молода дівчина знов кинулась просити, благати, плакати. Їй хотілось виграти на часі. В ній прокинулась надія, що французи надійдуть, плачучи, вона надслухувала: їй бачилось, що чує здалека рівномірний марш війська. Ох, коли б вони прийшли! Ох, коли б вони вирятували їх!

— Послухайте, паночку, ще годину! Дайте мені ще годину часу!

Але офіцер був невмолимий. Він приказав навіть двом вояка́м узяти її попід руки і відвести набік, щоб можна було

без клопоту розстріляти старого. Тоді страшна боротьба закипіла в ній. Вона не могла допустити, щоб убито її батька. Ні, ні, радше згине сама разом з Домініком! І вже збиралась бігти до своєї кімнати і махнути хусткою, коли Домінік сам появився на подвір'ї. Офіцер і вояки скрикнули радісно. Але він немовби не бачив тут нікого, крім Франсуази, наблизився до неї спокійно і сказав трохи навіть строго:

— Се негарно! Чому ж ви не завернули мене? Дядько Бонтан розповів мені все, що тут діється. Ось я тут.

V

Була третя година. Густі, чорні хмари звільна затягли все небо: се були остатні обриви великої тучі, що впала десь у сусідстві. Те жовте небо, ті шмати облаків мідяної краски переміняли долину Рокрези, таку веселу на сонці, в якийсь розбійницький вертеп. Прусський офіцер велів заперти Домініка, не пояснюючи, що чекає його. Від самого полудня Франсуаза завмирала кождої хвилі. Вона не хотіла йти з подвір'я, не зважаючи на всі батькові просьби. Вона дожидала французів. Але година за годиною минала, а муки її тільки збільшувались при самій думці, що весь той вистражданий час ні до чого не доведе, як тільки до страшної розв'язки.

Тим часом коло третьої години пруссаки почали готуватися в дальшу дорогу. Офіцер так само, як учора, заперся сам на сам з Домініком. Франсуаза зрозуміла, що се важиться доля молодого чоловіка. Тоді вона зложила руки і почала молитися. Дядько Мерлье сидів обік неї з тим німим і непорушним видом старого селянина, котрий і не пробує боротися з непереможною судьбою.

— О боже мій! Боже мій! — стогнала Франсуаза,— вони вб'ють його...

Мельник притулив її до себе і посадив на коліна, як малу дитину.

В тій хвилі офіцер вийшов, а позад нього два вояки вели Домініка.

— Нізащо! Нізащо! — кричав Домінік.— Я готов умерти!

— Подумайте лише! — замітив офіцер.— Те, чого я прошу у вас, зробить нам хто-будь інший. Я дарую вам

життя, я великодушний... Проведіть нас у Монтредон через ліс — та й тільки всього. Ви, певно, знаєте туди стежки.

Домінік не відповідав.

— Так ви уперлись конче на своїм?

— Забийте мене і покиньте говорити про се,— відповів Домінік.

Франсуаза, зложивши руки, очима благала його, щоб згодився. Але дядько Мерльє вхопив її за руки, щоб пруссаки не побачили її розпуки.

— Його правда,— проворкотів він,— краще вмерти!

Вояки стояли вже рядами. Офіцер чекав, щоб Домінік піддався. Він усе ще надіявся склонити його. Десь далеко чути було глухий гуркіт грому. Душна спека стояла над селом. І нараз серед тиші залунав крик:

— Французи! Французи!

Справді, се були вони. На Совальській дорозі, на краю лісу показалися червоні мундири. В млині піднявся страшенний заколот. Прусські вояки прибігали, кричачи на ціле горло. Зрештою, ще не чути було ані одного вистрілу.

— Французи! Французи! — кричала Франсуаза, плещущи в долоні. Вона зовсім немов збожеволіла. Вирвалася з рук батька і реготалася, піднявши вгору руки. Таки вони прийшли, прийшли в саму пору, бо Домінік іще живий.

Карабінова сальва заглушила її, мов удар грому. Вона оглянулась. Офіцер проворкотів:

— Поперед усього — скінчімо наш рахунок!

І сам пхнув Домініка до шопи і велів стріляти в нього.

Коли Франсуаза оглянулась, Домінік упав коло стіни: його груди пробило дванадцять куль. Вона не заплакала. Була мов громом прибита. Очі її обернулися в стовп і вона сіла на землі під шопою, кілька ступнів від трупа. Вона поводила блудним поглядом, а час від часу якимсь непевним, дитинячим розмахом руки немовби говорила, що тепер усе пропало.

Почалась завзята битва. Офіцер швидко розставив своїх вояків на становищах, бачачи добре, що тікати нікуди. Краще вже хоч дорого продати своє життя. Тепер пруссаки боронили млина, а французи нападали на нього. У французів була гармата. Батарея виставлена якраз над ярочком, де ховався Домінік, розчищувала головну вулицю Рокрези. Боротьба не могла тривати довго.

Ах, бідний млин! Кулі проверчували його наскрізь! Часть покрівлі зірвало. Завалилися дві стіни. Але особливо погано приходилось йому від сторони Морелі. Повій, відірваний від стін, висів як лахміття; ріка покрилась обломками, а крізь прірву виднілась кімната Франсуази з її ліжком, що було старанно застелене білим простиралом. Старе колесо влучене було двома кулями і затріщало передсмертним хрускотом. Лопаточки поплили по воді, всі сустави колеса розвалилися. З ним відлетіла весела душа млинова.

Тоді французи пішли на штурм. Почалась люта різанина холодним оружжям. Небо все ще було облите кривавою ржею, розбійницький вертеп долини наповнювався мертвими тілами. Широкі луги виглядали якось сердито зі своїми високими деревами, що стирчали поокремішки, і зі стіною тополь, що кидали довгі тіні. Ліси на склонах горбів направо й наліво були немовби стінами цирку, що замикали в собі борців і попихали їх одних на одних, а джерела і криниці немов ридали, обхоплені переполохом, що уділявся навіть самій природі. Гармати поорали сіножать, кулі оббили листя з дерев, мерці скривавили ясні води Морелі. Війна сіяла погань і руїну в тім сумирнім куточку.

Франсуаза не рушалася з-під шопи, сидячи над трупом Домініка. Дядька Мерльє забила якась блудна куля. Пруссаків вирізано всіх до одного, млин зайнявся полум'ям, а французький капітан перший увійшов на подвір'я. Від самого початку війни була се перша його побіда. Для того-то в розпалі, він ще простіше держав свою високу постать і сміявся з приємним видом вродливого кавалера. Побачивши Франсуазу, що сиділа на землі і оплакувала мужа і батька серед пожежі розваленого млина, він ввічливо привітав її, салютуючи шпадою і кричачи:

— Побіда! Побіда!

Альфонс Доде

ІЗ ОСТАТНІХ ОПОВІДАНЬ

І. СПОМИНИ ШЕФА КАБІНЕТУ

Було се зимою 1854 р. Я мав двадцять і три роки. Я тільки що одружився. Маленька рента моєї жінки і уряд копіїста в міністерстві маринарки, який дано мені завдяки заслугам мого батька, пенсіонованого капітана фрегати,— ось і все, з чого ми могли животіти десь на п'ятому поверсі вулиці де Терн. Ніна мало де й виходила з браку туалету, та мене радо запрошували задля мого гарного голосу і моєї здатності до товариських театральних вистав, от тим-то я й бував у деяких салонах на вулиці де Варенн, вулиці Монсіє, Барбе де Жуї. Урядницький світ також був отворений для мене, та я не мав ще честі парадувати в панталонах з білого кашміру на рецепціях у Тюїльрі[1]. Я й уникав тих великих зборищ у палаті Бурбонів і в палаті міністерства заграничних справ, котрим золоті ковніри і вишивки урядників, повбираних по-тодішньому, надавали вид травестованого костюмового балу.

Та ось раз Дюко, міністр маринарки і мій зверхній шеф, захотів в палаті міністерства відіграти комічну оперу, і я згодився відспівати дві ролі амантів у «Дезертирі» і в «Розі та Микольцьові». Знаменитий артист Дельсарт був такий добрий, що дав мені декілька вказівок, яким я щиро завдячую найбільшу часть свого успіху. Для вас, молодих, се ім'я Дельсарта не значить нічого, та я і всі ті, хто чув лекції сього незрівнянного вчителя в його низенькім помешканні на вулиці де Батай, можуть бути горді, що знають, що таке є спів і декламація. Ах, сей гарний дідусь! Одягнений у безконечно довгий сурдут,

---

[1] Палата, де проживав цісар Наполеон III.

що його високу талію робив ще вищою, з білою героїською борідкою він шаленими кроками міряв свій невеличкий покоїк, розширюючи його жестом на взір Фрідріха прусського, і перед тим непринадним круговидом брудних дахів, худих огородців, що сточувалися аж до Сени, під тим небом, тісним і задимленим від кухонних комінів, він викликав, оживлював самим тільки подихом беззубого рота, отвореного в міру, самими тільки зостанками голосу в порваних струнах, але з непоборимо чудовим наголосом «тіні і привиди» Орфея, заквітчаних пастухів і рококо Моцціні і Седена[1].

Другого дня по моїм акторськім і співацькім тріумфі в салонах міністерства маршарки — говорю «тріумфі», і ви побачите й самі — я прийшов до міністерства трохи припізно: котільйон і вечеря змусили мене спати аж до білого дня. Бюровий возний, що ждав мене на кінці сіней, аж кинувся, побачивши мене.

— Швиденько, пане Сент-Альб!.. Пан міністр жде вас. Уже два рази його ексцеленція присилав за вами.

— За мною? Міністр?

Передо мною все закрутилося, сірі мури, вікна, подвійні двері, оббиті лакірованою шкірою...

Теперішня молодіж не може й уявити собі, що значив у ту пору міністр у тій великій ієрархічній драбині, що йшла від цісаря аж до поліцайника. Маленький копіїст, хоч і співав вчора в «Розі і Микольцьові», покликаний до кабінету д. Дюко, д о й о г о к а б і н е т у! Треба було бачити остовпіння всього персоналу.

Міністр зустрів мене стоячи. Шпакувате волосся, широке лице обрамоване фаворитами a la князь орлеанський. Живо і приязно він підійшов до мене і підвів мене за рам'я до якогось пана, дуже лисого і високого зросту, що стояв, обернений плечима до коминка, і грівся.

— Мій дорогий графе, отсе й є наша синя пташка,— промовив міністр услужливо і дуже солодко.

Граф обдивляв мене хвилечку, та докладно, потім запитав, скільки мені літ, якого я роду... «Жонатий!.. Ще нема дітей? А, тим ліпше...» Не знаю, чи з байдужності, чи з утоми половина слів так і лишалася у нього між вусами. Я не все міг навіть розуміти як слід, зрештою, зазнавав такого заклопотання, яке находить на нас перед

---

[1] Французькі композитори XVIII в.

особою, котра напевно вірить, що ви знаєте її, а котрої, проте, ви не знаєте зовсім. З непевним поглядом, з думками насторожі чоловік слухає, чатує на якесь слово, на якусь подробицю, що могла б навести його на дорогу. Сей вираз непевності і поздержливості подобається дуже: я пізнав се пізніше і побачив зараз же й доказ на те, бо «дорогий граф», незнайомий мені, заявив, що хоче взяти мене на шефа свого кабінету з платою вісім тисяч франків помешканням, опалом... попросту сон!

— Згоджуєтесь?

Я мав би не згодитися!

— Ну, і гарно, завтра рано, о сьомій годині... на набережну д'Орсе.

Він усміхнувся до мене звисока, відклонився мені так само, з тою гордою грацією, якої я не бачив ні в кого, як тільки у нього, і подався геть. Міністр провів його аж до малого почекального салону, а потім вернув до мене і простягнув обі руки з виразом щирої радості.

— Гратулюю вам, мій любий сину!

Я подякував йому за симпатію, та вкінці заризикував показатися йому ідіотом.

— Але хто ж се такий?

Я не міг лишитися в непевності. В Парижі графів так багато, а набережна д'Орсе така велика!

Д.Дюко глянув на мене, зачудований моїм щирим виразом.

— Як то! Ви не знаєте? Адже се Мора![1] Президент законодатного корпусу.

І справді, хто ж інший, крім сього великого скептика Мора, крім сього рафінованого сибарита, що показував вид, немов у його житті однакову вагу має і політика, і грошові інтереси, і музика, і любов,— хто ж інший міг би був вибрати на шефа свого кабінету, кабінету віцецісаря, якогось салонового тенорика, аманта з комічної опери? Правда, під видом аматора всяких блискучок ховався тонкий знавець людської вдачі, дуже вмілий баришівник, що вмів пізнавати людей і кермувати ними ще ліпше, ніж кіньми. Я швидко переконався про се сам на собі.

---

[1] Таку назву має в творах Доде гр. Морні, природний брат Наполеона III, головний організатор державного перевороту з д[ня] 25 грудня 1852 р., що був іменованим президентом парламенту від 1854 до своєї смерті 1865 р.

Вісім день після моєї стрічі з Мора ми, тобто я і Ніннетта, вже були на своїм новім місці, в палаті Бурбонів, у прибудівку, що зветься отель Фешер. Є се чудовий домик між двором і садом, де старий князь Конде примістив був свою остатню любку.

Першого вечора, розставивиши меблі свого молодого хазяйства в двох обширних покоях, салоні і спальні, ми позасвічували всі свічки, щоби налюбуватися високими дзеркалами і високими золоченими стелями. Ми були свобідні. Мора був з цісарем на ловах у Шамаранді, і я не потребував боятися того страшного голосу дзвінка, що з часом зробився мукою мого життя, доносився до мене в кождій порі, рано, вечором, уночі, змушував мене з переляком зриватися з ліжка, від стола, приковував мою волю до того дроту від дзвінка, котрого болюче шипіння за кождим потягненням було чути між густим плющем на стіні ще перед дзінькотом дзвінка.

Як же ж далеко були ми тепер від свого маленького помешкання на вулиці де Терн, ось тут у тій палаті з вікнами подібними до маєстатичних брам, прислоненими старинними фіранками в п'ять метрів завдовжки! Ті вікна виходили на терасу і бажантарню. «Знаєш, Ніно, он тут, на отій залізній рамі від вікна, знайшли князя повішеного... Та ні, ні... ти вже й злякалася... Се неправда... адже ж старий Конде вмер на провінції, в Сент-Льє, кажу ж тобі...» І щоби зовсім успокоїти Ніну, почав я,— що то може оп'яніння двадцятьох літ і першого щастя! — удавати перед очима моєї жінки на паркеті пані де Фешер якогось фантастичного одинокого лицаря, котрого ми тут же й охрестили «першим кроком до великості». Погасивши свічки, ми перейшли до спальні, і коли Ніна лягла спати, я, на подобу тих машин, що раз введені в рух, ще й зупинившися, випускають із себе решту пари, шиплячи та димлячи, взявся писати до свого тестя, чесного винаря в Бургундії, дитинячий, безглуздий лист, сповіщаючи його про наше нове становище, а щоби вияснити сьому простому, але захланному чоловікові, що се значить знаходитися під крилом Мора, сього славного майстра в робленні інтересів, я попустив поводи самій безтямній фразеології...

«Велика столиця — наша, таточку, і неапольські торти, і любецькі рафінерії!.. В наших руках біржова спекуляція, торгівля і торгові спілки, і експропріації великі, як винні бочки. Недаром же сказав батько Гізо, приятель

нашого дому: «Збагачуймось!» Коли постаріємось, а наші коні будуть занадто товсті, академія дасть нам премію за чесноту, а «Урядова газета» передасть наше ім'я грядущим поколінням».

Аж три сторони отакої саламахи нагородив я в своєму листі. І відки се прийшло мені на думку занести його самому на пошту тут же в будинку парламенту? Чи вже всі слуги спали, чи, може, я не довіряв їм? Се сталося так давно, що я не можу нагадати сього докладно. Одне тямлю виразно і тверджу напевно, що після сеї, може й необдуманої обережності, я заснув, п'яний радощами, і що другого дня рано, вийшовши до свого кабінету в антресолях президентури, я знайшов сей ідіотичний лист на своїм б'юрку, отворений, пом'ятий, позачеркуваний синім олівцем.

Ще малим хлопцем я раз топився, топився так, що вже ледве хрипів, мало не вдусився. Я пізнав ту хвилину, коли чоловік умирає, той остатній пєзирк, в котрому клубиться все назбиране в житті, мов при світлі блискавки, ціле життя, безмір і дрібниці, шелест листочків, облитих сонцем ось-ось на березі, що підіймається вгору перед затуманеними очима, і тисячі речей бог зна відколи забутих і далеких, лиць, місць, голосів, запахів, що всі разом толочаться в душу. Отсю хвилю передсмертної тривоги я пережив, побачивши отворений свій лист. Відки він тут узявся? А в і н, т о й угорі, що він думав, читаючи його, відшаховячи в ньому чорно на білім ті пенотом повторювані колюмнії, ті низькі легенди, брехливі, як усі легенди, котрими Париж увінчав його герб — королевича неправого ложа?.. Слова скакали на папері, переверталися перед моїми очима:

«Велика столиця — наша, таточку...»

Серед тиші зимового ранку, присипаного білим снігом, в теплім покою, вибитім шовковими тапетами, слухаючи тріскоту розкішного огню в комінку за параваном і глухого гуркоту повозів по набережу, я бачив покій пані де Фешер, де моя бідна Нінетта спить ще досі, розкошуючи своїм новим багатством, отсим першим днем, за котрим підуть дальші подібні, а тут я вертаю, мов громом прибитий: «Вставай!.. Мусимо забиратися... Все пропало...» Адже ж справді все пропало, про се нема й сумніву. Що я можу відповісти чоловікові, котрий тільки що показався таким добрим для мене? Як виправдуватися супроти отсього незбитого доказу? Демісія, без галасу, без бала-

кання — се був одинокий чесний і заслужений вихід для мене. Але, мій боже, який же се удар!

Роздались кроки, тихенько відчинилися двері. Я сбернувся. Се був Мора, вже в рукавичках, з капелюхом на голові, одягнений добірно, як завсігди, та дуже блідий, з тою прозорою блідістю паризького ранку. Не зважаючи на моє зворушення, що, проте, було видне навіть у моїм несмілім поклоні, він подав мені папір.

— Маєте тут кого? Треба мені двох відписів із отсього... дуже чистеньких... для цісаря і цісаревої.

І, наближаючися до мого бюра, додав:

— Ану, чи потрафите прочитати моє писання?

Се був нарис його найближчої промови при отворенні парламенту, написаний дрібним первовим скорописом, половина слова звичайно недокінчена так само, як і в його говоренні. Я читав дуже добре.

— Зробіть же се швиденько і принесіть мені до Тюїльрі. Я йду туди.

В тій самій хвилі наші погляди, мов під впливом електричного току, зустрілися на моєму листі.

— Подріть сю дурницю,— промовив він ледве чутно, не дивлячись на мене.

— Ох, пане графе...

— Ані слова більше. Се лишиться між нами... Робіть так, щоб я забув про се.— І він пішов.

Ах, що за майстер в обходженні з людьми! Як міцно він ухопив мене за душу отсим листом! Що за узда! Ми ніколи не говорили про нього, та скільки то разів я віднаходив його в іронії його синіх очей, якими він міряв мене.

«Велика столиця — паша, таточку!..»

І дивіться, які то бувають люди! Кілька місяців пізніше, вечором, переглядаючи касу в президентурі, я переконався, що мені не ставало двох луїдорів. Я підстеріг канцелярійного слугу, се була його справа. Бідачисько, жонатий, купа дітей — мені зробилося жалко. Пригадавши собі лекцію графа Мора, я покористувався нею тепер. Я написав йому листок, а потім таким самим холодним тоном, дивлячися вбік, я промовив: «Гранперрон, між нами є два луїдори! Чиніть так, щоб я забув про них». Він розплакався, почав дякувати мені, а вісім день пізніше обікрав усю касу. Отак я переконався, що такі лекції не завсігди виходять на пожиток.

Та чимало й інших речей я порозумів у Мора.

II. ЛЕКЦІЯ ІСТОРІЇ

По обіді, ситому і добірному як звичайно, маршал[1], трохи отяжілий, закурив добру сигару і пішов пройтися по невеличких алеях свого саду, висипаних піском, під руку з прибічним ад'ютантом. Се було в початку жовтня 1872 р., на день чи два дні перед воєнним судом. День був сірий, та приємний, тихе повітря доносило хіба десь-колись гуркіт барабана від форту Саторі та гуркіт залізничних поїздів, що переїжджали через ліс, бухаючи парою і шелестячи листям.

Маршал ішов, не мовлячи нічого, немов роздумуючи над чимсь. Нараз він зупинився і обернувся до прибічного ад'ютанта.

— Я хотів би,— промовив,— щоб ви вияснили мені, що се за якийсь той адмірал Бінг, про котрого пишуть по газетах з приводу моєї справи... Се певно якийсь оперетковий герой з театру Вар'єте або Пале Рояль, щось таке, як швейцарський адмірал або генерал Бум. Правда, полковнику?

Прибічний ад'ютант припадково був чоловік досить очитаний і знав докладно те, про що питали його, і був трохи в клопоті, що має відповісти. Та проте, вважав потрібним розвіяти ілюзію свого шефа і вияснив йому, що адмірал Бінг був англійський моряк з XVIII віку, котрого французька ескадра під проводом де Ля Галіссоньєра мала честь побити і примусити до втеки недалеко пристані Пор-Маон, яку тоді облягав Рішельє.

М а р ш а л. Ага, так! Рішельє... знаменитий кардинал... Справді, справді... я чув дещо про нього.

А д'ю т а н т (*несміло*). Даруйте, маршале! Се не той Рішельє! Се був інший.

М а р ш а л (*дуже зачудований*). Ах, невже? То був іще й інший?.. Я ніколи б не повірив... Але говоріть дальше, полковнику.

А д'ю т а н т (*заклопотаний*). По правді, маршале, се така сумна історія... не знаю, чи слід мені...

М а р ш а л Говоріть! Говоріть!

---

[1] Автор не називає його, та мова тут, очевидно, про маршала Базена, що д[ня] 27 жовтня 1870 р. піддав укріплений Мец і цілу армію пруссакам, за се був поставлений перед воєнним судом і засуджений на смерть 10 грудня 1873 р., та, уласкавлений президентом Мак Магоном, утік з тюрми і вмер в Мадріді 1889 р.

А д'ю т а н т (*кланяється і говорить*). Ваша ексцеленція знаєте, що у англічан завсігди національне самолюбство страшенно дразливе. От тим-то битва при Пор-Маоні була для них несказанним ударом, не так задля матеріальних страт — Бінг дав ногам знати вже перед кінцем битви,— як радше задля морального значення, задля страти впливу. Щоби витолкувати свій поступок, адмірал доказував, що мав противний вітер і що, зміркувавши, як некорисно стояла справа від самого початку, він волів стратити битву, щоби заховати флот для Англії.

М а р ш а л. Чи бач! Щось так, як я... Далі, далі, полковнику.

А д'ю т а н т. Бінг мав ласку при дворі, а за собою чималі заслуги, то король Джордж зробив тільки те, що відібрав йому команду. Та в цілій Англії піднявся шалений крик. Ім'я Бінга, колись таке шановне і популярне, зробилося предметом погорди і ненависті. Народ зневажав його на вулицях, а національне почуття в тім чортівськім краю таке сильне, що король Джордж не міг опертися йому. Рік після катастрофи адмірала Бінга поставлено перед воєнним судом.

М а р ш а л. Так самісінько, як мене!

А д'ю т а н т. Процес був довгий, вельми заплутаний. Сюди примішано і політику, і заграничні двори, і бог знає що ще. Бінг писав пропам'ятні письма одно за другим. Він покликався на свідоцтво своїх офіцерів, відкликався навіть до своїх побідителів, де Ля Галіссоньєра і Рішельє, котрого лист, повний честі для адмірала, відчитано на розправі.

М а р ш а л. Але ж се зовсім так, як у мене... Ах... ну, та я надіюся, що його увільнено.

А д'ю т а н т. Ні, маршале! Постановлено подати приклад. Бінг був засуджений одноголосно.

М а р ш а л. Як же його засудили? На деградацію?

А д'ю т а н т (*заклопотаний*). Ні, маршале!

М а р ш а л. На вигнання?

А д'ю т а н т (*чимраз більше заклопотаний*). Ні, маршале!

М а р ш а л. Так на що ж іще?

А д'ю т а н т. Адмірала Бінга розстріляли в пристані в Портсмуті на покладі його адміральського корабля.

М а р ш а л (*помовчавши*). Страшно подумати!.. Значить, були докази його зради?

А д'ю т а н т. Не було ніякісіньких. Противно, адміральська рада віддала повну справедливість його особистій відвазі і його чесним намірам. В декреті, що засуджував його на смерть, сказано тільки ось що: «За те, що в часі битви не зробив усього того, що міг був зробити».

— Ах! — скрикнув маршал і в глибокій задумі взявся ходити далі по своїм невеличкім саду тим правильним, несвідомим ходом, яким іде чоловік по линві, під вагою тяжких думок. Від часу до часу він зупинявся і півголосом, немов говорячи сам з собою, повторяв: «За те, що в часі битви не зробив усього того, що міг був зробити».

Анатоль Франс

КРЕНКЕБІЛЬ

Жером Кренкебіль, продавець овочів, ходив по місту, тягаючи свій візок і кричачи: «Капуста! Морква! Буряки!» А коли мав петрушку, то кричав: «В'язанка шпарагів!» — бо петрушка — се шпараги бідноти.

Отож, дня 20 жовтня, коли він їхав вулицею Монмартр, матуся Баярдова, шевчиха «Під ангелом сторожем», вийшла зі свого склепика і наблизилася до візка з яриною. Підносячи згірдливо в'язанку петрушки, вона запитала:

— Не дуже гарна в вас петрушка! По чому в'язочка?

— П'ятнадцять су, матусю! Кращої не знайдете!

— П'ятнадцять су за три мізерні петрушечки!

І вона кинула в'язанку на візок з презирством.

В тій хвилі поліціян ч[исло] 64 надійшов і сказав до Кренкебіля:

— Далі! Далі!

Від 50 літ Кренкебіль поспішав далі й далі від рана до вечора. Сей наказ йому видався зовсім законним і природним. Не маючи найменшого наміру противитись йому, він просив міщанку взяти собі, що їй до вподоби.

— Мушу вперед вибрати товар,— сердито мовила шевчиха.

І вона наново обсмотрювала всі в'язанки петрушки, потім узяла ту, яка їй видалася найкращою, і притулила її до своїх грудей, так як святі на церковних образах притискають до своїх грудей тріумфальні пальми.

— Я вам дам чотирнадцять су. Се аж задосить. І ще мушу піти до склепу пошукати дрібних, бо не маю при собі.

І держачи в жмені петрушку, вона вернула до свого склепика, куди перед нею війшла якась покупателька з дитиною на руках.

В тій хвилі поліціян ч. 64 вдруге відізвався до Кренкебіля:

— Далі! Далі!

— Жду на гроші, що мені належаться,— відповів Кренкебіль.

— Байдуже мені до того, що вам належиться! Я вам кажу рушати далі! — відповів строго поліціян.

Тим часом шевчиха в своїм склепику примірювала 18-місячній дитині синенькі черевички, бо її мати квапилася кудись. А зелена в'язочка петрушки лежала на прилавку.

Від півстоліття, відколи тягав свій візок по вулицях, Кренкебіль привик до послуху властям. Але сим разом він попав у дивне положення між правом і обов'язком. Він не мав дару правознавства. Він не розумів, що користування з особистого права не звільнювало його від сповнювання суспільного обов'язку. Він занадто дбав про своє право, що веліло йому дожидати 14 су, і не дуже дбав про свій обов'язок, який велів йому пхати далі свій возик і йти далі та далі. Він стояв.

І третій раз поліціян, спокійно і без гніву, велів йому рушати з місця. Навпаки звичаєві бригадієра Монтосієля, що раз по раз грозить, а ніколи не лютиться, поліціян ч. 64 промовляє лагідно, але похіпливий карати. Така його вдача. Хоч трошки зарозумілий, він, проте, добрий служака і взірцевий вояк. Відвага лева і лагідність дитини. Він не знає нічого, крім своєї служби.

— Чи ви не чуєте, що вам велю рушати далі?

Кренкебіль мав причину не рушатися з місця, причину по його думці настільки важну, що він уважав її достаточною. Він толкувався попросту і без вигадок:

— Там до біса! Адже ж кажу вам, що жду на гроші, які мені належаться.

Поліціян ч. 64 відповів сухо:

— Хочете, щоб я арештував вас за супротивлення власті? Скажіть лише слово, я готов!

Чуючи сі слова, Кренкебіль помалу здвигнув плечима і окинув поліціяна жалібним поглядом, який потім підняв до неба. Сей погляд говорив:

— Бог мені свідок! Чи я супротивник закону? Чи

я насміхаюся з приписів та розпоряджень, що кермують моєю життєвою мандрівкою? О п'ятій рано я був на торговиці. Від сьомої я надавлюю собі мозолі на руках з отсим возиком, кричачи: «Капуста! Морква! Буряки!» Мені минуло 60 літ. Я втомлений. А ви питаєте мене, чи хочу підносити чорний стяг бунту. Ви кпите собі з мене, і ваші кпини ріжуть мене по серцю.

Чи то не добачивши сього виразу, чи то не признаючи в ньому оправдання непослуху, поліціян короткими словами запитав його, чи він зрозумів?

Якраз у тій хвилі на вулиці Монмартр була найбільша глота поїздів. Фіакри, тачки, афішові будки, омнібуси, тагярові вози тислися одні на одних, збивалися в купи — сказати б, нерозривно позчіплювані. А над тою їх безладною сутолокою лунали крики та прокляття. Візники фіакрів звільна, з притиском обмінювалися геройськими лайками з різницькими челядниками, а кондуктори омнібусів, уважаючи Кренкебіля причиною сутолоки, називали його «гнилою петрушкою».

Тим часом на тротуарі повстав також стиск цікавих, що ждали сварки. І поліціян, бачачи, що на нього звернена загальна увага, признав конечним зробити вжиток зі своєї власті.

— Добре! — мовив він. І витягнув із кишені замащену нотатку та коротесенький олівець.

Кренкебіль відгадав його намір і піддався якомусь внутрішньому поривові. Притім йому тепер годі було рушитися чи взад, чи вперед: колесо його возика, на лихо, зачепилося за колесо молочарського воза. Микаючи на собі волосся під шапкою, він крикнув:

— Але ж кажу вам, що жду на гроші, які мені належаться. Чи не біда моя? А, тебе триста без двох! Ну, чи чував хто таке, га?

Сі слова, що значили радше розпуку, ніж бунт, поліціян прийняв за особисту зневагу. А що по його думці всяка зневага мусила висловлюватися в традиційній формі, правильній, усвяченій, обрядовій і, так сказати, літургічній «Смерть коровам!»[1] — то, власне, в сій формі він у тій хвилі почув і зрозумів слова з уст провинника.

— А, так! Ви сказали «Смерть коровам!» Добре! Ходіть за мною!

---

[1] Ще з часів комуни 1871 р. задержалася така вулична лайка в Парижі, звернена проти поліцайників (Перев.).

Кренкебіль, остовпілий та безтямний, глядів своїми великими очима, опаленими від сонця, на поліціяна ч. 64, і зламаним голосом, що виходив раз із понад його голови, а раз із понижче його п'ят, кричав, схрестивши руки на своїй синій блузі:

— Я сказав: «Смерть коровам?» Я? А господи!

Купчики та малі хлоп'ята повитали се арештування реготом. Вони, як і кожда людська юрба, любувалися в поганих та жорстоких видовищах. Та ось крізь купу глядачів пропхався дуже сумний дідусь, весь у чорному, з високим капелюхом на голові, наблизився до поліціяна і мовив до нього дуже лагідно, та притім рішучо, хоч і півголосом:

— Ви помилилися. Сей чоловік зовсім не зневажив вас.

— Прошу не пхати носа до чужого проса! — відповів поліціян, також без лайки, бо говорив з чоловіком, порядно одягненим.

Дідусь дуже спокійно і дуже рішучо настоював на своєму. Поліціян велів і йому йти на поліційну інспекцію і там говорити те, що має сказати. Тим часом Кренкебіль усе кричав:

— Ади, ади! Я мав кричати: «Смерть коровам!» А боже ж мій!

Він виголошував ті слова з зачудуванням, коли пані Баярдова, шевчиха, надійшла до нього, держачи в жмені 14 су. Але поліціян ч. 64 вже держав його за комір, і пані Баярдова, міркуючи, що чоловікові, веденому на поліцію, нема що віддавати довгу, сховала 14 су в кишеню свого фартуха.

Бачачи від одного разу свій возик заарештований, утрату своєї свободи, безодню під своїми ногами і сонце, погасле на небі, Кренкебіль пробурчав:

— От тобі й на!

Перед комісаром старий пан заявив, що, зупинений на дорозі сутолокою возів, був свідком сцени і може стверднти, що поліціян не був зневажений і зовсім помилився, арештуючи сього чоловіка. Він подав своє ім'я й характер: доктор Давид Матьє, протомедик шпиталю Амбруаз-Паре, офіцер почесної Легії. В інший час таке свідоцтво було би зовсім вистарчило комісарові, але в ту пору у Франції вчені були в підозрінні.

Кренкебіля полишено в арешті. Проспавши ніч у худизі, він був другого дня переведений до «вулія», до складу.

Тюрма не видалась йому ані прикрою, ані соромною. Вона здавалась йому потрібною. Його здивувала при вході чистота мурів і помостів.

— Як на чисте місце, то воно справді чисте. Бий мене коцюба! На помості можна б обідати.

Коли його лишили самого, він хотів присунути собі стілець, але переконався, що він був ланцюгом прибитий до муру.

— От сміховина! Ось штука, якої б я ніколи не вигадав, їй-богу!

Він сів, покрутив пальцями і не переставав дивуватися. Мовчанка й самота налягали на нього якоюсь вагою. Йому нудилось і він з неспокоєм думав про свій возик, який арештовано ще весь повен капусти, буряків, моркви, селери та петрушки. І він питав себе турботно:

— І де вони запхали мій возик?

Третього дня його відвідав адвокат, д. Лемер, один із наймолодших членів паризької адвокатської лави, голова одної секції товариства «Ліга французької вітчини». Кренкебіль силкувався виложити йому свою справу, та се йшло йому нелегко, бо він не мав дару слова. Та може б воно якось пішло, якби йому дрібку помогли. Але адвокат похитав головою і очевидно не вірячи всім його оповіданням та перегортаючи папери, буркнув:

— Гм! Гм! Коли бо тут у протоколах стоїть щось зовсім не таке.

Потім, з видом трохи втомленим, і покручуючи свій блондвусик, він мовив:

— В вашім інтересі було б, може, ліпше признатися. Щодо мене, то я думаю, що ваша система цілковитого перечення дуже для вас недогідна.

І Кренкебіль уже готов був признаватися, якби лише був знав, до чого признаватися.

Пан президент Бурріш посвятив цілих шість мінут на переслухання Кренкебіля. Се переслухання було б більше вияснило річ, якби оскаржений був відповідав на завдані йому питання. Але Кренкебіль був не привик до дискусії, а в такій компанії респект і страх затулювали йому рота. Оттим-то він мовчав, а президент сам відповідав за нього — і відповіді були пригноблюючі.

— Значить, признаєтесь, що ви сказали: «Смерть коровам!»

Аж тепер обвинувачений Кренкебіль добув із свого старого горла голос, мов скрип заржавілого заліза або з розбитого горшка.

— Я сказав: «Смерть коровам!», бо пан поліцай сказав: «Смерть коровам!» Як на таке, то й я сказав: «Смерть коровам!» Хотів пояснити, що здивований несподіваним закидом, він у свсєму остовпінні повторив дивовижні слова, які йому підсунено безпідставно, яких він певне не сказав перший. Він сказав те «Смерть коровам!» так, немовби хотів сказати: «Я! Щоб я говорив зневажливі слова? І ви могли б повірити сьому?»

Пан президент Бурріш зрозумів се не так.

— То по-вашому поліціянт перший сказав сі слова?

Кренкебіль здвигнув плечима і не сказав нічого. Годі було знати, хто перший.

— Не кажете сього! Маєте рацію! — мовив президент. І велів покликати свідків.

Поліціян ч. 64, на ім'я Бастіан Матра, присяг, що скаже правду і нічого більше, як лише правду. Потім зізнав таке:

— Бувши в службі дня 20 жовтня, о першій з полудня на вулиці Монмартр я побачив чоловіка, що видався мені розвізником ярини і стояв зі своїм возиком на вулиці проти дому ч. 238. Наслідком сього зробилася сутолока возів. Я тричі велів йому рушати далі, та він не хотів слухати. А коли я заповів йому, що замельдую його, він у відповідь крикнув на мене: «Смерть коровам!» — і се видалось мені зневагою.

Отсе зізнання, точне й рішуче, трибунал вислухав з очевидним вдоволенням. Оборона визвала паню Баярдову, шевчиху і д. Давида Матьє, протомедика шпиталю Амбруаз-Паре, офіцера почесної Легії. Пані Баярдова не бачила, ані не чула нічого. Доктор Матьє був у юрбі, зібраній довкола поліціянта, що велів яринярові рушати далі. Його зізнання було причиною невеличкого епізоду.

— Я був свідком усієї сцени,— мовив він.— Я завважив, що поліціянт помилився: його не зневажено. Я наблизився і сказав йому се. Та поліціян не пустив арештованого продавця і візвав мене, щоб я йшов із ними до комісаріату. Я пішов. Я повторив свою заяву перед комісаром.

— Можете сісти,— мовив президент.— Ординанс, покличте свідка Матра!

— Матра, коли ви доконали арештування обвинуваченого, чи доктор Матьє заявив вам, що ви помилилися?

— Вірна правда, пане президенте, що він мене зневажив!

— Що ж він вам сказав?

— Він сказав мені: «Смерть коровам!»

В авдиторії чути було шелест і сміх.

— Можете йти! — мовив поквапно президент. А обертаючися до публіки, додав, що коли повторяться нечемні маніфестації, велить опорожнити залу.

Тим часом оборонець тріумфально махав рукавами своєї тоги, і в тій хвилі можна було думати, що Кренкебіль буде увільнений. Коли настав супокій, д. Лемерль устав. Він почав свою оборону похвалою поліціянтів, тих «скромних слуг суспільності, що побираючи смішно дрібну плату, зносять невигоди і доконують день у день героїчних діл, наражаючися на ненастанні небезпеки. Се давні вояки, що не перестають бути вояками. Вояки — сим словом сказано все!» І д. Лемерль без труда вдався в високі міркування про військові чесноти. «Матра,— заявив він,— належить до тих, що не позволять доторкнутися до армії, до тої національної армії, до якої він сам має честь належати».

Президент похилив голову.

Д. Лемерль справді був поручником при крайовій обороні. Він був також кандидатом націоналістичної партії в кварталі Вієй-Одріет. Він говорив далі:

— Певна річ, я признаю скромні та цінні заслуги, які віддають день у день поліціянти величезній людності Парижа. І я не був би згодився, панове, боронити перед вами Кренкебіля, коли б я бачив у ньому зневажника старого вояка. Закидають моєму клієнтові, що він сказав: «Смерть коровам!» Значення сеї фрази несумнівне. Загляньте до словника «бухацької» мови, знайдете там: «Ков'яр» — лінюх, дармоїд, що вилежується ліниво як корова, а не працює нічого; «корова» — такий, що за гроші доносить поліції, шпіон. «Смерть коровам!» — звичайний лайливий окрик у певних сферах. Але ціле питання в тім: як сказав се Кренкебіль? А навіть: чи сказав він се? Позвольте мені, панове, сумніватися в сьому!

— Не підозріваю в поліціянта Матра ніякої злої думки. Але він, як уже було сказано, має важку працю. Він іноді буває втомлений, знесилений, роздратований.

В такім настрої він міг статися жертвою слухової галюцинації. І коли він тут каже вам, панове, що доктор Давид Матьє, офіцер почесної Легії, протомедик шпиталю Амбруаз-Паре, магнат на полі науки і чоловік вищого товариства, також кричав: «Смерть коровам!» — то ми мусимо признати, що Матра був жертвою хвороби, манії, і то, коли се слово не буде занадто сильне, манії переслідування.

— А навіть хоч би Кренкебіль крикнув: «Смерть коровам!», то ще треба би знати, чи се слово в його устах мало характер проступка. Кренкебіль — се природний син перекупки, що вмерла від розпусти та п'янства; він уродився алкоголіком. Отсе він перед вами, знівечений 60-літньою нуждою. Панове, мусите признати, що він неодвічальний.

Д. Лемерль сів, а президент Бурріш прочитав, муркочучи ледве чутно присуд, яким Жерома Кренкебіля засуджено на два тижні в'язниці і 50 франків грошової кари. Трибунал опер своє переконання про його вину на свідоцтві поліціянта Матра.

Коли його вели понурим коридором із палати справедливості, Кренкебіль почув страшенну потребу щирого слова. Він обернувся до ординанса, що провадив його, і озвався до нього тричі:

— Пане вартовий! Вартовий! Ге, пане вартовий!

І зітхнув.

— Отсе два тижні тому... якби хто був мені сказав, що таке зі мною станеться!..

Потім висловив таку увагу:

— Дуже швидко говорять ті пани. Гарно говорять, але дуже швидко. Годі з ними порозумітися... А ви, пане вартовий, як міркуєте? Правда, що дуже швидко?

Але вартовий ішов, не відповідаючи, ані не обертаючи лиця. Кренкебіль запитав його:

— Чому не відповідаєте мені?

А вартовий усе мовчав. І Кренкебіль мовив до нього з докором:

— Навіть до пса чоловік обізветься. Чому ж ви не обізветесь до мене? Навіть рота не отворите! Чи боїтеся, що вам із нього смердітиме?

Заведений назад до в'язниці, Кренкебіль, не виходячи з чуда-дива сів на своїм стільці, прикованім до стіни. Він сам собі не вірив, щоб судії могли помилитися. Трибу-

нал своїми врочистими формами закрив перед ним свою слабість. Він не міг вірити, щоб правда була по його боці, а не на боці тих урядників, яких поступування він не міг розуміти. Йому годі було доміркуватися, що була якась діра в тій так гарній церемонії. Бо не ходячи ані до церкви, ані на засідання парламенту, він у своїм житті не бачив нічого так гарного, як суд у поправчій поліції. Він знав лиш одно, що він не кричав: «Смерть коровам!» А що його засуджено на два тижні тюрми, се на його думку була якась глибока тайна, один із тих артикулів віри, які вірні приймають, не розуміючи їх, якась об'ява темна, грімка, гідна подиву і страшна.

Другого дня адвокат прийшов відвідати його.

— Ну, добродію, як же вам? Дуже тужно? Не падайте духом! Тиждень мине швидко! Не маєте чого дуже жалуватися!

— Та воно то... нема що казати, ті пани були дуже лагідні, дуже чемні. Ані в одного кепського слова... Я й не думав... А ординанс навіть натягнув білі рукавички. Ви не бачили?

— На добру ввагу вам слід було признатися.

— Та може й так.

— Кренкебіль, маю вам сказати добру новину. Одна милосердна особа, яку я зацікавив вашим положенням, передала мені для вас суму 50 франків, яка піде на заплату кари, що вас засуджено на неї.

— Так коли ж ви дасте мені тих 50 франків?

— Я заплачу їх просто до каси. Не турбуйтеся!

— Все одно. Проте дякую тій особі.

І Кренкебіль буркотів у задумі:

— Дивна річ усе те, що мені трапилось.

— Не беріть собі того до голови, Кренкебіль! Такі речі часто бувають, дуже часто.

— А не могли б ви сказати мені, куди вони заподіли мій возик?

Вийшовши з в'язниці, Кренкебіль знов тягнув свій возик по вулиці Монмартр, кричачи: «Капуста! Буряки! Морква!» Він не сердився, не нарікав ні на кого за свою пригоду. Йому не лишилося по ній ніяких прикрих споминів. Навпаки, в його душі все се виглядало як театр, як подорож, як сон. А тепер він був рад, чалапаючи по болоті

по бруку вулиці, і бачачи над своєю головою небо, покрите хмарами, брудне як вода в рівчаку, те звісне йому небо його рідного міста. Він зупинявся на кождім перехресті, щоб випити чарку горілки, а потім, весело й свобідно поплювавши в жмені, щоб зробити слизькою свою мозолясту долоню, він ухопив за дишель і потяг свій возик. Воробці, ранні пташки і бідні, як і він сам, що шукали поживи на вулиці, вифуркували перед ним цілими веретами, вторуючи своїм цвіркотанням його крикові: «Капуста, морква, буряки!»

Стара господинька, що наблизилась і оглядала селеру, мовила до нього:

— А що се з вами було, батьку Кренкебіль? Цілі три тижні не було вас видно. Ви хорували? Ви трохи змарніли.

— Скажу вам по правді, пані Майош: я подався був на пана.

Ніщо не змінилося в його житті, окрім того хіба, що він забігає до шинку частіше, ніж мав звичай досі, бо йому здається, що сьогодні свято і що він поробив знайомості з милосердними особами. Трохи навеселі він вертає до своєї халабуди. Простягшися на перині, він накривається мішками, яких позичив йому продавець маронів із перехрестя і які служать йому за покривало, і міркує собі: «Тюрма, ховай боже, нема що жалуватися на неї. Чоловік має там усе, чого йому треба. Але все-таки у себе вдома ліпше».

Його вдоволення тривало недовго. Він швидко переконався, що його клієнти почали вовком дивитися на нього.

— Гарна селера, пані Куантро!

— Не треба мені нічого.

— Як то не треба? Адже не будете жити духом божим.

Але пані Куантро, не відповідаючи йому, вернула спокійно до великої пекарні, якої була властителькою. Склепичарки і сторожихи, що колись тислися до його возика, повного зеленини та цвіту, тепер відверталися від нього. Дійшовши до шевського склепика «Під ангелом сторожем», вихідної точки, від якої почались його судові авантюри, він гукнув:

— Пані Баярдова, пані Баярдова, ви мені винні п'ятнадцять су відоноді.

Але пані Баярдова, що сиділа за своїм прилавком, не вдостоїла навіть обернутися в той бік.

Уся вулиця Монмартр знала, що старий Кренкебіль сидів у арешті, і вся вона не пізнавала його. Чутка про його засудження дійшла аж до передмістя і до гучного перехрестя вулиці Ріше. Тут коло полудня він побачив паню Льору, свою добру і вірну клієнтку, похилену над возиком малого Мартина. Вона обзирала велику головку капусти. Її волосся блискотіло до сонця, мов густі золоті нитки, злегка покручені. А малий Мартинець, марна штучка, брудний шмаркачина, клявся, що нема кращого товару над його. На сей вид у Кренкебіля заболіло серце. Він приволік свій возик аж до возика малого Мартинця і зламаним плачливим голосом мовив до пані Льори:

— Чи то годиться спроневірюватись мені?

Пані Льора й сама знала, що вона не княгиня. Не в вищому товаристві вона виробила собі поняття про Іванову хату та про «вулій». Але можна бути чесним у кождім стані, правда? У кождого є самолюбство і ніхто не любить мати діло з чоловіком, що сидів у арешті. Отак і вона не відповіла нічого Кренкебілеві, а тільки здвигнула плечима.

Старий продавець рушив далі, але почуваючи зневагу, буркнув:

— Іди, йди, ти митко!

Пані Льора випустила з рук зелену головку капусти і крикнула:

— Ади, стара коняка! Сам арешти витирає, а інших лає!

Коли би Кренкебіль був при холодній розвазі, він ніколи не був би докорив паню Льору її ремеслом. Він знав аж надто добре, що чоловік не вибирає собі стану, в якім нераз опиниться, що не все те робить, щоб йому хотілося в житті і що добрі люди бувають у кождім стані. Він мав мудрий звичай не вважати на те, що роблять його клієнти у себе вдома і не погорджувати ніким. Але тепер він був сам не свій. Тричі він назвав паню Льору миткою, стервом і червоточиною. Купка цікавих зібралася довкола пані Льори й Кренкебіля, які обмінялися ще деякими лайками так само масними, як і перші, і були б лаялись ще бог зна доки, якби поліціянт, появившися раптово, своїм мовчазним та непорушним видом не був їх відразу зробив так само німими й непорушними, як і сам. Вони розійшлися. Але ся сцена до решти вбила Кренкебіля в опінії цілого кварталу Монмартра та вулиці Ріше.

А старий яриняр ішов буркочучи:

— От іще каракатиця! Нема другої такої каракатиці, як ся баба.

Але на дні своєї душі він не за се сердився на неї. Він не погорджував нею за те, що була тим, чим була. Навпаки, він поважав її за те, що була ощадна й заможна. Давніше вони не раз радо розмовляли з собою. Вона говорила йому про своїх родичів, що жили в селі. Вони обоє змовлялися обороблювати маленький огородець і годувати курей. Се була добра клієнтка. Та бачачи, як вона купувала капусту у малого Мартинця, у того замурзаного шмаркача, у того не знати що, він почув, як його замлоїло в животі; а коли побачив, що вона відвертається від нього з погордою, то йому не стало терпцю, і на тобі!

Та найгірше те, що вона не одна поводилася з ним, як із паршивцем. Ніхто тепер не хотів знати його. Як пані Льора, так само й пані Куантро — пекарка, і пані Баярдова з-під Ангела — сторожа погорджували ним, відпихали його. Вся суспільність, ади!

Так ось як! За те, що чоловіка на два тижні засадили в тінь, то він уже нездалий навіть на продавця петрушки! Чи се ж по правді? Чи то ж розум дати вмерти з голоду чесному чоловікові за те одно, що мав непорозуміння з поліцайниками? А коли не може продавати ярини, то йому не лишається нічого іншого, як здихати.

Як попсоване вино, так і він робився оцтом. Посперечавшися з Льорою, він мав подібні перепалки з усіма іншими. За нізащо він говорив грубіянства своїм покупчиням, і прошу вірити, говорив, не обвиваючи нічого в бавовну. Коли котра надто довго общупувала товар, він зараз назве її хляпатурою та лемішкою. Так само в шинку він шукав собі зачіпки з товаришами. Його приятель, продавець маронів, не пізнавав його і говорив, що сей кроть-його-за-ногу Кренкебіль, то правдива шевська смола.

Лихо зробило його несправедливим. Він мстився на тих, що не робили йому нічого злого, а іноді на слабших від себе. І так він заїхав поза вуха Альфонсові, синові шинкаря, за те, що сей запитав його, чи добре там у Івановій хаті? Він тріснув його і сказав:

— Ти пуцьвірку! Твій батько повинен би сидіти в Івановій хаті замість набивати кабзу, продаючи людям отруту.

Вчинок і слова не чинили йому честі: продавець маронів справедливо вияснив йому, що дитину не слід бити та й не слід докоряти їй батьком, якого вона не вибрала собі.

Він почав пити. Чим менше заробляв, тим більше пив горілки. Колись ощадний і тверезий, він тепер сам дивувався, що таке сталося з ним.

— Я ж ніколи не був ласуном! — говорив він сам до себе.— Мабуть так, що чим чоловік старіє, тим дуріє.

Іноді він остро осуджував свою ледачість та неробство:

— Гей, старий Кренкебілю, нездалий ти ні до чого, хіба де на смітник.

Іноді він дурив сам себе і вмовляв себе, що се з потреби.

— Адже ж треба від часу до часу випити порційку, щоб додати собі сили, освіжитись! Чую, що там щось пече мене в шлунку. І ніщо так не освіжує мене, як та паруха.

Часто він запізнювався на ранішній торг і набирав послідніщого товару та й то набір. Одного дня, чуючи скипання в ногах і втому в серці, він не рушив свого возика з шопи і провів увесь божий день, швендяючись коло пані Рози, флячниці, та коло всіх шинків на торговиці. Вечором, сидячи на коші, він задумався і почув докори сумління за те, що так занедбується. Він пригадав собі свою колишню силу і давню працю, довгі мандрівки і щасливі торги — ті незчисленні дні, все однакові та повні праці: сто кроків — ніч — торговиця — ось і торг; ось він оберемками набирає ярину, хитромудро укладає її в своїм возику, на один дух з'їдає цілий чорний хлібець від мами Теодори, ще теплий; і ось розлягається його голосний крик, мов піяння когута, що потрясає ранішнім повітрям. Він тягнеться многолюдними вулицями — се так тягнеться ціле його життя, невинне та невибагливе, життя чоловіка-коняки, що цілого півстоліття розвозив на своїм возику по душних та запорошених вулицях свіжу зелень з далеких городів. І киваючи головою, він зітхав:

— Ой ні, нема вже в мене тої сили, що бувало. Кінець зі мною! Доти збанок воду носить, доки вухо не вірветься. А надто від часу моєї пригоди з властями мій характер змінився. Я щось не той став, що вперед був!

Еге ж, не той став! Не стало моральної сили. Чоловік у такім стані — се псмов той, що впаде на землю і не може встати, а всі прохожі топчуть по ньому.

Надійшла нужда, чорна нужда. Старий яриняр, що колись носив повні кишені дрібних, тепер не мав ані зламаного гроша. Була осінь. Його вигнали з комірки, і він спав у шопі на возах. Три тижні вже йшов дощ, рівчаками по вулицях плила повінь, заливаючи шопу.

Скулившись на своїм возику серед брудної води, в товаристві павуків, щурів та виголоднілих котів, він думав у пітьмі. Не їв нічого весь день, не мав чим укритися так, як колись укривався мішками продавця маронів, і йому пригадалися ті два тижні, коли то уряд давав йому їсти й постіль. Він тепер завидував арештантам, що не терплять ані голоду, ані холоду, і йому шибнула в голову думка:

— Адже ж я знаю спосіб, то чому ж би мені не вжити його?

Він устав і вийшов на вулицю. Було мало що по одинадцятій. Надворі було темно й сльотаво. Стояла сніжниця, мокра й холодніша від дощу. Рідкі прохожі тислися поблизу мурів, попід окопами.

Кренкебіль пройшов попри церков св. Євстахія і завернув на вулицю Монмартр. Вона була пуста. Один-одніський поліціянт стояв на тротуарі, на розі церкви під газовою лампою. В світлянім околі тої лампи видно було дрібний, немов червоний, дощик. Поліціянт заслонився від нього гумовою капузою. Його лице зблизька виглядало спокійно і сумовито. Мав грубі вуса, коротко пристрижені й сиві. Се був старий сержант, чоловік яких сорока літ.

Кренкебіль стиха наблизився до нього і несмілим, притишеним голосом промовив:

— Смерть коровам!

Потім ждав наслідків сього сакраментального оклику. Але наслідків не було ніяких. Сержант стояв непорушний і німий, зложивши навхрест руки під своїм коротким плащем. Його очі, широко отворені, що світилися в сутінках, гляділи на Кренкебіля з якимось смутком, бачністю й погордою. Кренкебіль, здивований, але все ще надставляючи решту своєї рішучості, пробелькотів:

— Смерть коровам! Кажу вам ще раз!

Настала довга мовчанка, в якій чути було лише цяпкання дощу серед пронизливого холоду. Нарешті сержант промовив:

— Не годиться так казати... Певна річ, що не годиться! Чоловік у ваших літах повинен би мати більше тямки. Йдіть собі спокійно далі!

— Чому ж мене не арештуєте? — запитав Кренкебіль.

Сержант похитав головою під своєю мокрою капузою.

— Е, якби то прийшлось арештувати всіх галапасів, що балакають таке, чого не слід балакати, то було б у мене діла!.. І нащо б то придалося?

Кренкебіль, зачудований тою великодушною байдужістю, довгу хвилю стояв, остовпілий і німий, ногами в рівчаку. Та заким рушив далі, він попробував оправдатися.

— Се я не до вас мовив: «Смерть коровам!» Ані до вас, ані до нікого іншого. Се задля ідеї.

Сержант відповів непохитно, лагідно:

— Чи то для ідеї, чи для чого іншого, сього не слід казати. Бо коли чоловік сповняє свій обов'язок і приймає немало невигоди, то не годиться лаяти його глупими словами... Прошу вас ще раз, ідіть собі далі!

Кренкебіль похилив голову, звісив безвладно руки і почалапкав під дощем, поки не щез у пітьмі[1].

---

[1] Отсе оповідання, передане тут з деякими скороченнями, послужило авторові основою триактової драми, яка перед місяцем з великим успіхом була виставлена в одному із паризьких театрів.

З АМЕРИКАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Марк Твен

ЯК ТО Я ВИДАВАВ РІЛЬНИЧУ ГАЗЕТУ

ГУМОРИСТИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

Не без певної тривоги обняв я тимчасово редакцію рільничої газети, так як не без тривоги піхотний капітан обнімав би команду над кораблем. Але обставини мої були такі, що редакторська плата була для мене зовсім не лишнім ділом. Властивий редактор газети хотів виїхати кудись на спочинок, я приняв условини, які він мені подав, і зайняв його місце.

Любо і весело зробилося у мене на душі, коли я почув себе при роботі. З невтомимою охотою працював я цілий тиждень. Ось, нарешті, номер випечатано і з певним неспокоєм ждав я весь слідуючий день, який-то вплив покаже моя праця на публіку.

Надвечір виходжу я з бюра, аж під дверми купа народу, чоловіки й хлопці. Як скоро тільки мене побачили, розсипались одразу, мов на команду, роблячи мені дорогу, я чув навіть, як два чи три поміж ними сказали: «Се він!» Розуміється, що той знак публічної уваги дуже мене врадував.

Слідуючого ранку застав я перед редакційним ганком знов подібну купу народу: деякі парами або поодиноко нипали довкола або стояли на вулиці, всіх очі з великою цікавістю звернулися на мене. Коли я наблизився, всі знов розступилися, а якийсь чоловік зовсім голосно сказав: «Але очі його, очі! Гляньте на його очі!»

Я вчинився, немовби й не запримітив тої уваги, яку вони на мене звернули, але потайно я дуже врадувався і задумав написати о тім докладно моїй тітці. Я пішов горі сходами, коли втім, доходячи до дверей редакції, почув всередині веселі голоси і дзвінкий сміх. Раптом одчиняю двері і бачу двох молодих людей, ніби сільських управителів.

Як скоро мене побачили, в тій хвилі заніміли, лиця їх протяглись і побіліли, мов полотно, а затим, не чекаючи мого повитання, з страшенним лоскотом оба повискакували через вікно. Я зачудувався.

Не минуло й півгодини, аж от приходить якийсь старий панисько з довгою сніжно-білою бородою і з приємним, хоч доволі строгим, лицем. Я запросив його сідати, і він сів. Так і видно було, що у нього щось важке на серці. Зняв циліндр, поклав його на стіл і вийняв з нього червону шовкову хустку і вчорашній номер нашої газети. Поклав газету собі на коліна, а протираючи хусткою окуляри, промовив:

— Чи ви новий редактор?

Я сказав, що маю честь.

— Чи перед теперішнім вашим редакторством ви видавали коли-небудь рільничу газету?

— Ні,— сказав я,— се моя перша проба.

— Так воно й видно... А маєте які-небудь практичні досвіди з рільництва?

— Оскільки тямлю — ніяких.

— Якесь неясне прочуття так і сказало мені, що інакше й бути не може,— сказав старий панисько і, заложивши окуляри на ніс, глянув крізь них строго на мене, а затим розвернув газету.— Хотів би я прочитати вам те місце, котре нашептало мені таке переконання. Се отся вступна статейка. Послухайте її і скажіть мені відтак, чи то ви се все написали:

«Буряки ніколи не годиться зривати, се їм шкодить. Далеко краще висадити хлопця на вербу і казати йому потеліпати гілляками».— Ну, що ви о тім думаєте? Бо мені й справді здається, що се ви написали.

— Що я о тім думаю? Ну, хіба що? Думаю, що так і треба. Думаю, що то розумно. Ручу вам, що на самім нашім передмісті щороку мільйони чверток буряків через те тільки псуються, що їх недозрілих зривають. А коли б висадити хлопця на вербу та потеліпати...

— Потеліпайте ви свою бабу! Хіба ж буряки на вербі ростуть?

— А чи й справді ні, справді ні? Ну, хіба ж се хто каже? Се так тільки, образове речення, зовсім образове. Адже ж кождий тямущий чоловік одразу порозуміє, що я тут не про живу вербу, а про вербові тики...

Але той старцун встав, подер газету на самі дрібні шматочки і потоптав ногами, відтак потрощив палицею

деякі речі, котрі, вимахуючи, міг досягнути, і сказав, що я дурний, як корова. Затим вийшов, страшенно луснувши дверми за собою, одним словом, вів себе так, що я здогадався, що він чимось невдоволений. Але не знаючи, який заєць йому дорогу перебіг, я нічого не міг йому порадити.

За маленьку хвильку влетіла до світлиці якась довжезна креатура бліда, як труп, з рідким, аж на плечі спадаючим волоссям, і з неголеною бородою, котра мов щітка стирчала з її подзюбаного лиця. З пальцем на устах, перехиливши верхню часть тіла наперед, мов для надслухування, креатура та нараз зупинилась мов вкопана. Ані словечка не було чути... Слухає, надслухує... Нічичирк... Затим замкнув двері на замок і осторожно, на пальцях підійшов до мене. Зупинився передо мною, якийсь час з напруженою увагою вдивлявся у моє лице, потім вийняв з-за пазухи зім'ятий номер нашої газети і сказав:

— Га, се ви писали! Швидко-швидко прочитайте мені се! Зробіть мені пільгу. Я хорий.

Я прочитав, чого слідує, і в міру того, як плили речення з моїх уст, міг я бачити, яку то полегшу йому робило, як напружені мускули звільнювались, з лиця щезав вираз тривоги, а спокій і погідність розливалися по всіх рисах, так як лагідне місячне світло по пустому полю:

«Гуано, се прекрасна птиця, але її годівля вимагає великої старанності. Спроваджувати її треба не скорше, як в червні, і не пізніше, як в вересні. Взимі треба їй дати тепле місце, де б могла вигрівати свої молоді».

«Не може бути й сумніву о тім, що на наше збіжжя сього року будуть пізні жнива. Для того радимо нашим рільникам, щоб зачинали садити кукурудзяні качани і гречані галушки вже в липні, а не в серпні».

«Дещо про гарбуз. Ся ягода єсть улюбленим напоєм дикарів в глибині Нової Англії, котрі з неї роблять конфітури ліпші, ніж з випрінь, а й на пашу для корів ужи-вають її радше, ніж малин, котрі більше пучать, ніж ситять. Гарбуз — се одинока ідеальна порода з родини оранжів, котрі ростуть в холодних сторонах, окрім одного печеного гарбуза. Але звичай садити його в садках між вишнями вже швидко переводиться, бо загально переконанося, що гарбузове дерево між вишнями занепадає і усихає».

«Тепер, коли тепла пора наближається і гусаки ікру мечуть...»

Зворушений слухач прискочив до мене, стиснув обі мої руки сердечно і сказав:

— Досить! Тепер знаю, що у мене ще всі клепки в голові, бо і ви слово в слово прочитали так само, як я. Але, пане мій, коли я рано се перший раз прочитав, то сказав сам собі: ніколи, ніколи досі не вірив я, хоч мої приятелі так гостро мене пильнували, але тепер вірю, що я справді божевільний. І затим почав я ричати так, що на милю було чути, зірвався і полетів, щоб когось замордувати. Бо треба вам знати, я був переконаний, що воно швидше чи пізніше до того прийде, то й гадаю собі: давай зробимо зараз початок. Ще раз прочитав я один з тих уступів, щоб зовсім твердо переконатися, по тому запалив свою хату і побіг. Багато людям поламав я руки та ноги, а одного хлопця вігнав на дерево: як мені його буде треба, то можу собі його зняти. Але, переходячи отуди, думаю: а ну-ко зайди та переконайся о всім достоту. І бач, воно все правда! Кажу вам: щастя має той хлопець на дереві. Повертаючи, я б його був напевно убив. Прощайте, мій пане, майтеся гаразд! Тяжкий тягар зняли ви з мого серця. Мій розум видержав пробу одної вашої рільничої статті, ну, от я і знаю, що тепер уже ніщо йому не завадить. Майтеся дуже гаразд, мій пане!

Мені зробилося трохи моторошно, коли я почув про каліцтва та підпали, котрими той чоловік забавлявся: якесь невиразне чуття говорило мені, що й я тут дещо трохи завинив. Але ті мислі швидко пройшли, бо властивий редактор увійшов.

Я подумав собі: ну, коли б ти був поплентався до Єгипту, так як я тобі радив, то може б я був мав час і нагоду з твоєї газети зробити щось людяного. А ти вже тут! Правду кажучи, того я й надіявся.

Лице редактора було сумне, перелякане і безутішне. Він оглядів руйнацію, що наробив старий шалапута і два молоді парубки, і сказав:

— Сумна то, дуже сумна історія. Пляшка з клеєм, шість шиб, плювачка і два ліхтарі порозбивані. Але се ще не найтяжче лихо. Добра слава газети зістала страшно підтята, боюсь щоб не назавсігди. Правда, ніколи ще так за нею не попитувано, ніколи не розходилась в так великім накладі, ніколи не здобула собі такого розголосу. Але хто ж бажає прославитись своєю глупотою або зробити маєток на власнім безумстві?.. Мій друже, чесне слово вам даю:

народ товпами залягає улицю, а другі повидряпувалися на плоти, бажаючи вас в лице побачити, бо всі думають, що ви сказилися. І справедливо так думають, прочитавши те, що ви понаписували. Ваше писання — се ганьба для всього газетярства. Але як могло вам се в голову влізти, що ви потрафите видавати таку газету? Адже ж ви й прочуття не маєте о найперших, елементарних поняттях рільництва. Борона і борозна у вас зовсім все одно! А що ви наплели о порі, коли корови пір'яться! І хто вам сказав захвалювати освоєння тхора задля його веселого норову і його справності в ловленні щурів? А ваша замітка, що слимак не буде танцювати, коли йому заграти коломийки, була лишня, зовсім лишня! Ніщо не може слимака побудити до танцю. Слимак зовсім не танечний. Слимак не має найменшого смислу для музики. Сили небесні! Друже мій, коли б ви були ціле життя своє посвятили тільки на здобування глупоти, то не могли б з більшим аплявзом зробити з неї докторського екзамену. Ніколи мені нічого подібного й не снилося. Ваша замітка, що кінські каштани в торгівлі чимраз більше поплачують, була, мабуть, на те й обчислена, щоб зарізати газету. Ви мусите покинути своє становище і йти собі геть. Досить мені вакацій, я й так не мав би з них ніякої потіхи. І певно ні, коли б ви сиділи при моїм редакційнім столі. Я вічно тремтів би зо страху перед нісенітницями, які ви придумуєте для найближчого номера. Знаєте, я в кождій хвилі можу дістати холеру, коли тільки подумаю, як ви радили сіяти жолудь в вазонках для її прекрасного цвіту. Ідіть собі! За нізащо в світі не хочу ані одної днини вакацій. О чім же ви не сказали мені, що не розумієтесь зовсім на рільництві?

— Чому я вам того не сказав, ви, кукурудзяне лико, ви, капустяна голово, ви, бобова літорослe! Перший раз на своєму віку чую такі безсердечні заміти. Чотирнадцять літ працюю при різних редакціях, а досі ще ніхто не сказав мені, що щоб видавати яку-небудь газету, треба й знати що-небудь! Ах, ви буряку пастівний! А хто ж то пише драматичні критики для другорядних газет? Ну, свора змарнованих шевчуків та аптекарчуків, котрі на драмах і на театрі якраз тільки і не більше розуміються, як я на рільництві. Хто рецензує книжки? Люди, котрі од роду ані одної не написали. Хто клемезить тяжкі вступні статті про справи фінансові? Люди, котрі весь свій вік мали найкращу спосібність нічогісінько о тім не дізнатися. Хто

критикує воєнні ділання наших генералів? Панове, котрі не вміють розрізнити пароль від патруля і котрі до кінця віку свого прийматимуть «Vergatterung»[1] за «Schwarm»[2], а «Bivoakfeuer»[3] за «Pelotenfeuer»[4]. Хто пише поклики до тверезості і нарікає на п'янство народу? Люди, котрі доперва в гробі перший раз добре протверезяться. Хто видає рільничі газети, ягода березова? Звичайно мужі, котрим не пощастилося в ремеслі поетичнім, в фабрикації сенсаційних романів, в бранжі сльозливих трагедій, в столичнім газетярстві, і для того вкінці чіпаються рільництва, як посліднього рятунку перед жебрацькою торбсю. Ви мене хочете вчити газетярської практики! Панцю мій, я її пройшов від альфи до омеги і кажу вам: чим менше газетяр знає, тим більше розголосу робить і тим більшої плати може вимагати. Богом свідчусь, що коли б я був тілько дурний, як чобіт, і не освічений, і безстидний, а не скромний, я міг би був здобути собі славу і багатство в тім зимнім самолюбнім світі. Прощайте, мій пане. Дізнавши з вашої сторони такого трактування, я зовсім готов віддалитися. Але я сповнив свій обов'язок. Я сповнив умови контракту, оскільки се було в моїй силі. Я вам сказав, що чуюся спосібним зробити вашу газету цікавою для всіх верстов людності, і я се зробив. Я вам сказав, що берусь довести вашу газету до того, що буде розходитися в двадцяти тисячах примірників. І коли б я був мав ще два тижні часу, я був би сього доконав. І я був би здобув вам найліпший гатунок читачів, яких коли-небудь мала рільнича газета — ані одного рільника, ба навіть ані одного чоловіка, котрий був би в стані розрізнити кавунове дерево від черенкової бадилляки. Ви самі найбільше на тім тратите, а не я, ви, пирогове насіння! Прощайте!

І я пішов.

ЯК-ТО Я БУВ СЕКРЕТАРЕМ У СЕНАТОРА

Я вже не є приватним секретарем у сенатора. Два місяці повинв я той уряд зовсім безпечно і з великою приємностею, але затим пішло як з Петрового дня, то зна-

---

[1] Розведення караулів; [2] стрілецький ланцюг; [3] бівачне вогнище; [4] лоцманські огні.

чить, мої вироби вернули з пошти і показалися такими, якими справді були. Тоді я подумав собі, що найліпша рада зрєчися свого уряду. А сталось се ось як.

Одного ранку досить вчасно кличе мене мій хлібодавець до себе. Я лише що впакував йому потаємно кілька гумористичних вставок в його велику бесіду о фінансах, схопився і являюсь перед його очі. В його зверхнім вигляді було щось таке, що віщувало нещастя. Хустка на шиї не пов'язана, волосся в неладі, а на лиці сліди ледве утихомиреної бурі. Його пальці судорожно стискали пачку листів — от я й пізнав, що се надійшла тривожно дожидана пошта з-над берегів Тихого океану. Він промовив:

— Думав я, що ви такий урядник, на котрого можна спуститися.

— Так, пане!

— Я дав вам,— каже,— лист від деяких моїх виборців в державі Невада, в котрім прошено о отворенні пошти в Болдвін-Ренг, і казав вам відповісти на нього якомога переконуючо і навести причини, задля яких не вбачається дійсної потреби будувати там пошту.

Мені аж від серця одлягло.

— О, коли тільки в тім діло, пане сенаторе,— се я зробив, як слід.

— Як слід! О певно! Ось я прочитаю вам вашу відповідь, щоб вас соромом пройняти.

Вашінгтон, д[ня] 24 падолиста

Панам Смітові, Джонсові і товаришам

Мої панове!

На якого лисого чорта треба Вам в Болдвін-Ренг пошти? До хріну Вам вона здалася! Самі здорові знаєте, що коли б по ній прийшли листи, то Ви і так не зумієте їх прочитати. А якби, не дай господи, перевозились там-туди листи з грішми до якого іншого міста, то, певно, би цілі від Вас не вийшли. Чей же й самі Ви порозумієте, яких би то нам клопотів наробило. Ні, не покладайте собі й надії на пошту в Вашій зарваниці. Ваші найсвятіші інтереси лежать мені на серці, і я пересвідчений, що пошта у Вас була б тільки пуста парада. Ви знаєте, чого Вам потрібно? Гарної тюрми, так, гарної, мурованої тюрми і дому примусової роботи. Ті заклади принесуть Вам найбільше хісна. Ті заклади

зроблять Вас дійсно вдоволеними і щасливими. Я якнайскорше займуся їх переселенням.

Ваш щиро прихильний

Марк Твен,
за Джемса В. Н., сенатора Сполучених Держав.

— Так ось як відповіли Ви на їх лист. А ті люди пишуть мені, що мене повісять, скоро тільки покажусь коли на їх грунті, і я зовсім певний, що додержать слова.

— Ну, пане сенаторе, я не знаю, чим я міг їх так дуже оскорбити, я тільки хотів їх переконати.

— Ах, так! І ви справді переконали їх, о тім і сумніву нема. Ну, а отсе друга проба... Я дав вам петицію кількох панів з Невади, котрі просили мене перепровадити в конгрес закон, котрий би єпископській церкві методистів в державі Неваді надав права корпораційні. Я просив Вас в відповіді зазначити, що видання такого закону належить властиво до законодавчого обсягу дотичної держави, і щоб Ви старались доказати їм, що при теперішньому ослабленні релігійного почуття ледве чи корисно було би в тій молодій державі надавати якійсь церкві право корпораційне. І що ж Ви написали?

Вашінгтон, д[ня] 24 падолиста

Високоповажному пану Джонові Галіфаксу і товаришам

Мої панове!

З своєю спекуляцією мусите удатися до праводавців своєї власної держави. Конгрес про ніяку релігію нічого не знає. Та тільки не дуже квапteся, бо спекуляція та в Вашім свіжо заселенім краю не то що зовсім непрактична, але просто сказати — смішна. У вас же люди нерелігійні, а слабоуми, народ неморальний, дрянь послідня. Ви би найліпше зробили, коли б на се діло махнули рукою, бо і так ні до чого не доб'єтесь. Адже ж таку компанію, як Вам хочеться, навіть з правами корпораційними, не можна буде оснувати на акціях, а хоч би й се Вам удалося, то тільки клопоту вічного наживете. Другі секти Вас осмікть, підкоплють Вас конкуренцією, доведуть Вашу компанію до банкротства і продадуть понижче коштів фабричних. Зроблять з Вами так, як зробили з Вашими копальнями срібла: вмовлять в цілий світ, що Ваше діло простий швін-

дель, та й годі. А прецінь же не годиться Вам починати нічого такого, що могло би таку святу справу ввести в неславу. Фе, встидайтеся! Ось що я думаю о Вашій петиції. Ви кінчите її словами: «О, ми будемо довіку молитися». Еге, справді, се ви б найкраще зробили, того Вам дуже треба.

Ваш щиро прихильний

Марк Твен,
за Джемса В. Н., сенатора Сполучених Держав.

— Се велемудре посланіє скрутило мені голову між цілим релігійним кругом моїх виборців. Але щоб зовсім неохибно припечатати мою політичну смерть, підшепнув мені якийсь злий демон доручити вам ще й отсе пропам'ятне письмо з поважного круга старших панів, засідаючих в міській раді города Сан-Франціско, щоб ви з ним упорались. В тім пропам'ятнім письмі просять, щоб конгрес осібним законом потвердив право міста до плацу водяних будівель на чільній сторoні міста. Я сказав вам, що се таке діло, в котре не зовсім безпечно вдаватися. Я просив вас написати до панів радних лист з необов'язуючими заявленнями — двозначний лист — такий лист, в котрім би належало обминути всяку серйозну обіцянку, а навіть дискусію над плацом водяних будівель. Коли у вас є ще яке чуття, який сором, то, їй-богу, сей лист, написаний вами в відповіді на пропам'ятне письмо повинен кровавим рум'янцем облити лице ваше. Слухаїте тільки своїх власних слів!

Вашінгтон, д[ня] 27 падолиста

Високоповажній раді міській города Сан-Франціско
Мої панове!

Джордж Вашінгтон, незабутній батько нашого краю, помер. Його довге і блискучими ділами вславлене життя, ах, закінчилося навіки. В тій частині нашої вітчини тішився він великою повагою, а його завчасний скон всю громаду огорнув жалобою. Вмер він 14 грудня 1799. Спокійно розстався він з поприщем своїх великих діл і почестей — він, найгарячіше оплаканий і найщиріше люблений герой, якого тільки земля віддала в жертву смерті. І в таку пору, як та, Ви говорите про плац водяних будівель! А яке ж то місце займає він у всесвітній історії!

Що таке слава? Слава — се случай. Сер Ісаак Ньютон відкрив, що яблуко падає на землю, їй-богу, се і кождий

з нас щодня може відкрити, і мільйони людей відкрили перед ним. Але його·родичі і свояки були люди впливові і давай розтоптувати та роздувати той дрібний случай, поки з нього не зробили якогось дива. А затим на тобі! Недогадливий світ і собі ж принявся розтрублювати се диво, ну шасть-прасть, і Ньютон став славним чоловіком. Затямте ж собі ті мислі, як дорогоцінний скарб!

Поезія, чудова поезія! Хто може зміряти, як багато світ їй завдячує!

Маріечка мала ягничку,
Ягничка біленька, як сніг,
куди лиш Марійка ходила,
туди й ягничка, еге!

Ліз Микита і Микола
На високу гору
По студену· воду;
А Микита спотикнувся,
Та як гримнув, покотився,
Розбив головище,
А Микола задивився,
Та й за ним бебевх!

Яка простота, яка елеганція виразу в тих поезіях. А до того, хоч би тобі на макове зернятко якої-небудь неморальної тенденції! Ось чому я вважаю ті дві поезійки правдивими перлами. А надто ще вони доступні для кождого, і так гарно підходять до найрізніших случаїв в житті, рівно придатні для хлібороба, для няньки, для ремісника. Особливо в кождій раді міській повинні бути завсігди уживані.

Поважні допотопники! Напишіть нам ще дещо. Нічого так чоловіка не ублагороднює, як дружня переписка. Пишіть, голубчики, пишіть частенько, а коли в отсім Вашім пропам'ятнім письмі є ще дещо цікавого, то будьте ласкаві звернути на те мою увагу, може б я й прочитав. Буде мені завсігди мило слухати Вашого цвіркання.

Ваш щироприхильний

Марк Твен,
за Джемса В. Н., сенатора Сполучених Держав.

— Ось той страшенний лист! Він мене цілком зарізав! Тепер хоч повіситись!

— Але ж, пане сенаторе, дуже мені жаль, коли тут що не так, як слід, та тільки... тільки... мені все-таки зда-

ється, що справу з плацом водяних будівель тут досить зручно обминено.

— Чорта лисого обминено! О!... Але нехай! Сяк чи так, а пропадати мені тепер неохибно. А коли вже висіти, то за обі ноги. Нехай же отсе послідне ваше діло буде послідним ударом на мою бідну голову. О, я нещасний, зруйнований чоловік! А ще щось так і тьохнуло в моїм животі, коли я передавав вам отсей лист з Гумбольду, в котрім висказана просьба, щоби поштову дорогу з Індіанської долини до Шекспірового рогу і лежачих поміж ними місточок перенести в одній части на старий Мормонський шлях. Але я сказав вам, що се питання дразливе і остерігав вас не відповідати по щирості, а просив відповісти неозначено і оставити петентів подекуди в потемках. І що ж ви зробили? Ваша нещаслива простодушність подиктувала вам ось яку, богом прокляту, одповідь! Здається, ви повинні б собі уші заткати, щоб її не чути, але де там, коли у вас вигасає й послідня іскорка почуття встиду!

Вашінгтон, д[ня] 30 падолиста

Панам Паркінсові, Вагнерові і товаришам

Мої панове!

Дуже то дразливе питання з тою індіанською дорогою, але коли візьмемося до нього з належною зручністю і двозначністю, то маю в бозі надію що чи на сеї, чи на тої бік, дамо йому раду, бо місце, де гостинець минає Лассень Медос, аж ген, де торішньої зими облуплено двох старших індіан — Безногого Месника і Хмароїда — а позаяк деякі іменно туди бажають собі тракту, між тим коли другі в наслідок особливих пригод що іншого волять, бо Мормонський гостинець виходить з Мозбі о третій годині рано і йде через Джоубон—Флетт до Блетчера, а отсі долів до Джег—Гендрю, де шлях завертає направо і лишає місточко, розуміється, також на правому боці, і Доусонс лишається з лівого боку, де шлях наліво, не доходячи до згаданого Доусонса, скручує і затим тягнеться до Тойєгака, через що гостинець виходить дешевший і для всіх тих, котрі до нього можуть дістатися, легше доступний, отже обнімає ссобою все те, чого всі другі бажають і найбільшому числу людності найбільше добра чинить, для того-то й я осмілюсь мати надію, що і всім нам також. А поки що, я з до-

рогої душі буду готов від часу до часу доносити Вам всякі дальші звістки о тій дорозі, коли тільки поштове начальство схоче їх доставляти.

Ваш щироприхильний

Марк Твен,
за Джемса В. Н., сенатора Сполучених Держав.

— Ось воно! Ну, і що ж ви на се?

— Гм, не знаю, пане сенаторе. Мені... ну, мені здається... що воно досить двозначно...

— Дво... забирайтесь мені з дому! Я зруйнований чоловік! Ті дикарі з Гумбольду ніколи не простять мені того, що я на їх бідні голови наслав такий нелюдський лист. Я стратив поважання у церкві методистів, у ради міської з Сан...

— Ну, про те я нічого не кажу. Може бути, що в листах до тих панів я виразився надто лагідно. Але тим людцям з Болдвін-Ренг я таки добре написав, пане сенаторе!

— Забирайтесь мені з дому! Щоби вас мої очі не бачили і до суду-віку!

Се видалось мені якимсь делікатним натяком, що пан сенатор не потребує більше моїх услуг, от я й зложив свій уряд. Ніколи вже не буду приватним секретарем у сенатора. Тим людям ніяк не догодиш. Зовсім на річах не розуміються. Ну, то проста річ, що й праці людської оцінити не вміють.

ІЗ КНИГИ ЕСКІЗІВ

КНЯЗЬОПОКЛОНСТВО

Бувши колись у театрі в Байрайті, я з зачудуванням завважив, що коли народ товпиться досередини, кождий поодинокий обертається і запопадливо зиркає на щось уроді одвертої галереї, де сидять на виставі князівські персони. Багато глядачів попадає притім формально в якесь радісне остовпіння і не можуть відірвати очей від тої точки. Чи при такім захваті князівською персоною переважає зависть, чи пошана, не знаю, в усякім разі се мішанина одної й другої. Надто голод і спрага за видом князя через одноразове оглядання не втишається, ні, лишається все однакова.

Се явище, може, виясняється радістю, яку має чоловік із цінного предмета, який здобуває, не трудившися на нього. Таляр, який ти припадково знайдеш, радує тебе більше, як 99 таких, що ти добув потом і працею, а виграна в фербля або на біржі веселить твоє серце надзвичайно. Князь знаходить задарма ще в колисці власть, повагу, вільний час, безплатну годівлю, з чистого припадку, тому що родився князем; отим-то турботна біднота та простота глядить на нього, як на монументальне втілення щастя. А далі — о, найвищий привілей! Нічиє щастя на землі не стоїть так міцно, як його. Мільйонер за ніч може зробитися жебраком, великий політик може зробити помилку, його усувають, і він попадає в забуття. Славний генерал може програти рішучу битву і разом із нею тратить свою повагу у людей. Але коли ти князь, то лишаєшся князем, се значить півбогом, ані нещастя, ані нікчемність, ані пуста голова, ані жодні інші дурощі не можуть відібрати тобі твоєї високості. Людська почесть, чи вона заслужена чи ні, се ж

по однодушній постанові всіх народів і всіх часів найвище добро на землі, значить, становище князя найбільше пожадане під сонцем.

Розуміється, в очах американців князі зовсім не те, що в очах європейців. Ми не виховані для обожання князів. Нам було б досить придивитися князеві раз і гаразд, і наша цікавість була би заспокоєна, другий раз ми гляді и б на нього вже байдужіше і старались би побачити якогось іншого. Не так європеєць: для нього той сам князь усе лишається новим і цікавим, він не старіється ніколи.

Одного поганого, похмурого, вогкого та холодного грудневого дня, вісімнадцять літ тому, був я раз у Лондоні і зайшов до дому одного англійця, щоб, як було умовлено, віддати візиту його жінці і замужній доньці. Я мусив ждати півгодини, тоді прийшли дами, перезяблі до кості, і розповіли, що їх зупинила несподівана обставина. Коли переходили попри Мельбруг-гаус, побачили, що збирається купа народу, їм сказали, що князь Уельський (наступник престолу) збирається виїхати, от вони зупинилися також і ждали. Постоявши півгодини на тротуарі і закоцюбли зовсім від морозу, вони довідалися, що князь Уельський надумався інакше, і пішли засумовані додому. Се дуже здивувало мене.

— Чи се ж можливо, — запитав я, даючися диву, — щоб ви, стільки літ живучи в Лондоні, ще досі не бачили князя Уельського?

Але ади, тепер вони далися диву.

— Що за ідея! — скрикнули обі враз. — Розуміється, ми бачили його вже сотки разів.

Вони бачили його вже сотки разів, а проте ждали на нього півгодини на лютім холоді і в сумерку, в стиску таких самих дурнів, щоб іще раз побачити його! Я ледве віри йняв своїм ухам, але що говорить англічанка, тому мусиш вірити, хоч би воно виглядало й як неправдоподібно. Мені тяжко було знайти влучну відповідь, нарешті я надумав ось що:

— Се для мене зовсім незрозуміле. Навіть якби я був ніколи не бачив генерала Гранта, то ледве чи робив би з себе таку жертву, щоб на хвилину побачити його.

Тупоумні вирази лиць у дам дали мені пізнати, що значення сього порівняння було для них зовсім темне. Нарешті вони сказали спокійно:

— Розуміється само собою, се ж лише президент!

Отже се вже непохитна правда, що лише князь збуджує до себе неминуще, невичерпане зацікавлення. Генерал, якого ніколи не переміг противник; генерал, що проводив армією, якої бойова лінія простягалася без перерви на тисячу двісті миль; коваль, що розсипані часті нашої республіки склеїв і знітував так міцно, що вона, певно, перетриває всі монархії на світі, — той генерал у їх очах був кінець кінців лише чоловіком. Зате їх князь був чимось далеко більшим, істотою з зовсім іншої матерії, безмірно вищою понад звичайних смертних, яких вона затемнює своїм блиском, так як вічні зорі на тверді небесній затемнюють нашу нужденну лоївку, що коптить і гасне, і з якої не лишається ніщо, крім купки попелу та гидкого чаду.

ІЗ РЕДАКЦИЙНОЇ ПЕРЕПИСКИ

Коли хтось обійме редакцію газети або журналу, то різні людці, що пораються біля письменства, зараз насилають йому свої рукописи і просять його оцінювати їх твори. Задоволивши такі жадання вісім або десять разів, він, нарешті, шукає рятунку в загальній проповіді, яку вміщує в своїй газеті, щоб дати знати всім пізнішим кореспондентам, що ось раз на все його відповідь. До того ступня літературної кар'єри дійшов отсе й я: перестаю відписувати приватно тим, що засягають у мене поради, і поміщую тут до них моє прилюдне посланіє. А що дотичні дописи всі мають однаковий зміст і різняться тільки в словах, то подаю тут, як пересічний приклад, останній, одержаний мною лист:

Д[ня] 3 жовтня.

Вповн. пан Марк Твен

Шановний пане! Я молодий чоловік, що власне скінчив школи і готуюся війти в життя. Та куди гляну, не знаходжу заняття, яке б мені було зовсім до душі. Чи життя письменника легке і дохідне, чи справді се такий гіркий хліб, як про нього говорять. Мені здається, що воно м у с и т ь бути вигідніше від багатьох інших, ба навіть від найбільшої часті занять; мене так і пре щось невідхильно віддатися йому. Чи виграв, чи програв, а я таки хочу попробу-

вати щастя, чи втону чи виплину, чи пан чи пропав. Отже, як треба починати, коли хто хоче мати щастя в літературі? Не бійтеся представити мені діло точнісінько так, як воно є. В найгіршім разі мій намір може розбитися, а від того ніхто не забезпечений. Я думав про правничу кар'єру, також про п'ять чи шість інших родів заняття, але всюди те саме лихо — все переповнене, напхане, всюди більше подачі як попиту, успіх неможливий, бо рук забагато, а роботи замало. Але я мушу взятися за щось і ось хапаюся за літературу. Внутрішній голос говорить мені, що се для моєї вдачі відповідне поле, коли взагалі у мене є талант для нього. Залучую Вам деякі проби. Прошу Вас, прочитайте їх і скажіть мені свою щиру, безсторонню думку про них. І ще одно — мені жаль, що мушу наприкрятися Вам, але пригадайте собі, що й Ви колись були молодим юнаком, і вистарайте мені яку роботу при газеті. Ви маєте зв'язки з багатьма редакціями, а я зовсім незнайомий. Також прошу виробити мені можливо корисні умови. Знаю добре, що зразу не можу числити на високі гонорари, але як думаєте, скільки більше-менше можна жадати за статтю таку, як залучена тут? У мене в моїй мапі ще багато таких; коли помістите отсю і повідомите мене, то можу Вам надіслати ще й інші, так само добрі або навіть ліпші від отсеї.

Дожидаючи скорої відповіді і т[ак] д[алі].

Ваш покірний і т[ак] д[алі]».

«Відповім Вам щиро й одверто. Чи те, що Вам маю сказати, буде для Вас дуже цінне і чи Ви признаєте відповідним піти за моєю радою, се все полишаю радо Вашому власному осудові та порішенню.

Поперед усього Ваш лист містить декілька питань, на які кождий може остаточно відповісти тільки на основі свого власного життєвого досвіду. Ті питання я попросту поминаю і відповідаю Вам ось що:

1. Що література, духовний уряд, медицина, правництво і всі інші роди занять дійшли до застою і не виказують бажаних поступів, се походить не з браку роботи, але з браку робучих сил. Коли хтось говорить Вам навпаки, то говорить неправду. Коли хочете переконатися, чи моє твердження правдиве, то попробуйте приєднати до якоїсь роботи редактора, кореспондента, завідателя, діловодчика, ремісника, промисловця або артиста, що в своїм фаху визначається здібністю і працею. Побачите, що кождий із

них уже має місце і має роботи аж забагато. Він тверезий; пильний, солідний і точний, і за ним попитують раз у раз. У нього нема ані одного дня свобідного, хіба виробить собі відпустку у свого роботодавця, у громади чи в публіки загалом. Та коли Вам запотребиться лінюхів, дармоїдів, недоуків, людей без амбіції, легкодухів та байдужих редакторів, справоздавців, адвокатів, лікарів та ремісників, то оберніться куди хочете, такого роду людців маєте мільйони, знайдете їх усюди, хоч граблями гарбайте.

2. Я й не подумаю видавати свій суд про літературну вартість Ваших творів. Публіка, се одинокий критик, якого суд узагалі має якусь вартість. Не мусите вірити мені тут на слово; подумайте самі хвилину про се і розсудіть самі. Якби, прим[іром], Сильван Коб або Т. С. Артюр були Вам дали до рук свої перші рукописи, то Ви, може, б були з слізьми в очах сказали їм: «Ні, прошу Вас, не пишіть нічого більше!» А тепер бачите, як люди хапають їх писання. Якби се було зійшло на Вас, то Ви, може, були би сказали, що «Мармуровий фавн» нудний, а «Втрачений рай» не досить веселий, — а проте один і другий ідуть добре, як самі, здорові, знаєте. Многі люди, далеко розумніші і ліпші від Вас, перед несповна двома стами роками говорили з маловаженням про Шекспіра, а проте сей старий пан таки пережив їх усіх. Тому я не хочу й не можу бути судією над Вашими писаннями. Коли б я з найліпшого перекопання вихвалив Вас, міг би я на довгі часи накинути публіці найстрашнішу нудоту; а коли б я з найліпшого переконання признав Вас нездарою, то міг би я, чого доброго, позбавити світ якогось непізнаного та нерозвитого Діккенса або Шекспіра.

3. Жахаюся також завдання — вистарати для Вас письменську роботу, за яку б Ви могли жадати гонорару. Скоро Ваші праці самі дадуть доказ, що вони справді цінні то Ви ніколи не будете змушені тинятися, шукаючи літературного заняття. У Вас набереться так багато праці, Ваша голова потребуватиме так багато глуздів, що Вам, може, й не стане їх, щоб виконати й половину тої роботи, на яку дістанете замовлення. Коли початковий письменник хоче дати доказ, що справді зуміє зробити щось порядне, то я знаю один дуже простий спосіб, зовсім певну методу до осягнення сеї цілі: нехай дотий пише безплатно, доки йому хтось не предложить гонорару. Коли протягом трьох літ ніхто не надставиться йому з гонораром, то він може

з повним довір'ям уважати се за знак, що природа призначила його на дроворуба. І коли у нього буде хоч за макове зерно мудрості, то він преспокійно усунеться набік і візьметься до заняття, яке призначило йому небо».

Ступні, які я тут описую, мусили переходити такі мужі, як Чарльз Діккенс і інші визначні письменники, та ледве чи се подобається моєму клієнтові. Молодий початковий літератор — се дуже, дуже чудернацька людина. Він знає, що якби захотів бути бляхарем, то майстер зажадав би від нього свідоцтва про його дотеперішнє моральне поводження і зобов'язав би його три, а може й чотири роки бути у нього в терміні. В першім році він мусив би замітати робітню, носити воду, розпалювати в печі, а в вільних хвилях учитися чорнити печі. Як плату за всі ті послуги він мав би стравунок і дві пари дешевого шмаття. В другім році його приставили б до верстату і платили б йому тижнево долара, а в третім році два, в четвертім три долари. Вивчившися на бляхаря, він міг би потім заробляти тижнево 15—20, а, може, навіть 30 доларів, до тижневої плати 75 доларів він не дійшов би ніколи. При іншім ремеслі, на яке б він пустився, він мусив би пройти таке саме довге і лихоплатне терміпування. А стати адвокатом або лікарем іще сто раз трудніше, бо тут чоловік за весь час науки не то, що не дістає ніякої платні, але мусить іще платити багато грошей за свою науку і має надто привілей, що може сам себе стравувати й зодягати.

Все те знає початковий літератор і проте має відвагу пхатися до прийняття в письменницьку компанію і жадати й для себе участі в її високих почестях і доходах, не можучи для оправдання своїх претензій виказатися хоч би тільки дванадцятимісячним терміпуванням. Він усміхнувся б невинно, якби хто зажадав від нього, щоб без попередньої науки зробив хоч би найпростіший, маленький бляшаний гудзик. Але не вміючи граматики, з пустими фразами, водянистий, многословний та з дикими поняттями про світ і людей, яких нахапався десь у якімось глухім гнізді, сміє такий нетямучий жовтодзьоб брати в руку перо, те небезпечне оружжя, і кидатися з ним навмання на могутні сили, торгівлю, фінанси, війну та політику. Якби се не було так сумно, то було би попросту смішно. Бідний хлопчище не сміє без вибутого терміну вступити до бляхарського верстату, але не жахається невправною рукою хапати і поводити знаряд, що може валити царські трони,

зміняти релігії і рішати про добро або горе цілих народів.

Коли автор того листа захоче безплатно писати для газет, що видаються в близькім сусідстві його домівки, то можна побитись о заклад, що буде мати попит такий великий, що ледве чи й зможе настачити йому під тою умовою. А коли покажеться, що його писанина справді щось варта, то напевно знайдеться немало людей, які за те дадуть йому й гроші.

Накінці висловлю як поважну і щиру заохоту ще той факт, що зносних і гідних читання письменників насіяно дуже рідко. Книгарі та видавці газет пошукують за ними ненастанно і то так запопадливо, що при тих заходах не мають ані хвилі спочинку та супокою.

Відповідь молодому письменникові. Еге ж, Агассіц поручає молодим письменникам їсти риби, бо фосфор, який міститься в їх м'ясі, витворює мозок. Але щоб рішити питання, скільки Вам його їсти, на се в мене нема ради, бодай нема певної ради. Коли пробна стаття, яку Ви мені прислали, має бути пробою на те, що Ви пересічно можете виконципувати, то мені здається, що на тепер вистарчила би пара китів. Не мусять се доконче бути самі найбільші кити, досить буде порядної середньої величини.

Френсіс-Брет Гарт

МЕЛІСА

З КАЛІФОРНІЙСЬКИХ ОПОВІДАНЬ

Там, де Сьєрра Невада в лагідніші сугорби сплива́є, де ріки не такі вже рвучі і жовтоводі, лежить на обочі великої червоної гори оселя «Смітс-Покет» — Смітова Торба. Коли під захід сонця з червоного шляху поглянеш крізь червоне світло і червоний пил, то її білі домики покажуться тобі немов крем'яні хрусталі, що з гірної щілини визирають на світ божий. Разів зо шість тратиш з очей червоний поштовий віз з подорожніми в червоних сорочках на його вкрівлі, поки він спускається з гори вниз дорогою, що мов гадина в'ється; от він виринув на такім місці, де сього найменше можна було ждати, і знов потонув, щоб оп'ять показатися; кілька сот кроків за місточком щезає в новім заломі назавсігди.

Запевно тим наглим заломам дороги треба приписати, що чужі люди, прибуваючи до Смітової Торби, не раз попадають в дивний оман. Котрий подорожній надто впевниться, може легко дожити того, що висяде коло пошти і прямісінько забіжить назад туди, відки приїхав, думаючи, що йде до міста. Повідають, що колись-то один рудокоп дві англійські милі за містом зустрів одного з таких заро-зумілих подорожніх; двигаючи свій клунок, парасоль, пачку газет і інші признаки «освіти і культури», волікся він в поті лиця тою самою дорогою, по котрій тільки що приїхав на поштовому возі, і надарма продивлював очі, глядаючи місточка Смітової Торби.

Коли б у того мимовільного пішохода були очі для живописної природи, то легко б він був потішився, любуючись фантастичними видами образу краю. Величезні розсілини, котрими розірвана земля, і сугорби червоної глини, подібні більше до хаосу якоїсь незапам'ятної руїни, ніж до

діла рук людських. Посередині гірного склону дерев'яний водопровід понад безоднею розп'яв свої нерозмірні обніжжя, що двигали на собі його тоненьке тіло, зовсім немовби кістяк якогось забутого допотопного дивогляду. Що крок, то поменші ярки поперек дороги, на їх жовтавому дні скривались гидко-брудні потічки, що повзли звільна і внизу тайком якось вливалися в велику жовтоводу річку. Де-не-де виднілись розвалини якоїсь хатчини, з котрої тільки димар оставсь нерозвалений і котрої глиняний припічок бовванів під голим небом.

Оселя Смітова Торба завдячувала свій початок якомусь Смітові, котрий тут докопавсь до «торби». «Торбою» називають каліфорнійські рудокопи подовгастий пласт глини, в котрій находиться золотий пісок. Через півгодини видобув Сміт із своєї «торби» п'ять тисяч доларів. З тих три тисячі повернули Сміт і спілка на збудування водопроводу і на дальші розкопи. А тоді показалося, що Смітова «торба» була справдешньою торбою, і як усяка торба, дуже швидко опорожнювалася. Хоч і як рився Сміт в нутрі червоної гори, п'ять тисяч доларів були і осталися послідним добутком його праці. Гора уперлася не видати своїх золотих тайників; звільна, але, певно, підмивав водопровід останки Смітового скарбу. Швидко довелось Смітові шукати заробітку в кременоломах, опісля при водяних будівлях, а на остаток зійшов він на шинкаря. Ба, понеслась гутірка, що Сміт на ділі сам більше випиває, ніж вишинковує; затим уплескали, що Сміт п'яниця смертельний, а напослідок всі люди так і стали на тім, що з нього ніколи не було й не могло бути нічого доброго.

На щастя, однако ж, будущина Смітової Торби, так само як і всяких інших винаходів, не залежала від щастя або нещастя першого винахідника; де він свої гроші закопав, там другі йшли глибше і находили нові «торби». І так Смітова Торба невдовзі сталась знатним місточком з двома великими модними склепами, двома панськими гостиницями, поштою, телеграфом і двома «першими домами».

Від часу до часу одинока довга улиця місточка пройималася великим респектом, коли появлялися найновіші модні сукні із Сан-Франціско, привезені поспішною поштою виключно для ужитку двох «перших родин» місточкових; а ті елегантні лахи силою контрасту надавали цілій окружаючій, голій і людською рукою порваній та поплівеченій природі ще поганіший та непривітніший вигляд.

Надто було воно особистою образою для більшої часті людності, котра тільки всього й знала строю та прикраси, що раз на тиждень в неділю чисто вмитися та надягти чисту сорочку. Крім того була ще в місточку церковця, а тут же коло неї коршма, трошки дальше над обривом гори кладовище, а недалеко від нього невеличка школа.

Одного вечора сидів «пан професор» — бо так його величала вся невеличка громадка — сам в школі. Перед ним лежало кілька розвернених стишків до писання, і вельми старанно виводив він в них ті смілі, кріпкі прописи, котрі вважаються вершком каліграфічної і моральної досконалості.

Якраз дійшов він до речення «Багатство зрадливе»,якраз принявся украшати його підмет всякими викрутасами, вповні відповідними до нещирості самого речення, коли хтось легенько застукав. Ба! Зелені жовни на даху школи весь день так пильно стукали, що й тепер він на стук не звернув уваги. Аж коли двері відчинилися і легенький стук роздався вже і внутрі світлиці, підвів він очі від своєї роботи. Не без зачудування побачив перед собою молоду дівчину, окутану в брудне шмаття. А преці ж її великі чорні очі, її густе чорне нечесане волосся, що неблискучими кучерями безладно спадало їй на опалене від сонця лице, її червоні руки і ноги, обліплі червоною глиною, були йому аж надто добре знакомі. Се була Меліса Сміт, Смітова дочка.

— Чого їй від мене треба? — подумав учитель.

Не було чоловіка в окрузі червоної гори, хто б не знав «Мліси», як її звали, хто б не звав її непоправною дівчиною. Її дика, невгамонна вдача, її безумні збитки і її бунтівний характер увійшли так само в приповідку, як історія про упадок її батька; одно і друге приймали жильці місточка з філософічним спокоєм, як факти, котрих змінити не можна. Вона билась і боролась із школярами, і як від кождого з них на язик була дужчою, так і силою рук мало кому уступала. Бистра і проникліва, мов лісова дичина, волочилась вона по горах, в котрих знала всі найтайніші схованки, і не раз учитель стрічав її босу і простоволосу за кілька миль від оселі на лісових манівцях.

На таких добровільних вандрівках жила вона милостинею, котру подавали їй щедро і без її просьби живучі врозсип понад річкою рудокопи. Впрочім, від самої Мліси залежало — зробитись предметом вищої протекції. Всечес-

піший Іозуа Мак Снеглі, «платний проповідник» в Смітовій Торбі, пробував взяти її під крила своєї опіки, виробив для неї, щоб надати їй хоч якої-небудь оглади, місце служниці в готелі і приняв її до своєї недільної школи. Але не досить того, що Мліс розбила кілька тарелів о голову свого пана і дуже їдко відгризалася від жартів гостей, правда, не завсігди дотепних, вона і в недільній школі підняла таку бучу, що нудно-моральне «благоприличіє» того закладу почулося до глибини душі ображене, а всечесніший, зі згляду на твердо накрохмалені сукні та непорочні обичаї ніжних рожево-лілієвих дочок «перших родин», бачився змушеним прогнати її на всі чотири вітри.

Така була минувшина і вдача Мліси, що отсе стояла перед учителем. Все те великими буквами стояло виписане на її порваній одежі, нечесанім волоссі і закровавлених ногах і благало помилування. Гранню горіли її чорні очі, котрих безстрашний погляд мимоволі домагався пошанування.

— Під вечір приходжу,— проговорила вона прудко і сміло, дивлячись учителеві просто в очі,— приходжу сюди, бо знаю, що ви самі тепер. Поки тут дівчата були, я не хотіла заходити. Ненавиджу їх і вони ненавидять мене... Приходжу от чого. Ви держите школу, правда?.. Я хочу вчитися.

Коли б вона, бідна, обірвана, простоволоса та невмита, була ще смирно заплакала, то вчитель був би обдарував її звичайною міркою милосердія — і більш нічого. Але якесь вроджене кождому, хоч і нелогічне прочуття зродило у нього для її смілості якесь поважання, яке несвідомо мають до себе всі самородні натури помимо всяких різниць становища суспільного. Він не зводив з неї ока, коли вона, держачись рукою за клямку і впивши в нього свої очі, чимраз швидше дріботіла:

— Ім'я моє Мліс — Мліс Сміт. За те можете горлом поручитись. Мій батько — старий Сміт... старий бурлака Сміт... Еге, він сам... Мліс Сміт... і вчитись хочу!

— Ну? — сказав учитель.

Привична до того, що їй все заборонювано і перечено, не раз і зовсім несправедливо,— було много таких, що любили так собі, для безглуздої потіхи роздразнювати пристрасті її гарячої натури, — вона, очевидно, не ожидала такої спокійної відповіді. Заніміла і почала обкручувати палець космиком свого волосся. Острі обриси її

верхньої губи, що різко підніма́лася понад злобними дрібними зубами, зм'якли і почали злегка дрижати. Потім потупила очі і щось, немов рум'янець, виступило на її щоки, просвічуючи крізь ще червоніші пасмуги бруду та соняч-ного загару.

Нараз рванулась наперед і, призиваючи бога, щоб пі-слав їй смерть, упала безпомічно лицем на учителів столик, плачучи та ридаючи, немов серце у неї розривалося в гру-ді. Учитель лагідно підняв її і ждав, поки напад пройде. Поки вона, все ще з відверненим лицем хлипаючи, повто-ряла запевнення дитячої скрухи: що вже не буде ніколи злою, що то не зі злої волі, і т. д., прийшло йому на думку розпитати її, для чого покинула недільну школу.

— Чому я недільну школу покинула? Ах так, чому? А пощо він — Мак Снеглі — говорив, що я безбожниця? Пощо він казав мені, що бог мною бридиться? Коли бог мною бридиться, то на якого біса мені недільна школа зда-лася? Хто мною бридиться, з тим і я діла ніякого не хочу мати!

— І ти все це сказала всечеснішому?

— А чому ж не сказати? Сказала!

Учитель засміявся. Був то сердечний сміх і так дивно роздався в невеличкій школі, і так якось не достроювався до сумовитого зітхання смерек під вікнами, що й він немов за покуту закінчив глибоким зітхненням. Впрочім і те зітхання було по-своєму щире, і по хвилевій понурій мов-чанці він закинув питання про її батька.

— Мій батько? Який батько? Чий батько? Що він коли для мене вчинив? Через кого всі другі дівчата мною гиду-ють? Про що всі люди, стрічаючи її, показують за нею пальцями і кажуть: то Мліс, дочка старого бурлаки Сміта! Про що? Ні, краще б мені вмерти... так, умерти... і мені, і цілому світові!

І наново почала хлипати.

Що там учитель, приязно над нею схиляючись, до неї приговорював се, мабуть, і ви і я також би їй сказали, коли б почули такі неприродні речі з уст дитини. Але чи ви і я проявили б стільки делікатного згляду на її непри-родний стан, пірвану одежинку, закровавлені ноги і не-відступну тінь п'яниці-батька, об тім смію сумніватися. Ледво-не-ледво він уцитькав її, обтулив шалем, уговорив прийти завтра рано і провів її кусник дороги долі улицею. Тоді побажав їй доброї ночі.

Ясно освічував місяць вузеньку доріжку перед ними. Якийсь час він стояв і глядів вслід тої маленької постаті, як, подаючись, з похиленою головою пробиралася вниз; постояв, поки минула кладовище і дійшла до закруту край сугорба. Там зупинилась на хвилину, мов пилиночка терпіння, що рисувалась на тлі темного, безмірно глибокого і рівнодушного неба. Потім пішов назад до своєї роботи. Але лінії його прописних зшитків простягалися, як рівнобіжники якоїсь безконечної пустинної дороги, по котрій під темну ніч мелькали і пропадали ридаючі та хлипаючі діти. Невеличка школа видалась йому того вечора ще пустішою ніж звичайно: позамикав двері і пішов додому.

На другий день рано прийшла Мліс до школи. Її лице було вмите, а густе чорне волосся показувало ще сліди недавньої боротьби з гребенем, в котрій, очевидно, сбі сторони сильно потерпіли. Від часу до часу проблискував давній, визиваючий погляд її очей, але вся її істота свідчила, що її дикість уже трохи улагодилась. Затим пішов цілий ряд маленьких досвідів і жертв, котрі припадали порівну і на ученицю, й на учителя і зміцнювали їх взаємне довір'я і прихильність. Завсігди послушна під оком учителя, вона часом була навіть зовсім людяна в годинах шкільного відпочинку. Але нехай тільки хто подрочить її або образить чим-небудь, зараз поповлювались напади її непогамованої злості, і не один молодий шибайголова, випивши повну за свої придирки, приходив до вчителя з розірваною одежиною та подряпаним лицем жалуватися на скажену Млісу.

Дуже неоднаково розсуджували жильці місточка про її прийняття до школи. Одні грозили, що візьмуть свої діти геть, коли б мали ще довше побувати в такім лихім товаристві. Зате другі допомагали вчителеві в його ділі рятунку і поправи. Сам він, між тим, не переставав витривало і постійно проганяти з Млісиного ума темний морок її давнішого життя і незначно, звільна призвичаїв певніше ступати по тій вузькій стежинці, на котру допоміг їй перший раз ступити при їх першій стрічі того місячного вечора. Досвід євангельського Мак Снеглі був йому наукою; старанно обминав він ті скали, о котрі розбилась її молода віра через вину тамтого несправного керманича. І коли вона при науці надибала слова, превозносячі дітей понад дорослих, мудрих і розумних, коли познакомилася з вірою, котрої

символом — терпіння, і давній жар в її очах лагіднів, то ніколи правда не була подавана їй в виді проповіді.

Кілька наймізерніших осадників зложили невеличку суму грошей, за котрі можна було обідрану Млісу одягти по-людськи, і не раз молодому учителеві доводилось паленіти, коли який неотесаний робітник в червоній сорочці гаряче стискав його руку або конфузив його простим, неприкрашеним словом признання. В таких хвилях він питав себе самого, чи справді заслужив на всі ті докази поважання і признання?

I

Три місяці минули від того дня, коли вони перший раз стрітилися, і знов сидів учитель одного вечора пізненько ще над моральними та сентенціональними прописами, коли опять застукано до дверей. Знов Мліс стояла перед ним. Одягнута прилично, чистенько вмита, так що, крім її чорного довгого волосся і чорних блискучих очей, ніщо, може, не нагадувало її давнішої появи.

— Ви заняті? — спитала.— Можете піти зо мною?

По його потакуючій відповіді додала давнім, розказуючо впертим тоном: — Ну то ходіть, але швидко, швидко!

Вийшли в пітьму. Коли дійшли до міста, запитав учитель, куди його веде?

— До мого тата,— відповіла.

Перший се раз почув він з її уст те дитиняче слово, а то звичайно не інакше було говорить, як «старий» або «старий Сміт». Перший се раз від трьох місяців вона заговорила про батька, а вчитель знав, що від того великого звороту вона старанно уникала його.

Знаючи з її поступування, що дарма було б розпитувати дальше про ціль тої ходьби, він ішов без опору. Де були які скриті закамарки, нужденні шинки, гостиниці, пивварні, картярні та танечні буди, всюди заходив учитель, щоб ще швидше назад виходити,— і всюди Мліс була його провідницею. Посеред диму тютюнового і пекельного гамору тих яскинь ставало дівча, не попускаючись учителевої руки, і тривожно оглядалось, шукаючи довкола, на вид рівнодушне до всього окружаючого, заняте тільки тим, кого шукало.

Деякі п'яниці пізнавали Млісу і домагались, щоб дитя для їх потіхи співало й танцювало; були б її навіть приси-

лували чарку випити, коли б учитель не захистив. Другі знов його пізнавали і мовчки робили йому місце. Відтак шепнуло йому дівча до уха, що на другім боці річки, що протікає попід довгим водопроводом є хатчина; там ще надієсь його найти. По півгодинній трудній вандрівці найшли хатчину, але в хатчині не було нікого.

Вертали здовж водопроводу. Вже на противнім березі побачили світло з вікон містових, коли нараз грохіт вистрілу затряс чистим нічним воздухом. Луна підхопила його і понесла кругом червоної гори, по всіх заломах та щілинах, так що аж собаки всюди загавкали. Хвилину здавалося, немов перед ними в місті стітла, підскакуючи та підтанцьовуючи, замиготіли; але між тим виразно чути було булькотання води, гуркіт кількох каменюк, що відірвалися від скальної склезі і, скотившися вдолину, бовтнули в річку; темні віти сумуючих смерек, заколихані наглим поривом вітру, захвилювали, мов розбурхане море, але вслід за тим тиша залягла ще глибша, ще більш гнітюча і таємнича, ніж досі.

Учитель мимоволі простягнув руку до Мліси, немов бажаючи перед чимсь охоронити її. Але Мліси вже не було. Дивний переляк обхопив його; прудко погнав він стежиною назад аж до потоку, а перескакуючи з каменя на камінь, добіг до стіп червоної гори і до перших домів міста. Нараз зупинився, окаменів зі страху. Високо понад його головою мчалася вузьким дерев'яним коритцем порхаюча постать його малої товаришки, що стрілою крізь пітьму пролітала понад безоднею.

Щодуху почав він дряпатись горі стрімким берегом, прямуючи до світла кількох ліхтарень, що під горою снували на однім місці. Ледве дишучи, опинився серед купки людей, у котрих на лицях виднілось співчуття і переляк. Між ними була й Мліса. Вона виступила з-поміж товпи, взяла учителя за руку і мовчки завела його перед щось, що подобало на грубо в скалі продовбану печеру. Лице її було бліде, як крейда, але її зворушення трохи втихомирилося, показувала такий вид, як хтось, що побачив сповнення того, чого давно ожидав,— і вид той влегшив трохи серце переляканого вчителя. Стіни печери були подекуди попідпирані напівпрогнилими колодами. Дитя вказало на щось, що виглядало, мов купа онуч, покинутих в печері послідним її жильцем.

Зі світлом в руці підступив учитель ближче і нахилився.

То був Сміт!

Він був уже холодний. Пістолет в одній руці, а куля в серці — оттак лежав він обіч своєї порожньої «торби».

II

Те, що Мак Снеглі називав навернення Меліси, в рудниках і тунелях означувано трохи досадніщою назвою. Мліс, мовляв, наскочила на нову жилу золота. А коли на маленькім кладовищі появилась свіжа могила, на котрій учитель за свої гроші велів поставити невеличкий дерев'яний хрест з простою написею, то й місцева газета «Прапор червоної гори» не осталася позаду і посвятила пам'яті «одного з наших найперших предтеч», гарячу статтю, в котрій з делікатним тактом наткнено на «тую отруту душі благородних» і з легким зітхненням над суєтою всього земного прошено — «разом з нашим улюбленим братом погребати й пам'ять про його минувшість». «Лишає він,— кінчив «Прапор», — одиноку дитину, оплакуючу його пам'ять дитину, котра, дякувати благородним старанням всечеснішого пана Мак Снеглі, є правдивою взірцевою ученицею тутешньої школи».

І справді, всечеснішний Мак Снеглі возився з навернением Меліси, чи треба чи й не треба. Потайно він приписував нещасливій дівчині всю вину батькового самоубійства, а за то в недільній школі так чутливо розмалював спасенний вплив німого гробу, що більша часть його молодих слухачів аж очі витріщила з німого переполоху, а ніжні, мов рожі та лілії, потомки «перших родин» розревілися зовсім не на жарт і ніяким побитом не давали себе уцитькати.

Надійшло довге посушливе літо. На шпилях гір день в день тремтіла жара жовто-сірими хмариночками, а з легким вечірнім вітром знімались тумани жаркого червоного пилу понад цілою околицею. Зелена, хвиляста трава, котрою напровесні вкрилась була Смітова могила, зісхла тепер, пожовкла і затвердла. В ту пору не раз впадало в очі учителеві, коли в неділю з полудня проходжувався по маленькім кладовищу, що могила старого Сміта посипана була дикими квітками, нарваними в вогкім смерековім лісі, а ще частіше висіли нечепурні вінки на малім смерековім хресті. Вінки ті звичайно увиті були з пахучого розхіднику, переплетеного квітками диких каштанів, черемхи та крушини; десь-колись бачив він між ними також бруд-

но-жовті дзвоники наперснищі або ядовитого вовчого перцю. В дивнім сплетенні тих ядовитих цвітів з ознаками пам'яті про небіжчика було щось таке, що вчителя дуже болюче вражало.

Коли одного дня на далекій прогульці пробирався через лісистий хребет одної гори, побачив Млісу серед гущавини. Вона сиділа на смерековім виверті, котрого зеисаюче засохле галуззя творило фантастичну вкрівлю над її головою. Мала повен подолок зілля та горіхів і муркотіла собі якусь муринську пісеньку, котру, знать, затямила з свого давнішого життя. Пізнала вчителя здалека, зробила йому місце обіч себе на своїм високім престолі і почала частувати його горіхами та дикими яблуками з такою повагою, що можна було розсміятися. Учитель, користаючи з нагоди, зробив її уважною на труючу, смертоносну силу наперснищі, котрої товстолисті квітки визирали з її поділка; вона прирекла йому, що бодай доки буде його ученицею, не буде з тими квітками мати ніякого діла. Сього було йому досить: він знав з досвіду, що на її слово можна покладати, і прикре чуття, яке збудилось було в нім на вид того цвіту, щезло доразу.

З-поміж родин, котрі обіцялись приняти у себе Млісу, коли її навернення сталось загальнозвісним, учитель вибрав родину пані Морфер. Був се цвітучий любезний образок юго-західної женщини. В літах свого дівування славилась вона під назвою «степової рожі». Але пані Морфер належала до тих осіб, що вміють рішуче боротися з своєю власною природою, тож після довгого ряду жертв і напружень удалось їй вкінці перебороти вроджений наклін до легкомисності і вповні присвоїти собі засади «порядку», котрий уважала найвищим законом неба. Та хоч і як старанно утоптана була стежечка, по котрій сама вона ходила, то все-таки годі їй було удержати й окружаючі її планети в строго приписаних дорогах, а навіть доходило не раз до «стичок» між нею а її дорогим «Джімсом». Вроджена, але, переборена її натура вповні відродилась в її дітях: Лікургус перед обідом любив шарити в мисниках, а Аристід прибігав босо зі школи додому, покинувши ті важні причаїдали на шкільнім порозі, щоб тільки мати ту радість — перечалапкатись босо по вулицях та рівчаках. Навіть дівчата Октавія і Касандра не досить були дбаючі о особисту чистоту. І хоч як старанно обтяла, общипала і обсмикала «степова рожа» свою власну натуру, то все-таки її буйні

парсті наперекір усім її змаганням виростали в дикі непогамовані дички — окрім одної. А та одна, то була Клітемнестра Морферівна, п'ятнадцятилітка. В ній бачила мати воплочення свого ідеалу — чистоти, порядку і нудного благоприличія.

Вельми поважана пані Морфер мала тую любезну слабість, що думала, що «Кліточка» буде для Мліси потіхою і взірцем. І поступаючи після тої думи, тикала Млісі ту Кліточку все в очі, коли вона в чім-небудь провинилася, і в хвилях жалю ставила її як ідеал, до котрого мусить змагати. От сим-то й не дуже здивувавсь учитель, коли почув, що Кліточка має ходити до його школи; очевидно — мала се бути для нього велика ласка — вона й тут для Мліси і для других учениць мала бути взірцем. .

Бо Кліточка була вже справдешньою молодою дамою. Вона унаслідила красу по своїй матері і під впливом клімату червоної гори вже в так вчасній весні життя пишно розпустила повні пупінки. Оттим-то і вся молодіж Смітової Торби, для котрої така квітка була зовсім навдивовижу, в цвітні за нею зітхала, а в маю без неї в'янула. Закохані парубки облягали школу під час виходу дівчат, а не один заздрим оком глядів на учителя.

Може бути, що іменно те звернуло його очі на іншу. Він мусив запримітити, що Кліточка часто мала напади романтизму. Під час науки вимагала для себе дуже багато уваги: її пера завсігди псувалися і треба було їх наново поправляти, кожда її просьба супроводжалась таким вижидаючим поглядом, який зовсім не стояв в мірі до вимаганої услуги; інколи навіть — без сумніву зовсім случайно, коли учитель прописував їй дещо в зшитку, опиралась вона своїм повним білим рамепом на його рам'я і зараз опісля червоніла і відкидала назад свої золотисті кучері, скоро таке з нею лучилося.

Не тямлю вже, чи сказав я, що учитель був молодий чоловік. Се впрочім і не так важна справа, але він одержав строге виховання в тій школі, в котрій тепер Кліточка зачинала брати першу лекцію, і з геройством молодого спартанця опирався пишним формам її рамен і понадному блискові її очей. А, може, й пісна їда потрохи причинялася до такого аскетичного світогляду. Сяк чи так, а звичайно він оминав Кліточку. Але одного вечора, коли вона вернула до школи, щоб відшукати щось буцімто забуте і не могла найти, аж поки учитель не згодився провести її до-

дому, тогді, розказують, був він для неї дуже чемний і приязний, головно, мабуть, для того, щоб подрочити трохи переповнені серця тих, що Кліточку обожали.

На другий день після тої чулої стрічі Мліс рано не прийшла до школи. Полудень — Мліси нема. Кліточка на запитання вчителя відказала, що рано обі разом вийшли з дому, але уперта Мліс скрутила на другу дорогу. І пополудні Мліси не було. Надвечір зайшов учитель до пані Морфер, котрої материнське серце справді дуже затривожилось. Пан Морфер увесь день шукав за Млісою, але хоч би тобі один слідочок, по котрім можна б її дошукатися. Взяли на протокол Аристіда, підозріного о співвину, але чистосердечному хлопчикові удалось переконати всіх о своїй невинності. Мама Морфер на тім і порішила, що бідолашну дівчину найдуть десь в рові утоплену, або, що майже так само страшне, до тої міри замурану та заболочену, що ані вода, ані мило не зможуть її наново очистити.

З тяжким серцем вернув учитель до школи. Але коли засвітив лампу і сів коло стола, побачив перед собою лист. Адрес писаний був Мелісиною рукою. Листок написаний був, бачилось, на чверточці, вирваній з якоїсь старої нотатки, і щоб нічиє святотатське око не проникло в його тайники, заліплений був шістьма кусками облатки. Учитель розпечатав лист з якоюсь, можна сказати, ніжністю, і прочитав ось що:

Поважаний пане!

Коли Ви будете се читати, я вже буду далеко. І не верну більше. Ніколи, ніколи, ніколи! Мої перли можете дати Марійці Дженнігс, а мою «Гордість Америки» (ярко кольоровану літографовану етикету з коробки на цигарети) Самосі Фландерс. Але Кліточці Морфер нічого не дайте! Не важтеся! Хочете знати, що я о ній думаю? Вона погана, гидка, бридка, ось що! Досить на нині. За тим остаюсь

Ваша поважаюча Меліса Сміт.

В глибоких думах сидів учитель над тим дивовижним письмом, поки аж місяць не підняв свого промінястого лиця понад далекими горами і не освітив стежки, утоптаної ногами приходячих і відходячих дітей, так що лиснілася, мов металевий поясок. Відтак подер лист на дрібні кусочки

і розкидав по стежці. Він успокоївся, бо в його голові уложилася добра постанова.

Слідуючого поранку, скоро світ продирався учитель крізь гущавину лапастих папоротників та ожин в глиб смерекового пралісу. Зляканий зірвався заєць з свого леговища, а трохи дальше підняли каторжні ворони, що, мабуть, усю ніч прогуляли, крикливий протест против такої вчасної блуканини. І так, накінець, добрався він до лісистого вершка гори, де вже раз зустрівся був з Мліcою. Здалека вже пізнав він смерековий виверт з набалдашником сухого галуззя, але на виверті було пусто. Нараз зашелестіло щось між сухим гіллям поваленого лісового велетня, немовби яка дичина, сполохана його приходом, шмигнула горі гіллякою і сховалася в непроглядній гущавині. Коли учитель добрався до давнього сидження, застав гніздечко ще тепле, але підвів очі вгору і зустрівся з-поза густого сплету галуззя з чорними очима вифуркнувшої пташки. Мовчки гляділи одно на друге. Перша промовила Мліс.

— Чого вам треба? — запитала коротко.

Учитель уложив собі вже план, як поступати.

— Я хотів просити о кілька диких яблук,— сказав смирно.

— Не дам! Ідіть собі геть! Нехай вам дасть ота... Клітеременестера! (Очевидно їй робило се якусь приятність, а, може, було вразом її погорди, коли те, і так уже довге ім'я класичної молодої дами могла ще о кілька складів продовжити). Ви незносний чоловік!

— Я голоден, Лісю. Я від вчора полудня нічого не їв. Так-таки гину з голоду.

І молодий чоловік мусив з превеликого ослаблення аж о дерево опертися.

Се влучило Мелісі до серця. В гірких днях свого циганського життя зазнала вона не раз того почуття, котре він тепер, так майстерно удавав. Спонукана проймаючим тоном його голосу, але все ще не зовсім упевнена, сказала:

— Покопліть там під корінням дерева, там їх ціла купа. Але борони вас бог, кому сказати!

Мліс мала свій магазин, як ті лісові миші і вивірки.

Але учитель, розуміється, нічого не міг найти. Запевно голод особливо ослабив його очі. Мліс занепокоїлась. Вкінці, мов лісовик, вихилила з листя свою головку і спитала:

— А коли я злізу і дам вам яблук, то обіцяєтесь не діткнутись мене й одним пальцем?

Учитель обіцявся.

— Надіюсь, що вмрете на місці, коли тільки мене доторкнетеся!

Учитель пристав і на те, щоб на місці вмерти, коли зломить присягу.

Мліс зсунулась з дерева. Кілька хвилин не чути було нічого, крім хрупання яблук в зубах учителя.

— Ліпше вам тепер? — питала вона приязно.

Учитель запевнив, що сили його покріпилися, подякував їй чемненько і забирався ніби до відходу. Ще не далеко й відійшов, коли вона закликала його. Того він і ждав. Обернувся: вона стояла вся бліда з великими сльозами в широко отворених оченятах. Учитель почув, що надійшла відповідна хвиля. Наблизивсь до неї, взяв її за обі руки, заглянув їй в заплакані очі і сказав поважно:

— Лісю, тямиш ти ще той перший вечір, коли ти прийшла до мене?

Ліся пригадала собі його.

— Ти питалась мене, чи можеш ходити до школи, бо бажаєш чогось навчитися і статися ліпшою, а я сказав...

— Приходи! — доповнило швидко дівча.

— А що ж би ти сказала, коли б твій учитель прийшов тепер до тебе і сказав, що чується дуже самотнім без своєї маленької учениці і просить її, щоби прийшла і його навчила статися ліпшим?

Кілька хвиль дитя стояло мовчки з похиленою головкою. Учитель ждав терпеливо. Приваблений тишею, прибіг зайчик зовсім близько них, сів на задні лапки, а передні, з шовковою вовночкою, підняв високо вгору і цікаво поглядав на них. Вивірка збігла долі хропавою гіллякою виверту до половини вниз і нараз зупинилася.

— Я жду, Лісю,— сказав стиха учитель, і дитя всміхнулося.

Тихесенький вітерець заколихав вершками дерев, а крізь їх посплітані гілки протиснулась довга пасмуга світла прямо на нерішуче личко дрібної задуманої дівчини. Нараз своїм звичайним прудким способом вхопила вона учителя за руку. Промовила щось ледве чутно. А він відгорнув їй з чола круче волосся і поцілував, і рука об руку покинули вони холодне склепіння та проймаючі пахощі лісові і вийшли на чисту, сонячним світлом залиту дорогу.

III

Хоч Мліс від того часу з другими школярами обходилася не так уже неприязно, то для Клітемнестри все-таки не могла набрати доброго серця. Якесь заздрісне поривання не вигасло ще в її маленькій пристрасній груді. А надто ще Кліточчині круглі форми і повні сустави дуже добре надавалися до щипання. Та тільки ж учитель якомога уцитькував подібні вибухи. Зате її ворогування інколи виливалося в таких формах, котрим ніякий учительський надзір не міг запобігти.

Оскільки учитель міг виробити собі суд о характері Меліси, то не міг собі навіть подумати, щоб вона коли мала куклу. Та чи одного то не можуть собі подумати бистроумні педагоги, що є на ділі. Мліс мала справді куклу, в найповнішім значенні свою властиву куклу — маленьку копію себе самої. Безталанне існування тої кукли було тайною, котру припадково відкрила пані Морфер. Давніше тая кукла була вірною товаришкою Мліси у всіх її блуканинах і мала на собі виразні сліди тяжких пригод. Її первісну краску давно сполокав дощ, а натомість обліпило її болото рудників, одним словом, вона подобала на Млісу з її давніших днів. Її одинока одежина з поблеклого перкалю була брудна і порвана, зовсім як колись у її властительки. Ніхто ніколи не чув, щоб Мліс хоч одним пестячим слівцем потішила її за всі ті злидні. Вона й не показувала її другим дітям. Нещасна лежала на твердій постелі в дуплі дереґа близ школи і тільки на самотніх вандрівках своєї пані могла ужити трохи руху. Мліс була для своєї кукли так само строга, як для себе самої — ані найменшого прибагу, та й годі!

Аж ось пані Морферова в доброті свого серця купила Млісі нову куклу. Дитя приняло її напівхолодно, напівцікаво. Коли учитель одного дня трохи приглянувся тій куклі,здалось йому, що її круглі червоні щоки і лагідні сині очі злегка похожі на Клітемнестру. Швидко показалося, що й Мліс запримітила ту похожість. Задля того товкла куклиною восковою головкою о каміння, коли тільки була сама, а здому до школи і з школи додому тягала її за шию на шнурочку. Інколи знов клала її перед себе на лавку і невтомимо шпигала голкою її терпеливе беззащитне тіло. Чи робила се з помсти за те, що і в куклі бачила взірець Кліточки, чи, може, інстинктово слідувала погань-

кому поглядові і церемоніям фетишизму, думаючи, що й сам первовзір того воскового моделю від тих тортур засохне та й умре,— се таке метафізичне питання, котрого розбирати не чуюся в силі.

Помимо того поганського забобону вбачав учитель у всьому, що вона робила, працю швидко піймаючого, невтомимого, твердого розуму. Вона не знала тої звичайної дітючої несмілості та хітливості. Її відповіді в школі все були приправлені смілостею і бистротою. Звісна річ, вона не була непохибною, але відвага і певність, з якою кидалась в незнакомі води і перепливала глибини, котрих ані вона сама, ані дрібні полохливі пливаки круг неї не могли зглибити,—отсе в очах учителя переважувало всі похиби її розуму.

В тім згляді, здаєсь мені, і старі люди не ліпші дітей, і коли тільки маленька червона ручка підносилася понад лавку, просячись до відповіді, цілий клас залягала тишина подиву, а навіть сам учитель, слухаючи, починав інколи сумніватися о своїм суді й досвіді.

Помимо того непокоїли його направду деякі її приметы, котрі зразу видавались йому забавними. Він не міг не бачити, що Мліс мстива, зарозуміла і уперта. Одно тільки було у неї добре, що випливало з її напівдикої вдачі— тілесна сила і склонність до пожертвування, а далі й ще одно, що вже доволі рідко стрічається у дикарів — щирість і правдивість. Мліс не знала брехні так само, як боязні; може, навіть в такім характері, як у неї, безстрашність і правдивість значили одно і то само.

Довго і глибоко думав учитель о тім ділі і накінець дійшов до того, до чого доходить майже кождий щиро мислячий: що кождий чоловік звичайно невільник своїх пересудів. От і рішив він піти на пораду до проповідника Мак Снеглі. Було се потроху упокорення для його гордості, бо він і Мак Снеглі не були зовсім другами. Але ж він думав тільки про Мелісу і про першу свою стрічу з нею. Перенятий чи то негрішною повіркою, що се не простий случай напутив її блудні кроки до школи, чи то почуттям, що се він сповняє якесь великодушне діло, він переміг свою нехіть і пішов до всечесного Мак Снеглі.

Мак Снеглі дуже врадувався його приходом. Ба, навіть зробив ласкаво увагу, що учитель трохи замізерно виглядає — чи не докучають йому нерви або ревматизм.— Бо то хоч би от у мене,— від посліднього збору нежить і

пропасниця така, що крий, боже! Але я вже привик кріпитися...

А скоро бесіда зійшла на нежить та пропасницю, то вже хотя-не-хотя мусив учитель вислухати разів зо три повторювану рецепту на ті страшні болісті. Затим Мак Снеглі завів річ про «сестру» Морфер.

— О, се оздоба людськості, а потомство яке благоподобне! — проговорив Мак Снеглі.— От хоч би та взірцево вихована молода дівчина, та Кліточка— така освічена, такі у неї манери...

І справді, Кліточчині манери так живо, мабуть, припали до його душі, що з уст його слова полились потоком. Учитель був в клопоті. Тії похвали тим наглядніше виказували різницю між первородженою пані Морферової Кліточкою, а бідною Мліcою. Кілька разів старався учитель звести розмову на інші речі, а коли те йому не удалося, пригадав собі нараз, що мусить ще зайти там-то і там-то, і віддалився, не просивши навіть о пожадану пораду. Потішався, однако ж, тою не зовсім справедливою догадкою, що Мак Снеглі і так ніякої путньої поради не міг би був йому дати.

Може бути, що ся невдача відсвіжила давні щирі відносини між учителем і ученицею. Дитя, мабуть, запримітило зміну в поведінці учителя, котра послідніми часами була трохи силувана. Одного дня під час довгої пополудневої прогулки вона нагле зупинилась, вискочила на грубу колоду і заглянула йому своїми великими, бистрими очима прямо в лице.

— Ви чей же не сказилися? — спитала, потрясаючи своїми кручими кучерями.

— Ні.

— Ані не розлючені?

— Ні.

— Ані не голодні?

(Голод для Мліси був такою недугою, котра могла чоловіка в кождій хвилі напасти).

— Ні.

— І не думаєте про неї?

— Про кого, Лісю?

— Про тую «білу дівчиниcько».

(Се був найновіший епітет, який Мліс, смугла брюнетка, придумала для блондинки Клітемнестри).

— Ні.

— Дайте слово!

(Се була формула, котрої вона уживала за порадою учителя замість давнього: «Надіюсь, що ви умрете на місці!»).

— Слово.

— Слово святої честі!

— Святої честі.

Затим вона гаряче поцілувала його, зіскочила з колоди і побігла щодуху. Слідуючі два чи три дні зволила захо-вуватись трохи більше похоже на других дітей і бути, як сама казала, «чемненькою».

Отсе вже минули два роки, відколи учитель прибув до Смітової Торби. Плата його була невелика, а надія на те, що місточко з часом зробиться столицею округи, досить непевна. От він і порішив перенестися на яке інше місце. Поки що він розказав о своїм намірі шкільному інспекторові, але позаяк в ту пору молодих людей з доброю освітою і бездоганною поведінкою було небагато, то дав намовитись — остатися ще на місці через зиму. Впрочім ніхто не знав о тім намірі; учитель не говорив о нім ані з панею Морферовою, ані з Кліточкою, ані ні з ким із своїх школярів. Така мовчаливість випливала у нього почасти з вродженої неохоти до всякого балакання, почасти також із бажання — не бути предметом тисячних питань і догадів прилюдної цікавості, а врешті і з того досвіду, що, мовляв, не кажи гоп, поки не перескочиш.

Про Мліcу він і думати не любив. Може, то з самолюбства він силувався вмовити себе, що чувство, потягаюче його до тої дівчини, було дурне і романтичне. Він навіть вмовляв себе, що краще буде передати її в руки старшого і строгішого учителя. А надто їй уже швидко мало бути одинадцять літ, сама пора, в якій після звичаїв червоної гори дівчина починає бути дорослою панною. Він сповнив свій обов'язок. По Смітовій смерті розписав він листи до його свояків і одержав відповідь сестри Мелісиної матері. Вона дякувала йому і сповіщала його, що за кілька місяців разом із своїм мужем покидає надатлантійські держави і переселюється до Каліфорнії.

Се змінило подекуди план того воздушного замку, котрий учитель будував для Мліси. Але хіба ж се не була найпростіша в світі річ, що любляча, щиросердечна женщина, а до того ще й близька своячка, зуміє ліпше повести її упрямy вдачу? Учитель прочитав той лист Мелісі. Вона вислу-

хала без уваги, приняла смирно письмо з його рук і погикроювала з нього ножичками малі фігури, що мали представляти Клітемнестру; щоб не допустити якої-небудь помилки, поклала ще на кождій надпис: «Біла дівчинисько» — і порозліплювала їх по стінах школи.

Літо клонилось до кінця. По долинах позбирані вже були послідні плоди. І учитель поміркував, що пора б було переглянути й ті плоди, які достигли в головах його учеників з сімен, котрі він так щиро і невтомимо засівав, одним словом, устроїти прилюдний екзамен. Запрошено всіх учених і свідущих з Смітової Торби, щоб почтили те свято своєю присутностею, то значить, щоб були свідками того староповажного звичаю — приголомшувати полохливих дітей і своїми питаннями так їх забаламучувати, немовби стояли перед судією слідчим. При таких оказіях, звичайно, найсміліші і найхолоднокровніші здобувають найбільшу похвалу. Читатель, певно, зрозуміє, що Мліс і Кліточка ясніли поперед усіми. Вони здобули собі найбільшу увагу публіки: Мліс своєю певностею і своїм смілим поніманням, а Кліточка своїм незрушимим спокоєм і бездоганною поправностею своїх манер. Прочі застрашувались і зацукувались. Розуміється само собою, що Мелісині яркі і дотепні відповіді притягали на її сторону більшість публіки і здобували собі найбільше оплесків. Її минувше безперечно в найбільшій мірі здобувало їй симпатії тих атлетичних постатей, що стояли знадвору попід стінами і протискали крізь вікна свої бородаті лиця до школи.

. . . . . .

IV

Довга дощова пора кінчилася. Наближення весни віщували вже наливаючіся пупінки і бурливо шумлячі лісові потоки. Свіжими пахощами віяло з смерекових лісів. Знов покрилася невеличка могилка на Смітовім гробі ніжною, хвилюючою зеленню, усіяною яскрами та стокротками. Маленьке кладовище приняло минувшого року ще кількох жильців в своє холодне лоно; парами потяглись могилки подовж низької огорожі аж до Смітового гробу, котрий стояв самотиною. Якісь забобони не допускали хоронити ніколи в безпосереднім сусідстві самоубійці, так що під муравою близ Смітової могили не спочивали нічиї кості.

По всіх рогах і улицях міста розліплені плакати сповіщають усіх любителів штук, що за кілька днів преславна трупа театральна представить ряд комедій «смішних до розпуку», а для відміни дасть також славну мелодраму і велику забаву з танцями та концертом.

Ті оповіщення викликали в цілім населенні велике зворушення, а що вже школярі, так ті й говорити о нічім іншім не могли. Учитель прирік Мелісі, для котрої се була рідка і гаряча пожадана розкіш, що піде з нею до театру. І справді, коли настав пам'ятний вечір, учитель і Мліс прибули на представлення.

Давали мелодраму. Була се штука не настільки лиха, щоб з неї сміятися, і не настільки добра, щоб могла зацікавити. Гра була, як звичайно, не гладка, середньої доброти. Але коли учитель, знеохочений і знуджений, позирнув на свою ученицю, то з дивом і страхом побачив, яке величезне враження зробила та гра на її чутливу натуру. За кождим ударом її судорожно трепечучого серця кров наливала її щоки. Тонкі, пристрасні губки при поспішнім віддиху були напіврозтулені. Чорною дугою склепились високо підняті брови понад широко випуленими очима. Вона не сміялась над нужденними жартами коміка, бо Мліс сміялась рідко. І на плач їй не збиралося так, щоб мусила держати в руці білу коронкову хусточку, як от м'якосерда Кліточка, котра, тайком обтираючи собі очі, рівночасно перешіптувалася з своїм услужним поклонником і кидала на учителя кокетуючим поглядом.

Аж коли представлення скінчилося і зелена заслона спустилась на маленьку сцену, відотхнула Мліс довго і глибоко, звернулася з полуперепрошуючою усмішкою і з утомленим рухом до учителя і сказала:

— А тепер заведіть мене додому.

Затим опустила вії на свої чорні очі, немов хотіла духом ще хвилечку побути на сцені.

По дорозі додому учитель уважав потрібним осмішити ціле представлення. Не дивувало б його, мовляв, коли б Мліс і справді повірила, що молода дама, котра так гарно грала, робила се направду і дійсно кохалася з тим паничем в блискучім уборі. Ба, а коли б се й було правдою, то воно було б якраз лихо для бідної дівчини.

— Чому? — спитала Мліс, живо підводячи на нього очі.

— Тому, що його теперішня плата не вистала би, щоб виживити жінку, а надто оплатити той блискучий одяг, ви-

позичений на місяць. Як поберуться, то й плата їх уменшується, розуміється, коли вже одно або друге не повінчане з ким іншим. Бо,— говорив дальше учитель,— я дуже підозріваю, що се іменно муж тої гарної графині при дверях білети відбирає, заслону підтягає, свічки гасить і всякі подібні високі обов'язки сповняє. А знов той молодий кавалер, ну, одежа на ньому справді хорошa, коштувала щонайменше півтретя, а може навіть цілих три долари, не числячи плаща з червоного канафасу, котрого ціну припадком знаю, бо купував такий самий шлафрок для себе. Кавалер, Лісю, певно, що чистий хлопака, а що часом любить трохи надміру закропитися, то се ще, надіюсь, не рація, щоб усякі п'яниці набивали йому синці під очима і тручали його по ровах, як се недавно робили в Вінджемі. Як думаєш, Лісю, мали рацію, чи ні? А хоч би він мені винен був і півтретя долара, то я ще не мусив би йому те в очі тикати.

Мліс держалась обома руками за його руку і старалася заглянути йому в очі, але молодий чоловік уперто відвертав їх в іншу сторону. Неясно якось прочувала вона іронію в його словах, адже ж і у неї самої була гумористична жилка. А учитель говорив усе в тім тоні, доки не дійшли до дому пані Морферової, котрій він передав дівчину під материнську опіку. Відмовив, впрочім, просьбі тої пані — вступити до хати, посидіти та перекусити дещо і, приспонюючи очі долонею, щоб охоронитися від сиренячих поглядів синьоокої Клітемнестри, перепросив пані і пішов додому.

Перші два-три дні по приїзді комедіантів приходила Мліс до школи запізно, перший раз довелось учителеві занехати звичайної прогулки в п'ятницю по полудні, бо його вірної провіднички не було. Вже хотів відложити книжку набік і йти зі школи додому, коли почув обіч себе тоненький голосок:

— Просу, пане професор!

Учитель обернувся і побачив перед собою Аристіда Морфера.

— Ну, мій хлопчику,— сказав він трохи нетерпеливо,— що там ще такого? Говори швидше!

— Та, просу пана професора, я і Кургус гадаємо, що Мліс знов хоче втікати.

— А то що знов, хлопче! — скрикнув учитель з тою несправедливою досадою, яка звичайно спадає на посла, що приносить немилі вісті.

— Та, просу пана професора, вона ніколи не сидить дома. Я і Кургус видаємо її завсігди в розмові з одним комедіантом... а вчора, пане професор, розказувала мені і Кургусові, що й вона потрафить такі мови говорити, як Келестина Монморессі, і зараз проказала нам напам'ять всю її мову...

Тут хлопчина, трохи переляканий, урвав.

— А котрий то комедіант? — запитав учитель.

— Той з блискучим капелюхом ... і з волоссям... і з золотою шпилькою... і з золотим ланцюжком,— пробубонів справедливий Аристід, кладучи всюди замість перетинок цілий ряд точок, так йому щось дух запирало.

Учитель вхопив капелюх та рукавички і вибіг зі школи; якесь неприятне чуття стисло його груди. Аристід дріботів за ним, стараючись своїми короткими ніжками держатись поровень з широкими кроками учителя. Нараз той зупинився, так що хлопець ударився о нього.

— А де вони розмовляли? — запитав учитель, немовби розмова й не переривалася.

— В аркаді,— сказав Аристід.

Коли вийшли на головну улицю учитель зупинився наново.

— Бігай швиденько додому,— сказав він до малого.— Коли Мліс дома, то прийди до аркади і скажи мені. А коли її нема, то сиди дома. Бігаї!

Щодуху потупцяв коротконогий Аристід.

Аркада стояла якраз насупротив — довгий, неправильний будинок з шинком, більярдом і гостиною. Коли молодий учитель ішов поперек подвір'я, запримітив, що два чи три прохожі обернулися і позирали за ним. Заким увійшов до шинку, обкинув уважним оком свою одежу, виняв хустку і обтер собі лице. В шинку було звичайне число звичайних гостей; побачивши його, всі цікаво встромили в нього свої очі. Один з них визвірився на нього так остро і якось чудно, що учитель мимоволі зупинився і побачив, що се таки його власна особа в великім дзеркалі на супротивній стіні. З того доміркувався, що мусить бути трохи зворушений; сів затим коло стола і взяв найновіший номер «Прапора червоної гори», щоб за читанням анонсів набрати більше супокою.

Відтак перейшов через шинок і гостину і війшов до більярдної. Мліс тут не було. Але при столі стояв чоловічок з блискучим, ширококрисим капелюхом на голові.

Учитель пізнав в нім директора трупи театральної. Той чоловік уже від першого погляду якось опротивів йому задля особливої прически свого волосся і бороди.

Пересвідчившися, що тої, котрої шукав, тут не було, звернувся до чоловічка з блискучим капелюхом. Сей хоч і запримітив учителя, але удав так, що його не бачив — маневр, котрий звичайним людцям звичайно не удається. Взяв більярдовий кий і, немов граючи, прицілився до кулі, що лежала на середині більярду. Учитель стояв насупротив нього, поки той не підвів очей. А коли їх очі зустрілися з собою, учитель приступив до нього.

Не хотів він заводити бучі. Але коли зачав говорити, щось так здавило його горло, що заледве міг слово промовити, а його власний голос аж перелякав його, такий був глухий, гробовий і незвичайний.

— Як чую,— зачав він,— умовлялася тут з вами Мелісa Сміт, сирота і моя учениця, щоб віддатись вашій професії. Чи се правда?

Чоловічок з блискучим капелюхом знов похилився над більярдом і торкнув кулю так, що покотилась по всіх кутах. Затим перейшов на другий бік більярду, взяв кулю і поклав її на те саме місце. Скінчивши сю роботу, заняв знов своє давнє становище і сказав:

— А якби правда, то що?

Знов щось здавило горло учителя. Стискаючи край більярду своєю рукою, обтягненою рукавичкою, сказав він дальше:

— Коли ви чесний чоловік, то я скажу вам лиш одно: я її опікун і відповідаю за стан, якому вона віддається. Ви знаєте так добре як і я, як небезпечне то життя, в котре її втягаєте. Кождий тут в місті може вам сказати, що раз уже я вирвав її з життя, гіршого від смерті, витяг її з болота улиць і зіпсуття. Я й тепер постараюся се зробити. Говорім, як розумні люди... У неї нема ні батька, ні матері, ні брата, ні сестри. Що ж ви їй натомість можете дати?

Чоловічок з блискучим капелюхом пильно обзирав кінчик свого більярдного кия, а відтак оглянувся кругом по кімнаті, чи нема тут кого, хто б допоміг йому сміятися з сеї пишної комедії.

— Я знаю, вона уперта, непосидюща дівчина,— говорив дальше учитель,— але вона сталась уже ліпшою, ніж була. Надіюсь, що маю ще на неї трохи впливу. Надіюсь також, що й ви не схочете в сю справу дальше мішатись, і я прошу

вас, як мужчина, як чесний чоловік, лишіть ви її. Я готов...

Але знов щось насильно здавило горло учителя, і речення осталось недокінчене.

Чоловічок з блискучим капелюхом, толкуючи по-своєму мовчанку учителя, з трубим безстидним реготом підвів голову і сказав голосно:

— Хочете задержати її для себе, правда? Ні, молодий друже, нічого з того не буде!

Оскорба була більше в тоні, ніж в словах, більше в погляді, ніж в тоні, а більше в самій поведінці чоловічка, ніж у всьому прочому.

Найлішим доказом для такого роду скотини есть кулак. Учитель порозумів се, його нервове напруження мусило в такий спосіб вибухнути, і він щосили тарахнув безстидника в розреготане лице. Удар відкинув блискучий капелюх в один кут, а кий в другий кут і роздер рукавичку та шкіру на руці учителя від кінця долоні аж до кінця пальців. Пукли при тій нагоді і широкі уста чоловічка по обох кінцях, через що попсувалась на довгий час особлива форма його бороди.

Почувся крик і прокліп, потім гармидер і гуркіт многих ніг. Товпа народу ввалилася в більярдну, розступилась направо і наліво і тут же швидко один за одним грохнули два вистріли. Товпа знов обступила учителевого противника, а він остався сам. Він, ледве тямив, як лівою рукою виймав зі свого рукава клапті горючої вати. Хтось держав його за другу руку. Коли глянув на неї, побачив, що була в крові, а пальці стискали рукоятку блискучого ножа. Ніяким світом не міг собі пригадати, відки і як той ніж в його руці взявся.

Його криваву руку держав пан Морфер. Швидко потяг він учителя до дверей, але той опирався і силувався, як міг з охриплого горла розказати йому щось про Млісу.

— Все в порядку, друже мій,— сказав пан Морфер,— вона дома.

Вийшли разом на вулицю. По дорозі розказав йому пан Морфер, що Мліс перед кількома хвилями зовсім без духу прибігла додому, витягла його на вулицю, кажучи, що в аркаді хтось хоче забити учителя.

Учитель бажав остатись сам. Він прирік пану Морферові, щоб його позбутися, що буде старатись сього вечора не здибатися зі своїм противником. Затим попрощався з

ним і пішов до школи. Коли наблизився до неї, побачив з великим дивом, що двері були відчинені. Зачудування його ще зросло, коли в школі застав сидячу Мліcу.

В учителя, як і у всіх майже чутливих натур, сильно розвинене було самолюбіє. Згадка про образу, котрою кинув йому в очі противник, все ще пекла його нутро. Невже ж се можливо, щоб хтось так розумів його любов до сеї дитини? На всякий спосіб він зробив дурницю, донкіхотерію, тим більше, що сама вона добровільно відкидала його любов, рвалася з-під його опіки. І що цілий світ про неї говорив? Він один підняв боротьбу з загалом, а тепер мусив мовчки признати правдивість того, що йому вішовано. Задля її поступків він побився в шинку з якимсь нікчемником і навіть наражував життя своє, щоб доказати — що? Що він хотів дсказати? Нічогісінько. Що люди на те скажуть? Що скажуть його приятелі? Що скаже Мак Снеглі?

Серед таких важких дум він, очевидно, всього менше бажав стрічатися з Мліcою. Скоро тільки війшов до дому, зблизився до свого письменного стола і заявив дівчині кількома холодними словами, що тепер занятий і хоче остатись сам. Вона встала, він узяв крісло, на котрім сиділа, сів і заслонив лице обома руками. Коли по якімсь часі знов підвів голову, она все ще стояла перед ним. З тривожним виразом очі її спочивали на ньому.

— Ви вбили його? — запитала.

— Ні.

— Адже ж я на те дала вам ніж у руку! — сказала живо.

— Се ти дала мені ніж? — повторив зачудований учитель.

— Авжеж, що я. Я сиділа схована під столом. Я бачила, як ви вдарили його в лице і як ви оба попадали. Його ніж випав йому з руки. Я дала його вам. Чом же ви його не пхнули? — сказала Мліс, значущо моргнувши чорними очима і з недвозначним жестом дрібної червоної ручки.

Учитель з дива не міг і слова промовити.

— А коли б ви,— говорила Мліс дальше,— були запитали мене, то я була б вам сказала, що хочу йти з комедіантами. А чому хочу йти з ними? Тому, бо ви не сказали мені, що відходите звідси. А я се знала. Я чула, як з інспектором умовлялися. А сама я не хотіла оставатися у тих Морферів. Краще вмерти!

І з драматичним поривом, котрий так був до лиця її характерові, витягла кілька сухих зелених листків з-за пазухи і держачи їх в простягненій жмені, проговорила тим прудким порівистим голосом і з тою особливою вимовою давнього часу, в котру завсігди ще попадала в хвилях надзвичайного зворушення:

— Отсе та отрута, котра дасть мені смерть, як ви колись казали. Піду з комедіантами або з'їм ті листки і вмру на місці. Або... або, мені все одно! А тут не лишуся, де мене ненавидять, де мною гордять! І ви не покидали б мене тут, коли б також не гордили мною!

Маленька пристрасна грудь хвилювала, а дві грубі сльози тремтіли на краях її повік, але вона зігнала їх кінчиком фартушка, мов оси.

— А коли мене до тюрми замкнуть,— говорила Мліс чимраз пристрасніше,— щоб не пустити мене з комедіантами, то я отруюся. Батько сам собі життя відібрав, а я хіба не потрафлю? Ви сказали мені, що жменя отсього коріння вбила б мене,— і я все ношу його ось тут при собі.

І стисненим кулаком ударила себе в груди.

Учителеві пригадався порожній шматок землі коло Смітової могили, а очі його спочивали на маленькій, тремтячій пристрастею постаті. Він взяв її руки в свої, глянув їй глибоко в ясні, безобманні очі і сказав:

— Лісю, а хочеш піти зо мною?

Дитя обхопило його шию раменами і сказало радісно:

— Хочу.

— Але зараз... ще нині вечір.

— Ще нині вечір!

І рука об руку вийшли обоє на дорогу — тою вузенькою стежкою, по котрій колись її втомлені ноги прийшли до дверей учителя і по котрій, бачилось, ніколи вже сама не ходитиме. Ясно горіли звізди над ними. Чи добром, чи злом воно скінчиться, а лекція була вже вивчена і за обома замкнулась навіки школа червоної гори.

ІЗ СЕРБСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Лаза Лазаревич

БІЛЯ КРИНИЦІ

З ЖИТТЯ СЕРБСЬКОЇ ЗАДРУГИ

Вітер віє, і з мурави встають густі клуби мряки, мов білі привиди, все вгору та вгору, вони сунуть понад полями, щоб нарешті дрібними, білими кришталиками зависнути тобі на вусах, коневі на гриві.

Погода стоїть холодна, і паде іній. Ріки мерзнуть, з очей виступають сльози. Навіть горілка не може тобі розігріти серця і нетерпливо глядиш довкола, чи не подиблеш де гостинної хати.

Мені не страшно... Я знаю, куди піду. Піду до Матвія Женадича. Онде його хата, пізнаю її по сливковім дереві перед вікнами, на якім баламкається цютура[1] з дубельтовою горілкою. Там тебе привітають, привітають — кажу тобі!.. Друже, се ж неможливо описати, се треба бачити самому. Що се за дім! Стара задруга... ціле військо! Там одні готові обслужити тебе, а інші погостити тебе, а ще інші розмовляти з тобою.

А як весело в тім домі, які всі вони скромні та задоволені! Але горе тому, хто завів би сварку з одним із них! Не менше як шість вояків дає їх дім, а із них два служать навіть при лінії в самім Белграді.

Одного з задруги знав я ще як був зовсім молодим парубком. Він умів так гарно щебетати на подвійній сопілці, що любо було послухати. А найкраще щебетав, коли проходив попри дім Бусмасовича. Та й не диво, бо у Бусмасовича була дочка — чудо не дівчина! Було б тобі колись проїздити біля її дому, а вона окинула б тебе своїм горючим страшним зором, то в тебе душа заскочила б у п'яти, і ти ледве міг би удержатися в сідлі.

Та Арсен уже привик до її зору, вже не боїться його.

---

[1] Фляшка.

Ось він стоїть біля плота, правою рукою обнявши колик, і говорить до неї:

— Стидно мені говорити се батькові, а дідові то й зовсім не посмію звіритися, хоч би ти й ніколи не стала моєю жінкою.

Анока гляділа на нього не соромлячися, як би слід було. Насмішливо зазирала йому в очі, похилилася злегка на бік і, ледве закусуючи свою сердитість, відповіла:

— Добре! Не потребуєш говорити ні з ким!.. Я піду за Пилипа Марічича!

— За кого? Чи думаєш, що я віддав би тебе кому іншому? Одної кісточки не лишу тому, хто поважив би ся доторкнутися тебе хоч одним пальцем.

Анока тупнула сердито ногою, мотнула головою взад і відступила на крок від нього.

— Ага! Ти думаєш, що я буду ждати аж посивію?

Та Арсен не слухає того. Присувається ближче, бере її за руку і притискає до себе. Вона нібито борониться, але таємний огонь запалюється в її очах, коли він обіймає її за стан.

Добра дівчина, ота Анока, якби Бусмасович не був так розпестив її. Певно, годі йому докоряти за се, холера забрала йому так багато дітей, що він нарешті лишився лиш із нею одною, як з крапелькою води на долоні. А проте розпещення — недобра річ. Ні, ніколи!

Коли сього вечора Арсен вернув додому, був страх глибоко задуманий. Чого ніколи не бувало — він пішов насамперед до пивниці, де стояли бочки з вином і сливовицею, і вточив лівартом із двовідрової бочки порядну порцію. Потім сів на колоді і сидів у потемках, а його очі блукали непевно та баламутно по подвір'ю і по всім, що там робилося.

Крізь відчинені кухонні двері бачив він, як у печі горить здоровий огонь. Полум'я в'ється високо вгору аж до залізного котла, завішеного на ланцюгах. Арсенові робиться гаряче, він дивується, як той огонь із кухні гріє аж сюди.

Поперед огонь переходять щохвиля чорні тіні людей і псів. Від поля чути стукіт кінських копит. Перед стайнею розпрягають волів, що власне вернули з міста. Із шовковниці злітає курка і, б'ючи крильми, знов вилітає нагору і втискається між своїх товаришок. Тут і там чути ще голосно промовлене слово крізь вечірню тишу. Якась

мишка осмілюється гризти власне ту колоду, на якій сидить Арсен.

А йому починає крутитися в голові. Зразу чує, як йому в груді сильно б'ється серце, і, очевидно, аж сам перепуджується того. Та нараз починає дзвінко, голосно сміятися, як дурень, як безум, сам не знаючи чого, потім вибухає плачем, знов без усякої причини. І коли так сміється і плаче, бачить у душі перед собою в неясних обрисах лице Аноки, і щось так дивно шпигає його в серце, немовби ось-ось його смерть була близька. Опершися о бочку, з якої перед тим напився, він починає попадати в нестяму, але в таку солодку, що йому здається, буцімто ось Анока пестить і цілує його і буцімто Остоціїв Сірко несе його на своїх крилах. Так буває кождому, хто перший раз уп'ється вином.

Ще він недовго й продрімав, коли його братова Велінка прийшла до пивниці, шукаючи чогось. Вона перелякалася, побачивши Арсена на колоді з лівартом у руці, боязко наблизилася до нього і торкнула його в плече:

— Золотенький!

Арсен розкрив свої п'яні очі.

— Ти п'яний, бідолашечко!

Арсен немов аж тепер зрозумів свій стан. І скрикнув майже радісно:

— П'яний!

— Як же се так, щасливчику?

— Е-е, я мушу вбити Пилипа Марічича!

Він махнув лівартом понад головою і тарахнув ним до землі так, що сей розскочився на кавалки. Потім почав сміятися. І Велінку опанував сміх.

— Та за що ж, золотенький? Що злого зробив тобі Пилип?

— Е-е, він хсче брати Аноку!

— Ну, то нехай її бере!

— Е-е, я не дам її йому.

Він шарпнувся, щоб устати, але його плечі так любо присусідилися до бочки, що йому відійшла охота розставатися з нею.

Велінка мало не тріскала зо сміху.

— Хіба ж ти хочеш її брати, золотенький?

— Розуміється!

Ледве се сказав, збентежився страшенно, обернувся лицем до бочки і почав плакати. Хлипаючи, він промовляв:

— Еге! Мій брат міг оженитися... і я хочу... так, і я хочу.

Щоб додати своїм словам більше натиску, хотів ударити себе кулаками по колінах, але кулаки без його відома і проти його волі вдарили по колоді. За кару встромив обі долоні в рот і почав кусати їх.

Велінка сміялася щораз безумніше.

— Ой моє лишенько, ти бідолашенько! Не бійся, золотенький, візьмеш її. Сьогодні вечір я поговорю з батьком, а батько скаже бабці, а бабка з дідом уже все довéде до ладу. Не турбуйся!.. А тепер ходи! Я заведу тебе до твоєї комори, щоб дідусь не побачив тебе в такім стані! Йди, лягай спати! Не бійся нічого, вже ми тобі висватаємо дівчину.., а хоч би й саму Аноку.

— Так, її і жодну іншу!

Братова завела п'яного дівера в потемках аж до його комори. Там накрила його джергою і вернула потім до кухні, щоб іншим невісткам розповісти, що сталося.

Але жодна з них не втішилася сею звісткою. Вони сміялися, але сміх не йшов їм із серця.

— Вона невідповідна для нашого дому.

— То пишньоха!

— Се б іще байка, але розпещена понад усяку міру.

— Вона насíяла би тут між нами колотнечі.

Матвій Женадич дуже старий чоловік. На чолі має шрам від рани, яку одержав у ровах кріпості Гайдук-Велько. Не лише його домашні, але й усе село називає його дідом. Його жінка давно небіжка, вона померла в утеці. Від старшого брата у нього лишилася братова, що тепер разом із ним держить уряд голови задруги, вона називається Радойка. Вона сидить при столі праворуч діда, і в домі не діється нічого важного, поки вона на се не дасть свого призволу, або бодай поки дід не запитає її думки.

Окрім діда Матвія і баби Радойки в родинній раді засідає ще лише Благойц, Арсенів батько і син Матвія. Всі інші члени задруги сліпо слухають розказів сих трьох. Коли іноді в один час Матвій піде платити податки, Радойка до церкви, а Благойц оглядати череди, тоді в домі буває так, як у школі по відході учителя. Всі тоді згідні і веселі. Кождий пильнує визискати ту хвилину часу і на-

пустуватися щосили. Та скоро хто з тих трьох покажеться на порозі, зараз вертає старий порядок і повага і послух. Іноді ті троє навмисно йдуть із дому, щоб дати «дітям» свободу, а мужчинам нагоду порядно повикурювати люльки.

Дідусь такий ... такий... Як би вам се сказати? Ну, се старий чоловік, майже вже дитина. Задля дрібниці іноді розсердиться і лається, і кричить, а десь-колись то й поб'є. А іншим часом то м'який, як вовна, тоді пестить дітей і дає їм по пару крейцарів. А іноді то знов розплачеться без ніякої причини. Скаже, наприклад: «Я лишився, як суха гілляка в лісі»,— і давай плакати. Молодість — буйність, старість — не радість.

Другого дня по тім, як Арсен упився, прийшов його батько Благойц з дуже поважним лицем до Радойки.

— Тітко, наш Арсен, вибачай, задурився на Бусмасовичівну.

— Арсен?.. Той, що ми тільки що торік увели в парубоцтво?

— Той сам.

— На ту пишньоху?

— На ту.

— На Аноку?

— На ту саму.

— Вона непридатна для нашого дому...

— І я се кажу! Але вибачай мені, він зовсім задурився. Велінка казала, що він учора наробив такої погані...

— А то якої?

— Прошу тебе, лиш не скажи нічого дідові!

— Боже борони!

— Ну, Велінка каже, що він учора напився до п'яна і лаявся і грозив забити Пилипа Марічича, бо сей, знаєш, крутиться хвостом коло неї.

— Ади, ади!

Стара задумалась. Нарешті сказала:

— Та вже поговорю з дідом. А там побачимо, що він на се скаже.

— Лиш прошу тебе, про се інше ані слова!

— Ну, та куди ж би я!..

Коли Радойка розповіла все се дідові, попав сей у задуму. Нарешті розморщив брови.

— Знаєш, братова, все се так! Але старі люди кажуть, що не добре ставати дітям поперек дороги. У нас, богу дякувати, хата велика. Не знаю, чи багато бракує до вісімдесяти душ?

— Їй-же-богу, та ж у нас більше як вісімдесят.

— Славити господа! То й вона, надійся, братиме собі приклад з інших дітей.

— Дай то боже!

Кілька день по тім мовила Анока до одної своєї приятельки: «А я так і знала, що мусить стати на моїм! Другої такої дівчини, любочко, не знайдеш, хоч куди шукай!» І витягла із-за пазухи мале дзеркальце і почала пальцями закручувати собі кучері.

Отак вона ввійшла в дім Женадича. Але, на лихо, лишилася й тут така сама, яка була у батька. Все вона ліпше знає! Все мусить іти за її головою! Якраз того, чого від неї жадають, вона не хоче робити. «Я й у свого батька не робила того! Що я маю для цілого війська напікати хліба? Мені й моєму Арсенові досить одного боханця». Із жінок жодна не сміє обізватися. Десь-колись яка поскаржиться своєму чоловікові, але хто ж посмів би сказати щось Радойці або дідові!

Довго терпіли і зносили вони своє упокорення. Робили все за Аноку і за її волею. Може її краса мала таку силу над жіноцтвом. Правда, між собою невістки лаяли її, але перед чужими і старшими брали її в оборону. І богзна, як довго були б іще терпіли, не бунтуючися одверто, коли б сама Анока не почала щораз гірше забирати собі в голову. Нарешті зажадала вже для себе кращої і ліпшої одежі, як інші.

Бідний Арсен говорить їй, що дід і Радойка справляють усю одежу і що він не сміє сказати дідові, аби купив їй нову, сріблом вишивану катанку. А вона відповідає, що не йшла заміж за діда, і що піде жебрати до свого батька, бо її чоловік ходить у дранках і не сміє купити їй навіть голку, не просивши вперед дозволу у старих. І притім упре в бідного Арсена свої огнисті очі так, що сей не сміє ані пікнути і стоїть перед нею тихо і сокрушенно, мов перед єпископом.

Отак вона дуріє щораз гірше та гірше. Напустить псів до кухні і ті повитягають усе м'ясо з горшків. Припалить

хліб, так що всю піч хліба треба викидати свиням. У будні дні вбирається по-недільному. Ані не ласкава зирнути на дітей, і її се вина, що Іванчина дівчинка впала в вапнярку. Ані одній зовиці не подарує, кождій уміє пришити якусь латку, навіть Радойки і дідуся не щадить.

Нарешті жінкам стало того забагато. І коли одного дня Анока пішла на ярмарок, хоч її черга була провадити хазяйство, зібралися всі на тайне засідання.

— Не знаю, мої посестриці, чим ми бідні провинилися в бога, що так мусимо терпіти.

— І я не знаю.

— Се ж просто хоч сядь, та й плач.

— Лиш бог може нам помогти. Так далі не може бути! Ні!

— Може би сказати се старій, а вона потім сказала б се дідові?

— Скажи ти, Селено!

— Чому власне я?

— Хіба вона не закинула тобі, що ти вкрала її манжети?

— Еге, а тобі хіба не казала, що твій чоловік язичеський жрець?

— А Миряні хіба не казала, що вона з голоду віддалася до сього дому?

Так було б се діло ледве коли вийшло на світ божий, якби Радойка давно вже не знала про все і якби сам Арсен другого дня, коли Анока з серця порубала на шматки свою новісіньку катанку, не був би поскаржився перед дідом.

Арсен був чоловік тихий. З дитинства привикши до сліпого послуху, він не смів продати навіть одно поліно, не засягнувши вперед ради, скільки за нього зацінити і скільки спустити в ціні.

Коли Арсен увійшов, сидів дід сам у кімнаті. Він був уже нездібний до польової роботи, то теребив фасолю.

Арсен зняв шапку і схилився, щоб поцілувати діда в руку. Але сей не підняв свого густо нахмареного чола вгору, ані не подав йому руки до поцілування, лише буркнув сухо:

— Бог на поміч!

— Дідусю, прошу тебе... я ніяк не пораджу.

Дід зирнув на нього понуро.

— Я... — мовив далі Арсен,— усе нінащо... Лише не сердься!

Тепер дід підняв голову вгору, відсунув кошик із фасолею набік і сердито зашамкав своїм беззубим ротом сці слова:

— Знаю все! Що ти за муж! Що ти з тою... тою... тою...

Помовчав хвилю.

— З тою... якоюсь... весь дім мені бунтуєш...

Арсен стояв, мов закам'янілий, почувши, що дід знає все. Йому не стало голосу в горлі.

— Заклинаю тебе, дідусю, я й сам не знаю, що мені почати! Пробач мені!

Він знов хотів узяти його руку. Дід сіпнув її сердито від нього.

— Іди геть! Не погань мені руки! Що ти за муж?

Арсен відвернувся і закрив лице рукавом.

— Роби зо мною і з нею, що хочеш! Убий мене, а її прожени! Бог тебе прости! Лиш не проганяй мене від себе, як бог на небі!

Дідові вуса злегка затремтіли. Він хотів укрити своє зворушення. Він випростувався грізно, підняв голову вгору, а потім похилив її трохи набік.

— Бачиш, синку, сам ти вибрав її собі. Я ж тобі не казав ані так, ані ні.

— Так, бог свідок. Я сам усьому винен.

Дідусь випростувався знов.

— Ну, і тепер я маю направляти, що ти напсував?

— Лиш бог один і ти.

— Еге, якби я лише знав, як!

Коли б Радойка була присутня в тій хвилі, вона певно була б завважила вираз дитячо-єхидного самопочуття, що виявився довкола дідових очей.

— Як тебе бог навчив.

— Ну, а скажи мені, ти не лихий на неї?

Арсен змішався. Він рад би промовчати, та дід бистро зазирає йому в очі. Він не відповідає ні се, ні те.

— Не розумієш, що тебе питаю? Любиш її, чи ні?

Арсен мовчить. Він рад би оминути відповідь, але дід усе пильно глядить йому в очі.

— Її батько мусив дуже розпестити її. Знаєш, вона в нього одиначка.

Дідові вже, здається, не стає терпцю.

— Не чуєш, що тебе питаю? Питаю тебе, чи любиш іще Аноку? Се маєш мені сказати.

Арсен похилив голову, закривши лице руками, повертає

раменами то направо, то наліво, а потім мовить засоромленим і несмілим голосом:

— Я... я не знаю.

— Але мусиш знати, бо я після того буду судити, а я не хочу, щоб ти сказав, що я тебе скривдив.

— Боже борони!

— Добре! Отже йди, нехай я роздумаю про все.

Та хто вмів би читати в дідовім лиці, той зараз завважив би, що йому вже все ясно, що має робити, і що він задоволений із свого плану.

Вечором усі мужчини, як звичайно, по старшині позасідали коло столу вечеряти. Жінки, крім Радойки, не сиділи при столі, лиш дві або три з них услугували мужчинам при вечері. Черга була власне на Аноку.

Поки дві інші жінки розносили страви і наливали вина, стояла Анока, оперта о одвірок, і довбала в носі.

Дід не удостоїв її ані одним поглядом. Усі мовчали. У Радойки сильно билося серце. Анока не догадувалася нічого.

По скінченій вечері кождий мужчина перехрестився, як звичай велить, і всі чекали, аж дід дасть знак, щоб іти спати.

Дід відсунув від себе шматок хліба, вилку і ложку, і застромив ножа в піхву. Потім оперся ліктями на столі, глянув довкола по всіх і його очі спинилися, нарешті, на Аноці.

Ся здригнулася. Опустила руки, випростувалася і збиралася власне йти геть.

— Зажди хвилину, моя доню,— промовив дід незвичайно різким голосом.

Усі перелякалися.

Тим самим тоном дід говорив далі:

— Тепер ти моя дитина, але чую, що тобі зовсім недобре в моїм домі і серед мого роду.

Чи хто чув коли, щоб женщина посміла суперечити? І Анока мовчала, але її руки судорожно стиснулися в кулаки, так що нігті влазили аж у м'ясо.

Дід говорив далі:

— Я не можу стерпіти сього, доки жию. Не можу допустити, аби в моїм домі якесь із моїх дітей було поневолене... Чую, що тобі ті баби,— він показав бородою до кухні,— що тобі ті баби непокірні, докучають тобі! Але тут я пан у домі.

Анока завважила щось злобного на поморщенім лиці

старого. Вона, що досі знала лише ненависть, перший раз почула якийсь страх.

— Вони раз у раз докучають тобі. Все хотіли би, щоб ти за них робила всю тяжку роботу. Нібито ти прийшла з бідного дому!

Він так незручно удавав ніжність і приязність, що в Анокн волосся почало дубом ставати вгору.

— Але я не позволю на се. Я старий і слабий і вже мені тяжко держати порядок серед такої купи народу. Але тепер я не хочу, тепер...

Його очі заблисли якимось диким екразом, і його губи тремтіли. Він почав голосно і хрипливо кричати.

— Вам усім — слухай мене ти, Радойко, і ти, Благойце, і ви, всі інші! Вам усім і вашим жінкам наказую, щоб ви у всім підлягали отсій-о!— І тремтячою зі зворушення рукою він показав на Аноку.— І наказую, щоб вона більше дома не робила нічогісінько, щоб не плямила своїх панських ручок. Навіть вина не сміє наливати! І нехай божиї гнів упаде на того, хто їй хоч би в найменшій річі спротивиться або її хоч би марним словом зневажить!

Він схопився з місця. Бідний дідусь! Величний, а проте такий смішний і гідний жалю! Він тремтів як драглі, вийняті з миски.

Всі перехрестилися. Вони повставали із-за столу, мовчки проходили біля Аиски і відсувалися від неї, боячися навіть доторкнутися до неї.

А її обхопила непогамована лютість. Мов скажена вбігла до жінок у кухню.

— А ви чули, ви?

Жінки, і щоб не чули!

— Тепер я хочу, щоб мені постелено постіль під липою. Дідів сінник, Радойчина подушка, Благойцева джерга має мені бути! А ти, Петріє, якої муж сидить у в'язниці, бери бук у руку і позганяй кури з дерева і маєш усю ніч стояти коло мого ліжка. Так я розказую, і хто не послухає, на того нехай упаде божий гнів! Ге, чули ви, чи ні?

Мій боже! Чоловік іноді справді буває гірший звіра! Ніхто не промовив ані слова. На всіх напав жах, а ще до того дідові слова: нехай упаде божий гнів...

Арсен утік на тік, застромив голову між снопи і зажмурив очі. Дарма! Сон не джерга, яку досить натягти на голову!

Як веліла Анока, так і постелили їй.

Та не так-то воно легко знайти сон, як се кому здається.

Вона почула тепер те, чого досі не почувала ніколи — самоту. Ще до того без ніякої охорони, мов на дикім коні без удил, мов без керманича на кораблі, гойданім вітрами. Її власне серце б'є на неї, але нема нікого, хто б міг оборонити її.

А проте впертість не хоче попустити.

— Чому не гильнуєш, ти нездаро, коли я велю? Хочеш аби гнів божий упав на тебе?

Місяць стоїть на півдні. Все завмерло. Лиш серце в Аноки б'ється і стукає неспокійно. Так далі не може бути, але що ж робити? Вертати до батька — але що ж вона йому скаже? Дід наказав, щоб усі були мені послушні! Ні, з таким словом вона не може йти перед батька. Вже північ. Ось швидко й її знесилить сон. Настане день і підійметься сонце. І що їй тоді робити? Чи лютувати ще гірше? Ледве чи се можливе. Чи йти на мирову? Як? Вона мала б упокоритися? Ні! Її думки переплітаються, мов барвисті нитки в тканім килимі. Втома перемагає пристрасті, любов і ненависть, холод і спрагу. Та на її повіки навалилися вже цілі гори, а вони таки не хочуть замкнутися! І їй робиться тяжко на серці, нестерпно, і їй бажається, щоб тільки на одну хвилю, за яку-будь ціну світ обернувся, щоб вона могла покласти свою голову під млиновий камінь і знайти спокій, вічний спокій!

Але снові навіть дід не може розказати.

Анока зривається з постелі. Вона бачить темну постать Петрії біля своєї голови. Раптом щось стрепенулося в її груді. Зовсім несподіване, але страшенно сильне.

— Петріє, іди спати.

Петрія не відповідає ані слова. Вона кидає бук набік і хоче йти геть.

— Петріє!

Петрія здригається і стає, мов закам'яніла. Ах боже, яка нова розкіш! Які думки і куди ведуть вони!

— Петріє, сєстричко, прости мені!

Жіноче серце розтаяло, затремтіло.

— Аноко, серце моє, най тобі бог простить!

— Петріє, сєстричко!..

Анока бере Петрію за руку, притягає її до себе, обіймає її і обі починають плакати.

Як любо вони хлипають, мов двоє немовлят! Усе затихло, нічого не чути під небом, тільки вони дві держать себе

міцно в обіймах, хлипають і цілуються. А темне місячне чоло починає прояснюватися.

— Петріє, серце моє, я умру! Ти, сестро, умиєш мене. І дай мені багато васильків, і надкуси яблуко і положи в мою труну! Бо ніхто, крім тебе, не любить мене.

— Мовчи, дурна! За що б тебе мав ніхто не любити? Всі тебе люблять!

— Ні, ні, я знаю се!

— Як ти можеш се знати, коли ти досі ані разу не розмовляла з нами? Я радше вмерла б, ніж допустила, щоб хто сказав тобі прикре слово.

Знов хлипають обі і обіймаються.

— А дідусь?

— Дідусь старий і добрий, моє серденько... Піди лише сама до нього і побачиш, що він скаже!

— Добре, піду... Будь здорова, любочко, а якби я вмерла...

Петрія затикає їй рота долонею.

Анока хапає руку Петрії і обвиває її собі поза шию.

— Якби я вмерла, то не згадуй мене лихом! А тепер прошу тебе, йди!

— Я не покину тебе, поки живу.

— Але прошу ж тебе, як бога милого!

— І куди ж ти підеш?

— Лиши мене, мені так добре! Лиши мене, молю тебе богом святим, заклинаю тебе на твою дитину, лиши мене! Ти не знаєш, як мені на серці.

Петрія ховається в корчах, щоб наглядати, куди піде Анока. Але ніч іще така темна, і вона не може бачити, як Анока на пальцях доходить аж до дідової кімнати і лягає там на порозі.

Дід також усю ніч ані разу не зажмурив ока. Запіяли когути, перші вістуни нового дня і нового життя. Аноці ще ніколи не видалася їх пісня такою гарною, як сьогодні. Дід устав, скинув із себе покривало, перехрестився і, сидячи в постелі, сам у пітьмі думав свою думу.

Когути запіяли ще раз.

Дід устав із постелі, щоб іти до криниці. На порозі побачив у ранішнім сутінку людську постать.

— Хто се тут?

— Се я, дідусю, Анока! Я вмираю. Прости мені, коли можеш!

Дід перелякався і затремтів.

— Дитино, се ж гріх! Чи бачиш се волосся? Воно біліше від овечого руна.

Анока вхопила кінець покривала, яким був огорнений дід, і поцілувала його.

— Я тяжко согрішила, я розбунтувала твій дім. Прости мені, коли в бога віруєш.

Нема нічого легшого, як довести старого до плачу. У нього раптом пустилися сльози з очей. Обома долонями він узяв її за голову і поцілував.

— Ходи сюди! — сказав він.

Вона війшла з ним разом до кімнати.

— Сідай ось тут!

Вона сіла на лавці, дід на постелі.

— Бери, теребі отсю фасолю.

Вона теребить фасолю.

Дід глядить на неї залюбки. Ніхто не каже нічого, лиш серце робить своє. На дворі розвидняється все більше.

— А тепер ходи за мною.

Вона йде за ним до кінської стайні і насипає за його показом усім коням оброку. І вона не боїться вже навіть Благойцевого Каштана, кусливого звіра, що любить фиркатися.

— А тепер ходи сюди!

Він заводить її до свинушника. Вона розбиває кілька гарбузів і кидає свиням.

Тим часом усі в домі побудилися і повставали. З переляком і здивованими очима вони слідять за обома, але пильнуються добре, щоб ті не бачили їх. Арсен так налякався, що в своїм збентеженні виліз на великого горіха, щоб відтам, захований між густим листям, придивлятися на се нечуване чудо.

А дід немов відмолодніів, аж підтанцьовує, ходячи.

— Ходи до криниці!

Вони станули біля криниці.

— Зачерпи!

Вона спустила відро в криницю і витягла.

— Наливай!

Анока похилила відро і дід обмив собі водою всю голову і лице.

— Обітри мене.

Анока розпустила волосся і почала обтирати його. Легко стерти воду, але старечі очі слабі і сльози пливуть без упину.

Дід побачив декого з домашніх на дворі.

— Ходіть сюди, гей! Чому не миєтеся? Адіть, Анока жде на те, щоб наливати вам.

Його лице ясніло дитячою радістю і гордощами.

— Всі, всі! Всім вона позливає на руки.

Боязко підходять чоловіки і жінки до криниці і кожний, умившися, каже їй, як говориться лице старшим: «Спасибі!»

Тепер надходить і Арсен до криниці, стає широко, похиляється наперед і наставляє руки під відро.

— Давай і мені.

Вона звільна ллє воду на його руки. Арсен у сьомому небі.

— Як же ж ти ллєш! Усе пішло мені на рукави!

— Ні, ні! — вона лівою рукою підкочує йому рукави, а правою прихиляє відро.

— Бог з тобою!

Петрія бігає від одної невістки до другої, і все, заливаючися слізьми, шепче щось, розмахує руками і б'ється в груди.

Хитаючися, пішов дід до своєї кімнати, відчинив скриню і вийняв із неї намисто із самих старих талерів. Намисто і тонкий рушник сховав за пазуху і вернув назад до криниці.

Всі вже помилися і всім Анока зілляла воду. На всіх найшов якийсь святочний настрій і всім бриніло щось в ухах, немов слова: «Великий бог на висотах». І якби раптом десь-відкись були залунали вистріли з моздірів, то всі були б перехрестилися, як звичай велить під час святого водосвятія. Дід оглянувся доокола з виразом наївної гідності. Бідний, бідний дідусь!

— А їй ніхто не зілле води?

Всі кинулися до відра.

— Ага, тепер, коли я се мусив сказати! Тепер краще вже я сам учиню се. Ходи, доню, помийся!

Не знати, чи дужче тряслися в діда руки, чи в Аноки серце.

Він обтер її своїм рушником, а потім повісив їй намисто на шию.

— А всьому винна вона́ сама — бідненька... Та я кажу вам: уважайте і пам'ятайте, що я заповів уже вчора: хто хоч чим найменшим зневажить її, на того нехай упаде божий гнів!

ІЗ УГОРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Віктор Ракоші

ІСТОРІЯ ОСЛА

ГУМОРЕСКА

I

Одного осіннього ранку входить до моєї світлиці господар, у котрого я жив, і стоїть з дуже заклопотаним видом.

— А що там, дядьку?

— Ей, таке, що аж сказати встидно.

— Ну, кажіть.

— Сеї ночі вкрали мені осла.

— Зі стайні?

— Ні, з города.

— А пощо ж ви його через ніч лишили в городі?

— Стайня маленька, душно там. А осел завсігди штуркав коров. Що мені тепер робити, паночку?

— Що? Ночуйте самі в стайні і штуркайте коров уночі, а то ще й вони доміркуються, що ви не вмієте пильнувати своєї худоби.

— Про мене, нехай собі корови думають, що хочуть, коби мені тільки осла відпитати.

— Ідіть питати, може й відпитаєте.

— Я вже дав знати шандарам.

— Ну, то чекаймо терпеливо.

Минув місяць. Я готов був ще й далі чекати терпеливо, але Яким не хотів.

— Агій! Та що я так буду чекати божої ласки? В п'ятницю в місті ярмарок, піду та й куплю нового осла.

II

В п'ятницю ще не світ, не зоря, а вже мій Яким П'ятак, перекинувши уздечку через плече, вибрався до міста на ярмарок. Ослів там було досить, коли ж бо й най-

мізерніший коштував геть-геть дорожче, ніж усі його гроші. Вже Яким з'їв увесь хліб, усю зелену паприку і весь кусень солонини, який мав при собі, і випив на те скляночку вина, а осли все ще ані руш не подешевіли. Вже викурив три люльки тютюну, вигрівся добре на сонці, почухався в потилицю разів з десять, а ціна на осли як не нижча, так не нижча.

Та ось сонце скотилося вже над вершки далеких гір і обливало своїм промінням ще тільки кришу величезного криміналу. Тут і там вулиці тонули вже зовсім у темнім сутінку, а Яким усе ще був без осла. Зате він думав: «Як то добре тому, хто наважиться красти! Грошики в кишені, а проте й осла має в руках. Знати про се й так ніхто не буде,— от як, непричком кажучи, і зо мною сталося».

Коли зовсім запав морок, Яким доміркувався до одного: не може мені закон відпитати вкраденого осла, то я сам маю право украсти собі іншого.

З тим він і рушив домів.

III

Того самого вечора йшли два чоловіки з того самого ярмарку домів. Сказавши по правді: два мужики і осел, або ще докладніше: три осли. Бо ті два мужики дали себе на ярмарку ошукати, значить, зробилися добровільно ослами, а третій був ослом з діда-прадіда.

Ті два мужики, то були брати: Степан Ромос і його молодший брат Ферко. Вони купили осла, щоби ним возити воду з Дунаю до свого города.

— Ферку! — мовив Степан.

— Степане! — мовив Ферко.

— Дорого ми дали за осла.

— Дуже дорого!

— І пощо ми його купували?

— Се ти його купував.

— Але ти торг прибивав.

— Я думав, що ти старший, то й розумніший.

— А властиво ми оба осли.

— Всі три,— доповнив молодший брат.

Сконстатувавши се, вони спокійно тюпали далі, тягнучи осла за собою.

— Ага! — скрикнув Степан Ромос, старший брат,— знаю вже, чому сей осел так дорого нам прийшовся.

— Чому?

— Той злодюга, що ми його від нього купили, замало нам решти видав.

— Там до дідька! То не може бути!

— Ходи, почислимо.

І вони вступили до шинку, а осла прив'язали до одвірка.

IV

Не минуло й п'яти хвиль, коли сею самою дорогою надійшов Яким П'ятак з порожньою уздечкою в руках і з міцним наміром украсти собі до неї осла. Дивиться, аж і осел тут прип'ятий до одвірка. П'ятак зануздав його і скрутив з ним з гостинця зараз на найближчу півперечку. Осла при тій історії тільки те одно здивувало, що його тепер нараз підганяють, щоби швидше йшов. А що він з чесних рук попався в нечесні, се йому було байдужісінько.

І П'ятака не гризло сумління. Його чуття підходили найборше під те, що новочасний адвокат висказав би словами: «Суспільність нічого більше йому не винна». Одно тільки трошечки турбувало його, а власне думка, що ану ж його зловлять. Та коли щасливо прибув додому, то й ся думка перестала його турбувати. Він рад був, що має осла.

Зараз уночі при скупім світлі стаєнної ліхтарні він перекрасив осла. Чи дав йому щось таке, чи помалював його чимсь, досить, що осел став зовсім не такий як був. Уранці він був подібнісінький до перістої зебри. В такім виді й показав нам його Якім, як своє чесно набуте добро.

Але Степан і Ферко Ромоси, що жили в сусіднім селі, очевидно, не раді були тому, що їх солоно переплачений осел пішов служити іншому пану, і зараз донесли шандарам про крадіж.

Шандари мало не повикидали обох братів за двері. Шандар — хоробра людина. У нього троє оружжя: одним рубає, другим коле, а третім стріляє. У нього в патронташі шістдесят наглих смертей. Він з дорогої душі сам один іде на сто бунтівників, але з дрібними злодіями, з хитрими та підступними мужиками він не любить мати діла.

Та все-таки вахмістр видав наказ розслідити сю справу, і зараз його підвладні почали розвідувати по сусідніх селах, чи хто з останнього ярмарку не привів додому осла без паса. Отак вони допиталися до Якима П'ятака.

V

Приходить шандар до П'ятака. Осел є, паса нема.

— Збирайся зараз до громадського уряду!

— Чого? — питає П'ятак.

— Бо се крадений осел.

— Може той його вкрав, що я у нього купив, та тому й паса мені не дав.

— Се вже покажеться при протоколі.

— Не боюся протоколу. Се моє чесно набуте добро.

— Там будеш балакати, де тебе питатимуть.

— Я всюди балакаю, де хто нарушить мою честь.

Всі ми пішли до громадського уряду. Розпочалося переслухання. Яким твердо обстанав при своїм: — Сей осел є мій осел, нехай собі що хто хоче говорить!

— Чи се ваш осел? — питає вахмістр братів Ромосів, що прибігли, задихавшись.

— Та осел, то всяко осел, сам бачу, але чи наш, на се я не міг би присягти,— відповів старший Ромос.

— Здається, що наш був більший на масть,— додав молодший.

Вахмістр був не в тім'я битий, велів обмити осла від стіп до голови, і за десять хвиль бисаманиста зебра перемінилася на смирного, сіренького довговуха.

— Отепер він уже й подобає на осла,— мовив Степан Ромос,— і тепер уже й я міг би сказати, що се наш.

— А я й присягнути готов, що се наш! — скрикнув Ферко Ромос.

— Ну, то зараз би чорт узяв твою душу,— скрикнув і собі ж Яким П'ятак,— бо сей осел мій, як бог на небі.

Війт вмішався в сю розмову.

— Чекайте хвилечку. Я знаю П'ятакового осла. У нього на черезі круглий знак від підкови. Мій кінь ударив був його і відтоді се місце у нього не заросло.

— Ой моє лишенько! — простогнав стиха П'ятак.— Сей старий осел говорить про мого давнього осла.

Тим часом шандари полізли вже під ослове черево, щоби пошукати того шрама від підкови.

— Сей осел належить до Якима П'ятака! — промовив вахмістр, підносячися.— Шрам від підкози справді осьде є, кождий може переконатися.

Яким П'ятак здивувався найдужче.

— Їй-же-богу моєму! Та се й є мій давній осел! — промимрив він, обмацавши шрам.

Він був би зараз другого дня й сам пізнав його, коли б не був обмалював його фарбою.

— А чому ж у вас нема паса? — запитав його вахмістр.

— Бо се вкрадений осел,— сміло відповів П'ятак.

— Та воно правда! У вас його вкрали, а ви відкупили свого власного ссла! Га-га-га-га!

Всі зареготалися. Найдужче П'ятак, а найменше оба брати Ромоси.

Коли ми йшли домів, промовив П'ятак набожно:

— Мудрість закону має свої границі, але мудрість божа без границь.

— Як ви се думаєте?

— Та ніяк, тільки так, що пан-бог уміє навіть крадіж так накермувати, що вона вийде на добро.

ІЗ СКАНДІНАВСЬКИХ ЛІТЕРАТУР

Мартиніус Бйорнстьєрне Бйорнсон

ЛІС

КАЗКА

Між двома скалами лежав глибокий яр; дном його важко котився многоводий потік по камінню і корінню. По обох боках настовбурились високі стрімкі скали, зовсім голі. Але тут же, над самим потоком, стояв молодий ліс купками на зарінку. Весною та осінню клекотячі води потоку заливали зарінок, але ліс стояв, глядів вгору і наперед себе, і не міг ані сюди, ані туди двигнутись.

— А що, якби ми вкрили сю скалу? — сказав одного дня боз до карловатої дубини, що стояла найближче нього. Дубина перехилила голову, щоб побачити, хто се говорить; потому знов випрямилась і не сказала нічого. Потік ревів, аж увесь запінився, холодний вітер скиглив в яру і завивав у кам'яних щілинах, гола скала мовчки нависла зверху і мерзла...

— А що, якби ми вкрили сю скалу? — сказав боз до смереки з другого боку.

— Коли б на те пішло, то певно, що за нас ніхто того не зробить,— сказала смерека, затим потрясла своїми довгими пачосами і глипнула на березу.

— А ти як кажеш?

Але береза осторожно повела оком по скалі; важко нависала скала над нею, що аж немов дух в ній спирала.

— Га, в ім'я боже, даваймо вкривати її,— сказала береза, і хоч їх було лиш троє, почали вкривати скалу. А боз поперед усіх.

Уйшли вже добрий кусник дороги, коли втім пострічалась їм папороть. Боз хотів обминути її.

— Ні, бери й папороть з собою! — сказала смерека. І папороть пристала до них. Швидко почав боз зісковзуватись і зсуватися.

— Вчепись міцно за мене! — сказала папороть. Боз зробив се, і де тільки найшлась яка ямочка чи щілиночка, там зараз папороть тик свої пальчики, а де папороть віткнула пальчики, там боз застромив цілу руку. Так вони карабкались і лізли, отяжіла смерека з самого заду, береза теж.

— А все ж воно аж духу тобі додає! — сказала береза.

Але скала почала думати над тим, що се може бути за хробацтво, що по ній порпається та пнеться. Подумавши об тім пару сот літ, післала туди маленький потічок, щоб подивився. Було то в самім початку весни-провесни, і потічок був такий манюсінький, поки доплив до папороті.

— Папоротко, люба папоротко, пусти мене, бачиш, який я манюсінький,— сказав потічок. Папороть так була зайнята своєю роботою, що ледве глипнула на нього і — дальше до праці. Потічок поміж неї, та й далі.

— Бозику, любий бозику, пусти мене, бачиш, який я манюсінький!

Боз гостро поглянув на нього, але що папороть його пропустила, то й він дав йому спокій. Потічок проміж нього, та й далі, аж поки дійшов до того місця, де, стогнучи, дряпалась вгору смерека.

— Смерічко, люба смерічко, пусти мене, бачиш який я малесенький,— сказав потічок і цілував смеречині стіпки, і так то вже до неї підлещувавсь і примилювавсь! Смерека аж запаленілась і пустила його. А береза, так та посторонилась, заким ще потічок і попросив.

— Гі-гі-гі! — запищав потічок і давай рости.

— Га-га-га! — забринів потік і давай рости.

— Го-го-го! — заревів ручай і пірвав папороть і боз, і смереку, і березу, звалив їх собі на плечі і шубовсть ними аж на саме дно яру. Довгі літа сиділа скала на своїм місці і нагадувала собі, як то вона в той день сміялася.

Була річ очевидна, що скала так-таки й останеться невкритою. Папороть так тим розлютилась, що аж наново зазеленілася, і затим наново полізла наперед.

— Гей же наперед! — крикнула папороть.

Боз до половини випростувався, щоб поглянути куди полізла папороть, він сидів випростуваний до половини так довго, поки вкінці зовсім не випростувався. Почухався в кострубату голову, зробив крок і впилився так цупко в скалу, що аж тепер, думав, скала мусила добре почути.

— Хоч ти мене не хочеш, коли я тебе хочу!

Смерека потупцювала трохи на пальцях, щоб побачити, чи вони ще цілі, підняла одну ногу, котра була зовсім здорова, потому другу, котра також була здорова, а потому й обі. Затим розглянулась, куди вперед ішла, а де потому лежала, і вкінці куди би далі йти треба. Після того встала на ноги і навіть виду не подавала, що коли-небудь була в упадку. Береза була страшно «зогиджена» намулом, але таки встала і очистилась. І знов пустились усі в дорогу, чимраз далі й далі, вгору і набоки, в слоту і в погоду.

— А се що там знов за хробаччя? — воркотіла скала, коли сонічко її огрівало. Все блискотіло росою, пташки співали, лісова мишка посвистувала, а ласочка з радісним криком ховалась в норі.

Так надійшов вкінці той день, коли папороть своїм одним оком змогла зазирнути понад самий верхній гребінь скали.

— О не! О не! О не! — скрикнула папороть і побігла.

— Ей бре, а се що там таке папороть побачила,— сказав боз і підліз догори так, що міг зирнути понад скальний гребінь.

— О не! О не! О не! — скрикнув — і побіг.

— А що се нині тому бозові сталось? — сказала смерека, широкими кроками драпцюючи в сонячній спеці. Швидко здужала, зіп'явшися на пальці, перезирнути через скальний гребінь.

— О не!

Гілки і шпильки її з дива так і настовбурчились. А затим давай драпцювати ще вище, поки не вилізла на самий вершок, і — побігла.

— Що там таке, що всі другі видять, лиш я ні? — сказала береза, припідняла гарненько спідничку і подріботіла за ними. Нараз і вона вихилилась цілою головою понад скальний гребінь.

— О не! Ах!

Великий пишний ліс із самих смерек, беріз, бзів та папоротей стояв на широкім, рівнім полі і ждав на них. Радісно зашуміли листочки берези в сонячнім світлі, аж роса перлами з них посипалась.

— Еге, ось воно як! — сказав боз.— Ось що значить — іти наперед!

Сельма Лагерлеф

СКАРБНИЧКА ЦІСАРЕВОЇ

ЛЕГЕНДА

Єпископ велів покликати патера Верно до себе. Справа була дуже неприємна. Патер Верно був висланий на проповідь у фабричнім окрузі в околиці Шарлеруа, але натрапив власне на великий страйк, при якім робітники поводились досить шумно та безцеремонно. Він написав до єпископа, що зараз при його приході до «вуглевого округу» одержав листа від одного робітницького проводиря того змісту, що вільно йому говорити; але коли позволить собі в своїй проповіді згадати про бога — чи то навпростець, чи обхідною дорогою — то в церкві вибухне галабурда. «І коли я показався на проповідниці й побачив зібраних,— писав далі патер,— то в мене не було сумніву, що вони виконають свою погрозу».

Патер Верно був невеличкий, вихудлий чернець. Єпископ глянув на нього згори, як на якусь нижчу істоту. Такий необритваний, трохи брудний чернець із зовсім невиразним обличчям, очевидно мусив бути боягуз. Адже ж він і тепер боявся його, єпископа.

— Донесено мені,— мовив єпископ, що ви таки сповнили бажання робітників. Але ж не треба вам пригадувати.

— Високопреосвященний,— перервав дуже покірно патер Верно.— Думаю, що церков повинна по змозі уникати галабурд.

— Але церков, що не має відваги назвати імені божого...

— Чи високопреосвященний чули мою проповідь?

Єпископ ходив здовж по кімнаті, щоб заспокоїтися.

— Ви певно тямите її? — мовив він.

— Певно, високопреосвященний.

— Ну, то повторіть, що ви там говорили, патре Верно, слово в слово, так як було проголошено.

Єпископ сів у фотель. Патер Верно станув перед ним.

— Горожани і горожанки! — розпочав він, відразу впадаючи в свій проповідницький тон.

Єпископ стрепенувся.

— Вони люблять, коли так до них обертатися, високопреосвященний.

— Нічого, нічого, патре Верно,— мовив єпископ.— Говоріть далі.

Легка дрож пробігла по тілу єпископа. Ті два слова дивним способом виявили перед ним цілу ситуацію. Він бачив перед собою зібраних дітей «чорної землі», до яких промовляв патер Верно, бачив немало червоних лиць, немало лахміття, немало дикої веселості. Бачив народ, для якого не зроблено нічогісінько.

— Горожани і горожанки! — почав наново патер Верно.— Маємо в отсьому краю цісареву, що зветься Марія-Терезія. Се дуже добра володарка. Наймудріша й найми-лосердніша з усіх, яких мала Бельгія.

Інші володарі, горожани, інші володарі мають наступників по смерті і тратять свою власть над народом. Але велика цісарева Марія ні. Може вона стратила свій престол у Австрії й Угорщині, може Брабанція й Лімбург перейшли до інших панів, але вірне графство Західна Фландрія ні. В Західній Фландрії, де я жив сі остатні роки, ще й досі не знають ніякого іншого володаря, як лише Марію-Терезію. Знаємо, що в Брюсселі живе король Леопольд, але нам байдуже до нього. Над морем і досі панує Марія-Терезія.

А особливо в рибацьких селах. Чим дальше підете до моря, тим неподільніше її панування. Ані велика революція, ані цісарство, ані голландці не мали настільки сили, щоб усунути її. Та й яким чином. Вони не зробили для дітей моря нічогісінько, що могло б порівнятися з її діяльністю. Адже вона, горожани, дала народові на побережжі неоціненний дарунок.

Буде тому сто п'ятдесят літ, у початку свого панування вона вибралася в подорож до Бельгії. Була в Брюсселі і в Брігге, була в Літтіху й Люванії, а коли досить надивилася на великі міста та на ратуші, обвішані образами, подалась на морське побережжя, щоб побачити море й намулини.

Вид був невеселий. Вона бачила море велике й могутнє, так що ніякий чоловік не міг поборотися з ним. Вона ба-

чила побережжя безсильне та незахищене. Були на ньому горби з намулу, але море колись перепливало через них і могло кождої хвилі знов переплисти. Було й декілька гребель, але вони були занедбані та розпадалися. Вона бачила пристані, занесені піском, бачила широкі лази, забагнені так, що на них росли лиш очерети та трощі, бачила рибацькі хати, порозривані бурею, притулені внизу до намулених сугорбів, немов викинені в море, побачила й убогі, старі церковці, які море прогнало далеко між навіяний пісок і побережну вівсюгу, в недоступнім сторі.

Цілий день провела велика цісарева над морем. Вона веліла оповідати собі про повені і про забрані водою села. Веліла показати собі місце, де цілий шмат землі запався в море. Веліла завезти себе човном туди, де, кажуть, на морському дні стоїть іще стара церковця. І веліла вичислити собі всіх затоплених людей і всю знищену худобу, коли море остатнього разу вилило було через намулини. Весь день роздумувала цісарева в своїй тихій душі: «Як мені допомогти сьому бідному народові на побережжі? Я ж не можу заборонити морю припливати й відпливати, не можу заборонити йому підмивати берег. Не можу також зв'язати вітру, ані заказати йому, щоб не перевертав рибацькі човни. Так само не можу наганяти їм риби в неводи, ані перемінити побережну вівсюгу на поживну пшеницю. Жоден монарх на світі не має такої сили, щоб міг вибавити сей бідний народ із його нещастя!»

Найближчий день, то була неділя, і цісарева слухала літургії в Бланкенберге. Збіглася вся надбережна людність від Дюнкерка до Слюїса, щоб бачити її. Та перед літургією цісарева ходила поміж народом і розмовляла з ним.

Перший пострічався їй дозорець пристані в Ньойпорті.

— Що нового в твоїм місті? —запитала цісарева.

— Нема нічого нового,— відповів дозорець пристані,— хіба лиш те, що вчора вночі вітер перевернув човен Корнила Ертзена, а сьогодні вранці його зловили верхом на днищі.

— Щастя ще, що живий вихопився,— мовила цісарева.

— Се ще не знати,— відповів дозорець, — бо коли його витягли на берег, побачили, що він збожеволів.

— Певно зі страху? — мовила цісарева.

— Так, — мовив дозорець,— а се походить із того, що ми в Ньойпорті не маємо нічого такого, на що б могли по-

кладати надію в хвилі тяжкої потреби. Корнило знав, що його жінка й дрібні діти мусять погинути з голоду, коли він утопиться, і ся думка, певно, зсунула його з глузду.

— Так ось чого треба вам тут на побережжі,— мовила цісарева,— чогось такого, на що б ви могли покладати надію.

— Власне того, — мовив дозорець. — Море у нас непевне, земля непевна, риболовство і заробок непевні. Конче треба нам чогось, на що б ми могли покладати надію.

Цісаревна пішла далі й надійшла до священика з Гайста.

— Що нового в Гайсті? — запитала його.

— Нема нічого нового, —відповів сей,— хіба те, що Яків із Равештайна перестав класти греблю біля багна, прокопувати пристань, пильнувати маяк і загалом покинув усяку пожиточну працю, що була у нього під руками.

— Але з якої ж речі? — запитала цісарева.

— Він одержав спадок,— мовив священик,— а тепер йому здається, що се замало проти того, чого він надіявся.

— Але все ж таки в нього є щось певне,— мовила цісарева.

— Так, без сумніву,— відповів священик.— Але тепер, коли має гроші в жмені, він не важиться братися до великого діла, боячись що їх буде замало.

— Значить, треба би чогось безмежно великого, щоб допомогти вам там, у Гайсті,— мовила цісарева.

— Так, — згодився парох,— діла у нас безкінечно багато, а ні до чого не можна братися, поки не знаємо, що в нас є безкінечно великі засоби, з яких можемо черпати.

Цісарева пішла далі, аж дійшла до найстаршого лоцмана з Міддельркерке і почала випитувати його про новини з його міста.

— Не знаю ні про яку новину,— сказав найстарший лоцман,— хіба те, що Ян Вандермер зайшов у сварку з Лукою Нервінденом.

— Чи справді? — мовила цісарева.

— Еге! Вони знайшли той затон із доршами[1], за яким шукали ціле своє життя. З давен-давна чули вони оповідання про сей затон і блукали скрізь по морю, шукаючи його, і все були найліпшими приятелями; а тепер, як його надибали, поробилися ворогами.

---

[1] Великі і поплатні морські риби.

— То, значить, було б ліпше, якби не були знайшли його,— мовила цісарева.

— Так,— мовив найстарший лоцман,— певно, що було би ліпше.

— Значить те, що мало б вам допомогти там у Мідделькерке, мусило б бути так добре заховане, щоб ніхто не міг знайти його.

— Справді так,— потвердив найстарший лоцман,— мусило б бути добре заховане, бо якби хтось знайшов його, то почались би лише сварки та суперечки, і зараз би се зужито, і пожитку з того не було би надалі.

Цісарева зітхнула і чула, що не порадить на се нічого. Потім пішла на літургію і весь час клячала на колінах і молилася, щоб таки їй дано було допомогти сьому народові. І — за вашим дозволом, горожани,— при кінці служби їй стало ясно, що ліпше зробити мало, як нічого. Коли люди почали виходити зі служби, вона стала на церковних сходах, щоб промовити до них.

Ніхто в Західній Фландрії не забуде довіку, як виглядала вона в тій хвилі. Була гарна, як лише може бути цісарева, і так теж убрана. Вона веліла подати собі корону й плащ і держала берло в руці. Її волосся було зачесане високо вгору й посипане білою пудрою, а в волоссі вплетена була низка великих, правдивих перлів. На ній була сукня з червоного блискучого шовку, а ціла була покрита фламандськими коронками. На ногах мала червоні черевики з високими корками і з великими защіпками на підбитті, висаджуваними дорогим камінням. Так виглядає вона й сьогодні, коли завідує справами Західної Фландрії.

І ось вона промовила до побережан і виявила їм свою волю. Вона сказала їм, що міркувала, як би їм допомогти. Сказала, що знає добре, що не може змусити море, аби було тихе, не може взяти вітрів на припони і не її сила звернути риб'ячі громади до сього берега, ані перемінити надбережну вівсюгу на пшеницю. Але що може вчинити для них бідна людина, се вчинить вона.

Вони всі повпадали на коліна, поки вона говорила. Вони чули, що ще ніколи не билося для них таке ласкаве, материнське серце. Цісарева говорила з ними про їх важке життя так, що їм самим починало робитися жалко себе.

— Але тепер,— мовила цісарева,— вона постановила лишити їм свою скарбничку зі всім, що може вміститися в ній. Се має бути її дар для всіх тих, що живуть там на побереж-

жях. Се одинока поміч, яку вона може їм дати, і вона просила вибачити, що вона така маленька. І у них виступили сльози на очі, та й у неї, коли говорила се.

Тоді вона запитала їх, чи схочуть обіцяти і заприсягти, що не рушать її скарбу, поки біда між ними не буде така велика, що вже більша не може бути? І далі, чи схочуть присягти, що передадуть сей скарб своїм потомкам, коли самі не будуть потребувати його. І, нарешті, просила кождого поодинокого чоловіка приректи, що не буде старатися дістати той скарб сам для себе, але зажде аж призволу всієї рибацької людності.

Чи схочуть присягти? Всі захотіли. І всі благословили цісареву і плакали вдячними слізьми. І вона плакала і сказала їм, що знає добре, що їм треба невичерпаного джерела, щоб покладати в ньому надію, і безкінечних скарбів і невимовного щастя, але сього вона не може дати їм. Ніколи вона не була така безсильна, як тут на побережжі.

Горожани! Сама того не знаючи, силою тої монаршої мудрості, що була вроджена тій великій женщині, вона здужала осягнути більше, ніж думала, і тому можна сказати, що вона й досі панує в Західній Фландрії.

І для вас се, певно, буде радість почути про всі ті дообродійства, які сплили на Західну Фландрію через дарунок цісаревої. Ті люди там на побережжі мають щось таке, в чому можуть покладати надію, що їм потрібне, як і нам усім. Хоч і як велика буває їх нужда, їх не бореться розпука.

Тамошні люди розповідали мені, як виглядає скарбничка цісаревої. Як пушка святої Уршулі в Бружі, лише ще далеко краща. Се копія кафедрального костьолу в Відні, зроблена з чистого золота, а на бокових вікнах видно діла цісаревої, вироблені з найчистішого алебастру. На чотирьох наріжних вежах полискують чотири діаманти, що цісарева вийняла з корони турецького султана, а на даху видно її ім'я, висаджене рубінами. Та коли я запитував їх, чи бачив хто сю пушку, то вони казали, що люди, у яких розіб'ється корабель і які опиняться в небезпеці смерті, все вида́ють ту пушку перед собою, як колишеться на хвилях, щоб вони не попадали в розпуку задля своїх жінок і дітей, коли б їм довелось осиротити їх.

Але се й одинокі люди, що виділи сей скарб: зрештою нікому не довелось придивитися йому, почислити його. І знаєте, горожани, цісарева не сказала нікому, скільки там його. Та коли ви, може, сумніваєтесь у тім, як багато доб-

рого він зробив і досі робить, то підіть туди, над море, і погляньте самі. Від того часу люди там узялись копати та будувати, і море тепер обгороджено греблями і вспокоєно, і воно не робить ніякої шкоди, а по берегах скрізь зелені луки та купелеві місця, та цвітучі міста понад морем. Але при кождій морській ліхтарні, яку будовано, при кождій пристані, при кождім кораблі, який починано будувати, при кождій греблі, яку фундовано, все була думка: коли не вистарчать власні засоби, то допоможе наша ласкава цісарева Марія-Терезія. Але се було все лиш осторогою, власні засоби все вистарчали.

Знаєте також, що цісарева не сказала, де зложений її скарб. Чи се не було дуже мудро, горожани? Один знає про нього, береже його; але аж тоді, коли всі наважаться розділити його, він, той, що має тепер скарб у схованці, виступить і скаже, де його шукати. Тому всі знають, що він ані тепер, ані ніколи не буде розділений несправедливо. Він для всіх рівний. Кождий знає, що цісарева так само думає про нього, як і про його сусіда. І між тамошнім народом не може так, як деінде, прийти до зависті та сварок, бо у всіх той дорогий скарб — спільний.

Єпископ перервав промову патера Верно.

— Досить,— мовив.— А яке ж було ваше закінчення?

— Я сказав їм,— мовив чернець,— що се велике нещастя, що добра цісарева не приїхала також до Шарлеруа. Я жалував їх, що й у них нема такої скарбнички. При великих ділах, які вони задумали виконати, вона, певно, була б їм найпотрібніша.

— Ну? — запитав єпископ.

— Пару калареп, ваше високопреосвященство, і пару свистків, але я вже зліз був із проповідниці. І більше нічого.

— Вони зрозуміли,— мовив єпископ,— що ви говорили їм про боже провидіння.

Чернець поклонився.

— Вони зрозуміли, що ви хотіли показати їм, що та сила, якій вони ругаються, бо не бачать її, мусить держатися здалека. Бо була б надужита в тій самій хвилі, коли б їм показалася в доступній для них формі. Гратулюю вам!

Монах поклонивсь і подався до дверей. Єпископ проводив його з ласкаво блискучим лицем.

— А та скарбничка... чи ті там усе ще вірять у неї?

— Чи вірять?.. Певно, еміненціє!

— Але скарб... чи був коли дійсно який скарб?..

— За дозволом, еміненціє, я присяг.

— Ну, ну, мені...— мовив єпископ.

— Парох із Бланкенберга має його в схованці. Він показував мені його. Се невеличка дерев'яна скринька, окована залізом.

— Ну?

— А в ній лежить двадцять срібних талерів Марії-Терезії.

Єпископ усміхнувся, та зараз споважнів наново.

— Але чи ж можна таку дерев'яну скриньку порівнювати з провидінням.

— Усі порівняння кульгаві, еміненціє. Всі людські помисли марні.

Патер Верно поклонився ще раз і висунувся з аудієнційної кімнати[1].

---

[1] Із книжки: Selma Lagerlöf, Legenden und Erzählungen. Mainz, 1903.

ІЗ АВСТРАЛІЙСЬКИХ НОВЕЛІСТІВ

ПЕРЕДМОВА

Австралійське письменство належить до наймолодших паростей письменства англо-саксонської раси, що обіймає письменства триєдиного королівства Великої Британії з Ірландією, далі письменство північної Америки з Канадою, далі англо-індійське та австралійське. Се остатнє числить несповна 100 літ і розвивається досить самостійно серед досить незвичайних обставин. Біла раса заступлена в Австралії зовсім невеликим числом людності, що виносить досі мало що понад чотири міліони. Ся людність живе більшими масами, більш або менш по-європейському типу в більших містах: Сідней, Мельбурні, Аделаїді та Брісбані. Зовсім інакше виглядає життя по малих містечках та розкинених фермах, де безпосередніми сусідами білих людей являються тубільці, китайці або негри. Біла людність Австралії мала своєю основою карні колонії, до яких з кінцем XVIII віку англійське правительство почало висилати своїх злочинців та непоправних неробів. Перша така колонія заснована була в р. 1788 на місці, де тепер стоїть місто Сідней. З часом, одначе, знайдені в Австралії розсипи золота звабили до сеї части світу немало емігрантів та авантюрників із різних націй, головно французів і німців. Торговельні зносини з давен-давна приваблювали до Австралії численних китайців, а негрів спроваджували білі люди, як невольників або слуг. Із тих різнорідних елементів починає помалу вироблятися щось подібне до окремої нації, якої розвоєві сприяє майже зовсім самостійне політичне життя з республіканським устроєм і власним парламентом, хоч і під зверхнім протекторатом Англії.

Купці і фермери, отсе два головні типи білих інтелігентних людей, з яких складається австралійська суспіль-

— Але скарб... чи був коли дійсно який скарб?..

— За дозволом, еміненціє, я присяг.

— Ну, ну, мені...— мовив єпископ.

— Парох із Бланкенберга має його в схованці. Він показував мені його. Се невеличка дерев'яна скринька, окована залізом.

— Ну?

— А в ній лежить двадцять срібних талерів Марії-Терезії.

Єпископ усміхнувся, та зараз споважнів наново.

— Але чи ж можна таку дерев'яну скриньку порівнювати з провидінням.

— Усі порівняння кульгаві, еміненціє. Всі людські помисли марні.

Патер Верно поклонився ще раз і висунувся з аудієнційної кімнати[1].

---

[1] Із книжки: Selma Lagerlöf, Legenden und Erzählungen. Mainz, 1903.

ІЗ АВСТРАЛІЙСЬКИХ НОВЕЛІСТІВ

ПЕРЕДМОВА

Австралійське письменство належить до наймолодших паростей письменства англо-саксонської раси, що обіймає письменства триєдиного королівства Великої Британії з Ірландією, далі письменство північної Америки з Канадою, далі англо-індійське та австралійське. Се остатнє числить несповна 100 літ і розвивається досить самостійно серед досить незвичайних обставин. Біла раса заступлена в Австралії зовсім невеликим числом людності, що виносить досі мало що понад чотири міліони. Ся людність живе більшими масами, більш або менш по-європейському типу в більших містах: Сідней, Мельбурні, Аделаїді та Брісбані. Зовсім інакше виглядає життя по малих містечках та розкинених фермах, де безпосередніми сусідами білих людей являються тубільці, китайці або негри. Біла людність Австралії мала своєю основою карні колонії, до яких з кінцем XVIII віку англійське правительство почало висилати своїх злочинців та непоправних неробів. Перша така колонія заснована була в р. 1788 на місці, де тепер стоїть місто Сідней. З часом, одначе, знайдені в Австралії розсипи золота звабили до сеї части світу немало емігрантів та авантюрників із різних націй, головно французів і німців. Торговельні зносини з давен-давна приваблювали до Австралії численних китайців, а негрів спроваджували білі люди, як невольників або слуг. Із тих різнорідних елементів починає помалу вироблятися щось подібне до окремої нації, якої розвоєві сприяє майже зовсім самостійне політичне життя з республіканським устроєм і власним парламентом, хоч і під зверхнім протекторатом Англії.

Купці і фермери, отсе два головні типи білих інтелігентних людей, з яких складається австралійська суспіль-

ність. Жінок взагалі у них мало, і вони грають у тій суспільності далеко меншу ролю, як у європейських суспільностях. Брак традиції, війн і злучених з ними небезпек, монотонність і тягар буденної боротьби з життям спричинюють слабий розвій письменства і слабе запотребування друкованого слова, хоча більшість білої людності, без сумніву, письменна і читає газети. Першими творами спеціально австралійського письменства були оповідання з життя засланих до Австралії злочинців, що мали за собою європейську минувшість. Тільки в новіших часах у другій половині XIX в. почала виростати генерація інтелігентів, зроджених і вихованих в Австралії, у яких природним способом з'явилася потреба малювати важніші характеристичні моменти того життя, що розвивалося перед їх очима, і тих людей, серед яких доводилося їм жити. Органом тої молодої генерації австралійських письменників став у 80-х роках минулого віку ілюстрований тижневик «Bulletin», в якім концентрується більше-менше весь духовий рух того, що можна би назвати молодою Австралією. Короткі ліричні поезії, звичайно навіяні меланхолією, властивою австралійському підсонню, та короткі оповідання і нариси вроді тих, яких переклади подаю тут нашій публіці, отсе головний літературний багаж того тижневика, виданого в Сіднеї. Із поміщених у ньому оповідань різних авторів вибрав австралійський німець Стефан Коттс п'ятдесят три нариси, що належать до різних авторів. Про свій вибір говорить він у передмові: «Розуміється, сей вибір не може мати претензії дати повний перегляд молодої австралійської літератури. Навіть не все найкраще могло знайти в ньому місце: багато ліпших творів так порозкидано по різних виданнях, що я не міг дістати їх. Особливо дрібні нариси, що друкуються по газетах і про яких зібрання не дбають їх автори, нефахові письменники, дуже часто пропадають у газетах, як золоті зерна в купі піску. Дещо зпов занадто австралійське, щоб могло трафити до смаку європейського читача. І так із одного з найголосніших австралійських письменників, Генрі Лоусона, якого почитателі називають австралійським Кіплінгом, дав я лиш одно оповідання. Натомість узглядннв я більше гумористичних нарисів Едварда Дисона. Особливо ж Альберт Доррінгтон підіймає високо понад рівень дилетантизму та принагідного письменства і годен не раз стати обік найбільших новелістів старого світу, особливо там, де найсильніше

виявляється спеціально мужська нота його штуки. Притім він найвсесторонніший із австралійських новелістів, бо бере теми до своїх творів із життя на морі, на побережжях та внутрі краю, і скрізь вміє однаково опанувати свою тему».

В збірці, зладженій згаданим автором, що має титул: «Aus einer neuen Literatur Australischens, gesammelt und bearbeitet von Stefan v. Kotze, Берлін 1909», поміщено п'ятдесят три новели, з яких одна анонімна, одна самого збирача, вісім Едварда Дисона, вісім Альберта Доррінгтона, дві Генрі Лоусона, дві мають псевдонім Кодак, а інші належать різним авторам. Назви авторів переважно англійські, в тім числі є й така аристократична, як Г. Б. Ланкастер, але стрічаємо також деякі, що подобають на французькі (Paul Cupid), а дві мають виразну шведсько-норвезьку подобу: F. S. Sorensen і Robin Studholme.

З тої багатої збірки вибираю особливо ті твори, що мають більше загально-людський, ніж спеціально австралійський характер.

ОСТАТНІЙ МОА

Дощ ішов уже три дні — дощ, який може йти тільки в горах Нової Зеландії. Декілька лісничих сиділо біля огнища, потерпаючи від холоду, і курили мовчки. Розмова скінчилася, ніхто не мав що більше сказати. Мглиста й мокра околиця, покрита камінням і папоротями, не давала фантазії ніякої поживи.

Дік кашельнув, немовби пригадавши щось, і всі поглянули на нього, немов питаючи й заохочуючи. Про все, що є на світі, Дік умів сказати дещо з власного досвіду. Йому було шістдесят літ і він у своїм житті перейшов найрізніші колії: був моряком, копачем золота, вояком і стрільцем у чагарах. Нову Зеландію знав здовж і впоперек.

— Недавно читав я в газеті,— розпочав він,— що там, унизу, на півдні знайдено десь повний скелет вимерлого птаха Моа. Ну, я міг би дещо сказати про того старого птаха. Але, ви, певно, не ймете мені віри.

І він з погордою плюнув у огонь. Ми наввипередки один перед другим почали впевняти його завзято, що його віродостойність у нас так непорушно тверда, як шпиль Руапегу, якого хмарами повита голова дивилася на нас. Дік суворо оглянув наш кружок і, очевидно, задоволений своєю інспекцією, почав без дальших церемоній своє оповідання.

— Коли в давніх часах я перший раз висадився на берег Нової Зеландії, почалася на західнім побережжі якраз тоді золота гарячка. Я з одним своїм приятелем спасся втекою з одної барки, що стояла в пристані Літлтона, і ми оба почвалали пішки до золотого району. Зразу нам поводилося досить лихо і, нарешті, ми забилися в гори далеко дальше від інших копачів. Ми розложили шатро у підніж-

жі великої яскині і здобули тут немало золота, але життя наше було дуже відлюдне.

В перших ночах на нас нападав великий страх. Швидко по сумерку чули ми з лісу дикий, ревучий шум, подібний до свисту сирени у млі. Та коли не було більше ніякого лиха, ми скоро привикли до того крику і користувалися навіть як сигналом до вечері.

Та ось одного дня ми працювали власне на малій терасі понижче яскині, коли понад нашими головами з чагарника перелетів камінь завбільшки як людська голова, немовби вистрілений гарматою. Потім перелетіли ще два або три такі самі каміннці, а нарешті сажневе дерев'яне поліно, і ми догадалися, що де в повітрі літають такі дрібні забавки, може бути для чоловіка нездорово, і ми полізли вгору, щоб придивитися, хто забавляється такими речами. На обриві, може п'ятдесят метрів понад нами, стояв злочинець, величезний птах, більше-менше вдвоє більший від струся. Він порпав землю, шукаючи поживи, тут і там дзьобнув якогось хробака або гусільницю.

— Бідолаха! — промовив Джек.— Коли такими дрібницями він мусить наповнити свій живіт, то може пів тої гори спорпати на наші голови.

Ми почали придивлятися йому, і він поглянув на нас і порпав собі далі. Ми подумали, що найкраще лишити його самого.

Пізніше стрічали ми того велетня досить часто, коли проходжувався в кориті ріки або по чагарнику. Він, здавалося, почував прикро свою самоту, не стрічаючи рівного собі. Як виглядав? Був трохи подібний до тетерева, яких тут бігає багато, але сто раз більший. Мав на собі шматочки товстих крил і смішно короткий хвіст, який при кождім своїм кроці комічно задирав угору. Бігати? Ну певно, бігати вмів, що вмів. Я бачив його одного разу в погоні за мавpійським щуром, і щур не мав ані хвилі надії на життя. Він похилив голову вниз і гнав через корчі та поміж молоді дерева, як насмарована блискавка.

Нарешті велетень одної ночі зробив нам візиту в нашім шатрі, власне коли ми засіли до вечері. Правдоподібно черв'яків і гусільниць удень назбирав мало, бо видно було, ще терпить сильний голод. Джек кинув йому половину печеного голуба: він проковтнув його як горошину, а потім розпочав напад. Приступив просто до отвору шатра і кинувся на решту нашої живності. Джек скочив з місця і

вдарив його коцюбою, але каторжний птах копнув його одною ногою в груди так сильно, що Джек відразу присів дуже твердо. Я кинувся на нього з сокирою, але він, не чекаючи на мій удар, дав мені пару таких копняків, що я опинився на землі з бажанням спочити трохи. Се був порядний боксер і не хибляв ані разу. І тут же він пожер усі наші голуби, проковтнув цілу паляницю, проковтнув ніж, а потім устромив дзьоб у гарячий чай. Вихопив його відтам швидко, можете собі подумати! Але коли Джек почав сміятися і підняв трохи голову, кинувся старий пташище на нього і топтав його три секунди так, що йому відхотілося сміху. Покинувши його, він почав поратися в шатрі. Та що шатро було занадто тісне для нього, перевернув його відразу копняками своїх ніг і почав порпати, як парова машина. Весь наш спряток розлітався на всі боки, як живий. Він побачив мій годинник і проковтнув його, так що тільки ланцюжок звисав йому з дзьоба. Потів кинувся на пушки з консервами і почав двофунтові пушки ковтати, як бобики. Аж алкоголь зробив йому кінець, як не одному іншому.

Ми мали кілька кварт рому в великій циновій бутлі, і коли він устромив до неї свою голову, засмакував йому ром незвичайно. В усякім разі він не квапився витягати голову з бутлі. Коли, нарешті, попробував се зробити, шийка бутлі не пустила його голови і він не міг бачити нічого. Він почав тріпатися страшенно, і наші речі розліталися від нього на всі боки. Він скочив у огонь і розкинув його, потім побіг між дерева, б'ючися то об одно то о друге, поки не зрозумів, що так далі не можна. Тоді й заспокоївся, притиснув бутлю з головою до землі і почав помалу викручувати з неї голову. На се я й чекав. Я прискочив із сокирою і швиденько увільнив його від бутлі; розуміється, при тій нагоді відскочила й його голова.

Ми жили майже місяць м'ясом того птаха. Смакувало як індичатина, тільки трохи дико. Розуміється, пушки з консервами і годинник ми повиймали з нього, а до того ще знайшли в його животі мало що не п'ятнадцять унцій золотого піску, який він призбирав за свого життя.

Чому ми не взяли його до міста і не продали? А тому, що були новаки і не мали поняття, що птах Моа не такий частий, як москіти.

Е. Б. Годж

ЛИСТ

В червонім цегляним домику з чотирма кімнатами, на старій репсовій софі сиділа з розпечатаним листом у руці. Вона була сивоволоса, зів'яла, зігнена — вдова.

Лист був від її сина-одинака, що недавно вивчився на пастора. Для нього зморшки поорали лице старої австралійки, посивіло волосся, зігнулися плечі, а тепер, коли була певна, що плоди її праці та самовідречення дозріли для неї, дрожали її руки, з ніжним поспіхом розчиняючи коверт. Вона не вміла ані читати, ані писати, але їй спішно було побачити слова, хоч не могла відгадати, що писав її син.

Одиноке бажання її життя було зробити його чимсь ліпшим, і тепер надійшла щаслива година. Її мрії справдилися: вона була гордою матір'ю всечеснішого отця Йосифа Йозус Сандона. Брак освіти ніколи досі не допік її, але тепер її безпомічне бажання перечитати лист сина заболіло її трохи.

Лист сина, що для увінчання її довголітніх мрій візьме її до себе на тихе та любе становище своєї господині та завідательки його маєткових відносин. Тусклі очі зайшли радісними сльозами.

— Чи був листонос, тіточко? — промовив лагідний дівочий голос.

Жінка подала лист миловидній шатенці, дівчині середніх літ.

— Прочитай лише, Магдусю, а то я їй-богу не добачаю.

Дівчина не всміхнулася на сю маленьку брехню старої. Вона так часто не добачала в письмі, що дівчина зовсім не дивувалася її неграмотності. А на зміст листа вона була не менше цікава, як сама мати. Її власна солодка тайна —

вона жила тою надією — швидко перестане бути тайною.

— А для мене листа не було? — шепнула вона несміло, і в її голосі було маленьке розчарування.

— Та тут, певно, буде відомість для нас обох,— гордо промовила мати.— На лише та прочитай.

Дівчина почала. Хвиля була важна для обох. Ні одна не сумнівалася про своє близьке щастя. Їх довір'я до автора листа було незламне.

«Люба мамо! Без сумніву ждали Ви на відомість від мене...»

— Та ми, як ми, Магдусю! Ми ж знали, що він весь час зайнятий.

«Але я чекав з написанням листа, поки моє становище стане зовсім певним».

— Я знала, що мій любий син мусить довчитися до чогось і що потім віддячить нам усі наші дожидання.

«Я певний, що новина, яку подаю Вам отсе, врадує всіх моїх знайомих з місточка, а особливо Тебе й кузину Маргарету».

Голос дівчини задрижав. Серце матері тріпалося з радості.

— Боже його благослови! Та й тямить же він про кожного.

«Я одержав парафію в Беля»...

— Се дуже далеко, моя дитино! — скликнула мати.

«По довгій застанові та многих молитвах я почув себе зобов'язаний прийняти се становище. Завтра виїжджаю на місце, а коли сей лист дійде до ваших рук...»

Голос дівчини зробився ледве чутний.

«...буду вже близько мети моєї подорожі».

— Надіюся, що він напише нам докладно, куди й як їхати до нього. Бо я, Магдусю, ощадила 20 фунтів стерлінгів, щоб закупити порядне урядження дому, відповідне для пароха.

Дівчина кашельнула і читала далі.

«Друга важна річ, яку маю донести Вам, се те, що по зрілій розвазі я рішився оженитися».

—Овва, Магдусю, а то що таке? Якої ж такої зрілої розваги потребував він на се?

Магдуся читала далі:

«Вповні свідомий важності сього свого останнього кроку і по довгім і поважнім обміркуванні рішився зробити те, що треба навіть коштом мого особистого чуття. Отим-

то сьогодні вечором я беру шлюб із молодою дамою, панною Емілією Дентонівною, дуже добре вихованою особою, якнайвідповіднішою на жінку служителя релігії, що притім має дуже впливові зв'язки».

— Читай помалу, Магдусю! Я якось не гаразд розумію се все — все те щось таке дивне. Дуже добре вихована особа, то, певно, стара мати обік неї буде виглядати трохи по-старомодному.

«Було б мені дуже приємно, якби я був міг тебе й кузину Маргарету,— голос читательки якось немов захрип і урвався,— запросити на своє весілля, але, розважившн все докладно, я волів відбути ту церемонію зовсім невиставно. Тільки свояки моєї жінки та її найближчі приятелі будуть у нас на шлюбі. Все було моїм звичаєм обчислювати правдоподібні кошти кождого вчинку і, заглядаючи в будуще, я не міг позбутися того погляду, що молодечі любощі іноді стають на заваді мужеві і руйнують його кар'єру. Отим-то я постановив знехтувати свої власні чуття і віддати себе цілого в жертву інтересів того становища, для якого я присвятив свою честь і своє життя».

— Так, так, Магдусю! Читай швидше.

«Розуміється, зразу боліло мене немало, коли я мусив зректися своїх колишніх намірів, мати Тебе й кузину Маргарету при собі в своїм домі. Отим-то серед теперішніх обставин я рад тому, що своїми планами не потребую робити зміни у вашім дотеперішнім житті».

Голос читательки робився чимраз глухіший, а слухачка мовчала.

«Ваш дотеперішній спосіб життя, певно, так тісно зрісся з Вашою істотою, що Вас боліло б, мабуть, переміняти його. Щодо мене, то я устроїв собі дуже скромне господарство і не наробив ніяких довгів, окрім тих, що були доконче потрібні. На се видав я до остатка всі свої гроші, а коли моя просьба, дати мені хоч невеличку позичку, не спричинить Вам великого ущербу у ваших потребах, то зробили б Ви мені вельми велику прислугу, за котру я був би Вам вдячний довіку. Мене жде тяжка дорога, але, відданий усім серцем своєму заводові і з сильною вірою в боже провидіння, маю надію побороти всі трудності. Кузині Маргареті засилаю свої найкращі поздоровлення і прошу заявити їй, що згадка про її щиру прихильність в минулому ніколи не забудеться у мене. А Тобі, моя добра мамо, не можу ніякими словами вилити всієї моєї любові та вдяч-

того корабля виступала перед очима глядачів: високий перед, безладне улаштування машин, і ще щось інше, немов плямка, що помалу робилася більшою — се були голі груди чоловіка, в синіх штанах, прив'язаного численними звоями линви до корабельного машту.

Пароплав зупинено і на воду спущено човен. Здавалося, що в безлюднім кораблі нема вже живої душі, чоловік на машті висів зовсім безсильно, з похиленою наперед головою, і був страшенно блідий. Коли човен підплив ближче, матроси на ньому побачили легкі рухи голови, але се було тільки механічне хитання корабля і збільшувало страшне враження мертвої безпомічності чоловіка. Тверді, важкі руки матросів з дівочою ніжністю розрізували линви, зняли його з машту і перенесли на човен. Тоді човен поплив до пароплава, якого чорні боки були всіяні білими крапками кают.

— Живий! Ледве живий! — промовив лікар, коли човен доплив до корабля. Серед публіки почулися радісні оклики, до яких домішалися навіть голоси картярів, що остатні свої карти позатуляли в жмені і повкладали до кишень. Страшенно легкого і вихудлого чоловіка винесено на руках на поклад і віддано лікарю. Пароплав знов повернено на властивий курс, а обезлюднений корабель з одиноким маштом і мізерними шматками колишніх вітрил гойдався самітно серед моря, доки не щез із очей глядачів.

Пасажири пароплава раді були почути від урятованого чоловіка оповідання про йсго пригоди, але доступу до нього не дозволено нікому крім лікаря, який заявив, що він страшенно ослаблений, ледве притомний, майже без надії на життя. Вечором третього дня, коли ся подія перестала бути темою оживлених розмов у салоні та предметом численних закладів на життя пацієнта, прийшов лікар до капітана.

— Тепер він відзискав притомність і хотів би побачити вас. Каже, що має дещо оповісти вам.

— А яка надія на його життя?

— Здається — буде фіть!

Вони пішли наперед до шпитальної кімнати, де при світлі низько розвішених ламп лежав пацієнт горілиць, з запалими щоками та висками, пожовклий і вихудлий, з лицем, оброслим щетиною волосся, яке до половини закривало його. Напівмертвецьким поглядом він обкинув прихожих і промовив, не то шепчучи, не то булькотячи:

— Пане капітане, моя команда скінчилася. Я хотів би дати знати своїй жінці, що я небіжчик. У вас є пошта, правда? Як добре! В такім разі відомість дійде швидше. Не хочу, аби Ллойди писали про мене «пропав безвісти» і аби вона місяць за місяцем ждала мого повороту. Се недобре для жінки, особливо для такої — важко мені сказати, пане капітане — ми тільки що недавно побралися. Але дарма, краще щоб вона довідалася зараз. Непевність мучила б її гірше, а так вона знесе легше єю вість, як коли б вона доходила до неї помалу. Скажіть їй се зараз, пане капітане, і скажіть підприємцям, що «Лавра Май» пропала, і що Дженні має дістати мій посаг. Він буде їй потрібний, бідній дівчині.

Капітан обіцяв йому, і він говорив далі:

— «Лавра Май» — барка в дорозі з поворотом із Пор-Рояля — п'ятнадцять мужа залоги — всі почислені і всі пропали, крім мене одного... Боже мій! Боже мій! Ось, ось ті бестії знов! Гоніть їх геть, гоніть їх геть!

Се був тільки один тарган, що впав на машт, але хорий з дивоглядною силою лихорадки сперся на лікті, силкуючися встати, і все його тіло тремтіло.

— Ні, ні, се не те! О, боже, не дай мені смерті такої, як бідному Джо! Ні, боже, ні!

Здавалося, що він отирає щось із лиця, а потім у знесиллі він знову упав на ліжко.

— По нім? — запитав капітан.

— Еге, є! — відповів лікар.

— Бідолаха! Що се може бути? Се виглядає на delirium tremens[1], чи ні?

— Ні, се не може бути — се щось нечуване, може, від сонця.

— Маєте рацію, лікарю. Се не від горілки.— Очі хорого були ще зажмурені, але уста порушалися майже нечутним шепотом.

— Він живий! — скрикнули оба слухачі.

— Так, я живий — трохи, і се не від горілки. Вона не така кепська, як висіти там над помостом і слухати стогнання Джо і бачити повзучу комашню. Не допускайте її до мене, лікарю, не дайте мені вмирати, як мій бідний товариш.

---

[1] Гарячкове маячіння.

Лікар, усе ще збентежений, нахилився над хорим, розкладаючи його благально зложені руки, і притулив до чорних уст чарку з коньяком.

— Спасибі, се лучше, якось-то буде, се майже так, як солодка вода. Се було десятого дня по нашім відплитті. Три дні не було вітру. Колисання під палющим сонцем на теплім, як літепло, морі доконало всього. В нашім наборі проклятім були мільйони та мільйони яєць, і сонце вигріло їх усі.

— Пане капітане, ви що везете?

— Сукна.

— Не кругляки?

— Ні.

— Добре так. Стережіться кругляків. При вітряній тиші вигріває в них сонце всю мерзоту. Чи ви під час тиші ніколи не відчиняєте люк?

— У нас пароплав, товаришу.

— Знаю се,— чую клекіт машини.— Скажіть, що я вмер, щоб Дженні могла дістати мій посаг.— Я вмер, умер, умер...

— Боже, мій! Дівчино, хто би подумав, що ти, бувши прачкою, могла заробити стільки грошей? Пані Трігг, прачко, не плач! Тепер я дома і не попливу ніколи більше з кругляками. Будь здорова, моя дівочко! Боже мій! Як то гарно було, коли ти обіймала мою шию своїми руками!.. Як?.. Що мовиш? Он куди? Благослови тебе, боже, дівчино, і того другого, що візьме тебе. Але слухай, коли матимеш хлопчика, назви його Джо. Не кажи нічого, я щасливий, як чорт... «Лавра Май», пане, в повороті... Так, так... Що, до лиха, шкрябає і шуркає корабельний слуга по підлозі?... Адже ж се не та сама проклята яхта!

Він почав губитися в беззв'язних обривках речень, кожде в іншім тоні, що, нарешті, перейшли в незрозуміле муркотання. Навіть коли замовк, можна було слідити хоробливу діяльність його мозку по невимовлених думках, що скорими перемінами виразу перебігали по його лиці. Обидва глядачі даремно силкувалися вияснити собі все. Потім капітан прошептав щось до лікаря, а сей недовірчиво похитав головою і мовив:

— Не думаю, щоб се що помогло.

— А я думаю,— мовив капітан,— я вже бачив не раз таке. Се доведе його до ясності.

І як тільки міг найголосніше, викрикнув над самим вухом хорого капітанську команду до обертання корабля. Хорий здригнувся і в тій хвилі вернулася його притомність, і він промовив:

— Так, так, пане капітане.

— Бачите,— шепнув капітан лікарю.— Гляньте лише на його руки! Він розтулив кулаки. Тепер можемо вести його. Пане Трігг!

— Слухаю, капітане.

— Що сталося з «Лаврою Май», коли вона плила з поворотом?

Тихим слабим голосом, що іноді рвався на слові, опсвідав хорий, але, коли тільки зачинав маячити, капітан своєю командою завертав його знов до річі.

— Наш капітан думав, що через рух нашого набору дно корабля трісло в якімсь місці, і велів отворити люки. Я був на переді, коли почув крик — крик жінки — і побіг до тилу корабля, де всі бігли врозтіч від люк, із яких із нутра корабля валила повзуча маса комашні, ящірок і скорпіонів, стоногів і хрущів і всяких насікомих, про які я навіть не чув ніколи, а особливо мільйони, мільйони мурашок, білих, чорних і червоних, що повигрівалися в корі кругляків. Над люком підскакував, верещачи Джо Діблс, перший вартовий, бо комашня почала кусати його. В одній хвилі всі ми повидряпувалися на шнурові драбини, поприв'язувані до маштів, бо проклята комашня почала вкривати весь поміст із заду й переду, немов розливалося їх ціле море. Ми сильно перелякалися, а Джо весь той час вився в корчах у командорській будці, а його нога відразу посиніла і спухла, вкушена якоюсь ядовитою бестією. Комашня перла з-нутра корабля, мов шалена, і швидко не було на покладі ані одного ступня вільного від неї. Зразу вартовий у задній часті корабля пробував своєю мітлою змітати їх з корабля, але деякі з тих проклятих сотворінь уміли скакати, а по півдні явилися також такі, що вміли літати — препаскудні почвари з поганими червоними крильми, що бриніли над помостом. Я прибіг до мого Джо, до командорської будки, а інші в розсипку сиділи на шнурових драбинах. Нас усіх мучила страшенно спрага: спека була нестерпна, а довгонога комашня раз у раз зціплялася в огидні клуби. Ми боялися, що вони полізуть по линвах, але попробувавши дряпатися по них, мокрих від дьогтю, вони відверталися. Ми бачили, як мурашки бігали

по бортах корабля та по колесах і спицях кермового колеса, раз у раз борючися та кусаючи. Роями вони влазили на компасову будку, а деякі довгі потвори падали горілиць на поміст, світили білими черевами і тріпали в повітрі десятками ніжок. Ми почули вереск Ніль Гансенової папуги на переді корабля і догадалися, що комашня добралася до неї. Ледве могли ми здержати Ніля, щоб не злазив і не біг їй на рятунок. Потім капітанів песик почав гавкати і скиглити в каюті, знак, що повзуча комашня добралася й до нього, і ми чули, як він гарчав і скиглив і скакав, поки не затих зовсім. Ми знали, що ніяк не позбудемося сеї комашні, а капітан висловив думку, чи не спалити б корабель. Із нього почав іти обридливий комашиний сопух, від якого нам робилося млосно, він ішов головно із кухні, в якій горів огонь і варилася горохова зупа. Здається, що комашня цілими купами валилася в огонь. Джо робився чимраз слабшим і слабшим і говорив про те, що хотів би бути дома. Від часу до часу дехто з матросів піднімав сигналову хоругов, але жодного судна не було видно.

Потім настала ніч, і тих перших кілька годин, поки не зійшов місяць, були страшенні в пітьмі. Побіч мене вмирав Джо, а під нами лазили й лазили незліченні тварі. Кождої хвилі чути було, як один або другий з людей кидався і бив по собі руками, стріпуючи комашню, що налазила на нього. Коли піднявся місяць, нам стало ліпше: ми могли бачити один другого, а капітан почав співати, щоб додати нам відваги, і сказав, що ми стоїмо на шляху пароплавів, із яких, певно, один побачить нас. Нараз Джо закричав не своїм голосом, і поки хто міг зупинити його, вирвався і скочив униз. Він кричав, падаючи, та швидко ми почули, як він грепнув у середину комашні на поміст. Якусь хвилю бачили ми ще його лице, біле, як місячне світло, а потім прокляті тварі покрили його доразу, і було видно тільки купу повзучої комашні — і був колись мій приятель Джо, і була папуга, і був капітанський пес...

— Але ж моя Дженні, се ж справді смішно, попасти в таке положення! Твій муж, моя жіночко, не згиб так, як бідний Джо, справді, не згиб. Він дождався постелі на поштовому пароплаві і корабельного лікаря і приличного похорону, з кулею на ногах — «І він сказав мені, пані Тріггова, що йому було дуже погано, коли Джо упав, і сказав мені: кохай Дженні, щоб ти взяла собі мій посаг і хлопчикові дала ім'я Бен. Не називай його Джо, бо Джо

погиб від комашні. А другого ранку вся залога поприв'язувалася також на шнурових драбинах, куди загнала їх тривога — а Трігг, твій бідний муж, що вмер на пароплаві, поглядав униз на поміст і бачив кістки з руки свого приятеля, все м'ясо з неї чисто обгризла комашня».

— Чи затямите се все, капітане? Запишіть собі се. Джо погиб, а потім, здається, подув вітер. Тямлю трохи, як він грав у вітрилах, і як я прив'язував себе високо на мачті, і як повзуча комашня гризла дерево і...

— Агов, агов! — а де ж місяць? Все покрили хмари, надходить вітер — спускайте вітрила! — Еге, еге, капітане, коли буря захопить нас з розпростертими вітрилами, то корабель з люками і з усею комашнею перевернеться. А се що? Боже! Тепер надходить! Держи! Держи!..

— Дайте руку, капітане, мій курс скінчений. Спасибі, що взяли мене!.. Ви відійшли від свого курсу, друга лінія випередить вас у тій подорожі. Не кождий капітан зробив би се. Я плавав також поштовими пароплавами і знаю се добре — дбають тільки про своїх пасажирів, а що поза кораблем, чорт бери! Прощавайте, лікарю, і дякую вам красненько. І скажіть, капітане, нехай Дженні не лишається сама. Здається буде немало таких, що схочуть узяти її. Моє ім'я Трігг, капітане. Ще хтів би я дати звістку... Ліверпуль...

Він поніс сю звістку з собою на той світ.

Артур Г. Дейвіс

ПАСКУДНА НІЧ

Минув похмурний липневий день, а коли настала ніч, у деревах завивав гострий західний вітер. Було страшенно холодно[1]. Свині в стайні, голодні і лихо погодовані,— тих кілька гарбузів, що перестояли посуху, ми з'їли самі,— боролися одні з одними і квичали раз у раз, як справдішні свині. Корови з телятами покинули ферму, шукаючи захисту між горами, коли натомість коні — бороняки з шерстю, наїженою як шпильки, сумно опиралися о дротовий пліт і тужливо гляділи на обгороджену ним зелену люцерну. Пастух Джо ходив, січучи зубами, в старім батьковім сурдуті, що мав лиш один рукав — другий зіжвало теля перед кількома днями, коли батько повісив був сурдут на палку серед поля замість віхи на місці, доки треба було орати.

— Ой лишенько! Та й препаскудна ж сьогодні ніч буде! — промовив батько до пані Браунової, що ззябла сиділа на софі, входячи з великим оберемком дров для розложення огню.

Пані Браунова сиділа в нашім домі отсе вже п'ятий чи шостий день. Старий Браун забігав часами до неї і ми, діти, знали, що між ними не було сварки. Часом вона помагала дещо в домашній роботі, але звичайно не робила нічого. Ми, хлопці, балакали про се дещо між собою, але не могли зрозуміти, чого вона сидить у нас. Джо запитав маму, але вона відповіла йому: «Та я не знаю»,— а більш ані слова. Нам трохи надоїла вже та Браунова, і ми бажали, щоб вона забралася з нашого дому. Вона кидала нам упімнення, так як коли б мала нам що до розказу.

---

[1] Не треба, здається, й пригадувати, що нашій літній порі в Австралії відповідає зимова пора.

По вечері сиділи ми біля печі, так близько, як тільки було можна, щоб не попектися від огню, ми всі й Браунова, і слухали завивання вітру надворі. Було приємно сидіти в теплі і слухати посвистів вітру. Та ось батько, обігрівшися спереду і ззаду, обернувся до нас і промовив:

— Ну, хлопці, мусимо зараз іти розпалювати огні і проганяти кангурів.

Се було так, як коли б нам хто всім нараз дав у карк. Ми глипнули всі на нього, щоб побачити, чи він не жартує. Але батькове лице було поважне, як у найстрогішого судді.

— Тепер, увечір! — відповів несміло Дев.— Але чому ж якраз тепер увечір, коли ані вчора, ані позавчора ми не ходили? Най би там кангури гуляли собі!

— Так то так,— сказав батько, — а все-таки ліпше сьогодні пополошити їх.

— Але ж там тепер нема пшениці, яку б вони могли спасати. То пощо ж їх полошити? Не бачу ніякої причини.

Та батько стояв на своїм.

— Ні, я нізащо не піду,— майже крізь плач промовив Джо.— В таку студеиу ніч, як тепер,— а в мене ще й чобіт нема.

Але батько промовив сердито:— Не будеш ти тихо, лобуре! Зробиш те, що я тобі кажу.

Але Дев не переставав протестувати.

— Сьогодні від самого ранку я бігав за бороною,— говорив він батькові,— а тепер маю ще ганяти за кангурами, і то в таку ніч, як отся, і в таких місцях, де вони не можуть нічого знайти, крім голої землі. Таке то в нас: чим більше робиш, тим більше жадають від тебе. І він почав плакати. Браунова вставила й своє слово. На її думку тато мав рацію, і нам треба таки піти, бо пшениця почала вже сходити.

— Е-е-ет! — скрикнув Дев, хлипаючи, немов бажав сказати їй, щоб сховала свою пораду для себе.

Помалу й нерадо повиходили ми від теплої печі та огрітої хати за батьком у темну, холодну ніч. Се була страшна ніч. Пітьма стояла як смола, густа і відразлива, а студено було, як у трупарні. І пробуй же тут заборонити кангурам, щоб не пасли нічого. Вони повигризали вже всю пшеницю, кожде стебельце, і до того всю траву. Що гризтимуть тепер нас самих, чи упряж на плугах, сього ми не

могли збагнути. Ми пошпотувалися в пітьмі один за одним, позастромлявши руки в кишені штанів. Батько йшов попереду, а бідний Джо з голими литками і без ходаків позаду. Раз по разу він наступав на сухий будяк, а коли сідав на землю, щоб повитягати колючки з ноги, то сідав нехибно на інший будяк. Коли йому вдалося переступити будяк, то мусив ударити ногою або о пеньок, або о камінь. Джо заходився голосним плачем, але вітер ревів ще голосніше і не, переставав завивати.

Піджидаючи на Джо, Дев воркотів:

— Чорта з два з таким татом! Яка біда приперла його витягати нас із хати в таку ніч!

Батько не довиджував добре в пітьмі, а особливо сеї ночі. Тому він наскочив на старого коня, що опершися шиєю на пліт, мабуть, задрімав при виді люцерни. Ся немила стріча задала обом великого страху. Батькові ще не так дуже, бо він тільки перевернувся горілиць догори ногами, але коняці зробилося так, немовби його чорт попхнув: він повалився на пліт і заплутався всіма чотирма ногами в дротах. Тут почалася для нього страшенна робота. Він почав щосили фиркати ногами, поки не вирвав великий шмат плота і, тягнучи його за собою, погнав щодуху в темну безвість.

— Отсе, мабуть, якийсь чортівський кангур у пшениці,— промовив Дев,— і ми зареготалися. Ми зрозуміли все добре, але батько не промовив ані слова.

Ми не тратили багато часу на розпалювання огнів. Ми пішли навпростець через поле, засіяне пшеницею і покрите кангурами. Не можу сказати, скільки їх було.— По тім гармидері, якого вони наробили, втікаючи, можна було думати, що їх був мільйон.

Нарешті батько сказав до Джо, що може лягти спати біля огню. Джо заснув справді. Батько сів біля нього і довгий час немов вдивлявся в пітьму. Час від часу невеличке стадо кангурів проскакувало біля огню, потім надлетіла сова і почала скиглити жалібно, але батько сидів і, здавалося, не чув нічого. Ми годину за годиною ходили від огню до огню, а коли втомилися, кидаючи горючі головні на кангурів, то присідали напочіпки біля огню і проклинали вітер і зиму, і кангурів, і сови на переміну. Се була паскудна, та все-таки одинока наша розривка.

Час від часу батько вставав від свого огнища і запитував нас, чи чуємо дещо. Ми відповідали, що крім кангурів

і сов не чуємо нічого. Потім він вертав на своє місце і вслухувався далі в ревучу пітьму. Він був неспокійний і по всьому видно було, що думає зовсім не про кангурів. Дев не міг зрозуміти його.

Ніч тяглася без кінця. Нараз між дротяними плотами щось гучно зашелестіло і сестра Саллі появилася при світлі огнища.

— Тату! — промовила вона. І більше ані слова. Батько, також не мовлячи ані слова, схопився з місця і пішов з нею додому.

— Щось там мусило статися,— промовив Дев напівцікаво, напів з острахом, і ми оба гляділи в огонь і думали та думали. А потім, немов жахаючися чогось, вдивлялися в пітьму і надслухували, чи не вертає батько. Але ми не чули нічого, крім вітру та сови. Аж на розсвіті батько прийшов з веселим усміхом на лиці і сказав нам, що мама сеї ночі вродила малу лялю — здорового, крепкого хлопця. Тепер ми зрозуміли, чого сиділа Браунова в нашім домі.

Едвард Дисон

ДВА ПОХОРОНИ ОДНОГО ПОКІЙНИКА

Купка робітників ферми Бонгарі, скликана з поля, стояла з голими головами довкола постелі хорого чоловіка в поставах не то смутку, не то заклопотання. Жінка хорого Муні сиділа на низькім стільчику і плакала рев-ними сльозами, що мішалися з наріканнями і сердитими докорами. Вона до джерела своїх сліз доливала горілки і сердилася дуже, що Малахія Муні вмирає якраз у такий час і таким незвичайним способом.

Гоган торжествено обняв зверхність над барилкою і наливав товариству старанно та безсторонньо.

— На твоє щастя, Малахіє! — мовив Гоган і підняв чарку.

Малахія Муні кивнув худою рукою на знак заперечен-ня. Він попрощався з усякою надією виздоровлення і був певний, що вмре. Гоган повторив дипломатично:

— На твоє щастя, Малахіє, чи в сьому чи в тому житті!

— Як смієш умирати, Малахіє, як смієш умирати? — лементувала жінка Муні і, закривши лице фартушком, хиталася то направо, то наліво. Товариство випило по чар-ці так шпарко, мов на військову команду, а потім вдивлялося в Малахію, немов ждало дальших заряджень. Малахія ле-жав спокійно, сконавши щасливо, з усміхом на устах і з напівопорожненою чаркою в висохлих пальцях.

— Ах ти, чортяко такий! Так ти справді вмер? — про-стогнала жінка Муні з-поза свого фартушка.— Одурив ти мене, Муні, одурив, зрадив навіки! О боже, боже!

А потім, бачачи, що з Малахією не було що вже сва-ритися, підняла голос і наповнила дім жалібним криком та заводила жіночим звичаєм аж до пізньої ночі. Потім

почали заводити старі поморщені баби, що посходилися із милосердних родин із найрізніших кінців світу, занесених у сю пустиню.

Отак безсонна компанія просиділа біля покійника всю ніч аж до години, призначеної на похорон. Число жалібників, що охочі були випити завпокійну чарку, видавалося безконечним, та й джерело горілки якось не висихало. Із найтайніших закутків фермерської домівки викочувано маленькі бочівки, повні аж до шпунту, як доказ щирого старання родини про почесний похорон покійника.

Похоронний поїзд мав вирушити з дому точно о десятій годині. До старого кладовища міста Балларата була неблизька дорога, а вчасне вирушення видавалося пожаданим хоч би тому, що похорон Гулея перед місяцем обложений був поліційною карою за надто скору їзду, коли похоронні поїзджани хотіли доїхати до кладовища ще перед замкненням брами.

Фіри почали збиратися ще о сьомій рано, фермери на фірманських козлах, а їх жінки і діти ззаду. Похорон був таким випадком, що трафляється нечасто, і гріх би був позбавити молодих хлопців та дівчат такої розривки, яка понад се не коштувала нічого. Але багато похоронних гостей просиділо всю ніч при тілі Малахії Муні при завпокійних чарках, ранок застав більше як десяток гостей, порозкиданих біля ферми, що спали, де хто впав. Один висів на штахетах перед домом з руками, звішеними через штахети, як стара сорочка. Другий, випростуваний, як паль, спав, стоячи, опертий о гумове дерево, і спав так твердо, що старий охриплий когут-брамапутра вискочив на його лисий череп і раз по разу ніяв завзято своїм проразливим голосом. Інші лежали, скулені довкола дому, а декілька лежало на грядках, розкиданих як дивоглядні ієрогліфи, предмет здивування та квикливої спекуляції домашніх свиней.

Михайло Морріссі приїхав перший. Він мав зайняти почесне і одвічальне місце на чолі процесії. Великодушно він відступив свою карету на караван для домовини і відповідно до того обвішав її чорним сукном. Ся карета, се був американський віз з дашком, що звичайно служив для перевозу м'яса, бо Михайло Морріссі був різником. Ззаду будки були дверці, а всередині було досить місця на домовину Малахії Муні. Кінь сусіди Квінна, Лупар, був запряжений до тої карети, його вибрано тому, що се

був одиноκий чорний кінь на всю околицю. Але хоча його фарба була досить жалібна, то його темперамент оказався зовсім невідповідним для такої торжественної оказії. Він був старий, і його хвіст до половини обсмиканий, та проте від нього віяло зачіпливим духом такої визиваючої буйності, яка зовсім не згоджувалася ні з його досить уже численними літами, ні з тим становищем, на якім він тепер опинився. Він держав голову високо догори і стриг ухами, а його хвіст раз по разу так бадьоро задирався вгору, що лиса подекуди його насада виблискувала препогано і викликала людські насміхи, де тільки він показався.

Коли приятелі покійника посходилися, вийшли всі з пошаною до кімнати, в якій на своїй постелі наряжений лежав Малахія Муні посеред величезних свічок. Всі дивилися хвилю сумовито на його лице, як звичай велить.

— Царство йому небесне! У нього на лиці спокійний усміх.

— Спокійний! Спокійний! — повторяли інші.

По згіднім виявленні сього погляду і по сповненні товариського обов'язку супроти покійника вони один за одним, похитуючи головами і промовляючи по одному, по два чутливі слова подалися до кухні поклонятися скляному богу.

Домовину привезено і поставлено в кухні на двох лавках, прилично прикриту чорною плахтою. Жінка Малахії Муні сиділа біля неї з бляшаною чаркою в руці і не переставала докоряти покійникові за те, що таким непростимим способом умер і полишив її бідною вдовою.

О одинадцятій годині похоронний поїзд рушив у дорогу, коли гості переконалися, що з запасної горілки лишилася всього тільки одна бочівка. Сю взяв Морріссі з собою на похоронний караван як мудро придуманий запас на першу часть дороги, що вела через суху околицю.

Многих із похоронних гостей треба було висаджувати на вози, а деякі тільки якимось чудом могли всидіти на них. Морріссі вів перед, а Лупар так охоче стукав копитами о суху землю, що похоронний поїзд відразу видався подібнішим до весільного. За караваном їхала карета О'Коннора, а сам О'Коннор, прив'язаний до козла, держав віжки; його жінка і вдова покійника сиділи ззаду. Далі їхав Клерк на двоколісній «бідці», запряженій ривалькою Лупара Колліною між двома дишлями. За ним їхали ще дві або три мішані фіри, а далі довгий ряд дво-

колісних тачок, із яких кожда тягнена була неприродно поважним та випростуваним ірландцем, а в якої пудлі сиділи або дві жінки, або троє чи четверо дітей. Позаду того поїзда тягнувся, може, десяток заспаних неголених рільників із стрепихатими чупринами на великих лінивих конях, що з похиленими головами і звислими долішніми губами нерадо шлапали по запиленій дорозі.

Жінки від одної фіри до другої провадили голосну розмову, але мужчини переважно їхали мовчки, поки не доїхали до буди, що звалася «Спочинок мандрівця», оскільки можна назвати спочинком купу чорних вапняних каменів, уложених на подобу печери. Тим часом день був гарячий і дорога запилена, і дві такі станційки для відпочинку вистарчили, щоб випорожнити бочівку. Се був сухий прагнущий похорон, що навалився на «Спочинок мандрівця», а по своїм відході лишив сей степовий шиночок таким сухим, як пороховий млин.

Тоді у многих похоронних гостей почав будитися сильний дух неспокою, почулися голосні вівкання і ознаки дикого та безбожного бажання перемінити процесію на перегони з перешкодами.

Лупар ішов весело своїм звичайним здержаним тропом, виявляючи охоту до скорішого бігу помимо своєї старості. Але перегони розпочав Клерк зі своєю Колліною. З голосним окриком: «Ура!» — зриваючися з сидження, він луснув свою шкапу батогом і перегнав похоронний караван.

— Морріссі! — закричав він,— за десять марок можу гнати твого старого миршавого коняку аж до он тої кривулі.

— Не можеш! — ревнув Морріссі, і в ньому ожив спортсмен.

— Брешеш! — ще дужче заревів Клерк і залускав батогом.

Морріссі шарпнув Лупара віжками, і старий кінь, чуючи перегони, заржав визиваючим ржанням і сильно вдарив о землю всіма чотирма своїми копитами. Потім рушили по вибоїнах та камінних, торохтячи та підкидаючи колеса, Колліна спереду, а Лупар тут-тут, за нею, вифиркуючи ногами, як перелякапий тарантул, і підкидаючи животом з такими довоглядними рухами, немовби в ньому борикалися дві свині.

Інші візники підганяли своїх важких коней до непривичного поспіху, і таким способом сей шалений похоронний поїзд гнав цілу обложену милю дороги через перепо-

лошене село, розганяючи в ньому свині, поросята, кози, псів, курей і переляканих, плачучих дітей, закурений хмарою пилу, що закривала половину краєвиду, а довколичних чоловіків та жінок проймала таким жахом і остовпінням, яке тривало кілька день. Ще півмилі далі гнав Лупар, брикливо задерши хвіст і вивалivши очі в дикім розгоні, випередивши Колліну і притім відламавши в Клерковій кареті ліве колесо так гладко, що воно від карети раптом шульнуло поперек дороги.

Тоді Морріссі знов шарпнув свого коня уздою, і йому вдалося зупинити його ще по короткім бігу. Там він спокійно і ніби жалуючи чогось, дожидав решти поїзда. Процесія прибувала частями, коні запінені та задихані, а похоронні гості густо присипані пилом, у якому на лицях рясний піт робив виразні рівчаки. Жінки, особливо котрі товстіші, були страшенно потовчені та пооббивані і гірко дорікали мужчинам, та й мужчини самі признавали, що се неприлично і нерелігійно проводити похоронний поїзд таким шаленим галопом. І от Морріссі знов рушив на чолі поїзда, туго держачи в руках свого коня, і їхав так спокійно та достойно, як тільки се було можливо при веселім настрої коня і шумі горілки в його голові.

Про Клерка дійшла відомість, що він сам не відніс жадної рани і працює пильно над тим, щоб замість відломаного колеса прикріпити дерев'яну підойму до свого воза. Всі ждали, що він верне додому і не поїде далі на похорон.

Процесія потягла без дальших пригод на територію міста Балларата. Найбільша часть візників і многі жінки поснули, а бідні коні самі тюпали нога поза ногу. Лупар, не вважаючи на свою нібито загарливість, ішов дуже повільно, стаючи кождим копитом задньої ноги докладно в той сам слід, який зробило копито передньої ноги.

Нараз почулися ззаду оклики здивування, остороги, обурення, а коли Морріссі обернувся, побачив здалека Клерка, що стояв на своїй двоколісці, вимахував руками як божевільний і гнав щодуху, щоб опередити поїзд. Він прив'язав порядний дрючок як підойму під підтоку своєї двоколіски замість лівого колеса і гнав так одним колесом здовж похоронного поїзда, байдужний на погрози та прокляття похоронних гостей.

— Морріссі, ти чорте! — верещав він, червоний, як каплун, ледве дишучи з лютості.— Хто перший на кладовищі — фунт стерлінгів заклад!

— Не хочу,— відповів Морріссі і стягнув віжки свого коня.

— Як то ні, коли я хочу! — ревнув Клерк і, женучи наперед, ляснув своєю пугою коня з усеї сили.

Морріссі здержував коня, як міг, але Лупар не дав себе стримати. Він заржав незвичайно проразливо, немов у відповідь на визов, і пустився щосили з усіма своїми поганими рухами доганяти Колліну. Деякі їздці підбадьорили свої коні острогами, щоб переймити Клерка, і таким способом передня часть похоронного поїзда вірвалася в місто Балларат, погнала вулицею Гофрі, наповняючи ціле місто заколотом і курявсю.

На щастя Колліну догнали недалеко від головної вулиці, а ірландці Делей і О'Мара кинулися на Клерка, що й сам був ірландець і боронився, як розжертий пес. Вони повалили його на землю і зв'язали, потім кинули його зв'язаного в його двоколіску, О'Мара сів на нього і поводив кіньми, запряженими до неї, а Делей, поганяючи втомлену і присмирену Колліну, тягнувся з самого заду поїзда. Процесія, що зупинилася була, щоб іще раз зібратися докупи, рушила далі, супроводжена цілою громадою веселих дітей і завидющих дорослих.

Не один незвичайний похоронний поїзд приходив уже давніше до Балларата з околиці Бунгарії. Але похорон Малахії Муні був найдивоглядніший і найнезвичайніший із усіх, які коли-будь відбувалися на австралійському континенті. Не диво, що відомість про нього немов електрична іскра швидко оббігла всі вулиці міста. Імпровізований караван, незвичайний брикливий кінь, запряжений до нього, і високий, чорнявий, запилений та розчіхраний ірландець з горючими очима, що поганяв його, самі вже вистарчали, щоб стягнути до себе всю людність міста. Але своїми іншими незвичайними додатками — дивовижною процесією тачок, запиленими і зопрілими їздцями і остатньою двоколіскою з одним колесом, похорон попросту перервав усі заняття міста і потягнув за собою величезну купу народу.

Морріссі обкрутив віжки на своїх ліктях і, зопираючися щосили ногами о штельвагу, з виваленими очима і страшенно напруженою увагою здержував брикливого коня. Жінки сиділи на возі, звішуючи свої довгі ноги, декуди на тачках спали поїзджани — Геффернан і Мур лежали горілиць зі звішеними головами і отвореними ротами. На-

віть поліція в досить повнім зборі придивлялася процесії досить підзорливими очима, а де в кого зі сторожів публічної безпеки являлася охота арештувати цілий похорон. Але учасники похорону добули всіх своїх сил, щоб удержатися в порядку і пройти місто без ніякої зачіпки. О пів до п'ятої похорон прибув до кладовища з караваною і домовиною в повнім порядку.

По звичайних вступних формальностях найближчі приятелі покійника зняли домовину з каравана і принесли до гробу, а після всього того, що трапилося в дорозі, похоронні гості не були вже такі п'яні, як би се повинно було бути. Та все-таки домовину покладено коло гробу з таким лускотом, що викликав найбільшу сенсацію того дня. Віко домовини не було прикріплене шрубами і відскочило набік. І тут показалася найцікавіша річ. Вчинився крик і рух, коли показалося, що в домовині лежали пачки з цукром і гербатою і кілька звоїв полотен, а більше нічого. Малахії Муні не було в ній. Всіх лиця поблідли з перестраху, а жінки почали хреститися.

— Він вилетів духом! — заголосила вдова.

— Чи бачив хто, як він устав? — запитав Моррісcі тихим, тривожним голосом.

Тепер пригадав собі Флін, що вчора вечором він поклав товари до домовини. Він привіз домовину з Балларата і для вигоди в дорозі поскладав у неї покупки, а потім, гасячи спрагу біля тіла покійника, забув усе. Направду покійний Малахія Муні лежав усе ще спокійно наряжений на своїм ліжку в своїм домі Бангарі, а остатня метрова свічка догорала власне на металевім ліхтарі при його ногах.

Так то горілонька була причиною, що Малахії Муні треба було справити ще другий похорон.

Альберт Доррінгтон

НЕВИННА

Сонце спустилося вже понижче дахів, а довгі тіні доповзали до понурої брами тюрми. Похилена жінка глипала до неба, а паперова квітка на її капелюсі похитувалася до муру. Дівчина з армії спасення приступила до неї і лагідно доторкнулася її плеча.

— Їх випустять о шостій,— шепнула вона.— Чекаєте на свого мужа,— і вона відняла руку,— чи на свого сина?

Похилена жінка підняла голову і паперова квітка на її капелюсі захиталася.

— На сина! — скрикнула вона мов перелякана. Вона трохи не дочувала і тільки відгадала питання дівчини.

Дівчина зітхнула і знов приблизилася до неї.

— Побив вас? — запитала лагідно.— Чи може з бідності розкрався?

— Ніколи в своїм житті він не доторкувався мене й пальцем.

Вона вийняла суху булочку і відкусила шматок.

— Дістав шість місяців за те, що кинув молотком на свого дозорця — Родля, в фабриці чобіт. А проте він навіть не кинув молотком, міг тільки заїхати його кулаком.

— Моліться, щоб він навернувся до бога! — промовила дівчина. Але бабуся знов не дочула її слів і продовжала своє.

— Молоток тарахнув Родля в рот,— промимрила, зітхаючи.— Але мій Томі не кинув його. Агов!

За мурами дзоркнули двері; молодий чоловік надійшов коридором і наблизився до брами тюрми. Вийшовши з брами, він швидко озирнувся по вулиці направо і наліво.

— Отсе він! Боже мій! Се він!

— Агов, мамо!

Він крепко обняв її за рамена, а її тремтячі руки доторкалися його грудей. Потім, усміхаючися, він прижмурив одно око і на пальцях подався до східного причілка тюрми. Її очі слідили за ним, а губи були сухі; їй здавалося, що він хоче про щось запитати її, і коли б вона відповіла, він зараз ударив би її в лице або в ті груди, що кормили його. Чи болів би її сей удар? Він оглянувся довкола причілка і заглянув поза паркан.

— А де ж Ліля, мамо? Де моя жінка? — І він оперся плечима о мур.

Стара жінка кашлянула заклопотана.

— Вона не ховається перед тобою, Томмі.

— Не ховається, мамо? — і він зморщив брови.— А де ж вона?

Стара відступила аж до рівчака. Їй видалося кращим балакати про се здалека.

— Ти ж лишив нас без гроша, була зима і страшно холодно.

— Мене ж арештували! — Він засміявся сердито. Скажи всю правду, мамо!

— Правду! — вона язиком змочила сухі губи.— Мені шістдесят літ, я пішла мити підлоги. Але тут сотки молодших, що також хотять мити підлоги, і я не могла дістати роботи. А Ліля — бушменка, боїться міського життя. Я брала її з собою по склепах і декуди інде, та дарма, вона ніяк не могла привикнути. Отак ми мусили сидіти дома, голодуючи потроху.

Родль почав шлятися по затилках і, курячи величезне цигаро, стояв опертий на паркан біля нашої хати. «Жаль мені вас, пані Браунова, хоч ваш Томко хапався вбити мене молотком. Пришлю вам курятини й вина».

Ліля стояла при мені, ховаючися поза мене, і тремтіла як листок. «Хочеш прийняти живність від того, що засадив у тюрму твого чоловіка?» — запитала я її. — Промов до нього свобідно, доню!». Але його лисячі очі впивалися в неї, і він почав балакати про театр та цирк, так що Ліля аж рот роззявила.

Другого дня фургон привіз цілу купу всяких полотен. «Хочеш на сукню, Ліля?» — запитала я її. Я дивилася на неї уважно, бо голодування ввійшло вже у нас у звичай. Вона держалася руками за стіл і насилу повернула до мене своє бліде лице. «Відправ їх геть! Я знайду роботу — завтра пошукаю роботи!» Вона впала на землю, поки я

ще могла піддержати її. Ти тоді вже відбув місяць тюрми, Томмі!

Томмі затремтів, його груди дихали важко.

— Далі! Говори далі!

— Далі нічого,— тільки Родль усе пакав цигаро, спираючися на паркан. «Дим відстрашує гусільниці,— говорив він. Родль чатував на Лілю, кождий, хто раз заглянув на її гарне лице, чатував на неї — чорт би їх побрав! А Ліля не мала ані дрібки сили і була би пристала на все, якби не я — не я.

— Я почала вечором лайкою гнати її до ліжка. Раз знайшла я в її кишені пачку цукерків. Прийняла їх від нього. Боже, мусила бути дуже голодна! Я все дожидала, поки вона засне, а потім лягла й сама, помочивши її ученята своїми сльозами. Я не могла дати собі ради, синку, і не дала їй ніколи пізнати своєї слабості. Тоді ти відсиджував уже третій місяць, а правильність нашого голодування почала доводити мене до повного знесилля. Тоді минули якраз мої шістдесяті уродини.

— Гусільниць у городі набиралося чимраз більше, а Родль сидів часто на паркані і баламкав ногами і співав веселі пісні, коли підіймав свою товсту голову, можна було бачити синій шрам від молотка півперек його рота.

— Трусе безмізкий! — говорила я йому,— чи не маєш ані зерна милосердя над нею, ані над ним?

Він усміхався, як малпа, і пакав мені в лице своїм— проклятим димом. «Гарнізон ослабає,— кепкував він,— а швидко прийдуть холодні дощі. Ще я дістану її в свої руки, пані генеральшо Браунова! Але Лілі мені жаль. Вона занадто добра для вашого криміналыника-сина. Вона буде моя». У мене був тоді ніж у руці, і я була б устромила йому його між ребра, якби Ліля не вхопила мене за руку і не почала плакати.

— Він дістане її таки,— міркувала я. — В його червонім карку видно звірячу любов. Він дістане її і потім відкине, як стоптаний черевик.

І я почала прогонювати її. «Забирайся завтра з мого дому! — мовила я їй,— досить мені наглядати за тобою!» Але вона обіймала мене за шию, поки я могла оглянутися, і примовляла, ридаючи: «Мамо, а куди ж мені подітися?»

— Забирайся з мого дому! — більше не могла я сказати нічого. Я міцно зажмурювала очі, щоб не вхопити її,

не притиснути до себе і не обцілувати її гарного личка.

Тоді Родль переліз через паркан і всміхався, всміхався так, що синій шрам від молотка розділював його лице надвоє. Потім забрався.

Тої ночі сиділа я в її комірці і думала-думала і чорт приступив до мене і приніс мені заспокоєння. Але він не знав, що я уложила собі план, як удержати її в чистоті. Другого дня Родль узяв відпустку від свого фабриканта і в своїм найкращім убранні проходжувався перед нашим домом. Вона, плачучи, лежала в ліжку, та я витягла її і вигнала надвір.

— Пакуй свої речі і забирайся геть від мене!

У неї був кіш, але покришка була відірвана.

— Іди до пані Сімпсонової і попроси в неї трохи шпагату! — мовила я до неї. Я знала, що пані Сімпсонова пішла на торг. Ліля пішла по шпагат, а я запхалася в город, щоб виплакатися. Мені треба було помочі для неї, і я почала кликати твоє ім'я, Томмі, твоє, замкненого в тюрмі. У мене крутилося в голові, і я ледве могла вдержатися на ногах, але я завзялася спасти її від тої малпи, не чоловіка.

Хтось закашляв за парканом. Я обернулася, виглянула і побачила паню Сімпсонову.

— Пані Браунова,— промовила вона,— ваша невістка була в моїм домі?

— Ходила позичити трохи шпагату,— відповіла я.

— Дуже добре,— крикнула вона сердито,— але якого чорта потребувала вона більше? Срібний годинник мого чоловіка пропав зі стола.

— Я не сторож, пані Сімпсонова,— відповіла я,— шукайте її в хаті. Вона сьогодні відходить від мене.

— Я послала по городового,— ледве дишучи, промовила Сімпсонова,— і коли вам то не так важко, ходіть зо мною до неї.

Городовий прийшов з великою повагою. Ліля сиділа на ліжку, а коли ми вийшли, схопилася дуже перелякана.

— Вони хочуть оглянути твій кіш, Ліля,— сказала я. — покажи їм його, дитино!

Раз-два-три кинулася пані Сімпсонова до коша і вийняла з нього годинник.

Мати хитнулася судорожно взад, бо синові руки раптово хопили її за горло.

— Се ж брехня! — скрикнув він і кинув її до брами.— Моя Ліля чесна, як ангел.

Стара вхопила його за лікті своїми руками і піднялася на ноги. В її очах заблискотіли огники.

— Я сама поклала годинник до коша, а їй дали за те три місяці. Не було іншого місця крім тюрми, де би можна було забезпечити її від нього. Се заховало її в чистоті — чуєш синку? — заховало в чистоті.

Вона сиділа на кам'яній тумбі і обтирала собі кров з губи. Син дивився на неї тупим поглядом, немов вагався, чи перепросити її, чи розтоптати своїми важкими чобітьми. На розі вулиці почувся лагідний голос дівчини від армії спасення, що промовляла до якоїсь заблуканої сестри, аби навернулася до бога. Стара похилилася наперед, закутавши лице тремтячими руками і напружаючи слух.

— Чуєш, синку? Отсе Ліля надходить. Її також випускають сьогодні. Іди їй назустріч, Томмі, вона сиділа невинно і осталася чистою.

Постать молодої дівчини показалася з брами, хитаючися несміло, і нараз, розпростерши руки, вимовляла одно ім'я і кинулася наперед.

— Ліля! Люба моя!— І він хопив її у свої обійми.

Кодак

П'ЯВКА БІЛЛЯ КУПЕРА

Старий дід потер долонею по нозі нижче коліна і похитав головою.

— Буде зміна погоди,— сказав затурбовано,— знаю наперед, що буде.

Учитель, його слухач, немов почуваючи, що дід чекає на відповідь, вийняв люльку з рота і промовив зі співчуттям:

— Ревматизм, правда?

Старий притакнув кивком голови.

— Ревма! Маю її у всіх суставах.

Учитель пакав люльку далі. Оба сиділи без діла, гляділи на узгір'я і слухали вечірнього вітру, що шелестів у листі гумових дерев. Старий розговорився.

— Коли чоловік має ферму, то все залежить від погоди, і хто вміє сказати добре про погоду, того всі слухають радо. Я чував про погоду від таких людей, що про всякі інші речі знали не більше від крілика, але всякі зміни погоди в своїх місцевостях угадували ліпше від найученішого астронома.

— Чоловік, якого в нозі щипає ревматизм або в якого на пальцях ноги надавлені порядні нагнітки, на рільничій фермі варт більше і знаходить більше довір'я, як ціла фіра барометрів.

— Пригадую собі, ще за часів мого батька жив у нашім сусідстві старий чоловік Дан Купер, у якого був найвірніший ревматизм, який тільки можна собі подумати. Зміну погоди він пізнавав наперед на три дні, і коли хто в околиці мав якусь пильнішу польову роботу, заходив до старого Купера і, немов знехотя, запитував, як там любе здоров'ячко.

Дан сидів звичайно при столі, мовчав хвилю після такого запитання, пригадуючи собі вчорашні або передвчорашні симптоми своєї хороби, а потім відповідав також немов знехотя:

— Передучора штрикало мене трохи в лівім рамені.

— Ну і що з того міркуєте?

— Будемо мати дощ, коли вітер не відміниться.

— А як думаєте, вітер відміниться чи ні?

Дан мацав свою ногу і відповідав:

— Із сею ногою я не зовсім певний. Чую тільки, що ось-ось у ній зачне мене штрикати. А в такім разі будемо мати сильний вітер із південного заходу.

Тоді сусід запитував:

— А як міркуєте, коли се буде?

— Вівторок.

І можна було заложитися десять проти одного, що в вівторок свистів вітер, як найнятий, або пускався дощ.

Розуміється, старий Дан тішився в цілім окрузі великою повагою. Та коли чим раз більше людей почало приходити до нього за радою, він зробився трохи зарозумілим і вбив собі в голову, що ніхто інший, крім нього, не потрапить так вірно відгадати наперед, коли буде дощ або посуха. Певно, се не була велика хиба, але траплялося так, що ревматизми помилялися і віщували невірно, а тоді старий Дан сердився на пана бога, що посилає йому такі знаки, а потім дає іншу погоду і псує йому всі його рахунки.

Все те дуже сердило Білля Купера. Білль був син старого Дана і також пророчив погоду, але науковим способом. Він оповідав мені про сей спосіб одного вечора от що:

— Знаєте, я вірю в п'явки. Стара п'явка розуміється на зміні погоди так, як жодне інше сотворіння. Я читав дещо про п'явки і придивлявся їм добре, держачи їх у себе, і можу сказати, що моя п'явка розуміється на погоді далеко ліпше, як мій старий отець.

Я запитав Білля, яким способом може п'явка розумітися на погоді і як він дійшов у неї того розуму? Білль відповів, що, вичитавши про се в якійсь книжці, він справив собі п'явку і довго придивлявся їй і може в кождім разі задати брехню своєму старому. На моє дальше запитання він пояснив, що держить п'явку в склянці, обв'язаній зверху шматком полотна. В гарну погоду п'явка лежить спокійно на дні склянки звита в круглий клубок. В холодну

пору так само. Коли настає дощ або сніг, вона випливає на поверхність води і лежить там простягнена. Перед вітром вона швидко плаває в воді сюди й туди, а щонайменше двадцять чотири години перед бурєю вона в'ється і кидається в воді дуже неспокійно, з знаками перестраху.

Я сказав, що в тій п'явковій системі бачу одну похибку, а власне те, що п'явка однаково неспокійна перед дощем й перед бурею.

— Е, чого ти захотів,— відповів незадоволено Білль.— Адже ж п'явка не стане на задні лапки і не промовить словами.

— А все-таки, як же ти зрозумієш,— запитався,— чи вона віщує бурю, чи дощ, коли в однім і другім разі вона однаково неспокійна.

Білль усміхнувся і сказав:

— Я мацаю її за пульс.

І не мовлячи більше нічого, пішов своєю дорогою.

Кілька день по тім старий Дан, почувши про мудрощі свого сина, прийшов, штильгукаючи на кулях, на те поле, де Біль орав.

— Що се за дурниці вигадуєш ти з своїми п'явками? — крикнув він до сина, трясучися зі злості.

Білль покинув плуг і, ставши перед батьком, почав викладати йому свій погляд. Старий ані слухати не хотів.

— Ти молодий борсуче,— перебив він його бесіду,— не досить тобі того, що я говорю? Як же ти можеш повірити, щоб така повзуча ірриця розуміла про погоду щось більше, як твій власний отець? Хіба я що робив увесь свій вік?

— Нічого! — відповів коротко Білль.

— Брешеш, собачий сину! — сказав старий Дан.— Я штудирував погоду і ставлю своє знання проти усякої іншої повзучки з її віщуваннями. Хочеш іти на заклад?

— Розуміється, що хочу,— відповів Білль.

— О що заклад? — запитав старий.

— Два фунти стерлінгів,— відповів син.

— Ого! — завважив старий Дан.— Я й забув, що в тебе грошей нема. Але зробимо ось як. Я даю в заклад три морги свого поля, а ти дай три роки безплатної своєї праці, коли я в чесному закладі поб'ю тебе з твоєю мізерною п'явкою.

— Згода,— відповів Білль, і вони вдарили по руках. Охота до закладів була в їх роді дідична.

Новина швидко розбіглася по селі і не треба було довго ждати, а вже утворилася комісія з п'ятьох мужів для переведення проби. Вони пішли всі разом до пастора і просили його бути судією-роз'ємцем. По різних розмовах і торгах стало на тім, що оба закладники мали в найближчий понеділок вечором у присутності комісії та ширшої публіки виворожити погоду на цілий слідуючий тиждень.

Зібрання, що відбулося в шкільній залі, було таке многолюдне, як мало хто затямив. О осьмій вечором пришгильгукав старий Купер на шудлах, а син прийшов з великою фляжкою, в якій жила п'явка. Зібрання заревло з радості.

Оба вийшли на підвищене, а публіка кричала та свистала мов ошаліла. Тоді Дан Купер сів по одну сторону судії-роз'ємця, а Білль Купер із другого боку поставив свою фляжку на столі і сів на креслі.

Коли публіка втихла, пастор виголосив промову про «сей цікавий експеримент» і просив старого Купера оповістити погоду на весь слідуючий тиждень. Старий Дан потер долонями свої ноги повище й понижче колін, потім носом двічі понюхав повітря, взяв шматок паперу і написав щось на ньому, а потім, піднявшися з місця, промовив:

— Ласкаві дами й панове! Мило мені проповісти вам погоду на слідуючих сім день ось яку: понеділок сухо, вівторок сухо, середа сухо, четвер сухо, п'ятниця, субота і неділя сухо, як цемент з невеличким вітром та курявою. Мої старі кості, скільки можу відчути, не віщують ніякої зміни, і я ставлю їх проти усіх п'явок, які тільки живуть у фляжках.

Потім сів на своє місце, а вся стара гвардія, мов ошаліла, застукала палицями та парасолями і закричала браво. Потім устав молодий Білль, уважно придивився п'явці, що спокійно плавала поверх води і промовив:

— Пані й панове! Вірячи, безумовно, в інстинкти нижчих звірів, і з огляду на те, що отся моя п'явка спокійно й тихо лежить на поверхні води, я маю повне право віщувати близький страшний дощ. Раджу всім присутнім щодуху бігти до домів і понаправляти де треба дахи та ринви, бо злива буде незвичайно велика.

Серед публіки дехто закричав голосно браво та ура, коли Білль так рішучо заповів дощ, і всі були певні, що

тепер справа мусить рішитися, бо пророцтва були зовсім суперечні одно одному.

З тим усі й розійшлися по домах.

Протягом останніх сорока літ люди в тім окрузі затямили багато посух, але такої докучливої посухи, як та, що напророчив Дан Купер, ніхто ще не затямив.

Понеділок був сухий, вівторок ще сухіший, а кождий дальший день аж до неділі щораз сухіший і гарячіший. Старий Дан аж себе не чув із гордості, а Білль чимраз тратив притомність духу і сердився страшенно, коли його хто запитав про погоду.

П'явка була виставлена в вікні аптеки, і день в день перед тим вікном стояли купи людей та дивилися на неї.

Та вона все лежала спокійно на поверхні води, немовби з незламним переконанням віщувала близький дощ і ані трохи не відчувала страшної посухи та спеки.

Один чоловік запитав Білля, чи п'явка тим способом не віщує пожежі в чагарях, та Білль заревів не своїм голосом і тарахнув його кулаком по носі. Адже се значило для нього три роки безплатної праці на батьковім грунті.

В понеділок вечором був у школі знов величезний збір народу під проводом пастора. Ліворуч біля нього сидів приїжджий лікар, а праворуч заїжджий професор, що прибув у село на літні ферії. На переді підвищення засіли Дан і Білль Купери, а поміж ними на видному місці поставлено фляжку з п'явкою, що все ще спокійно плавала на поверхні води. Пастор, відкриваючи збори, промовив, що Данове пророкування справдилося світло, а щодо Білевого сказав лише стільки, що маємо тут яркий приклад непевності життєвих досвідів і пожиточності старого правила: «Держи язик за зубами».

— Ось перед нами,— мовив він,— стоїть здоровий, крепкий, молодий чоловік, що сам добровільно засудив себе на три роки безплатної праці на користь свого батька тільки тому, що через свою нерозвагу хотів поставити свій невеличкий життєвий досвід вище досвіду свого старого родителя. Нехай се буде осторогою для всіх нас!

Білль схопився з місця, отворив рот, немовби хотів сказати щось, а потім защіпив зуби і сів знов на місце. Пастор говорив далі, доказуючи, що нікому не слід занадто довіряти звірям, особливо коням і п'явкам, і висловив свою радість, що може своєму старому приятелеві Данові Куперові признати побіду в тій науковій суперечці.

Стара гвардія закричала браво і цілих п'ять мінут з запалом махала парасолями, а Білль Купер весь той час стояв на підвищенні, махав кулаками і силкувався сказати щось, чого, одначе, за загальним криком ніхто не міг чути.

Коли галас у зборі затих, Білль заспокоївшися також, промовив:

— Жадаю від шановного збору переконатися докладніше про стан речі. Може, п'явці зробив хтось щось, або може вона нездорова. Поки розійдемося просив би я двох панів, щоб потрудилися ближче і придивилися добре тій п'явці у фляжці, та сказали, наскільки стан її нормальний як на п'явку.

Лікар і професор зараз заявили свою готовність сконтролювати п'явку, і весь збір притишив у собі дух, дожидаючи висліду тої контролі. Панове знавці обережно зняли полотно, яким була зверху об'язана фляжка, і почали крізь окуляри придивлятися п'явці, що простерта спокійно лежала на поверхні води. Вони шептали щось між собою, нюхали воду, один придивлявся фляжці спереду, а другий ззаду, не сміючи, одначе, доторкнутися до неї.

Нарешті професор виступив на край підвищення і запитав чемно:

— Чи котра з пань має шпильку на капелюсі?

Розуміється, в тій хвилі йому подано з п'ятдесят шпильок, довгих від п'яти сантиметрів до півметра. Він узяв одну, винув нею п'явку з води, поклав її на картку білого паперу, і оба придивлялися їй яких десять хвилин. Публіка в залі повставала зі своїх місць, задні повилазили на лавки, а передні, сидячи, простягали шиї, щоб зазирнути на підвищення.

Нарешті оба вчені випростувалися і глянули один на одного з обох боків стола.

— Ми в згоді? — запитав стиха професор.

— Розуміється, в повній згоді,— відповів доктор дуже поважно.

— В такім разі позволю собі оголосити результат наших оглядин, — мовив професор.

— Прошу дуже,— відповів доктор і, сідаючи на своє місце, зложив руки на животі.

Професор виступив наперед, держачи в одній руці окуляри, а в другій п'явку.

— Мої пані й панове! На поважну просьбу пана Вільгельма Купера оглянули ми його п'явку і переконалися, що вона здохла ще перед двома тижнями.

Нещасливого закладника — закінчив своє оповідання старий дід — від того дня прозвали всі Біллем-П'явкою, і перестали дразнити його тим прозвищем аж по його смерті.

Поль Кунід

ЗОЛОТО

Три місяці перед тим розпочався приплив копачів до нового золотого терену, і тиша чагарників була перервана скрипінням корб та різноязичними голосами та окликами копачів різних народностей. Терен уважався багатим навіть у тім часі, коли великих знахідок золота в Австралії було ще много. Третина копачів поробила маєтки, з решти лиш немногі не мали зовсім щастя. Довгі ряди білих наметів, що ясно визначалися проти порослих лісом горбів, виростали одні за другими, а полотняні склепи та шиночки звільна уступали місце претенціональнішим будинкам.

Старий Мос (Мойсей) Ізаакс був властителем найбільшого дому на терені. Стіни з грубих дубових дощок і грубі оковані двері забезпечували, бачилося, перед усяким непрошеним гостем. Не так як інші хазяїни і торговці, Мос Ізаакс не купував золота від копачів, але предложив їм свій склеп, як безпечний склад їх золота за оплатою двох шилінгів від унції, доки метал під конвоєм поліції не буде висланий на місце призначення. Копачі переконалися швидко, що се далеко корисніше, як продавати золото на місці, а Мос Ізаакс не без задоволення бачив, що золота депоновано у нього вдвоє більше, ніж би він коли-небудь у своїм житті міг купити. Надто в своїм склепі він продавав різні товари.

Одного пополудня торг ішов дуже жваво і ніс Ізаакса почервонів мов мідяний. Увійшов копач Морган.

— Як здоров'я вашого товариша сьогодні? — запитав Ізаакс.

— Дуже лихо,— відповів Морган.— Новий лікар, що відвідав його, орік передо мною, що він потягне ще два дні, коли не вмре швидше.

Морган купив щось для хорого і відійшов. Хорий був молодий чоловік, але його сила, здавалося, була зламана.

— Оба вони не мали якось щастя відколи прийшли сюди,— промовив Ізаакс не без співчуття.— Зложили у мене троха золота, але нема й чверті того, що могли б були добути, як би Стіль не захорував. Три тижні вже не може працювати. Він усе був блідий, як труп, а потім зляг зовсім. Тепер, коли прибув лікар, може, ще потягне, але й то ледве чи довго.

Він не потягнув довго. Найближчого вечора по заході сонця розбіглася вість від шатра до шатра, що Морганів товариш Стіль умер. Лікар був при нім до самої смерті, але заявив, що нема жодної ради. З грубих дощок збито домовину, а Морган і лікар поклали в неї мертве тіло. Декілька копачів прийшли їм до помочі, але вони відправили їх. Говорили загально, що новий лікар сповнив свій обов'язок не лише по-мужеськи, але просто по-братерськи.

Другого дня рано занесли домовину на кладовище. Майже двісті копачів супроводили її і з відкритими головами поставали довкола гробу. Лікар відчитав молитву, і гріб засипано, а Морган на корі найближчого дерева вирізав ім'я покійника «Кон Стіль».

В тій хвилі почувся страшенний галас у таборі копачів, а осередком галасу був склеп Моса Ізаакса. Не минуло п'ять мінут, як увесь похоронний супровід дізнався про новину, що гості застали Ізаакса зв'язаного і закнебльованого, його склеп обграбований і все депоноване золото забране. Ізаакс оповідав, що минулої ночі, власне, коли він лягав спати, два чоловіки застукали до дверей. Коли отворив, вони вхопили його, відібрали йому ключі і — решти не міг доповісти, торгаючи бороду з розпуки. Копачі кляли, їх патрулі кинулися по всій околиці, шукаючи, нарешті по досить довгім часі явилася також поліція, але все було надарма, ані золота, ані грабівників не знайдено, ані сліду.

Старий Ізаакс був порядний чоловік і предложив копачам продати його дім і склеп з усіма товарами, і всю суму розділити між тих, що понесли страту. Деякі копачі не хотіли навіть слухати про се, але інші згодилися на ліцитацію. Ліцитація склепу й дому дала дуже малу суму, далеко меншу, як надіялися, а коли минув тиждень, старий Ізаакс, похилений від журби, вийшов із табору, немов зламаний горем.

Три місяці пізніше, по відході Ізаакса, коли вже всі майже забули про рабунок, окрім тих, що стратили своє золото, лікар заявив у таборі, що хоче покинути Австралію, боячися за своє здоров'я. Копачі, що дуже шанували його, зложилися йому на почесний дарунок, і він від'їхав також.

Другий день по його від'їзді вся громада була стривожена свіжою новиною: гріб Кона Стіля минулої ночі хтось розкопав. Новина швидко оббігла всі шатра, і незабаром кілька сот людей збіглося до гробу, який виглядав так, немовби його недавно розкопано і потім як-будь закидано землею. Деякі взялися заступами розкопувати гріб наново, а інші стояли довкола, зайняті живою розмовою. Один завважив, що сей незвичайний розкоп припадає саме на час від'їзду лікаря. Се зближення двох обставин підхопили зараз інші, догадуючися, що лікар, певно, розкопав гріб, аби вийняти з нього трупа для зроблення скелету. Заступи застукали о домовину, і її витягли наверх.

— Труп у домовині! — сказав один із тих, що несли домовину.— Вона дуже тяжка.

Домовину відшрібовано і відхилено віко, а копачі стиснулися довкола неї. Раптом усі відсахнулися взад. Ніхто не міг сказати ані слова. В домовині перед ними з вирячениими мертвими очима лежав труп лікаря.

О тій самій годині два їздці їхали горами в віддаленні сорок миль від золотого терену. На долинці застали чоловіка, що ждав на них із трьома кіньми. Той третій виглядав як мішанина жида і бушменця.

— Вчасно прибуваєте,— промовив не то жид, не то бушменець.— А де ж Дік?

Із двох їздців не відповів ані один. Вони мовчки поприв'язували свої сідла на свіжих коней.

— А де ж Дік? — повторив той своє питання.— Може, йому не пощастило?

— Запитай ліпше Кона про нього,— буркнув Морган.— Н-ну, все в порядку. Золото в мішку на Діковім коні.

— Скажу тобі, де Дік,— промовив Кон з таємничим усміхом.— Він у моїм гробі. Коли ми вчора відкопали домовину і вийняли золото, він озвався до нас: «Надіюся, ви зрозумієте, що половина золота моя, а другу поділіть ви три між себе». Ми сказали, що сього якраз не зрозуміємо ніяк. Він відповів, що така була умова. Додав іще, що він у тім інтересі головна особа і видумав увесь план, то й

мусить дістати більше, як ми. Певна річ, він зробив своє діло добре, але я мусив удавати мерця. Подумайте, дві години лежати зашрібованим у домовині — страх подумати. Здавалося, що се не години, а роки.

— Но, то пусте балакання,— промовив Мос Ізаакс.— А подумай лише, що я всю ніч мусив лежати з кнеблем в устах, а шнур, яким ви зв'язали мене, вгризався в тіло аж до крові. Я гадав, що згину, поки мене розв'язали. Але що ж далі, Коне?

— Коли ми рішучо заявили Дікові, що він дістане лише четверту часть нарівні з нами, він розлютився і сказав, що зараз бере свою половину і піде собі, куди йому треба. Він похилився, щоб узяти мішок, і тут я трошечки торкнув його заступом так, що йому більше вже не треба було нічого. Ми вложили його в домовину і прикидали землею.

— А тепер, Ізааксе, гайда в дорогу! — промовив Морган. І живий покійник Кон Стіль та його товариші Морган та жид-бушменець поїхали далі в гори.

Дж. Пойнтон

ЛЮБОВНА ІДИЛІЯ В ЧАГАРНИКУ

Джок Кондон був вівчарем при великій фермі і мав вже звиш сорок літ. Він був посивілий і поморщений товстяк. Його руки спухли від безчинного звисання, а сльота споганила його обличчя. По звичайному числу літ він починав старіти, але по мірі свого життєвого досвіду був ще молодим парубком. А се тому, що був дуже повільний. Інші чоловіки жили палкішим життям, куштували світу, його втіх і смутків, женилися і віддавали заміж, вступали в службу і покидали службу, а Джок усе пастушив, байдужий на зміну часу і обставин.

Але переступивши за сорок літ, Джок почув у собі раз щось таке, що почав залицятися до всіх дівчат у окрузі, замість підлабузнюватися до матерів, що їх породили, або до тіток, що їх виховали. Він робив себе смішним, та се було йому байдуже. Відказала йому одна, він зачіпав другу і раз по разу ставив до неї рішуче питання, так що незабаром у цілій околиці не було ані одної молодої дівчини, не зачепленої ним. А коли й остатня гостро відмовила йому, Джок почув себе нещасливим. Він сидів біля огнища в своїй одинокій хаті і думав, думав, думав, життя видавалося йому чорнішим тої ночі, що вкривала землю. У нього не було ані товариша, ані близького знайомого. Ті, що товаришували з ним іще хлопцями, померли один за одним. І на нього, мабуть, прийде одного дня черга, і мрія його серця згине не сповнена.

Нараз лице його прояснiло. Раптово покопирсав огонь ожогом і затер руки. «А ту ягницю зачеплю завтра»,— бурknув сам до себе. Слово було сказане.

Вона не мала в собі нічого ангельського, ся найновіша, яку Джок надумав зачепити. Він сам не думав про се. Хто вона і відкіля, не знав ніхто, її прозивали Шкапою, та й

годі. Вона прийшла в сю околицю хтозна-відки, і нікому не було цікаво знати се. Одно тільки знали люди в Догвудовій фермі, що вона від когось одержала недалеко ферми шматок землі з хатчиною. Вона працювала, копала і робила як мужчини, і жила якось у своїй хаті, ні в кого нічого не просячи.

Джок почував неясно, що Шкапа не зовсім ідеальна жінка, але в глибший розбір сього питання не вдавався. Найближчого дня він поплівся вниз понад потік, старанно ховаючися між корчами, щоб несподівано підійти Шкапу. Вона обкопувала грядку картопель близько плоту. Джок із-за плота міг бачити, як за кождим замахом мотики її голова підіймалася і спускалася. Серце в його груді застукало живіше. Він бачив її досі вже не раз і тепер кляв себе в душі, що вперед не познайомився з нею: тепер було б йому легше доступити. Та проте він рачки доліз до плота і якийсь час зазирав крізь шпару. Потім підвівся і свиснув, але зараз же причакнув знов, бо його серце застукало ще живіше. Шкапа спокійно робила своє діло. Джок побачив недалечко себе камінець, підняв його і кинув легенько через пліт, щоб не дуже вдарити її. Але камінець не долетів до неї і впав у м'яку землю, а мотика цюкала далі рівномірно раз по разу.

Джок дістав другий камінець, випростувався і прицілився уважніше. Сим разом трафив Шкапу в ногу вище п'яти, саме в те місце, де в панчосі була велика діра. Вона обернулася сердито і побачила Джокове лице, перекривлене злосним усміхом, що ховалося за плотом. Сього було для неї досить. З піднятою мотикою кинулася на напасника. Джок подався взад, сміючись і махаючи руками, щоб заспокоїти її. Він хотів дати їй зрозуміти, що зачепив її в найліпшім намірі, але що не міг сказати сього виразно, то вона не взяла сього за жарт.

— Ти, проклята малпо! — крикнула вона, вилазячи на пліт.— Я навчу тебе розуму.

Але в тій хвилі Джок, посуваючися взад, гепнувся в потік з таким плюскотом, що водяні птахи на сто метрів довкола сполошилися і попідлітали. Весь мокрий, він виліз на другий берег потоку, держачи капелюх у руці, і, озирнувшися, побачив, що його вибрана все ще держить підняту мотику в руці.

— Хочете вийти за мене? — крикнув він до неї через воду.

Мотика звільна спустилася вниз.

— Що? Як ти кажеш?

Джок повторив питання ще раз і додав добродушно:— Та я тільки того й прийшов.

— Чому ж ти не сказав того зараз, ідіоте паскудний?

Джок утішився дуже сим компліментом.

— Хто ж ти такий, до сто чортів? — запитала вона.

Він сказав їй про себе, що знав.

— Ну, перелазь же сюди!

Він перебрів потік і станув покірно на березі. Потім якийсь час вони сиділи поруч на перелазі, а потім Джок допоміг їй позносити її речі до своєї хати.

Так воно склалося якось без усякої романтики, і бідний старий Джок був задоволений. Навіть пізніше, коли Шкапа взяла його гостро в руки, перевернула весь його домашній порядок догори ногами, розтринькувала його гроші в місточку, а вечором обсипала його докорами, він зносив усе терпеливо. Довгими днями ходячи за вівцями, він пробував розмовляти про все те зі своїми псами, але Ровер дав йому ясно зрозуміти, що про подружнє життя не виробив собі ніякого поняття, а Леді тільки весело махала хвостом.

Кінець кінцем Джок дійшов до того, що уважав своє подружнє життя зовсім природним лихом і почував якесь безпомічне милосердя до всіх жонатих мужів. На дні його душі почала стиха ворушитися туга до втраченої самоти, але се робилося ще похмурніше, як уперед.

Одного вечора, загнавши вівці до кошари, застав у своїй хаті гостя. Се був великий мужчина з важкими бровами, чорний, як іспанець. Коли Джок війшов до хати, гість байдужно кивнув йому головою і не звертав на його ніякої уваги за весь час, коли він у куті вечеряв. Весь вечір гість зовсім свобідно розмовляв зі Шкапою. Вони сміялися і жартували досить безцеремонно, а коло десятої години гість обізвався коротко до Джока:

— А не час би вам, куме, забратися відси?

Джок витріщив на нього очі, як сова.

— Чув чи не чув? Забирай шмаття! — повторив гість.

— А то куди?— запитав здивований Джок.

— Хоч до чорта, мені байдуже. Адже ж бачиш, що для трьох тут нема місця.

Джок бачив се дуже добре, але захотів в усякім разі протестувати.

— Але ж бо,— почав він нерішучо.

— Що там «але ж бо»! — перебив його гість і випростувався біля огнища.— Там є халупа внизу над потоком. Марш туди зараз. Се моя жінка.

Джок поблід і його очі почали набиратися кров'ю.

— Твоя жінка? — промовив він, показуючи пальцем на свою жінку.

Шкапа підступила до нього і сказала так любенько та солоденько, як ніколи досі не говорила до нього: «Так буде найліпше. Візьми собі коц і дещо страви».

Вона мовчки зложила йому коц у тлумак і отворила двері, а коли заперла їх за ним, вівчар зрозумів, що се була його хата більше як тридцять літ, а тепер не є.

Гість у хаті зареготався грубо: — То ще старий дивачище! — докинув згірдне слово.

Жінка не відповіла зразу. А потім сказала лише: — Він, Бобцю, не такий лихий чоловік.

Другого дня здибав Джок віз, що привозив йому щотижня провіант із головної ферми.— Не їдьте більше до онтої хати,— мовив він візникові.— Від сьогодні я буду сам брати собі на фермі, що мені треба.

Візник передав йому мішок.

— А як поживає твоя жінка? — запитав він з сміхом.

— О, вона... о, вона... мішок зовсім не тяжкий,— відповів Джок і сквапно подався до своєї нової хати.

В тій хаті, що колись належала до Шкапи, він жив тепер знов самітно, сам собі варив обід, копирсав огонь ожогом і бурчав сам до себе, як давнішими роками. Та не пройшов і місяць, коли чорнявий мужчина з тлумаком перейшов попри його хату і поплівся на захід сонця. Джок знав, що Шкапа тепер знов лишилася сама.

Потім у його душі почалася боротьба. Чи вертати до неї? Чи жадати від неї звороту своєї хати? Пси не помогли йому порадити нічого, а він думав і думав, і не міг ні до чого додуматися, і в голові йому почало крутитися та томитися, і він сидів усю ніч і не міг навіть до того додуматися, щоб піти спати, але другого дня йому так знемоглося, що навіть уже не міг випустити овець із кошари. Так минув день і настав другий, і він лежав, не тямлячи нічого. Коли прокинувся, було полудне, і біля його постелі сиділа Шкапа. Мабуть, пси дали їй знати, що їх господар занедужав.

Вона випустила голодні вівці на пашу і заходилася в хаті коло хорого. День в день вона гонила вівці на пашу,

а вечором заганяла їх до кошари і знов сідала коло його постелі і доглядала його в тяжкій хоробі.

Одного дня, коли він лежав ще знесилений гарячкою, серед літньої спеки вибухла в чагарнику пожежа. При заході сонця здавалося, що вона ще дуже далеко, але північний вітер почав шалено гнати огонь наперед себе, із півночі все несло, на милю довкола палало страшною пожежою, а жінка могла чути тріщання листя, гілляк та трави. Вона відразу зрозуміла небезпеку, що грозила хатам і вівцям, і як стій запалила шмат чагарнику довкола звичайного пасовиська. Потім без переляку в серці поспішила до хати і слідила поступ пожежі. Коли пізніше надбігли люди з Догвудової ферми на рятунок, побачили перед широкою лавою пожежі постать одинокої жінки, що зробила їй опір, якого не зробила ніколи перед тим ніяка жінка.

Отак вона трудилася і ночі не досипала, поки Джок не подужав. По тім обоє пішли назад до його хати. Тут вона розвела садок і посадила овочевих дерев, помагала йому при череді і щадила гроші. Протягом літ вони навіть перебудували хату. А коли знов до неї загостила хороба, то Джок ніс усю працю і не досипляв ночей, а по тім, поховавши жінку, лишився сам, сумуючи.

Одного дня, вернувши з чередою додому, застав колишнього гостя, що ждав на нього ще чорніший і більш оброслий, як був уперед.

— Втекла? — запитав він, коротко вказуючи на заперті двері.

— Вмерла,— відповів Джок.

Гість стрепенувся.

— Як то?.. Вона була моя жінка,— додав сквапно.

— На нагробній плиті написано: «Жінка Джока Кондона»,— відповів Джок.

Був відтінок гордості в його голосі.

KOMENTARI

До двадцять п'ятого тому Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах увійшли переклади прозових творів російських та зарубіжних авторів, здійснені письменником протягом 1876—1913 рр. Переклади творів у томі розташовані в межах національних літератур у хронологічній послідовності. Подаються також передмови, післямови і коментарі І. Франка.

Автографи вміщених в томі перекладів І. Франка не збереглися. Тексти подаються, як правило, за першодруком.

Порівняльним аналізом перекладів І. Франка з першоджерелами суттєвих відхилень від оригіналу в змісті не встановлено. Часом змінено назви творів чи дано заголовки окремим частинам.

У коментарях наводяться назви перекладених творів в оригіналі.

У зв'язку з тим, що І. Франко-перекладач не завжди користувався оригіналом, там, де встановлено джерело перекладу, зроблені відповідні примітки (вказано назву джерела).

Обсяг перекладацької діяльності І. Франка величезний. Своїми перекладами та дослідженнями він охопив літератури майже всіх віків і народів, збагатив зображувальні засоби української літературної мови, підняв рівень перекладацького мистецтва.

У цьому виданні подається лише частина прозової перекладацької спадщини письменника. Вміщено переклади уривків великих творів та оповідання, нариси, новели.

Чільне місце в томі займають переклади І. Франка з російської літератури. Передова російська суспільна думка і література відіграли винятково велику роль у формуванні світогляду, естетичних поглядів і реалістичного методу Івана Франка. У творчості майстрів російської літератури, зокрема видатних представників революційної демократії, письменник вбачав зразки для розвитку української культури.

Крім вміщених тут перекладів з російської літератури, І. Франкові належить повний переклад на українську мову першого тому «Мертвих душ» М. В. Гоголя, з післямовою письменника (М. В. Гоголь. Мертві душі, або Вандрівки Чичикова. Львів, 1882), а також переклад окремих глав «Минулого і дум» О. Герцена, об'єднаних в книгу під назвою «Спомини з еміграції», з передмовою та коментарями І. Франка (Львів, 1911).

І. Франкові належать також прозові переклади з польської, чеської, сербської, французької, німецької, англійської, американської, італійської, норвезької, угорської та інших літератур.

Поряд з античною та середньовічною прозою І. Франко перекладає багатьох сучасних йому письменників різних напрямів, обираючи головним чином твори, що позначались антиклерикальним та антимілітаристським спрямуванням.

Із перекладів західноєвропейських літератур до цього видання не ввійшли, зокрема «Повінь» Еміля Золя (1840—1902), «Флорентійські ночі» Генріха Гейне (1797—1886), «Оповідання вандруючого актора», «Рукопис божевільного» Чарлза Діккенса (1812—1870), твори чеського письменника Юліуса Зейєра (1841—1901), німецького письменника соціаліста-утопіста Лінкея (професор Й. Поппер, 1838—1921), голландського письменника Мультатулі (Деккер, 1820—1887), шведського письменника Августа Стріндберга (1843—1912), переклади оповідань, присвячених українській тематиці, зокрема твори Вернера фон Гайденштама та письменниці Гелени Жембровської (1880—1924) — псевдонім Семен Земляк, яка писала французькою мовою оповідання з життя українського села. Франкові належить переклад її новели «Савка Дудар».

ІЗ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

М. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ

Що діяти? Із оповідань про нових людей. Назва оригіналу: «Что делать?» Перекладено: I. Дурак. II. Первое следствие дурацкого дела. III. Предисловие; глава перша «Жизнь Веры Павловны в родительском доме», глава друга «Первая любовь и законный брак» до слів «Федя, а ты допивай поскорее,— заметила мать».

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1877, № 1, с. 7—12; № 2, с. 23—28, № 3-4, с. 46—49; № 5, с. 74—78, без підпису перекладача.

Авторство перекладу підтверджується І. Франком в його книзі «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», Львів, 1910, с. 246.

Можливо, І. Франко переклав весь III розділ другої глави роману, але не встиг його опублікувати у зв'язку з забороною австрійською владою журналу «Друг» у 1877 р. та арештом тоді його і М. Павлика. Цим обумовлено й те, що не були надруковані IV, V і VI розділи другої глави у перекладі М. Павлика. Про це пише М. Павлик у листі до І. Мандичевського (1854—1925) від 22 травня 1877 р. (див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895) т. II, Чернівці, 1910, с. 199), та зазначено у бібліографії творів М. Павлика (Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 633, оп. 2, од. зб. 40, арк. 51). Про Павликове авторство перекладу «Что делать?» див. також: О. Дей. Кілька штрихів до атрибуції авторства І. Франка.— «Радянське літературознавство», 1971, № 9, с. 80—81. Автографи Франкових і Павликових перекладів розділів роману не знайдено.

Починаючи з IV розділу першої глави перекладу зустрічаються скорочення або перекази тексту оригіналу (деяких по-

бутових сцен, окремих діалогів та роздумів переважно другорядних персонажів), що загалом не порушує ні ідейного спрямування, ні фабули твору.

Можна зробити припущення, що І. Я. Франко користувався виданням, яке на той час було у продажу та розповсюджувалось серед широкого читацького кола: «Суд над Чернышевским» и «Что делать?», роман, написанный им в заключении 1862—1863, второе издание Михаила Элпидина, Женева, 1876».

Подається за першодруком.

«Д р у г» — літературно-науковий журнал. Виходив у Львові в 1874—1877 рр. До 1876 р. мав «москвофільський» напрям. З приходом у його редакцію І. Франка (липень 1876 р.) «Друг» став органом демократичної молоді.

П а в л и к Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напряму.

Е л п і д і н Михайло Костянтинович (1835—1908) — російський революціонер-шестидесятник, один з організаторів та видавців вільної російської преси за кордоном (Женева).

Ю м Девід (1711—1776)— англійський філософ, суб'єктивний ідеаліст, історик і економіст.

Г і б б о н Едуард (1737—1794) — англійський історик-просвітитель.

Р а н к е Леопольд фон (1795—1886) — німецький реакційний історик.

Т ь є р р і Огюстен (1795—1856) — один із засновників романтичного напряму в французькій історіографії, ідеолог буржуазії.

М. Є. САЛТИКОВ-ЩЕДРІН

Супокійне життя. Сільська ідилія.

Примітки перекладача

Назва оригіналу: «Деревенская глушь».

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1877, № 5, с. 58—66. В кінці тексту зазначено: «Перевів А. Paulo».

Текст перекладу збігається з оригіналом, крім деяких місць, де І. Франко уточнює для галицького читача зміст соціально-політичних явищ російського суспільного життя. Так, термін «сословный антагонизм» перекладено — «антагонізм межи поєдинчими верствами народу»; далі: «превосходство вольнонаемного труда над обязательным» перекладено — «вільнонаймального робітника над кріпака»; опущена фраза: «...а ведь я два года еще право имею...», де йдеться про те, що для впровадження «Положення 19 лютого 1861 р.» був встановлений дворічний перехідний період, коли селяни повинні були відробляти панщину та платити оброк.

Подається за першодруком.

...в и ч е р п а в с я т а л а н т т а к и х л і т е р а т у р н и х в е л и ч е й, я к Т у р г е н є в, О с т р о в с ь к и й, П и с е м с ь к и й, Г о н ч а р о в, а п о ч а с т и в ж е і Д о с т о є в с ь к о г о, Н е к р а с о в а, Л ь в а Т о л с т о г о т а і н.— Тут І. Я. Франко повторив думку деяких тогочасних російських критиків про те, що нібито у 70—80-х роках XIX ст. російський

реалізм переживав кризу. Тим часом у цей період були створені шедеври російського критичного реалізму.

...відколи... опікунський совіт запер свої гостинні двері, глуповські села засумували і запустіли.— Йдеться про проведення в життя реформи 1861 р., в даному випадку про припинення опікунською радою видачі позик поміщикам, що призводило до занепаду багатьох дворянських маєтків.

Сидорови — узагальнююче найменування дворянсько-поміщицького класу у щедрінській сатирі.

Премудрий в'юн. Назва оригіналу: «Премудрый пескарь».

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1886, № 15—16, с. 258—260. У кінці тексту зазначено: «Переклав *Мирон****».

Перекладено за виданням: М. Е. Салтыков (Щедрин). 23 сказки. Спб., 1886, що знаходиться в особистій бібліотеці І. Я. Франка.

Подається за першодруком.

«Зоря» — український літературно-громадський двотижневий журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові в 1880—1897 рр.

Аредовіки — надзвичайне довголіття, від імені Іареда, який за біблійною легендою прожив 962 роки.

М. Г. ПОМЯЛОВСЬКИЙ

Бурса і бурсаки. Очерки і картини. Передне слово перекладчика. Назва оригіналу: «Очерки бурсы». Перекладено перший розділ «Зимний вечер в бурсе».

Вперше надруковано в журн. «Правда», 1877, № 13, с. 483—493; № 14, с. 521—535, № 15, с. 560—571; без підпису перекладача. Авторство перекладу підтверджується: «Правда. Літературний збірник. В доповнення XIII річника часопису «Правда», 1884, с. 312—313; І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., с. 246.

У тексті перекладу є деякі незначні скорочення та зміни.

Подається за першодруком.

«Правда» — літературно-науковий і політичний журнал, що виходив у Львові з 1867 по 1897 р. з перервами. У ранній період— ліберально-буржуазного напряму; з кінця 80-х років став трибуною українського буржуазного націоналізму.

...покористуємось обширною біографією.. — біографічний нарис М. О. Благовєщенського про М. Г. Помяловського вперше був надрукований у журн. «Современник», 1864, № 3.

Благовєщенський Микола Олександрович (1837—1889) — російський журналіст та письменник демократичного напряму.

«Современник» — російський літературний і громадсько-політичний журнал. Виходив у Петербурзі (1836—1866). В журналі у різні роки працювали В. Г. Бєлінський, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, М. О. Некрасов, М. Є. Салтиков-Щедрін. З 1847 р. журнал мав революційно-демократичне спрямування.

«Журнал для воспитания» — щомісячний журнал, посібник для батьків та вчителів, видавався в Спб. у 1857—1859 рр.

«В у к о л» (1858) — психологічний нарис М. Г. Помяловського, надрукований під псевдонімом *И. Герасимов* у «Журнале для воспитания», 1859, кн. 1, отд. I, «Воспитательные очерки», с. 10—32.

Р е ш е т н и к о в Федір Михайлович (1841—1871) — російський письменник, представник демократичної літератури 60-х років.

П о ж а р с ь к и й Яків Осипович — російський письменник та перекладач початку XIX ст., автор «Российской грамматики» (1817 і 1821).

М е м о р с ь к и й Михайло Федорович — російський письменник, педагог початку XIX ст., автор підручників з арифметики, граматики, географії.

Г. І. УСПЕНСЬКИЙ

Війна за волю. Передне слово. Назва твору в оригіналі: «Не воскрес (Из разговоров про войну)». Оповідання Г. Успенського з'явилося в світ під псевдонімом Г. Іванов.

Вперше надруковано: Г. І в а н о в. Війна за волю. Львів, 1878. 31 с., без підпису перекладача.

Авторство перекладу підтверджується І. Франком у його книзі «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», с. 249, Авторство передмови встановлено М. Возняком (див. : М. С. В о з н я к. Велетень думки і праці (перша ред.).— Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів, ф. Воз., № 22, п. 8, арк. 292). У тексті перекладу є деякі скорочення, що загалом не порушують змісту твору.

В примітці до назви перекладу І. Франко зазначає джерело, з якого робився переклад: «Отечественные записки», 1877, февраль, стор. 283—304».

Подається за першодруком.

«О т е ч е с т в е н н ы е з а п и с к и» — російський літературно-політичний журнал, що виходив у Петербурзі в 1818—1884 рр. У 40-х роках журнал мав демократичний характер; з 1868 р. — революційно-демократичний характер.

«В и х о в а н н я ф е о д а л а» — оповідання Еркмана-Шатріана (літературне ім'я двох французьких письменників: Еміля Еркмана (1822—1899) і Олександра Шатріана (1826—1890), перекладена українською мовою Романом Розмарином (псевдонім Белея Івана Михайловича (1856—1891).

В. М. ГАРШИН

Чотири дні. Назва твору в оригіналі: «Четыре дня».

Вперше надруковано у кн.: З чужих зільників. І. Збірник повісток і оповідань. Львів, 1885, с. 29—40, без підпису перекладача. Передруковано у виданні: В с е в о л о д Г а р ш и н. З війська. Оповідання. Львів, 1905, с. 87—107.

Про авторство свідчить Франкова стаття «Pismiennictwo rusinskje», «Prawda», 1886, № 2, с. 19.

Подається за першодруком, оскільки відомостей про участь І. Франка у виданні 1905 р. немає.

«Prawda» — польський громадсько-політичний, літературний тижневик ліберально-буржуазного (т. зв. позитивістського) спрямування. Виходив у Варшаві в 1881—1915 рр.

Ф. М. ДОСТОЄВСЬКИЙ

Хоре серце. Назва твору в оригіналі: «Слабое сердце».

Вперше надруковано у кн.: З чужих зільників. І. Збірник повісток і оповідань, с. 186—223, без підпису перекладача. Подається за першодруком.

У тексті перекладу є деякі скорочення, що загалом не порушують змісту твору.

Про авторство перекладу див. статтю: І. Франко. Pismiennictwo rusinskje.— «Prawda», 1886, № 2, с. 19.

ІЗ ЗАРУБІЖНИХ ЛІТЕРАТУР

З ДАВНЬОРИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

АПУЛЕЙ МАДАВРСЬКИЙ

Амор і Псіхе. Міфологічне оповідання. Передне слово. Назва оригіналу: «Die Fabel Amors und Psychens».

Вперше опубліковано: Апулей Мадаврський. Амор і Псіхе. Міфологічне оповідання. З латинської переклав Іван Франко. Львів, накладом «Універсальної бібліотеки», 1909.

В особистій бібліотеці І. Франка (ІЛ, № 1955) зберігається німецьке видання книжки: Apulejus. Der goldene Esel. Leipzig, Verlag von Hermann Brückner, з двома передмовами.

Як видно з підкреслень олівцем на сторінках названого видання, І. Франко користувався для написання своєї статті другою передмовою, що належить німецькому дослідникові Августу Роде. Порівняльний аналіз двох праць доводить, що І. Франко використовував лише фактичні відомості. У тексті є також підкреслення олівцем, які стосуються саме легенди про Амура і Псіхею.

Подається за першодруком.

«Універсальна бібліотека» — серійне видання художніх творів; видавалось у Чернівцях 1895—1899 рр.

Апулей Люцій (бл. 125—180) — римський письменник, автор роману «Метаморфози» («Золотий осел») та збірки уривків промов і риторичних декламацій «Флориди».

Роде Август (1845—1898) — німецький філолог. Автор праць «Грецький роман і його попередники» (1876), «Псіхея. Культ душі і віра в безсмертя у греків» (1894) та ін.

Плутарх (бл. 46 — бл. 126) — давньогрецький філософ і письменник.

Арістотель (384—322 до н. е.) — давньогрецький філософ.

Лукіан (бл. 125—після 180) — давньогрецький письменник. До його творчої спадщини відносять твір «Лукій, або Осел», близький до основного сюжету «Метаморфоз» Апулея. Авторство Лукіана щодо цього твору вважається спірним.

Ізіда (Ісіда) — у давньоєгипетській міфології богиня родючості й материнства, уособлення подружньої вірності.

В е н е р а — в давньоримській міфології богиня кохання, весни, садів і плодівництва. Пізніше її вважали богинею кохання та вроди.

А м о р (Амур) — у давньоримській міфології бог кохання, син Венери.

С а т и р и — у грецькій міфології нижчі божества природи, наділені рисами похітливості й розбещеності; у римлян сатирів називали фавнами.

З е ф і р — у давніх греків бог західного вітру.

П р о з е р п і н а — у давньоримській міфології володарка пекла.

В у л к а н — у давньоримській міфології бог вогню, покровитель ковальства й металевого литва.

Ю н о н а — у давньоримській міфології богиня, покровителька шлюбу, охоронниця жінок, дружина Юпітера.

Ю л і й Цезар Гай (100—44 до н. е.) — державний діяч, полководець, письменник Стародавнього Риму.

М е р к у р і й — у давньоримській міфології бог хліба, пізніше бог торгівлі, покровитель купців і мандрівників.

О з і р і с (Осіріс) — у давньоєгипетській міфології бог зерна, виноробства, що дарує життя і вологу, покровитель і суддя мертвих.

С о м а д е в а, або Сомадевабхатта (рік народження і смерті невідомий) — індійський поет другої половини XI століття.

Б о г д а н о в и ч Іполит Федорович (1743—1803) — російський поет.

Б о к к а ч ч о Джованні (1313—1375) — італійський письменник.

В і к о Джамбаттіста (1668—1774) — італійський філософ, теоретик літератури, поет.

ІЗ СТАРОІСЛАНДСЬКИХ НОВЕЛ

Духи—сторожі Ісландії. Назва оригіналу: «Trιβ Island».

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1908, кн. 6, с. 533—534.

Як король Олаф пробував своїх пасинків. Назва оригіналу: «Wie König Olaf seine Stiefbrüder prüfte, aus denen Harald der Harte kam».

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1908, кн. 6, с. 534—535.

Погана нога. Назва оригіналу: «Der häβliche Fuβ».

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1908, кн. 6, с. 535—536.

Історія скальдової вірші. Назва оригіналу: «Die Geschichte eines Skaldenverses».

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1908, кн. 6, с. 536—539.

Страхополох. Назва оригіналу: «Thorstein der Gruseler».

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1909, кн. 1, с. 146—148.

Повість про Сігріду Гордячку і короля Олафа Трігвазона. Назва оригіналу:« Die Geschichte Sigrids der Stolzen und des Königs Olaf Tryggvason».

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1910. кн. 1, с. 117—131.

У примітці до перекладу («Літературно-науковий вісник», кн. 6, с. 533) І. Франко вказує, що перекладав новели за виданням: Arthur Bonus. Isländerbuch. Sammlung altgermanischer Bauern- und Königsgeschichten. I. Teil, 2. Teil. Herausgegeben von Kunstwart, München, 1907. Обидва томи цього видання зберігаються у бібліотеці І. Франка (ІЛ, № 3237 і 3238).

Переклади староісландських новел подаються за першодруком.

«Літературно-науковий вісник» — художній, науковий і публіцистичний журнал. У період, коли до його редакції входив І. Франко (1898—1906), журнал мав демократичне спрямування.

Бонус Артур (1864—1926) — німецький протестантський теолог і письменник.

Кальвег Георг (1854—1925) — німецький видавець.

ІЗ НІМЕЦЬКОЇ ТА ШВЕЙЦАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУР

ГЕНРІХ КЛЕЙСТ

Маркіза О... Передмова. Назва оригіналу: «Die Marquise von O.»

Вперше надруковано: Г. Клейст. Маркіза О. Львів, накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1903.

У бібліотеці І. Франка (ІЛ, № 224) зберігається збірка творів Г. Клейста: H. v. Kleist. Werke, Bd. II. Leipzig, Verlag des Bibliographischen Instituts.

Подається за першодруком.

Українсько-руська видавнича спілка — громадська видавнича організація, заснована 1898 р. у Львові. Існувала до 1917 р. Видала понад 300 книжок. Активно пропагувала здобутки української літератури — твори М. Коцюбинського, Лесі Українки, Панаса Мирного, В. Стефаника. Головними редакторами і засновниками її були І. Франко та В. Гнатюк.

Клейст Генріх фон (1777—1811) — німецький письменник романтичного напряму.

Гете Йоганн-Вольфганг (1749—1832) — німецький поет і мислитель, вчений, один з основоположників німецької літератури нового часу.

Шіллер Йоганн-Фрідріх (1759—1805) — німецький поет і драматург. У своїх історичних драмах і трагедіях виступав як гуманіст, борець за суспільний прогрес.

Тік Людвіг (1773—1853) — німецький письменник.

Лессінг Готгольд-Ефраїм (1729—1781) — діяч німецького і європейського просвітительства, теоретик мистецтва, публіцист і драматург.

Гердер Йоганн Готфрід (1744—1803) — німецький філософ, літературознавець і письменник.

Руссо Жан-Жак (1712—1778) — французький просвітитель і філософ, письменник, композитор, педагог.

Монтень Мішель де (1533—1592) — французький філософ, гуманіст.

Беккер Густав Адольфо (1836—1870) — іспанський письменник. Один з представників пізнього іспанського романтизму.

Сервантес де Сааведра Мігель (1547—1616) — іспанський письменник. Змалював широку реалістичну картину народного життя Іспанії в часи розпаду феодальних порядків і виникнення буржуазних відносин.

ГОТФРІД КЕЛЛЕР

ІЗ ЦИКЛУ «СІМ ЛЕГЕНД»

Марія і черниця. Назва оригіналу: «Die Jungfrau und die Nonne».

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1900, кн. 7, с. 108—115.

Легенда про танець. Назва оригіналу: «Das Tanzlegendchen».

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1900, кн. 7, с. 115—200.

Мереточка. Назва оригіналу: «Das Meretlein».

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1906, кн. 1, с. 129—136.

«Мереточка» — це вставна новела з роману Г. Келлера «Зелений Генріх». І. Франко переклав частину четвертого розділу роману («Lob Gottes und der Mutter». Vom Beten) і початок п'ятого («Das Meretlein»), скомпонувавши таким чином одне оповідання, якому дав назву п'ятого розділу оригіналу (від імені героїні оповідання).

В особистій бібліотеці І. Франка (ІЛ, № 2059) зберігається книга: G. Keller. Sieben Legenden, Verlag von Wilhelm Hertz. Berlin, 1901.

Вірогідно, що переклад здійснено за цим виданням.

Оповідання подаються за першодруками.

Келлер Готфрід (1819—1890) — швейцарський письменник-реаліст. Йому належать збірка новел «Люди із Зельдвіли», «Цюріхські новели», роман «Зелений Генріх» та ін. Збірка «Сім легенд» має яскраво виражене антиклерикальне спрямування.

Герб (Герберт) Вільгельм (1778—1847) — англійський священик і ботанік.

КОНРАД-ФЕРДІНАНД МЕЙЄР

Амулет. Назва оригіналу: «Das Amulet».

Вперше надруковано: Конрад-Фердінанд Мейєр. Амулет. Переклад з передмовою Івана Франка. Львів, з накладом видавничої спілки «Діло», 1913. Передмова є першою частиною статті, про яку йдеться нижче.

Творчість Конрада-Фердінанда Мейєра цікавила І. Франка протягом багатьох років. На сторінках «Літературно-наукового

вісника» І. Франко надрукував статтю, присвячену творчості швейцарського письменника (1899, кн. 7, с. 40—58; кн. 8, с. 89—106. Див. т. 31 цього видання) переклав кілька його творів українською мовою.

Подається за першодруком.

У бібліотеці І. Франка (ІЛ, № 2813) зберігається книга: C o n r a d - F e r d i n a n d M e y e r. Novellen, I Band. Leipzig, Verlag von H. Haessel, 1899.

М е й є р Конрад-Фердінанд (1825—1898) — швейцарський письменник. Автор відомої поеми «Останні дні Гуттена», роману «Георг Єнач», повісті «Святий» та збірників новел.

«Д і л о» — газета ліберально-буржуазного напряму, згодом буржуазно-націоналістичного. Виходила у Львові з 1880 р. до 1939 р.

А л ь б а Альварес де Толедо (1507—1582) — іспанський полководець і державний діяч.

К а л ь в і н Жан (1509—1564) — діяч Реформації, засновник кальвінізму — протестантського віровчення.

К о л і н ь ї Гаспар де Шатійон (1519—1572) — французький полководець, адмірал, ватажок гугенотів.

М е д і ч і — флорентійський рід, що правив у Флоренції протягом 1434—1737 рр.

С е р в е т Мігель (1509, за іншими даними, 1511—1553) — іспанський мислитель і медик епохи Відродження.

Г і з и — герцоги Лотарінгії, католики, організатори Варфоломіївської ночі (1572).

Г у г е н о т и — протестанти-кальвіністи у Франції XVI—XVIII ст., вели боротьбу з католиками.

ІЗ ФРАНЦУЗЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Напад на млин. Оповідання з війни 1870 р. Еміля Золя. Вперше надруковано у кн.: З чужих зільників. Львів, 1885, с. 71—102.

Друге видання: Е. З о л я. Напад на млин. Львів, накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1901. Між першим і другим виданнями є деякі різночитання.

Переклад оповідання Е. Золя належить до ранніх робіт І. Франка, який цікавився творчістю письменника-реаліста протягом усього свого життя. І. Франкові належать переклади уривків з повістей «Рим» (1897), «Париж» (1898), та ін.

Два романи Е. Золя «Довбня» та «Жерміналь», присвячені життю робітників, видані у перекладі українською мовою за безпосередньою участю І. Франка. Він автор грунтовних досліджень про французького письменника «Е. Золя і його твори» (1878), «Е. Золя» (1881) (див. т. 26 цього видання), «Влада землі в сучасному романі» (1891) (див. т. 28 цього видання). «Е.Золя, його життя і писання» (1898) (див. т. 31 цього видання) та ін.

Подається за другим виданням.

З о л я Еміль (1840—1902)— французький письменник. З великою художньою майстерністю відобразив соціальні суперечності буржуазного суспільства.

Д і к к е н с Чарлз (1812—1870) — англійський письменник-реаліст.

«Д р і б н а б і б л і о т е к а»— видання творів художньої і наукової літератури, що його здійснювали І. Франко, М. Павлик, І. Белей у 1878—1880 рр. Вийшло 14 випусків (твори Г. Успенського, Е. Золя, Дж. Байрона, І. Франка, М. Добролюбова та ін.).

АЛЬФОНС ДОДЕ

ІЗ ОСТАТНІХ ОПОВІДАНЬ

Спомини шефа кабінету. Назва оригіналу: «Souvenir d'un Chef de Cabinet».

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1898, кн. 3, с. 311—317.

Лекція історії. Назва оригіналу: «La Leçon d'Histoire».

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1898, кн. 3, с. 317—320.

Як вказує І. Франко у примітці до перекладу, оповідання взято з книги «La Fédor».

В особистій бібліотеці І. Франка (ІЛ, № 5963) зберігається, переплетена разом із збіркою творів Оссіт, збірка оповідань: Alphonse Daudet. La Fédor. Paris, Ernest Flammarion Editeur, за якою, очевидно, здійснено переклад.

Серед видавничих планів І. Франка постійно фігурувало ім'я Альфонса Доде (1840—1897). У статті, написаній з приводу смерті французького письменника («Літературно-науковий вісник», 1898, кн. 2, с. 132), І. Франко ставить його поряд з такими письменниками, як Флобер, брати Гонкури, Золя та ін.

У «Бібліотеці найзнаменитших повістей» вийшли твори А. Доде: «Фромин-син і Рислер-старший», «Король на вигнанні» і «Набіб». У 1898 р. з'явилась стаття Франка «Життя і твори Альфонса Доде, його остання повість» («Літературно-науковий вісник», 1898, кн. 4, с. 52—61) (див. т. 31 цього видання).

Перекладн оповідань подаються за першодруком.

Р і ш е л ь є Арман-Емманюель дю Плессі (1766—1822) — герцог, французький державний діяч.

Б р а т и Гонкури — Едмон (1822—1896); Жюль (1830—1870), французькі письменники.

«Б і б л і о т е к а н а й з н а м е н и т ш и х п о в і с т е й»— літературний додаток до львівської газети «Діло»; з 1881 до 1891 р. вийшло 35 томів.

АНАТОЛЬ ФРАНС

Кренкебіль. Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1903, кн. 2, с. 165—179.

У бібліотеці І. Франка (ІЛ, № 2094) зберігається примірник збірки, який, очевидно, письменник використав для перекладу. Anatole France. Opinions sociales. Paris, Société nouvelle

de librairie et d'édition, 1902. (Збірка оправлена разом з поетичною книжкою К.-Ф. Мейєра «Romanzen und Bilder»).

Подається за першодруком.

Ф р а н с Анатоль (1844—1924) — французький письменник-реаліст, у своїх романах викривав мілітаризм, класову природу буржуазної демократії, расизм, виступав на захист російського пролетаріату в 1905 р., гаряче вітав Велику Жовтневу соціалістичну революцію. В 1920 р. вступив до Французької компартії.

З АМЕРИКАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

МАРК ТВЕН

Як-то я видавав рільничу газету. Гумористичне оповідання. Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1885, № 24, с. 277—279.

Подається за першодруком.

Як-то я був секретарем у сенатора. Вперше надруковано в газеті «Діло», 1886, № 75, с. 1—2.

Подається за першодруком.

ІЗ КНИГИ ЕСКІЗІВ

Князьопоклонство. Із редакційної переписки.

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1905, кн. 5, с. 172—178.

Подається за першодруком.

М а р к Т в е н (Самюел-Ленгхорн Клеменс, 1835—1910) — американський письменник-реаліст, один із засновників критичного реалізму в літературі США.

До одного з своїх перекладів І. Франко додає таку замітку про американського письменника: «Може, не від речі тут буде згадати, що прозвище Марк Твен не жодне ім'я, а тільки технічний термін. Бувши лоцманом на Міссісіпі, автор так привик до ненастанних лоцманських викриків при мірянні глибини води: mark one, mark twain (один вузол, два вузли) і т. д., що потім узяв собі сей окрик за псевдонім. Значить, зовсім невідповідно перекладає дехто у нас «Марко Твен», бо се «марк» (знак, марка, вузол) не має з Марком нічого спільного» («Літературно-науковий вісник», 1905, кн. 5, с. 172).

ФРЕНСІС-БРЕТ ГАРТ

Меліса. З каліфорнійських оповідань. Вперше надруковано в кн.: З чужих зільників, 1885, с. 41—70.

Подається за першодруком.

Г а р т Френсіс-Брет (1836—1902) — американський письменник, автор реалістичних творів, головним чином з життя золотошу-

качів (роман «Габріель Конрой», «Каліфорнійські оповідання» та ін.). Його творчість позитивно оцінювали М. Г. Чернишевський та М. Є. Салтиков-Щедрін.

ІЗ СЕРБСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЛАЗА ЛАЗАРЕВИЧ

Біля криниці. З життя сербської задруги. Вперше опубліковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1905, кн. 12, с. 266—280.

Подається за першодруком.

Лазаревич Лаза (1851—1890) — сербський письменник, майстер психологічної новели та ліричного портрета, його називали «сербським Тургеневим».

ІЗ УГОРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВІКТОР РАКОШІ

Історія осла. Гумореска. Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1898, кн. 2, с. 252—256.

Подається за першодруком.

Ракоші Віктор (1860—1923) — прогресивний угорський письменник і журналіст. Автор гуморесок та творів для молоді («Сільський Гамлет», «Осінній урожай», «Бобі та Чіба»). Перекладав з І. С. Тургенєва.

ІЗ СКАНДІНАВСЬКИХ ЛІТЕРАТУР

МАРТИНІУС БЙОРНСТЬЄРНЕ БЙОРНСОН

Ліс. Казка. Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1886, № 8, с. 121—122.

Подається за першодруком.

Бйорнсон Бйорнстьєрне Мартиніус (1832—1910) — норвезький письменник. Пройшов шлях від романтичної ідеалізації патріархальних відносин до викриття соціальних протиріч капіталістичного суспільства («Банкротство», «Редактор», «Нова система»). Особливу увагу марксистської критики привернула драма «Понад наші сили», присвячена боротьбі пролетаріату (друга частина драми). І. Франко цікавився цією драмою. Він переклав уривок другої частини («Літературно-науковий вісник», 1900, кн. 11, с. 211—232). І. Франко написав також передмову до перекладу уривків з драми «Понад наші сили», де ця драма розглядається з точки зору нових вимог до драматургії («Літературно-науковий вісник», 1900, кн 10, с. 80—82).

СЕЛЬМА ЛАГЕРЛЕФ

Скарбничка цісаревої. Легенда. Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1903, кн. 7, с. 64—72.

Подається за першодруком.

Л а г е р л е ф Сельма (1858—1940) — шведська письменниця. У своїх романах («Сага про Йєсту Берлінга», Шарлотта Левеншельд») та численних збірках новел використовувала скандінавський фольклор, реалістично змалювала проникнення капіталізму в шведське село В останні роки життя активно виступала проти фашизму.

ІЗ АВСТРАЛІЙСЬКИХ НОВЕЛІСТІВ

Передмова. І. Франко, перекладаючи оповідання австралійських новелістів, користувався книгою: Aus einer neuen Literatur. Australische Erzählungen und Plaudereien. Gesammelt und bearbeitet von Stefan v. Kotze, F. Fontane und Co. Berlin, 1909, де є велика передмова упорядника.

С. Котце у передмові повідомляє, що оповідання взяті з ілюстрованого тижневика «Bulletin» (виходив у Сіднеї англійською мовою) і що, прекладаючи оповідання німецькою мовою, він одночасно і редагував твори, хоч намагався передати їх стиль: «Я подаю сю збірку не тільки як переклад, але також як переробку» (с. XIX).

І. Франко у своїй передмові використовує наведені С. Котце відомості про австралійську літературу «молодої генерації» і застерігає: «З тієї багатої збірки вибираю особливо ті твори, що мають більше загальнолюдський, ніж австралійський характер». Його в першу чергу цікавили соціальні мотиви та глибоке психологічне розкриття характеру героїв. Потрібно зазначити, що всі автори збірки були тоді початкуючими письменниками і помітного сліду в історії австралійської літератури не залишили, за винятком Артура Дейвіса. У бібліотеці І. Франка (ІЛ, № 4962) зберігається оригінал згаданої вище книги.

К о т ц е Стефан (1869—1909) — німецькнй письменник, подорожуючи по Африці та Австралії, створив низку художніх творів.

ВЕК

Остатній моа. Назва джерела: «Die letzte Moa».

Вперше опубліковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1910, кн. 7, с. 154—156.

Подається за першодруком.

Е. Б. ГОДЖ

Лист. Назва джерела: «Der Brief».

Вперше опубліковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1910, кн. 5, с. 320—323.

Подається за першодруком.

ДЖОН-ГЕНРІ ГРІН

Недобиток нерозбитого корабля. Назва джерела: «Der Letzte».

Вперше опубліковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1910, кн. 8, с. 299—305.

Подається за першодруком.

АРТУР Г. ДЕЙВІС

Паскудна ніч. Назва джерела: «Die böse Nacht».

Вперше опубліковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1910, кн. 5, с. 328—331.

Подається за першодруком.

Дейвіс Артур (1868—1935) — австралійський письменник демократичного спрямування.

ЕДВАРД ДИСОН

Два похорони одного покійника. Назва джерела: «Die zwei Begräbniße des Malachi Mooney».

Вперше опубліковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1910, кн. 8, с. 305—311.

Подається за першодруком.

АЛЬБЕРТ ДОРРІНГТОН

Невинна. Назва джерела: «Unschuldig».

Вперше опубліковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1910, кн. 7, с. 150—154.

Подається за першодруком.

КОДАК

П'явка Білля Купера. Назва джерела: «Bill Coopers Blutegel».

Вперше опубліковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1910, кн. 5, с. 331—336.

Подається за першодруком.

ПОЛЬ КУПІД

Золото. Назва джерела: «Gold».

Вперше опубліковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1910, кн. 8, с. 311—314.

Подається за першодруком.

ДЖ. ПОЙНТОН

Любовна ідилія в чагарнику. Назва джерела: «Ein Liebensidyll aus dem Busch».

Вперше опубліковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1910, кн.5, с. 323—328.

Подається за першодруком.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Абшито́ваний — відставний
Адама́шковий — шовковий
Адоптува́ти дитину — взяти дитину за свою, усиновити
Александрі́ни — фігури танцю
Ама́нт — коханець
Апля́вз — схвалення

Бе́рло — скіпетр, атрибут царської влади
Бла́хман — омана
Боз — бузок
Бонбо́н — цукерка
Бра́нжа — галузь промисловості чи торгівлі
Бри́жик — складочка, нерівність
Буха́цький — жаргонний, вульгарний

Варца́б — лутка, підвіконня
Вахля́р — віяло
Виро́чня — оракул, віщування
Волá́р — пастух волів
Во́рситися — бокувати, гнівати́ся
Воти́вний — схвальний або заперечний (від лат. votum бажання)

Галабу́рда — бешкет
Га́ля — полонина
Гзимс — карниз
Гіпоте́ка — застава, запис, позика
Гло́та — натовп, тіснота, давка
Гне́тно — негайно
Го́де — голова роду, ватажок, чарівник
Гратулюва́ти — вітати
Грунь — пагорб
Гумпелястика — гумка
Густ — смак

Делірій — маячіння
Денунціюва́ти — доносити, клепати
Дже́рга, дерга — ліжник, вовняне покривало
Демісія — звільнення зі служби, відставка
До́мен — особисте земельне володіння
Драб — драбуга, волоцюга, ледар
Дуби́на — дубовий ліс

Екзорци́зма — заклинання
Еле́ктор — виборець
Еруптивний — бурхливий, вибуховий
Ете́р — ефір

Жа́сний — жахливий, згубний
Женя́чка — одруження
Жо́вна — дятел
Зага́рливий — гарячий, палкий

Загла́да — цілковите знищення
Загла́їти — погамувати, заспокоїти
За́друга — родина
Заґлість — запеклість
Закнебльо́ваний — затканий, з кляпом у роті
Закоту́рманий — закутаний
Закри́стіє — ризниця
Зала́сність — звабливість, чарівність
Заря́джуючий — управитель
Зво́ри — гірські западини, яри, провалля
Зга́нути — збагнути, згадати
Зглу́чений — з'юрмлений
Здеградува́ння — розжалування, пониження в ранзі
Здецидо́ваний — готовий, вирішений
Здуміти — отетеріти
Злу́да — ілюзія, омана
Знітувати — з'єднати, спаяти, склепати
Зухуватий — молодецький, хвацький

Імпертіне́нт — нахаба, грубіян, зухвалець
Інте́нція — намір, бажання
Іриця — хробак

Кабза́ — гаман, капшук
Каларе́па — лайливий вигук, вульгарний дотеп
Канафа́с — матерія, оксамит
Капу́за — плащ, накидка, кап'юшон
Ка́танка — вишита сріблом жіноча кофта
Колю́мна — колона
Ко́міть — сторч
Конфе́сія — церковне утримання
Копе́рта, коверта — конверт
Коронко́вий стрій — мережаний одяг
Коц — вовняна ковдра
Ко́цур — кіт
Крийвка — схованка
Кубаня́р — хабарник
Ку́ляс — кривий, безногий
Ку́на — куниця
Ку́рмання — лахміття, нужденне майно
Куте́ — зубріння
Ку́фер — скриня, валіза

Ли́лик — кажан
Либа́ції — бенкет
Либе́рія — ліврея
Ліварт — череп'яний кухоль
Ліверант — постачальник
Ліп'я́нка — мазанка
Ліцита́ція — продаж з молотка, з публічного торгу
Льонт — шнур (запалювальний)

Маєста́т — величність
Маркітний — сумний
Маркува́ти кварту — виконувати фехтувальні прийоми
Марони — каштани
Мартиролоґія — мучеництво
Ме́ва — чайка
Меркота́ти — мерехтіти
Ми́тка — ганчірка, перен. поташкуха
Мітрайле́за — мала гармата
Мо́здір — металева ступка, невеличка гарматка
Мот — мовить
Мосяж — бронза, латунь
Му́шля — черепашка, раковина
Мша — католицька відправа

На́борзі — швидко
Накла́дник — видавець
Наліг — звичка
Наса́да — поперечина між полудрабками у возі
Нена́тлий — ненаситний
Необри́тваний — неохайний, нечупара
Нуркува́ти — пірнати

Оба́рінок — бублик, крендель
Обсерваційний — спостережний
О́вшім — охоче, дуже радо, з приємністю

Оглáда — полегкість, пільга, гарні манери
Одебéліти — остовпіти, завмерти з жаху
Оклáд — матеріал для обкладання, обгортання
Ордер — орден
Орýдки — дрібне начиння
Оскáрб — мотика, кирка
Офіцина — тут: флігель
Офук — гонор, погорда
Охóтник — тут: доброволець

Парастáс — церковне служіння
Папри́ка — перець
Паравáн — ширма
Паромонáр — паламар
Пáрох — парафіяльний піп
Парýха — горілка
Парцеля́ція — поділ землі на дрібні ділянки
Пас — паспорт
Персвáзія — переконання, умовляння
Пересáда — перебільшення
Петéнт — заявник, прохач
Підтóка — брус, що з'єднує передню і задню вісь у возі
Побереже́жа — охорона
Пожáрливий — жадібний
Пóклад — палуба
Потахáти — спадати (про спеку)
Прас — прочухан
Прéзес — пан, повелитель, голова
Пренумерáнт — передплатник
Преци́зія — точність
Прибáг — забаганка
Приречення — обіцянка
Прозелíтум — навернення (до віри, вчення)
Пронéрти — упірнути, проникнути
Пстругý — форель
Пýдло — короб
Пýмекс — пемза
Пýшка — скринька

Рáбат — скидка
Реверберг — ліхтар з дзеркальним відбивачем
Рéгула — правило
Резигнáція — сум, відмовлення від чогось, примирення з долею
Реконесáнс — рекогносцировка
Рекримінáція — звинувачення
Репетéнт — той, що лишився на повторний курс
Респéкт—повага, шана
Ривáлька — суперниця
Рогáчка — міська застава на дорозі для збору податку за проїзд, шлагбаум
Розфалáтати — розірвати на шматки
Росíл — суп, бульйон
Рубóк — тонке полотно

Сáльва — залп
Самовіж — свідомість
Сідати окрак — сідати верхи, обхопивши ногами
Скарлáтовий — яскраво-червоний
Сквáрний — гарячий
Склезь — громаддя, твердь
Склеп — крамниця
Скри́ня — підземна печера
Сламазáрність — лінощі, недбальство
Спіжáрня — комора
Спохováтий — спадистий, похилий
Стéклість — буйство, сказ
Стúрка — ганчірка
Стрíльба — рушниця
Сулúця — дерев'яний спис
Сýтий — великий, жаркий
Сфушерóваний — перекручений, спантеличений

Тапéт — тут: шпалера
Тарапáта — тривога, лиха оказія
Тахлювáти — започатковувати
Толеруváти — терпіти
Торбáн — щипковий музичний інструмент
Торнíстра — речовий мішок
Трáв'ячий — отруйний
Трискрýтний — надто важкий

Тріангу́л — музичний ударний інструмент
Тумультуа́рний — бунтівний, скандальний

Уйма — шкода
Умбра — абажур
Уро́ювати — задумувати, брати собі до голови
Уфризо́ваний — причесаний
Учта — торжество, бенкет

Фа́гас — фіскал
Фе́рії — канікули
Фі́ра — хура
Фо́хи — залицяння, гримаса

Хабу́з — бур'ян, бадилля,
Хі́сно — корисно, вигідно
Хло́ста — кара, прочухан
Храпа́вий — трухлявий
Хурди́га — холодна, в'язниця

Цо́фатися — потикатися, відступати

Чак — ківер
Чапі́ти — сидіти, скоцюрбившись
Чиншови́к — платник податків за аренду землі

Шабра́ка — чапрак
Шальга́ — шаленство, скаженість
Швіндель — шахрайство, трюк
Шволеже́ри — кавалеристи
Шпа́да — шпага
Шпара́ги — спаржа
Шпихлі́р — громадська комора для збіжжя, гамазей
Шталю́га — мольберт
Штиле́т — ніж, кинджал
Штубаку́ — зневажливе прізвисько учнів нижчих класів
Щу́дло — ходуля, дерев'яна нога
Шу́фля — совкова лопата

Яскиня — печера
Яскри — іскри
Ятися — братися, починати

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ТА ПЕРЕДМОВ ДО НИХ (т. 1—25)

Абу-Касимові капці (Арабська казка) IV, 295—351
Авгур Небій Аттій VI, 506—516
«А ледве тільки сон нам зломить очі...» I, 154—155
Амвросію Яновському II, 380
«Анастасій Синаїт говорить...» III, 195—197
Anima saltans (цикл «Вольні вірші») III, 269—270
Анні П. I, 93
Антошкові П. (Азъ покой) III, 155—156
Апостол Андрій на Дніпрових горах VI, 15—18
Апострофа II, 360—361
«А рано, поки час ще виб'є п'ятий...» I, 155
Арістофан II II, 285
Арот і Марот II, 225—229
Арф'ярка III, 307—310
Аскольд і Дір під Києвом VI, 33—35
Аскольд і Дір під Царгородом III, 310—311
Аскольд і Дір під Царгородом (інша редакція) VI, 35—38
Атерій Руф VII, 279
«Ах, коб я був музикантом...» II, 288

Баба Митриха I, 179
«Багатство злом не є...» II, 198
Багач III, 191
«Багно гнилеє між країв Європи...» I, 172—173
«Байдужісінько мені тепер...» II, 155—156
Батьківщина XXI, 391—423
«Бачив рисуиок я десь — і забув уже, де його бачив...» III, 343
Безіменний герой VII, 434
«Безкраї, чорні і сумні...» I, 48
«Безмежнее поле в сніжному завою...» II, 129
Без праці (казка) XVIII, 240—305
«Безсилля, ах! Яка страшная мука!..» III, 12
«Бережи маєток...» II, 201
Беркут I, 62—63
«Беруть діру, залізом обкують...» I, 157—158
Біда з хлібом VII, 428—429
Бідна жінка VII, 442—443
Відний Генріх (поема) IV, 275—294
«Блаженний муж, що йде на суд неправих...» III, 148—149
Блощиця XX, 465—466
Блюдитеся бѣса полуденнаго III, 272—273
Boa constrictor (повість) XIV, 370—441
Boa constrictor (друга редакція) XII, 109—207
Bohater mimo voli XVII, 198—211
Божеське в людському дусі III, 290—291
Волячка II, 420
Ворис Граб XVIII, 177—190

Борислав сміється XV, 256—480
Ботокуди I, 105—126
Брати — вороги VI, 408—411
Брунон із Квербурга гостем у Володимира VI, 182—187
Бубнище II, 314—316
«Бувають хвилі — серце мліє...» I, 40—41
«Бувають хвилі — серце рветься...» II, 279
«Був вечір, ми в казні вже спати лягли...» II, 460—462
«Був у нас мужик колись...» I, 100—101
Будка ч. 27 XXIV, 358—377
Будяки XXII, 30—34
«Було се три дні перед моїм шлюбом...» III, 149—152
Бунт Митуси III, 291—296
Буркутська романса III, 356—357
Буркутські станси (цикл) III, 103—104

Вавілонські гімни й молитви VIII, 7—65
«В алеї нічкою літньою...» II, 156—157
Валерій Корвін VI, 191—192
В альбом п[а]ні О. М. III, 346
«Вам страшно тої огняної хвилі...» I, 145
«Вам хочесь знать, як нам в тій казематі...» I, 153
Вандрівка русина з Бідою I, 126—141
Варязькі шляхи VI, 13—15
В вагоні II, 146
«Ввійшла фігура...» I, 161—162
В двадцять п'яті роковини смерті Тараса Г[ригоровича] Шевченка II, 397—400
В XXIII-ті роковини смерті Тараса Шевченка II, 373—374
Великдень I, 176
Великий шум (повість) XXII, 208—317
«Великі дерева шапуй...» II, 202—203
Вер-ий II, 284
Веселий трибун VII, 433—434
«Весно, ох, довго ж на тебе чекати!..» I, 31—32
«Весно, ти мучиш мене! Розсипаєшся сонця промінням...» III, 342—343
«Веснянії пісні...» I, 33—34
Веснянки (цикл) I, 25—36
Весталки в Римі VI, 460—464
«Вечір! Вечір! Сонце сіло...» II, 453
«Вже ж твоя святая воля...» III, 159—160
«Вже ніч. Поснули в казні всі...» I, 154
«Вже сонечко знов по лугах...» I, 27
«Вже три роки я збираюсь...» III, 11—12
Вибір із старогрецьких поетів IX, 112—384
Вибір Нуми Помпілія VI, 457—459
Вибранець народу VII, 15—31
«Вийшла в поле руська сила...» III, 156—157
«Ви плакали фальшивими сльозами...» I, 59
Vivere memento! I, 35—36
Вівця й цап (Байка) II, 384
Вівчар XXI, 64—69
Відданиця III, 381—385
Від'їзд гуцула III, 288—289
Відки пішла назва Alba Longa? VII, 80—81
Відки пішла назва «церемонії»? VII, 198—199
«Від слона на тисяч п'ядей...» II, 204
«Від того дня вже другий рік пройшов...» I, 85—86
Відхід Ромула VI, 455—456
«Відцуралися люди мене!...» I, 44
«Вій, вітре, горою...» I, 42—43
Війна Красса з партами VI, 228—241
Війна Ольги з деревлянами VI, 77—84
Війна Фабіїв із веєнтами VI, 216—227
Війна Цезаря з Аріовістом VI, 316—350

Військо тіней (Воєнна пригода з р. 1167) III, 376—379
Війт заламейський XXIV, 123—186
«Вільгельм Телль» XVI, 193—200
Віріпляка — богиня подружньої згоди в Римі VII, 287—288
Вірні невільники VII, 75—76
Вірші Марка Віщуна VII, 103
Вісті з краю ботокудів I, 351—385
В лісі I, 188—189
«Вни плакали фальшивими сльозами...» I, 343
В обороні старої віри VII, 203—204
В-ові П-ому II, 284
«Воле моя золотая...» II, 458
Володимир і варяги VI, 132—134
Вольні вірші (цикл) III, 269—274
Вольні сонети (цикл) I, 142—150
«Вона умерла...» II, 154—155
«Ворог батько...» II, 197
«Ворожка мовить...» II, 249
Воронізація III, 246—248
Во человіціх благоволеніє! III, 390
«В парку є одна стежина...» III, 7—8
«В Перемишлі, де Сян пливе зелений...» II, 138—139
В плен-ері (цикл) III, 33—83
«В природи нема ні ядра, ні лупини...» II, 365
«Враз з ним паноточики прийдуть...» II, 453—454
Вразоуми мя, жив боудоу III, 197—198
«Вранці-рано по селі...» II, 246—247
В річницю II, 379—380
Вродження Сціпіона Африканського VII, 83—84
«В самоті, гризоті...» II, 295—296
«В село ходив. Душа щемить і досі...» III, 21—24
«В снах юності так сквапно ми шукаєм...» I, 145—146
«Встаєм раненько, миємось гарненько...» I, 156
«Встидно плакати, тужити...» II, 291
Вступне слово (до зб. «Борислав») XIV, 275—276
«Всюди нівечиться правда...» I, 56
«Всякий легенди співа: атеїсти про муки месії...» III, 341
«В тім високість душ високих...» II, 409—410
«В тих днях, коли, неначе риба в сіті...» I, 158—159
«Втомився я. Мов жар горить все тіло...» II, 299—300
В тюремнім шпиталі XXI, 150—158
Вугляр XIV, 245—253
«Вузька, важкая до добра дорога...» I, 151—152
Вхоплення сабінянок VI, 418—439
В шинку I, 175
«В шинку шумить...» II, 244—246

Гава XVIII, 7—32
Гава і Вовкун XVIII, 164—176
Гадки над мужицькою скибою I, 186—187
Гадки на межі I, 182—186
«Гадюка вбива своїм зубом затрутим...» II, 411
Газела II, 379
Галаган I, 180
Галицькі образки (цикл) I, 175—214
Галицьким сонетистам I, 385—386
Галичино, думай о собі сама! II, 382
Галли й германи VI, 442—454
Ганнібал і генерал їзди VII, 32—33
Ганнібал і карфагенці VI, 211
Ганнібал і нуцерійці VI, 209—210
Ганнібал у храмі Юнони VII, 76—77
Гартман фон Ауе (передмова до поеми «Бідний Генріх») IV, 275—276

Hausordnung (цикл «Тюремні сонети») I, 159—160
«Гей, описали нас, немов худобу...» I, 152
«Гей, «пани» й «господиновe»...» II, 395—396
«Гей, розіллялось ти, руськеє горе...» II, 266—267
Гей, хто на світі кращу долю має? I, 347—348
Геній XVIII, 191—200
Геракл і Евандер VII, 565—568
Герой поневолі XXI, 333—374
Гершко Гольдмахер XVIII, 201—207
Гетьманство Секста Тарквінія VII, 173—178
Гімн (Замість пролога) I,22—24
Гімни й пародії (цикл) III, 275—277
Гірчичне зерно (Із моїх споминів) XX!, 316—332
«Гість, дитя, і цар, і жінка...» II, 201
«Гнів — се огонь...» II, 192
«Говорить дурень в серці своїм...» III, 160—162
«Годуй гадюку молоком...» II, 196
Голод (Уривок з поеми «Різуни») I, 189—190
«Голосний дзвінок скликає...» II, 456—457
Горації й Куріації VI, 475—485
Горацій — убійця сестри VII, 139—144
«Горе старому, ой горе...» II, 411
Грецькі посли в Ольги VI, 89—90
«Гримить! Благодатна пора наступає...» I, 26
Грицева шкільна наука XVI, 177—183
Гриць і панич XXI, 217—287
Гриць Турчин I, 98
«Гріє сонечко...» I, 26—27
«Гуманний будь, і хай твоя гуманність...» III, 166
Гутак (Повість із громадського і родинного життя нашого народу) XVI, 389—423
Гуцульський король XXII, 491—500
Данилові Млаці I, 90
Данина III, 305—307
«Даремно, пісне! Щез твій чар...» II, 169
Дармо (Газела) II, 446
Д. Б. III, 363
«Два панки йдуть попри них...» II, 266
Два приятелі XIV, 265—274
Два чуда св. Николая III, 219—223
Дві дороги (Сонет) III, 286
Де є в світі правда? IV, 446—447
Де єсть руська вітчина? III, 276—277
Декадент II, 185—186
Демарат і Лукумон VI, 493—500
«Де не лилися ви в нашій бувальщині...» III, 153
«День і ніч сердитий вітер...» III, 7
De profundis (цикл) I, 22—71
«Де я не йду, що не почну...» III, 9—10
«Дивувалась зима...» I, 25—26
«Дівчино, моя ти рибчино...» III, 103
Die Galizische Grundentlastung II, 454—456
Діонісій-кепкар VII, 200—201
Діяльність III, 329—330
Для домашнього огнища XIX, 7—143
Dla ogniska domowego XIX, 353—486
До Бразілії (цикл) II, 263—271
Добрий заробок XV, 230—235
«Добру науку приймай...» II, 200
Довбанюк XVI, 207—214
«Довга ніч для того...» II, 364—365
«Догорають поліна в печі...» I, 48—49
До Дранмора II, 364
Do Józi D[zwonkowskiej] II, 371—372
Доктор Бессервіссер XX, 57—61

Домашній промисел (Оповідання ложкаря) XVI, 256—264
«До моря сліз, під тиском пересудів...» I, 41
До музи («Знов кличеш ти мене, моя богине...») III, 188
До музи («Музо! Коханко!..») III, 270—271
До світла (Оповідання арештанта) XVIII, 99—118
«Досить, досить слова до слів складати...» I, 148—149
До Щ[еліни] Ж[уровської] II, 407
До штурму! II, 356—357
Дріада (Уривок з повісті) XXII, 94—108
«Дрібній сили вмій докупи збити...» II, 365
«Дрімають села...» III, 43—44
Дрогобицька філантропія III, 248—249
Другий виступ Кая Марція Коріолана VII, 444—485
Другий жмуток (цикл) II, 138—153
Другий похід Ігоря на греків VI, 60—63
Дума про Меледикта Плосколоба III, 228—239
Дума про Наума Безумовича III, 239—246
«Думи, діти мої...» I, 34—35
Думи пролетарія (цикл) I, 52—59
Думка в тюрмі I, 43
Думка («Ой погляну я на поле...») II, 291—292
Думка («Розпустила над водою верба довгі віти...») II, 446
«Дурний, хто помилок лякаючись...» II, 200
«Душа безсмертна! Жить вікувічно їй!» II, 171—173
«Душе моя! Душе душі моєї!» II, 406—407

«Ей, думи золотії...» II, 297
Excelsior! (цикл) I, 60—71
Ex nihilo (Монолог атеїста) IV, 7—14
Елегія II, 287—288
Епіграмати і Ксенії II, 445
Епілог («Голубчики, українські поети...») I, 173—174
Епілог («Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі...») II, 137
Ескулапова змія VII, 283—285

Женщина III, 265—267
Живі і мертві II, 450
Життя і страждання... преподобного Селедія II, 233—241
«Жіноче серце! Чи ти лід студений...» I, 144—145
«Жолудь збирати в ліс побігли діти...» II, 341
Журавлі («Журавлі ключем летять...») I, 181—182
Журавлі («Понад степи і поле, гори й доли...») I, 37—38

Задля празника XVIII, 308—318
Задунайська пісня III, 299—302
Заєць і Їжак XX, 92—95
«Заким умре ще в серці творча сила...» III, 19—20
Закладини Рима VI, 413—414
Замирення Ігоря з греками VI, 63—67
«Замовкла пісня» I, 159
Заснування Переяслава VI, 160—170
Захар Беркут XVI, 9—154
«За що, красавице, я так тебе люблю...» II, 124
«Зближався день і сон прогнав (невинний)...» II, 387—389
«Зближаєсь час, і з серцем б'ючим в груди...» I, 84—85
Збудовання Білгорода (Довгої Альби) VI, 392—394
Звірячий бюджет XX, 28—32
Звірячий парламент (Уривок політичної байки) II, 366—367
Згідливість III, 333—335
З голодного року VII, 419—427
З давніх споминок моєї молодості XVI, 433—446

«Здоров, Степане!» II, 195
«Зелений явір, зелений явір...» II, 140—141
«Земле моя, всеплодющая мати...» I, 28
[З книги пророка Єремії] (цикл) III, 361—365
Злісний Сидір XVI, 433
З любові I, 227—240
Знайомим і незнайомим (цикл) I, 89—98
«Знов рік минув. Знов крок один вперед...» II, 293—294
Золотий стіл VII, 439—441
Зоні Юзичинській III, 393
Зороастрова смерть III, 227
З Плутархового «Життя Солона» VII, 561—565
З екзамену I, 104—105
«Зразу сварилися...» II, 247—248
«З усіх солодких, любих слів...» III, 16—18

Іван Вишеиський III, 50—83
Івась Новітний. Повість із тюремного життя XVI, 447—468
«І він явивсь мені...» II, 165—166
«І говорила друга...» I, 166
«І говорила перша...» I, 165—166
Ідеалісти I, 55—56
«Іде Пазюк від ворожки...» II, 249—250
Ідилія I, 68—71
Ідилія в Яскині VI, 311—315
Idylla (друга редакція) I, 344—347
«І довелось мені за се страждати...» I, 149—150
«І досі нам сниться...» III, 153—155
Із галицьких образків (цикл) II, 317—331
Із галицької «Книги битія» XXI, 146—149
Із днів журби (цикл) III, 7—18
Із жартів Марка Тулія Ціцерона VII, 104—105
Із жартів цісаря Августа VII, 106—108
Із записок мученика XVI, 473—476
Із записок недужого XV, 198—211
Із злоби дня... (цикл) III, 228—274
Із Кассія Діона «Історії Риму» VI, 191—215
Із книги Кааф (цикл) III, 163—182
«І знов рефлексії...» III, 13—16
Із моїх вандрівок по Галичині II, 349—352
Із поучень батька синові III, 379—381
[Із різних істориків Риму] VI, 216—516
Із Святославової молодості VI, 93—96
Із стародавніх правил VII, 73—75
[Із циклу] «Жидівські мелодії» I, 215—269
[Із циклу] Україна I, 83
[«І княгинею стала, хоча і без права...»] VI, 154—157
«Інша слава сонцю, інша місяцю...» II, 192
Іригація XVIII, 119—146
«І се треба, брате, в повинність вмінити....» III, 194
Істар (поема) V, 10—23
Історія кожуха XVIII, 319—323
Історія мідяного крейцара II, 439—441
Історія моєї січкарні XV, 249—255
Історія одної конфіскати XXI, 98—109
Історія товпки солі IV, 396—426
«І ти підеш убитою дорогов...» I, 87
«І ти прощай...» II, 168—169

Їздець і кінь VII, 80
Її сміх II, 396

Jugurta XXIII, 179—219

Кай І, 386—409
Кай Фабріцій і самніти VII, 85—86
Казка для молодих директорів банкових II, 377—379
Казка про добробит XVIII, 147—153
Каменярі I, 66—68
Камілл і обложені римляни VI, 202
Камілл і фаліски VI, 195—196
Камілл і Фербуарій VI, 203—205
Камілллова молитва VII, 206—207
Кам'яна душа XXIV, 316—345
Капітолій VI, 192
Кара за безженність у Римі VII, 431
Кара за копіювання неправовірної книги VII, 205
Картка любові (цикл) I, 84—88
Карфагенська жертва VII, 82
Карфагенська поміч римлянам VII, 436—437
Кезо Фабій VI, 200—201
Керманич III, 314—315
Киця II, 420—421
Кінець Меттія Фуфетія й Альби VI, 486—492
Кінець Тулла Гостілія VI, 501—503
«Клониться дерево...» II, 202
Ключники і дозорці I, 160—161
«Книги — морська глибина...» II, 202
Князь Олег III, 313—314
Коваль Бассім V, 90—200
«Кожда кичера в млі...» III, 103
«Кожда пісня моя...» I, 347
Коли два чинять те саме, виходить не те саме VII, 77—78
«Коли обід хтось славний зготував...» II, 189
«Коли побачиш праведного в муках...» III, 193
«Коли почуєш, як в тиші нічній...» II, 265—266
«Коли студінь потисне ...» II, 154
«Коли часом в важкій задумі...» III, 9
«Коли чесний упаде, то гиеть повстає...» II, 365
«Колись в однім шановнім руськім домі...» I, 155—156
«Колись в сонетах Данте и Петрарка...» I, 150
Коли ще звірі говорили (Казки для дітей) XX, 74—172
Конкістадори III, 104—105
Konkury pana Chwyndinka XXIV, 389
Консул Валерій Публікола («Коли Брут поляг у битві вже під саму зиму...») VII, 207—208
Консул Валерій Публікола («Не злюбив люд Валерія, мов лихий направив...») VII, 111—112
Консул Децій VI, 208
Консул Манлій і його син VI, 210—211
Консул Публій Фурій Філ VII, 438
Консул Спурій Кассій — перша жертва римської квестури VII, 538—555
Кончакова слава (Пригода з літ 1185—87) V, 323—332
Корженкові I, 89
Котляревський I, 143
К. П. I, 94—95
Криваві сни I, 170—172
«Крик серед півночі...» III, 152
Кроваве сватання Володимира VI, 130—132
Кролик і Медвідь XX, 95
Крук — віщун смерті Марка Кв[інта] Ціцерона VII, 204—205
Куди діваються старі роки XVI, 188—192
Культ ідолів у Києві VI, 134—139
«Купа дров і жура...» II, 206

Лавінія і Сільвій VII, 74—75
Легенда про вічне життя II, 236
Легенда про Пілата I, 168—169

Легенда про святого Маріна V, 287—309
Легенди (цикл) I, 270—339
Легенди (цикл) II, 225—241
Легенди (цикл) III, 219—227
Лель і Полель XVII, 283—473
Lelum i polelum XVII, 7—197
Лесишина челядь XIV, 245
Лисиця-сповідниця II, 423—428
Лис Микита IV, 57—166
Лисова пригода II, 430—432
Лист до Стефанії II, 263—265
Лист із Бразілії II, 268—271
«Лихвар і п'яниця...» II, 203
Лис Хапко XX, 463—464
Лицар III, 304—305
«Лице небесне прояснилось...» I, 30
«Лиш високий ум не кине...» II, 410
Ліси і пасовиська (Оповідання бувшого пленіопотента) XVI, 167—176
Лісова ідилія (Поема) III, 107—135
Лісовою вузькою дорогов II, 344—348
Любов III, 289—290
«Людей благословляючи...» II, 454
Люцій Красс і Кай Карбон VII, 438—439
Люцій Тарквіній на престолі VII, 59—70
Люцій Юній у Дельфах VI, 193—194

Мавка (Літня казочка) XV, 91—95
Майові елегії (цикл) III, 342—345
Майстер Свирид III, 140—142
Майстер Черняк XXIV, 187—212
Максим Цюник I, 177
«Маленький хутір серед лук і нив...» III, 21
Малий Мирон XV, 65—71
«Мамо природо!» III, 33—37
Маніпулянтка XVIII, 33—88
Манлій Торкват VI, 201—202
Манлій Торкват і римляни VI, 214—215
Марк Курцій VI, 198—200
Марк Манлій Капітолійський VI, 205—206
Марцій Коріолан VI, 194—195
Марш галицько-руських «твердих» III, 277
«Матінко моя ріднесенька...» II, 167—168
Матрона-комірниця II, 326—329
Мачуха II, 352
Медвідь II, 429—430
Мезенцій і латини VII, 71
Мелеагер III, 351—356
Меморандум будяків II, 367—371
Ми II, 282—283
Микитичів дуб XV, 96—109
Милосердним I, 53—54
«Ми оси, ми оси!» I, 99—100
Михалині Р. I, 92
Михайло I, 177—178
My lubimy Rusinow II, 341—342
Між двома гаями VI, 415—417
Між добрими людьми VIII, 208—226
«Між щастям а горем...» II, 290—291
Мій злочин XX, 62—68
Місія XVI, 265—299
«Мій раю зелений...» I, 44—45
«Місяцю-князю!» I, 50
Многонадійний III, 273—274
«Мов той пишнобарвний цвіт прекрасний...» II, 365
Могила III, 287—288
Могила Тарасова II, 374—376
Moderne (цикл «Вольні вірші») III, 269
Моєму читачеві III, 102
Моїй дружині II, 401
Моїй не моїй II, 186—187
Мойсей V, 201—264
«Молодість у бідності...» II, 205
Молодому другові I, 90—91
«Молотять день і ніч — не жито...» II, 458—460
Моя любов I, 83
Моя пісня III, 284—286

Моя стріча з Олексою XV, 42—58
«Мудрість захована...» II, 200
Мужне діло Марка Красса VI, 291—310
«Мужню силу хоч похилить горе...» II, 199
Муляр XV, 59—64
«Мухи сідають на ранах...» II, 203
«Мчиться блискуча карета...» II, 302—304

Навернений грішник XIV, 307—369
На вершку XV, 164—197
«Навіть той милосердя не має...» II, 410
«Навіть той, хто в призначення вірить....» II, 201
«Над великою рікою...» III, 41—73
«На двое сотворено богом вино....» II, 203
На день 11 юлія 1875 II, 275
На дні XV, 110—163
«Надходить ніч...» II, 163—164
«Найгірше я людей боявсь тоді...» III, 25—26
Наймит («В устах тужливий спів...») I, 60—62
Наймит (Поема з народних переказів) IV, 387—395
На лоні природи XVIII, 154—163
На могилі II, 362—363
«На небі чорна тьма....» II, 311—312
«На Підгір'ї села невеселі...» II, 242—244
На пастівнику II, 251—262
«На ріці вавілонській — і я там сидів...» III, 157—159
На роботі XIV, 292—307
Народна гутірка про комету з осені 1882 р. II, 340—341
Народна пісня I, 143—144
Народна пісня (Сонет) III, 284
«Народ наш в бідах добрий практик...» I, 164
На Святоюрській горі III, 84—98

На смерть Володимира Навроцького, автора «Пропінації», «Народних шкіл», «Подвійної крейдки» і др. II, 334—335
На смерть молодого поета II, 291
На смерть М. Павлика д[ня] 26 січня 1915 р. III, 387—388
На старі теми (цикл) III, 148—162
На суді I, 52—53
«На те птахам крила природа дарила...» III, 193—194
Наука (Сонет) III, 338
«Наче віз без коліс...» II, 205
«Наче вигнанець з чужини» II, 436
«Наче вихор, минають роки...» II, 294—295
Наша публіка XVIII, 89—98
Наші чесноти (цикл) III, 329—338
Наш образ (Сонет) III, 287
Не алегорія III, 376
Не без але II, 376
Не бійтеся тюрми! (Сонет) II, 304
«Не боюсь я ні бога, ні біса...» II, 123—124
«Не будеш тихо?» — крикнув от пост і шпарко...» I, 153—154
«Не вбивати — се перша з чеснот...» II, 410
«Не винен я тому, що сумно співаю...» I, 40
«Не високо мудруй...» II, 195
Невільники III, 336—338
«Не вільно в казні тютюну курити...» I, 160
Невольники II, 286—287
«Не все іще було, що може бути...» II, 313
«Недаром сказано: голодний лях свистить...» III, 346—349
Недбала весталка VII, 179
«Недовго жив я ще лиш сорок літ...» III, 13

«Не для того багатого, що брата здирає...» II, 402—403
Недужий II, 351—352
«Не довго жив я в світі ще...» I, 58—59
«Не журись, що на світ осінь сумрачна йде...» II, 288—289
«Не звикай упертими стежками...» II, 201
«Не знаю, що мене до тебе тягне...» II, 122—123
«Незрячі голови наш вік клекнуть...» I, 144
«Не забудь, не забудь...» I, 29—30
«Не люди наші вороги...» I, 58
«Нема чоловіка, в котрого...» III, 193
«Не можу забути...» III, 10—11
«Нема, нема вже владаря грізного...» II, 335—337
«Немає друга понад мудрість...» II, 192—193
«Не минай з погордою...» II, 130
«Не можу жить, не можу згинуть...» II, 158—159
Неназваній Марії III, 187—188
«Не починать, чого зробить не можна...» II, 410—411
«Не пливе супроти вітру...» II, 200
«Не надійся нічого...» II, 126—128
«Неначе вигнанець з чужини...» II, 436
Неначе сон XXII, 318—322
«Неперехідною юрбою...» I, 46—47
«Неперехідним муром поміж нами...» II, 131
«Не покидай мене, пекучий болю...» I, 49—50
«Не раз безсонному здається...» II, 363—364
«Не раз нагадую ті дни...» II, 290
«Не раз у сні являється мені...» II, 131—132
Нерозгадана загадка VI, 373—381
«Не слід усякого любити без розбору...» II, 189—190
Не спитавши броду XVIII, 325—463
[Нестор був тяжко ранений] XVI, 471—472
«Не схиляй свое личко прекрасне...» II, 357—358
«Не такого посту хоче бог від нас...» II, 130
«Нехай і так, що згину я...» I, 41
«Не хвалися родом своїм...» III, 192
«Не цурається правди мудрець...» II, 200
Нещаслива (Із О. К. Толстого) III, 316
«Неясна для вас ця легенда...» II, 408—409
«Ні, аморети, мені за погоничів ви вже нездалі...» III, 343—344
«Ні, вдуріти доведеться...» II, 411—413
«Ні, ви не мали згляду надо мною...» I, 164—165
«Ні, на діло, щоб виречи...» II, 289
«Ні, не любив на світі я ніякого...» I, 149
«Ні, не любив на світі я нікого...» II, 409
«Ні, наш тюремний домовий порядок...» I, 157
«Ніч. Довкола тихо, мертво...» III, 44—47
Нічні думи (цикл) I, 46—51
Нічні думи (цикл) II, 351—352
N. N. («Виступаєш ти чемно, порядно...») I, 91—92
N. N. («Будь здорова, моя мила...») I, 94
«Нове зеркало» III, 249—250
Нові співомовки (цикл) III, 136—147
«Новому проломові» в альбом II, 380
«Ночі безмірнії, ночі безсоннії...» I, 46
Нумітор і Амулій VI, 395—407

Облога Білгорода VI, 177—182
Обложені римляни й Камілл VI, 202—203
«О, бо і я зазнав раз щось такого....» III, 20
Образ Юнони Моиети VII, 285—287
Обри й дуліби VI, 18—21
«Обрубане дерево знов зеленіє...» II, 199
«Огневі, що ліси палить...» II, 205
«О грішна душенько отсе...» II, 454
Odi profanum vulgus XXI, 77
«O złe i dobre, ktore w sercu noszę...» II, 275—276
Один крок до побіди VII, 280—282
«Ой, брязнула шибка...» III, 389
«Ой жалю мій, жалю...» II, 143—144
«Ой ідуть-ідуть тумани...» III, 41
«Ой матінко люба, єдина моя...» II, 281
«Ой-ой! Метушня...» II, 250
«Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» II, 141—142
«Ой ти, дубочку кучерявий...» II, 142—143
«Ой, що в полі за димове?...» I, 32—33
Окрушки VII, 571—572
Олег і Ярополк VI, 125—128
Олі I, 95—96
Оловець XV, 72—84
О. Лунатикові III, 267—268
Ольга IV, 429—443
Ольга й Святослав VI, 90—93
Ользі С. III, 104
Ольжина помста VI, 69—77
О. О. I, 96—97
«Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер внє...» III, 169—170
[Оповідання цюпасника] II, 309—311
Опозиція (казка) XX, 33—37
Ор і Сирчан (Половецька історична сага) V, 310—322
«О, розстроєна скрипка, розстроєна!..» III, 104
Осел віщуном VII, 205—206
Оси (цикл) I, 99—141
Осінні думи (цикл) I, 37—39
«Осінній вітре, що могучим стоном...» I, 37
Основання Лавініум VI, 388—391
Основання Рима VI, 191
Основи суспільності (Повість із сучасного життя) XIX, 144—341
Остатня битва Тарквініїв VII, 245—277
Осторога II, 359—360
Остоя VII, 206
Острий-преострий староста XX, 38—56
«Ось панський двір!» III, 24—25
«Ось спить дитя, невинний ангел чистий...» I, 147—148
Отець-гуморист XXI, 288—315
Отець під владою сина VI, 207
«Отрута є зле звивчена наука...» II, 202
«Отсе тая стежечка...» II, 148—149
«Отсей маленький інструмент...» II, 174—175
«Отці святі отак заповідають...» III, 198—199
«О чоловіче, коли спиш, чи чуєш...» III, 198

«Паде додолу листя з деревини...» I, 39
Пам'яті Публія Красса VII, 434—435
Пані Февросія (Наслідуване) III, 262—265
Панічний страх VII, 559—561
Панські жарти (Поема з останніх часів панщини) II, 7—116
Панталаха XVII, 227—280
«Пантруйся, сину, тих людей, що слово...» II, 457—458
Панщизняний хліб XIX, 346—352
Папірій — винопійця VI, 208—209

Папірій і вартовий VI, 209
Паренетікон (цикл) II, 189
Паренетікон (цикл) III, 191—205
Патріот III, 362—363
Патріотизм III, 330
Патріотичні пориви XV, 28—35
Пелікан II, 451
Передмова (до зб. «Зів'яле листя») II, 119—120
Передмова (до зб. «Мій Ізмарагд») II, 179—181
Передмова («Здавна чесна наша критика...») II, 329—331
Передмова (до зб. «Поеми») V, 7—8
Передмова (до зб. «З бурливих літ») XXI, 189—196
Передмова (до другої редакції «Петріїв і Довбущуків») XXII, 327—329
Передмова (до зб. казок «Коли ще звірі говорили») XX, 74—75
Передмова (до зб. «Рутенці») XV, 12—14
Передмова (до поеми «Мойсей») V, 201—211
Передмова (до поеми «Панські жарти») II, 7—12
Передмова до третього видання (поеми «Лис Микита») IV, 57—58
Передмова до четвертого видання (поеми «Лис Микита») IV, 58
Передне слово (до другого видання зб. «Зів'яле листя») II, 120—121
Передне слово (до зб. «Давнє й нове») III, 185—186
Передне слово (до зб. «З вершин і низин») I, 19—21
Переднє слово (до зб. «Із літ моєї молодості») III, 281—338
Переднє слово (до зб. «Рутенці») XV, 7—12
Переднє слово (до зб. «Староруські оповідання») XXI, 110—112
Переднє слово (до поеми «Абу-Касимові капці») IV, 295—299
Переднє слово (до поеми «Коваль Бассім») V, 90
Переднє слово (до «Студій над найдавнішим київським літописом») VI, 7—12
Перехресні стежки (Повість) XX, 173—459
Перспектива II, 361—362
Перша вчителька II, 337
Перший виступ Володимира VI, 108—109
Перший виступ Кая Марція Коріолана VII, 407—416
Перший диктатор у Римі VII, 211—245
Перший жмуток (цикл) II, 122—137
Перший республіканець VII, 113—138
Перший розвід у Римі VII, 287
Перший тріумвірат VI, 268—272
Петрії і Довбущуки (Повість в трьох частях) XIV, 7—244
Петрії і Довбущуки (Повість у двух частях) (Друга редакція) XXII, 327—488
Пироги з черницями XVI, 201—206
«Питаєш, чим я согрішив...» II, 309
Підгір'я взимі II, 385—387
Під оборогом XXII, 35—52
Пімста за вбитого (Арабська дума, з Гете) III, 320—324
«Пісне, моя ти підстрелена пташко...» II, 168
«Пісні тихії, сумнії...» II, 297
Пісня арештантська I, 163
Пісня будущини I, 148
Пісня геніїв ночі I, 51
Пісня і праця I, 74—75
Пісня руських хлопів-радикалів III, 275—276
Пісня руського бурсака II, 383
Пісня сироти II, 448—450
«Плив гордо яструб в лазуровім морі...» I, 85
Побіда II, 230—231

Перебіда без битви VII, 403—406
«Поворож мені, циганко...» III, 192
«По довгім, важкім отупінню...» II, 122
Подорож на місяць II, 416—419
Подорож Ольги до Царгорода VI, 84—89
Поезія I, 72—79
Поема про білу сорочку V, 31—53
Поема про білу сорочку (інша редакція) V, 335—344
Поет (цикл) I, 74—82
«Поете, тям, на шляху життьовому...» III, 164—165
Поетичні твори за мотивами історії інших народів VII, 559—568
Поетичні твори за мотивами історії Стародавнього Риму VI, 191—316
Поетичні твори за мотивами історії Стародавнього Риму VII, 7—556
Поет мовить II, 182
Поєдинок («Клубами вився дим. Ревли гармати...») I, 78—82
Поєдинок (Зимова казка) XVI, 184—187
«Покинь одного для родини...» II, 411
Поки рушить поїзд XX, 69—73
«Поклін тобі, Буддо!..» II, 169—171
Поклони (цикл) II, 182—188
Поклони (цикл) III, 187—190
«По коверці пурпуровім...» III, 37—38
«Покоїк і кухня, два вікна в партері...» II, 157
«По краю йду. Сади та виногради...» III, 362
Половці під Києвом VI, 96—104
Полуйка (Оповідання старого ріпника) XXI, 7—24
«Полудне...» II, 140
По-людськи I, 240—269
Польні брати (Fratres arvales) VII, 556
Помпей і морські розбійники VI, 242—263
Помпей і Сулла VI, 266—267
Помпей у Палестині VI, 212—214
Порядний робітник VII, 71—73
«Посварилась сойка з дубом...» III, 363—365
По селах (цикл) II, 242—262
Послідній крейцар XXIII, 49—76
«Послухай, сину, що премудрість каже...» I, 101—102
«Послухайте, добрі люди, що маю казати...» II, 285
Postscriptum (до другої редакції повісті «Петрії і Довбущуки») XXII, 486—488
Поступовець III, 303—304
Потіха історика VII, 430
Похвала Дрогобича II, 349—351
Похід Володимира на болгар VI, 139—140
Похід Володимира на Корсунь VI, 149—151
Похід Ігоря на греків VI, 53—60
Похід Олега на Царгород VI, 41—49
Похід Святослава на Болгарію VI, 109—122
Похорон V, 54—99
Похорон Менепія Агріппи VII, 398—399
Похорон пані А. Г. II, 132—133
[Початок драми з часів раннього християнства в Римі] XXIV, 407—414
«Почин у всякому ділі...» II, 410
Правдива казка II, 307—309
Праведні й неправедні II, 381—382
Празник Сатурна VII, 79
Привіт II, 313—314
«Привіт тобі, мій друже вірний, гаю...» III, 26
Привид II, 134—136

Пригода Августа в немовлячих літах VII, 82
Пригоди Дон-Кіхота IV, 167—294
Приємний вид III, 394
При столі VII, 290
Притичина III, 143
Притча про вдячність II, 216
Притча про віру II, 210
Притча про двох рабів II, 366—368
Притча про життя II, 207—210
Притча про захланність III, 208—217
Притча про колесо III, 374—375
Притча про красу II, 211—213
Притча про любов II, 211
Притча про нерозум II, 218—221
Притча про радість і смуток II, 221
Притча про рівновагу III, 206—208
Притча про піст II, 221—222
Притча про покору II, 216
Притча про правдиву вартість II, 217—218
Притча про приязнь II, 213—215
Притча про сіяння слова божого III, 217—218
Притча про сліпця і хромця III, 369—374
Притча про смерть II, 223—224
Притча про сокиру II, 403—405
Притчі (цикл) II, 207—224
Притчі (цикл) III, 206—218
Прихід варягів на Русь VI, 28—33
Про багача, що їздив біду купувати IV, 355—367
Прозерпіна-месниця VII, 202—203
«Промине, проплине...» II, 295
Профілі і маски (цикл) I, 72—82
Прохід I, 156—157
Публій Африкан і Ганнібал VII, 77
«Пурпуром сонечко сходить...» II, 199
Путь життя II, 446—448
П'яниця I, 295—302
П'яниця (Староруська легенда) I, 403
«П'ятнадцять літ минуло...» III, 20—21
П'ять гріхів головних II, 284

«Рад би я, весно, в весельщії нути...» I, 32
«Раз зійшлися ми случайно...» II, 124—125
Ранок на пастівнику (Із галицьких образків) II, 389—394
Рефлексія II, 183—184
Рибак серед моря III, 312—313
Рибачка II, 358
Римлянин і морські розбійники VI, 264—265
Рим притягає до себе жіноцтво VII, 210
Римська молодіж VII, 288—290
Римська цензура VII, 432—433
Рідне село I, 76—78
Різуни XXI, 197—216
Ріпка XVIII, 306—307
Ріпник XIV, 277—291
Ріпник [Друга редакція] XXI, 25—64
Ровта (Очерки жизни карпатских горцев) XVI, 477—478
«Розвивайся, лозо, борзо...» I, 28
Розмова в лісі III, 26—30
Розмови I, 162—163
Розпитування вір VI, 140—149
«Розпука! Те, що я вважав...» II, 157—158
Розсадник корсунської освіти VI, 157—160
Ромул — винопійця VII, 81—82
Ромул і Нума Помпілій VI, 195
Ромул і сенатори VI, 192
«Росіє, краю туги та терпіння...» I, 167

Рубач (Із переказів народних) II, 337—340
Рубач XVI, 215—222
Рука Івана Дамаскіна III, 224—225
Русалка (Із О. С. Пушкіна) III, 318—320
Руським в'язням із р. 1882 II, 332—333
Рутенці XV, 7—41
Рябина (перша редакція) XXIII, 77—113
Рябина [друга редакція] XXIII, 117—175

Самійло Кішка IV, 444—445
«Сам лицемірствуе в собою...» III, 194—195
Самовбійство — постидна смерть VII, 78
«Самовбійство — се трусість...» II, 173—174
«Самотній, хворий, думаю в хатині...» II, 280
Сам собі винен XV, 212—220
Сатні і Табубу V, 24—30
Сатурнія VI, 382—387
Свинська конституція XX, 7—13
Свиня XVIII, 227—230
«Світ дрімає. Блідолиций...» I, 47
Свята Доместіка II, 231—232
Святий Валентій (Поема) IV, 15—56
Святослав III, 317—318
«Себе самого наперед...» II, 193
«Се дім плачу, і смутку, і зітхання...» I, 151
Semper idem! («Думи пролетарія») I, 54—55
Semper tiro III, 101
Сенатська курія в Римі VII, 400—401
Сенат у часі, вільнім від засідань VII, 418
Сервій Туллій і Танаквіль VII, 7—14
«Серцем молився Мойсей...» II, 192
«Сиджу в тюрмі, мов в засідці стрілець...» I, 152—153
«Сидів пустинник біля свого скиту...» I, 166—167
Син консул і отець проконсул VII, 79—80
Син Остапа XXII, 323—326
«Сипле, сипле, сипле сніг...» II, 152—153
Сідоглавому II, 184—185
Сійте більш III, 358—360
Sic transit... III, 388
Сікстинська мадонна I, 147
Сімейний обід VII, 288
Скорбні пісні (цикл) I, 40—45
Скромність Діогена VII, 441
«Скупий — не пан своїх засіків повних...» II, 202
Славой і Хрудош XXIII, 254—358
Славословіє храброму рицарю Юліанові Черкавському... II, 394—395
Слимак XV, 221—229
Словар-поет II, 284
«Слово» II, 284
«Слово» і «Правда» II, 284
«Сльозами личенько ти не вмивай!» II, 289
«Смеркалося. Тихо круг мене, мов в гробі...» II, 280—281
Смертельно ранений II, 354—355
Смерть Аскольда і Діра VI, 38—41
Смерть Ігоря VI, 67—69
Смерть Каїна I, 270—294
Смерть Кассія VII, 282—283
Смерть Олега VI, 49—53
Смерть Ольги VI, 104—107
Смерть Регула VII, 73
Смерть Святослава VI, 122—124
Смерть Сервія Туллія VII, 34—58
Смерть убійці II, 322—326
Смерть Ярополка VI, 128—130
«Смійтесь з мене, вічні зорі!...» II, 146—147
«Смішний сей світ! Смішніший ще поет...» I, 146—147
Сморгонська академія (Археологічна опись старолюба, рукопись) XVI, 424—432
Снігова казка IV, 448—449
Сойчине крило (Із записок відлюдка) XXII, 53—93

Солон і Анахарзіс (З Плутархового «Життя Солона») VII, 561—563
Солон і Фалес (З Плутархового «Життя Солона») VII, 564—565
Сон Гамількара VII, 280
Сон Ганнібала VII, 278
Сонет III, 102
Сонети (цикл) I, 142—174
«Сонети — се раби. У форми пута...» I, 142
Сон князя IV, 368—386
Сон князя Святослава XXIV, 213
Сон Ціцерона VI, 370—372
Сонети-невільники II, 306
Співакові I, 76
Спомин II, 187—188
Спомини (цикл) III, 19—32
Стара пісня II, 278—279
«Стаяли живо сніги, розірвала морозні окови...» III, 344—345
Староруські оповідання (цикл) XXI, 110
Страшний суд III, 173—182
Стріли III, 350—351
Строфи («Пурпуром сонечко сходить...») II, 199—206
Строфи («Ті, що крізь помилки до правди добиваються...») III, 204—205
Студії над найдавнішим київським літописом (частина перша) VI, 7—187
«Судді тебе й закони зап'ятнали...» II, 452
Суд святого Николая XXIV, 346—357
«Суне, суне чорна хмара...» III, 40
Супокій I, 57
Сурка I, 215—223
Sursum corda! VII, 291
Сучасна пісня II, 304—306
Сучасна приказка III, 138—140
Схід сонця III, 296—299
Сховався VII, 435
Сціпіон і шпіони VII, 436
Сяся (поема) XXIV, 435—438

«Та ви не думайте, що вища власть...» I, 158
«Та й глупі ж ті багатирі...» II, 201
«Так говорить стародавня повість...» III, 199—203
Також знання III, 389
«Так, ти одна моя правдивая любов...» II, 125—126
Тарквіній і Лар Порзена VII, 145—147
Тарквіній і Лукреція VII, 88—102
Тарквіній і Сівілла VII, 86—87
«Твої очі, як те море...» II, 126
Терен у нозі («По обіді. Літо. День чудовий...») V, 265—286
Терен у нозі (Оповідання з гуцульського життя) XXI, 375—390
Тетяна Ребенщукова I, 97
Тіло Нуми Помпілія VII, 199—200
«Ти знов літаєш надо мною, галко...» III, 152
«Ти знов оживаєш, надіє!» II, 298—299
«Ти йдеш у вишукано-скромнім строї...» III, 167
«Ти плачеш. Сліз гірких потоки...» II, 133—134
«Ти сто людей псбив у бою...» II, 205
«Тихенько річка котить хвилі чисті...» I, 38—39
«Тобі, що власною рукою...» II, 376
Товаришам I, 57—58
Товаришам із тюрми III, 335—336
«Того рана з криком, шумом...» II, 248
Трагедія артистки III, 146—147
Третій виступ Кая Марція Коріолана VII, 486—537
Третій жмуток (цикл) II, 154—175
Трійця героїв VII, 148—154
Тріолет I, 86
Тріумвіри при роботі VII, 109—111
Три арештантки II, 317—322

Три брати, основателі Києва VI, 21—25
Трибуни й сенат VII, 417
Три долі II, 433—435
Три князі на один престол XXIII, 7—48
«Три неділі вже кум у арешті сидів...» II, 250—251
Три стирти III, 386—387
«Тричі мені являлася любов...» II, 161—162
«Трус не починає діла...» II, 409
Тюремна культура I, 162
Тюремні сонети (цикл) I, 151—174
«Тюрмо народів, обручем сталеним...» I, 173
«Тяжко-важко вік свій коротати...» I, 42
«Тяжкою зморою лежить на мні...» II, 462—463

«У долині село лежить...» III, 40—41
«Ужас на Русі» («Лихо, сусідо! Ой горе нам, свату!») I, 103—104
«Ужас на Русі» («Лихо, сусіде, ой горе нам, свату!») (Інша редакція) I, 349—350
«Ужас на Русі» («Ой, зле сусіде! Лихо нам, свату!») (Інша редакція) I, 348—349
Указ проти голоду II, 229
Украдене щастя XXIV, 7—64
Україна мовить II, 183
Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р. III, 250—262
У кузні (Із моїх споминів) XXI, 159—170
У непам'ять II, 333
У парку III, 8—9
Уперті боги VI, 504—505
Уривки з поеми «Марійка» I, 191—199
Уривки з поеми «Нове життя» I, 199—214
Уривок віршованої драми XXIV, 403—406
Уривок 34. По римському літочисленні VII, 573
Услужна богиня VII, 199
«У сні зайшов я в дивную долину...» III, 163—164
«У сні мені явились дві богині...» I, 165
У столярні (Із моїх споминів) XXI, 171—188
«У темну ніч я містом тихо брів...» II, 397
У цадика I, 224—227
Учитель XXIV, 65—122

Фабій Кунктатор VI, 212
Фабій Максім і Мінуцій Руф VI, 273—290
Феціали (Мироскази) VI, 465—468
Ф. Р. III, 168—169
Фуль, цар египетський III, 226

Хазяїн домовитий VI, 469—474
«Харчем, що жизнь тобі дала...» II, 365
Хвиля зневіри II, 355—356
«Хлібороб» I, 102—103
Хлопська комісія XV, 236—248
Хмельницький і ворожбит XXI, 142—145
«Ходить вітер по житі...» III, 38—40
«Ходить туга по голій горі...» III, 358
Хозарська данина VI, 26—28
Хома з серцем і Хома без серця XXII, 7—29
«Хоча б ти і муки тяжкі потерпів...» II, 205
«Хоч би все небо папером було...» II, 206
«Хоч би й мертвого міг гнівливий воскресить...» II, 204
«Хоч від хліба здержусь...» II, 194
«Хоч ти не будеш цвіткою цвісти...» II, 152
«Хоч хто і сто літ проживе...» II, 193—194
Хрест чигиринський III, 324—328

Хрещення Володимира VI, 151—152
Хрещення Києва й усеї Руси VI, 152—154
Христос і хрест I, 63—65
«Хто власного ума не має...» II, 202
«Хто в першій чвертині життя...» II, 199
«Хто дерево зітне, хто худобину вб'є...» II, 410
«Хто духом низький, не мішайся там...» II, 201
«Хто з всіми добрий хоче буть...» II, 204
Хто її зложив I, 163—164
Хто кого подужає VII, 155—172
«Хто лиш квітки в життю збира...» II, 198
«Хто має мудрість...» II, 200
«Хто славу світу осягнув...» III, 198
Хто старший, чи Аполлон, чи Аппій Клавдій? VII, 401—403
«Хто тому шкодить...» II, 197

Цар-бог II, 422
Цар і аскет (Індійська легенда) I, 303—339
«Цар на лавах заблудився...» (Притча) II, 413—415
Цензор у труднім положенні VII, 437
Церков св. Спаса в Василеві VI, 170—172
Цехмістер Купер'ян III, 136—138
Цісар Август і Тіберій VII, 111
Цісар Август — тиран VII, 111
Цішерон і Філіск VI, 351—369
Цигани (Оповідання) XVI, 155—166
Цигани (Інша редакція) XVI, 379—385

«Червона калино, чого в лузі гнешся?...» II, 142
Через жарт брат брата вбив VI, 412—413
Честь творцеві тварі! III, 189—190
«Чи бач, на моїм стало, гарна кралe!» II, 402
Чи вдуріла? XXIV, 378
«Чиє життя без добрих діл проходить...» II, 410
Чим дальше в ліс, тим більше дров VII, 292—397
Чим пісня жива? I, 75
«Чи не добре б нам, брати, зачати...» III, 148
«Чи олово важке пливе у моїх жилах...» I, 47
Чиста раса XX, 14—27
Човен I, 65—66
«Чого ти, хлопе, вбравсь у стрій лицарський...» I, 142—143
«Чого являєшся мені...» II, 147—148
«Чом так тривожно б'єсь у мене серце в груди...» II, 300—302
Чому галли напали на Рим? VI, 196—197
Чому галли побідили римлян? VI, 198
Чому консула Валерія Публіколою назвали? VII, 208—209
«Чому не смієшся ніколи?» II, 145—146
«Чорте, демоне розлуки...» II, 164
«Что ми шумить, что ми дзвенить, мов в хмарі...» I, 161
Чума XVI, 300—334

Шевченко і поклонники II, 298
Schönschreiben XV, 85—90
Школа поета (За Ібсеном) III, 48—49
Шотландська пісня (Із Пушкіна) III, 311
«Шукай краси, добра шукай!» II, 277
Шумка о. Павликова II, 383

«Щасливий той багач...» II, 202
Щедрість і доброта Володимира VI, 172—176
«Щезла з Хребта-гори вже сніговая блискучая кучма...» III, 345

Ще не пропало III, 390—393
«Ще щебече у садочку соловій...» I, 30—31
«Що вовк вівцю їсть — жалко, та не диво...» I, 168
Що за диво? III, 142
«Що щастя? Се ж ілюзія...» II, 150—151
Щука XXI, 70—76

Юній Брут і жертви з людей VII, 84—85

«Я буду жити, бо я хочу жити!» I, 87—88
«Я Єремія, син жерця Гількії...» III, 361
Я забув II, 359
«Я згадую минулее життя...» III, 19
Якби... II, 185
«Якби знав я чари...» II, 149—150
«Якби ти знав, як много важить слово...» III, 172—173
«Як від лютого татарина...» II, 203
«Як військо скликає труба...» II, 203
«Як віл в ярмі...» II, 152
«Як голова болить!» III, 171—172
«Як двоє люблятся, а ждуть...» II, 353
«Як запорохи чоловік...» II, 204
«Як лампа розбита...» II, 196—197
«Як маю вірити тобі...» III, 192—193
«Як метіль прошумить...» II, 204
«Як на вулиці зустрінеш...» II, 129—130
«Як не бачу тебе...» II, 151
Як не сабіни, то латини VII, 180—197
Якось-то буде! I, 101
Як пан собі біди шукав XVI, 223—244
«Як почуєш вночі край свойого вікна....» II, 151
«Як променясто гарний цвіт...» II, 196
«Як пчола...» II, 197
«Як риба без води...» II, 198—199
Як русин товкся по тім світі XVI, 245—255
«Як сад, зарослий хабазами...» III, 195
«Як сережки золотії...» II, 195
Як там у небі? III, 144—146
«Як та опука без скали...» II, 205
«Як те залізо з силою дивною...» I, 146
«Як тихо, ясно надворі...» II, 296
Як то Згода дім будувала XVIII, 231—239
«Як трапиться тобі в громадськім ділі...» III, 166—167
«Як у хвилі сумніву і муки...» II, 190—191
Як Юра Шикманюк брів Черемош XXI, 424—472
«Як я ненавиджу вас, ви, машини...» I, 167—168
Яндруси XVII, 212—226
«Я не жалуюсь на тебе, доле...» II, 134
«Я не кляв тебе, о зоре...» II, 133
«Я не лукавила з тобою...» I, 86—87
«Я нелюд! Часто, щоб зглушить...» II, 130—131
«Я не надіюсь нічого...» II, 128—129
«Я не тебе люблю, о ні...» II, 144—145
«Я не скінчу тебе, моя убога пісне...» III, 32
Янусова брама в Римі VI, 440—441
«Я побачив її — не в зеленім садку...» III, 30—31
«Я поборов себе, з корінням вирвав з серця...» III, 16
Ярмарок у Сморжу XIX, 342—345
Я снив II, 385
«Я хтів життю кінець зробить...» II, 160—161
Яць Зелепуга (Образок з бориславського життя) XVI, 835—376

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ХУДОЖНІХ ПЕРЕКЛАДІВ, ПЕРЕСПІВІВ ТА ПЕРЕДМОВ ДО НИХ (т. 1—25)

Або се, або те (Г. Лейтгольд) XIII, 589
Авіценна (Із староарабської поезії) VIII, 173
Алкей і Сапфо (Давньогрецька поезія) IX, 346—384
Альканзор і Заїда (Із іспанських романсів) X, 371—374
Амор і Псіхе (Апулей Мадаврський) XXV, 183—217
Амулет (Конрад Фердінанд Мейєр) XXV, 308—359
Англійський герой сер Джон Соклінг (Із старошотландських балад) X, 197—198.
Анрус і смерть (Циганські мелодії) X, 442—443
Арифметичні загадки (Метродор) 'IX, 322—325
Архілох у аду (Юліан Єгиптянин) IX, 331
«А тепер, мій друже вірний...» (К. Гавлічек-Боровський) XI, 447—450.
«А то злюка, той Ерос!» (Мелеагр Гадарець) IX, 291
Аттіцький обід (Із грецьких пародистів) VIII, 558—568
«Aus dem Feld ohn' Ende...» (Народні пісні в перекладі німецькою мовою) X, 136
Auswahl aus den Volksliedern der Kleinrussen X, 119—126
Auf den Tod des Taras Schewtschenko's (М. О. Некрасов) XI, 46—47
Афродіта в Спарті (Леонід Тарентієць) IX, 248—249
Афродіта в Спарті (Антіпатр Сідонець) IX, 284—285
«Ach, mein Leid, so lau...» [Народні пісні в перекладі німецькою мовою] X, 137
«Ach, schon, sinkt die Sonne...» (Auswahl aus den Volksliedern der Kleinrussen) X, 119—120
«Ах, сміймося трохи...» (Жан Мореас) XII, 326—327
«Ach, wie sehnt sich meine Seele nach dir, meine Liebe!..» (Auswahl aus den Volksliedern der Kleinrussen) X, 121—122
«А як бажання тікають, мов тіни...» (В. С. Соловйов) XI, 62

Бабуся Грижа (Г. Гейне) XIII, 470
Бабуся-отруйниця (Із німецьких народних пісень) X, 405—406
Багач і Мудрець (Індійська легенда) VIII, 108—110
«Багач собі, наче король той жиє...» (Із еврейських народних пісень) X, 447
Бажання (Із староарабської поезії) VIII, 157
Батьковбійця (Із старошотландських балад) X, 204—205

Безрадність (Із староарабської поезії) VIII, 164—165
Безутішна вдова (Бонерій) XIII, 56—60
Бенеш Германів (Із чеської поезії) X, 49—51
Бенкет у часі чуми (О. С. Пушкін) XI, 256—286
Бетяр (Циганські мелодії) X, 441
Бичування (цикл) (В. Гюго) XII, 269—298
Біда з атлетами (Евріпід Афінець) IX, 158—160
«Бідна любко! Втомила тебе ся дорога...» (В. С. Соловйов) XI, 59—60
Бідність («Блиск усякий чоловікові...») (Із староарабської поезії) VIII, 144
Бідність («Вони кажуть мені...») (Із староарабської поезії) VIII, 135—136
Біля криниці (Л. Лазаревич) XXV, 457—470
Благородний (Із староарабської поезії) VIII, 158
Благородство (Із староарабської поезії) VIII, 147—148
Бог і баядера (Й.-В. Ґете) XIII, 106—109
Боги Греції (Г. Гейне) XIII, 463—467
Богиня Рома (К.-Ф. Мейєр) XIII, 604—605
Борис Годунов. Історична драма (О. С. Пушкін) XI, 95—178
Братам (Із староарабської поезії) VIII, 126—127
Брати (Із староарабської поезії) VIII, 127
Братовбійця (Із старошотландських балад) X, 160
Брат убиває сестру (Із старошотландських балад) X, 193—194
«Breit und weit und seitwarts vorne...» (Auswahl aus den Volksliedern der Kleinrussen) X, 123
Бричка (М. О. Некрасов) XI, 14
Будущий золотий вік (П. Б. Шеллі) XII, 645—648
Було й загуло (Архій Антіохієць) IX, 301—302
Бурса і бурсаки (М. Г. Помяловський) XXV, 74—114
Буря (О. С. Афанасьєв-Чужбинський) XI, 67—68
Буря (А. Міцкевич) XI, 363—365
[Буря. Уривок] (В. Шекспір) XII, 691—693
Важність дівочого вінця (Сапфона) IX, 118—119
Вандруючі щури (Г. Гейне) XIII, 498—500
Вартість рідної землі (Менандр Афінець) IX, 225—226
«В Бріксені ми стали...» (К. Гавлічек-Боровський) XI, 450
В добрий спосіб (А. Грюн) XIII, 583—584
Великий корабель (Архімед Сіракузанець) IX, 266—267
Венецький жид (Із старошотландських балад)X, 218—222
Венецький купець (В. Шекспір) XII, 346—473
Весельчак Корід (Махон Александрієць) IX, 254
Вечірня дума (М. Ю. Лермонтов) XI, 7
«Verlobtes Mädchen, traurige Schöne...» (Auswahl aus den Volksliedern der Kleinrussen) X, 121
«Was fliegt weg, o Mutter...» [Народні пісні в перекладі німецькою мовою] X, 136—137
«Was ist diese Burakivka traurig und nicht freudig!..» (Вибір з українських народних пісень) X, 117—118
В жіночій компанії (Сапфона) IX, 118
Вибір з українських народних пісень (цикл) X, 111—118
Видатки на обід (Алексід Туріець) IX, 183—185

Виїмки з поеми «Явища» («Феномена») (Арат Солійський) IX, 210—218
Винахід водяного млина (Антіпатр Фессалійський) IX, 307
Вино («Блискучая чарка й блискуче вино...») (Із староарабської поезії) VIII, 147
Вино й любов (Мелеагр Гадарець) IX, 289—290
Вино — лік на любощі (Мелеагр Гадарець) IX, 290
Вино («Хай бурлить вино перлисте...» (Із староарабської поезії) VIII, 152
Вино («Хочу пити вино...») (Із староарабської поезії) VIII, 123
Випиймо! (Бакхілід) IX, 154—155
Виссонова сукня (Носсіда Локріянка) IX, 229
Відважні кравці (Із німецьких народних пісень) X, 412
Відпір (Із староарабської поезії) VIII, 179
Війна жаб із мишами (Із давньогрецької поезії) VIII, 279—288
Війна за волю (Г. Успенський) XXV, 115—135
Він («Він стрункого росту, а волосся чорне....») (Із староарабської поезії) VIII, 121
Він («Він той місяць, що всю красоту...») (Із староарабської поезії) VIII, 138
Він («Коли б краса прийшла, бажаючи...») (Із староарабської поезії) VIII, 137
Він («Над усіх його врода вродлива...» (Із староарабської поезії) VIII, 133
Вірна жінка (Іспанські романси) X, 364—365
Вісім літ у карлів (Із старонорвезьких балад) X, 247—249
«Вітер з західних сторін...» (В. С. Соловйов) XI, 61—62
Вітер (Із староарабської поезії) VIII, 158
Вітчина Гомера (Антіпатр Сідонець) IX, 282—283
Вітчина Гомера (Із безіменних грецьких поетів) IX, 340
Вічне життя (К. Гавлічек-Боровський) XI, 463
Вічне питання (Г. Гейне) XIII, 486
Владарі («Вони одержали велику власть...») (Із староарабської поезії) VIII, 118
Владарі («Їм була дана власть...») (Із староарабської поезії) VIII, 583
«В морозні зимовії дні...» (Г. Келлер) XIII, 590
Воля й неволя («Коли через невольника....») (Із староарабської поезії) VIII, 135
Воля й неволя («Перед твоїми дверима...») (Із староарабської поезії) VIII, 123
Вона («Вона в моїм серці любов розбудила...») (Із староарабської поезії) VIII, 138—139
Вона («Вона така мила і повна принади...») (Із староарабської поезії) VIII, 175
Вона («Дві скриночки, пижмом пахучі, замкнуті...») (Із староарабської поезії) VIII, 131
Вона («Засяла в пітьмі, й день настав...») (Із староарабської поезії) VIII, 113
Вона («Ти обтяжив мене такою тугою...») (Із староарабської поезії) VIII, 135
Вона («Хто ріст твій порівняє...») (Із староарабської поезії) VIII, 122
Вона («Чорний туш, що на нігтях її налягла...») (Із староарабської поезії) VIII, 179
Вона («Як верба степова у вітрах весняних...») (Із староарабської поезії) VIII, 130—131
Вона («Як шовк, м'яке її волосся...») (Із староарабської поезії) VIII, 148

«Вони вам говорять...» (А. Немоєвський) XI, 377—378
Ворожі зброї (Носсіда Локріянка) IX, 229
Вояк на нічлігу (Із німецьких народних пісень) X, 406—408
Все йде, все минає (Сімонід) IX, 143—144
В селі (М. О. Некрасов) XI, 14—16
«Все то, все то, все то так і виглядає...» (К. Гавлічек-Боровський) XI, 462
Всім не догодиш (Бонерій) XIII, 53—55
«Всі питання — пусте!» (В. С. Соловйов) XI, 57
В скляній гуті (Месомед Крітенець) IX, 320
Втека (А. Міцкевич) XI, 356—360
Втікачі (Із староарабської поезії) VIII, 156
В тюрмі (М. О. Морозов) XI, 10
Вулкан Момотомбо (В. Гюго) XII, 290—291
Вхід до неба (Г. Гейне) XIII, 503—506
«Входить осінь блідолиця...» (А. Немоєвський) XI, 379
Вчасна смерть (Ерінна Лесбійка) IX, 191—192
В честь Афродіти Панделеос (Всенародної) (Менандр Афінець) IX, 224
«В чиїх очах є сльози співчуття...» (Р. Бернс) XII, 552
В'язень (Іспанські романси) X, 367
В'язень (Г. Гервег) XIII, 579

Газела (Д. Ф. Штраус) XIII, 441
Гарна ломбардка (Із італійських народних пісень) X, 395—396
Гарунові сини (К.-Ф. Мейєр) XIII, 593—594
Гелена і Фавст (Й.-В. Гете) XIII, 367—424
Геракл у колисці (Теокріт) VIII, 529—533
Герман і Доротея (Й.-В. Гете) XIII, 117—173
Герой (Із староарабської поезії) VIII, 161—162
Герой Леандер з кінця V або VI в. по Хр[исту] Мусея Граматика (Із давньогрецької поезії) IX, 102—111
[Геронд] (Із давньогрецької поезії) IX, 7
Гесіод і його твори (З давньогрецької поезії) VIII, 289—312
Гімн Діві неба (М. Г. Чернишевський) XI, 48—54
Гімн до Ареса (Гомер) VIII, 260
Гімн до Артеміди (Гомер) VIII, 260
Гімн до Асклепія (Гомер) VIII, 264
Гімн до Афіни (Гомер) VIII, 261
Гімн до Афродіти (Гомер) VIII, 233—242
Гімн до Гайї, матері всіх (Гомер) VIII, 270—271
Гімн до Гелія (Гомер) VIII, 271
Гімн до Геракла, Львиного серця (Гомер) VIII, 263
Гімн до Гери (Гомер) VIII, 261—263
Гімн до Гермеса (Гомер) VIII, 216—233
Гімн до Гестії (Гомер) VIII, 267
Гімн до Гестії і Гермеса (Гомер) VIII, 276
Гімн до Гефайста (Гомер) VIII, 266
Гімн до Деметри (Гомер) VIII, 242—257
Гімн до Зевеса (Гомер) VIII, 267
Гімн до Зевесових синів (Гомер) VIII, 264
Гімн до матері богів (Гомер) VIII, 263
Гімн до Музи і до Аполлона (Гомер) VIII, 267—268
Гімн до Немезіди (Месомед Крітенець) IX, 319

Гімн до Пана (Гомер) VIII, 265—266
Гімн до Посейдона (Гомер) VIII, 267
Гімн до Селени (Гомер) VIII, 271—272
Г[імн] побідний над сімома проти Фів (Софокл) VIII, 387—388
Голос, що кличе в пустині (А. Асник) XI, 370
Голяр (Із староарабської поезії) VIII, 147
Гомерівські гімни (З давньогрецької поезії) VIII, 202—273
Гомерова Одіссея. Спів первий (З давньогрецької поезії) VIII, 274—278
Гомерові епіграми (З давньогрецької поезії) VIII, 274—278
Горбатий і Митник (Бонерій) XIII, 74—75
Горе Еллади (Аполлодор Карістієць) IX, 243—244
Горе людського життя (Езоп Самієць) IX, 145
Горнець з попелом. Переробка з польського (І. Головінський) XI, 369
Город і село (Квінт Горацій Флакк) IX, 396—399
Горох (Сапфона) IX, 116
Господарський вечір (А. Міцкевич) XI, 361—362
Гості («Ах, якби були ми знали...») (Із староарабської поезії) VIII, 127—128
Гості («А якби знав сей дім, хто посітив його...») (Із староарабської поезії) VIII, 132—133
Гості («Якби знали ми про ваш прихід...») (Із староарабської поезії) VIII, 144
Гостям (Із староарабської поезії) VIII, 154
Гра в кості (Із старонорвезьких балад) X, 285—287
Грамотика, або мужицька приправа (Публій Вергілій Марон) IX, 390—393
Грецькі пародисти (З давньогрецької поезії) VIII, 551—565
Гріб Ангіпатра Сідонця (Мелеагр Гадарець), IX, 298—300
Гріб Архілоха (Кней Лентул Гетулійський) IX, 310—311
Гріб бідного (Сімонід) IX, 142
Гріб (К. Гавлічек-Боровський) XI, 464
Гріб невільника (Аніга Тегеянка) IX, 242
Гріб Сапфони (Антіпатр Сінонець) IX, 285
Грішні душі (Г. Гейне) XIII, 490—491
Гусова мати (Й. С. Махар) XI, 391—394

Данте Алігієрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії XII, 7—231
Das Ewig Weibliche (В. С. Соловйов) XI, 58—59
Дантова друга любов XII, 232—253
Даремна погроза (Платон Афінець) IX, 167
Даремне шукання (Із староарабської поезії) VIII, 166
Даром (Ян Брожек) XI, 380
Два гімни хору з «Антігони» (Софокл) VIII, 387—389
Два гренадери (Г. Гейне) XIII, 447—448
Два похорони одного покійника (Едвард Дисон) XXV, 508—514
Два роди нахлібників (Алексід Турієць) IX, 181—182
Два слова (К.-Ф. Мейєр) XIII, 597—598
Два сни (К.-Ф. Мейєр) XIII, 600—601
Два супірники (Із староісландських балад) X, 322—328
Два товариші й Ведмідь (Бонерій) XIII, 71—72
Дві корінфянки-героїні (Антіпатр Сідонець) IX, 285
Дві приятельки (Геронд) IX, 32—37

«Де вони? По дворах, на площах, під мостами...» (В. Гюго) XII, 274—275
Дев'ять сліпих. Діалог (Дж. Бруно) XII, 254—262
Денний обіг сонця (Мімнерм Колофонець) IX, 140
Der Gesang von der Schwester und dem Bruder (Auswahl aus den Volksliedern der Kleinrussen) X, 130—132
Der Gesang vom Frieden des Chmelnicki in Bilaja Cerkov und von dem Kosakenkriege (Українська дума) X, 126—130
Держава (Із староарабської поезії) VIII, 179
«Де самичка?» (В. Гюго) XII, 292
«Десь то винайдено в Хині...» (Дж. Джусті) XII, 263
Десь того не видко (К. Гавлічек-Боровський) XI, 461
Дещо про Орфея та приписувані йому твори (Давньогрецька поезія) IX, 81—101
Дещо про «Рукопись Короледворську» (Із чеської поезії) X, 27—36
Дивні дива (Із старошотландських балад) X, 198—201
Дивні ті люди! (Алексід Туріець) IX, 179—180
Дивовижні в Делосі (Крітон Геренеєць) IX, 163
Димитрій і Анджеліна (Із албанських народних пісень) X, 346—347
Диспута (Г. Гейие) XIII, 471—485
Диякон Степан (Сербська легенда) X, 96—99
Дівчина-воячка (Із болгарських пісень народних) X, 82—84
Дівчина-воячка (Із португальських народних пісень) X, 376—380
Дівчина-воячка (Старокитайська народна пісня) X, 431—434
Дівчина з Лочрояна (Із старошотландських балад) X, 184—188
Дівчина сприяє гайдукові (Із болгарських пісень народних) X, 80—82
Die Trauerweide [Народні пісні в перекладі німецькою мовою] X, 134—135
Діла й дні (Гесіод) VIII, 357—381
Діоген у Харона (Онест Корінфієць) IX, 314
Діоніс і розбійники (Гомер) VIII, 258—259
До Аполлона (Квінт Горацій Флакк) IX, 395—396
До Аполлона Піфійського (Гомер) VIII, 207—216
До Арістія Фуска (Квінт Горацій Флакк) IX, 394—395
До Астери (Платон Афінець) IX, 168
До афінців по замаху Пісістрата (Солон Саламієць) IX, 132
До Афродіти (Сапфона) IX, 116
До Бакха (Мелеагр Гадарець) IX, 290
Добра дочка (Іспанські романси) X, 363—364
Добра порада (Г. Гейне) XIII, 467
Добра рада (Циганські мелодії) X, 446—447
До Гіпатії (Палладас Александрієць) IX, 327
До Главка, пастуха кіз (Гомер) VIII, 276
До гончарів (Гомер) VIII, 277
До горожан Кіми про свою сліпоту (Гомер) VIII, 274
До горожан міста Кіми (Гомер) VIII, 274
До Делійського Аполлона (Гомер) VIII, 202—207
До другів росіян (А. Міцкевич) XI, 340—343
До жриці на Самосі (Гомер) VIII, 276
До заплаканих потомків (Г. Ібсен) XII, 684

До Кіпріди (Кней Лентул Гетулійський) IX, 311
Докір товариша (Нікомах) IX, 334—336
До корабля (Квінт Горацій Флакк) IX, 394
Докори (Із староарабської поезії) VIII, 175—176
Доля («Коли доля на тебе насуне...») (Із староарабської поезії) VIII, 143
Доля («Нехай дні проходять і нехай покажуть...») (Із староарабської поезії) VIII, 157
Доля («О доле нещасна, досить вже гнести...») (Із староарабської поезії) VIII, 114—115
Доля («О доле, як же ти немилостива...») (Із староарабської поезії) VIII, 118
Домашня війна (В. Гюго) XII, 285—287
До Мінмерма (Солон Соломієць) IX, 129
До міста Ерітреї (Гомер) VIII, 275
До мишей (Леонід Тарентієць) IX, 249
До мого друга, революційного бесідника (Г. Ібсен) XII, 685
До моєї книжки (Квінт Горацій Флакк) IX, 399—400
До моряків (Гомер) VIII, 276
До народу (В. Гюго) XII, 281—283
Доньки Лікамба (Мелеагр Гадарець) IX, 297—298
До Пінії (Гомер) VIII, 276
Допиталася (Циганські мелодії) X, 445
До Посейдона (Гомер) VIII, 275
До пса на гробі Діогена-філософа (Із безіменних грецьких поетів) IX, 341
Допуст божий (Із староарабської поезії) VIII, 145
До рибаків (Гомер) VIII, 278
Дорогий камінець цісаря (Бонерій) XIII, 76
Достойники (Із староарабської поезії) VIII, 139
До Тесторенка (Гомер) VIII, 275
До тих самих (Гомер) VIII, 276
До Феміди (Піндар) VIII, 382
До Хромія Айтнеянина, витязя в перегонах на возі (Піндар) VIII, 383—386
Дочки мстять смерть вітця (Із старонорвезьких балад) X, 277—278
«Dreimal krähte schon der Hahn...» (Auswahl aus den Volksliedern der Kleinrussen) X, 119
Drei Sorgen [Народні пісні в перекладі німецькою мовою] X, 133
«Droben rauscht ein Eichenwald...» (Auswahl aus den Volksliedern der Kleinrussen) X, 120—121
Друг другів (Антіфан Пісідієць) IX, 189
Другий гімн до Артеміди (Гомер) VIII, 268—269
Другий гімн до Афіни (Гомер) VIII, 269
Другий гімн до Афродіти (Гомер) VIII, 257—258
Другий гімн до Гермеса (Гомер) VIII, 264—265
Другий гімн до Діоніса (Гомер) VIII, 268
Другий гімн до Діоскурів (Зевесових синів) (Гомер) VIII, 272—273
Дума (М. О. Морозов) XI, 9—10
Думка на Бательовській горі (К. Гавлічек-Боровський) XI, 458—459
Духовна потіха (Дж. Дж. Беллі) XII, 264
Evviva! (Із староарабської поезії) VIII, 177—178
Едіп в Колоні (Софокл) VIII, 459—463
Едіп-цар (Софокл) VIII, 390—458
Електра. Трагедія (Софокл) VIII, 464—522

«Ель моле рахім» (В. Гомулі-цький) XI, 373—375
Enfant perdu (Г. Гейне) XIII, 470—471
A man's a man for a'that (Р. Бернс) XII, 554—555
Ерос за плугом (Мосх Сіракузанець) IX, 281
Ерос на продаж (Мелеагр Гадарець) IX, 293—294
Ерос у сні (Платон Афінець) IX, 169
Ерос у схованці (Мелеагр Гадарець) IX, 292—293
Ерос утік (Мосх Сіракузанець) IX, 278—281
«Es fliegt das Pferd, es rauscht das Gras...» (Auswahl aus den Volksliedern der Kleinrussen) X, 123—124
«Es grämt sich die Popadia und verdroß sich hart...» (Auswahl aus den Volksliedern der Kleinrussen) X, 124—126

Європа (Мосх Сіракузанець) IX, 271—278

Жаба, Миш і Шуліка (Бонерій) XIII, 40—41
Жаби (Арістофан) VIII, 524—526
Жайворонок (Із чеської поезії) X, 70
Жертва вбогого (Леонід Тарентієць) IX, 252
Жертви богам у Афінах (Менандр Афінець) IX, 224—225
Живий мрець (Із старонорвезьких балад) X, 284—285
Живіт, Руки і Ноги (Бонерій) XIII, 60—61
Життєві правила («Будь повільний, не квапся ніколи...») (Із староарабської поезії) VIII, 146—147
Життєві правила («Відвертайся усе від журби...») (Із староарабської поезії) VIII, 116
Життєві правила («Здай свій шлях життєвий...») (Із староарабської поезії) VIII, 117
Життєві правила («Коли поринаєш у пітьму нічну...») (Із староарабської поезії) VIII, 114
Життєві правила («Не відкладай приємності...») (Із староарабської поезії) VIII, 147
Життєві правила («Не жадай ти справедливості...») (Із староарабської поезії) VIII, 140
Життєві правила («Не трать надій, відкинь усі турботи...») (Із староарабської поезії) VIII, 117
Життєві правила («Скажи журливому: «Не бійсь!») (Із староарабської поезії) VIII, 113
Життєві правила («Спасай життя своє....») (Із старо-арабської поезії) VIII, 152
Життєві правила («Удержися від нагани...») (Із староарабської поезії) VIII, 113—114
Життєві шляхи («Кождий шлях життєвий вибирай...») (Метродор) IX, 321—322
Життєві шляхи («Який шлях життєвий повинен я обрати?») (Посідіпп Афінець) IX, 234—235
Життя, мов у сні (Палладас Александрієць) IX, 327
Жінка багатого Гавана. Сербська народна легенда X, 100—103
Жінка-біда (Менандр Афінець) IX, 227
Жінка огняного змія (Із сербохорватської народної поезії) X, 103
Жінка-покуса (Із староарабської поезії) VIII, 114
Жоновбійця (Старонорвезькі балади) X, 274—276
Жорстока (Із староарабської поезії) VIII, 122

Жорстока мати (Старошотландські балади) X, 151—152

Забой, Славой і Людєк (Із чеської поезії) X, 43—49
Забудь (М. О. Некрасов) XI, 46
Загадка (Алексід Турієць) IX, 182
Загадка (Евклід Тірієць) IX, 247
Загадка Сопфони (Сапфона) IX, 117—118
Заздрісна (Геронд) IX, 26
«Закінчилось! Тиша всюди, страх і пожар...» (В. Гюго) XII, 270—271
Заклята (Старонорвезькі балади) X, 259—261
Закон над закони (Ян Неруда) XI, 388
Закоханий позаочі (Із староісландських народних балад) X, 309—312
Закоханий Поліфем (Теокріт) 548—550
Запит (Із староарабської поезії) VIII, 165
Запит до бога (Циганські мелодії) X, 435—436
Заповіт («Коли з життям твоїм у тебе...») (Із староарабської поезії) VIII, 119
Заповіт («Ти в моєму серці любов розбудив...») (Із староарабської поезії) VIII, 168
Зараза в Афінах (Лукрецій Кар) IX, 387—389
Заспів до антології (Мелеагр Гадарець) IX, 112—115
Застільна пісня (Платон Афінець) IX, 169—170
Засуджений (Іспанські романси) X, 367—368
Захват (Із староарабської поезії) VIII, 162
Захід сонця (Стесіхор Гімерієць) IX, 139
Зачарована (Іспанські романси) X, 361—362
Зачарований кінь (Старонорвезькі балади) X, 264—265
Збигонь (Із чеської поезії) X, 67—68
Згадка з ночі 4 грудня 1851 (В. Гюго) XII, 283—284
Згорів інфант (Із португальських народних пісень) X, 375—376
З давньоримської літератури XXV, 183—217
Зелений шум (М. О. Некрасов) XI, 42—44
Зіронька (О. С. Афанасьєв-Чужбинський) XI, 65—66
Зітхання до золота (Евріпід Афінець) IX, 158
Зловили Ероса (Із безіменних грецьких поетів) IX, 340—341
«З небесних зір не вмію я читати...» (В. Шекспір) XII, 339
Знесилена (Із староарабської поезії) VIII, 166
Зозуля (Із чеської поезії) X, 71
Золоті слова (Піфагор Самієць) IX, 149—151
Золото (Поль Купід) XXV, 527—530
З поеми «Requem» (Дранмор) XIII, 587
Зрада жінки Груя Новаченка Із сербохорватської народної поезії) X, 89—96
Зрадливий сер Джон (Старошотландські балади) X, 173—175
Зрадник Фудредж (Старошотландські балади) X, 168—172
Зранений Ерос (Мелеагр Гадарець) IX, 293
З римських сатир (Дж. Дж. Беллі) XII, 264—265
З роботи (М. О. Некрасова) XI, 44
З хлоп'ячих літ Папірія (Бонерій) XIII, 77—79
«З чола нам давненько...» (А. Немоєвський) XI, 378

Ідеал неробів (Кратет Афінець) IX, 162
Із албанських народних пісень (цикл) X, 346—359
Із Бонерієвого закінчення XIII, 87—88

«Іглаву минав я...» (К. Гавлічек-Боровський) XI, 445—447
Із драми «Торквемада» (В. Гюго) XII, 299—324
Із дрібних поезій (К. Гавлічек-Боровський) XII, 458—465
Із елегії про багатство (Солон Саламінець) IX, 129—130
Із епіграм (К. Гавлічек-Боровський) XI, 465—471
[Із єврейських народних пісень] X, 447
Із італійських народних пісень (цикл) X, 392—396
[Із китайських народних пісень] (цикл) X, 431—434
Із німецьких народних пісень (цикл) X, 397—414
«І знов важкий туман насовується звільна...» (В. С. Соловйов) XI, 61
Із передмови (Бонерій) XIII, 38—39
Із «Пісні про Нібелунгів» (Із старонімецької поезії) X, 338—345
Із поеми «Мнемозіна» (Мойрона Візантійка) IX, 263
Із португальських народних пісень (цикл) X, 375—391
Із редакційної переписки (Марк Твен) XXV, 426—430
[Із сербохорватської народної поезії] X, 86—108
Із сонетів (цикл) (Вільям Шекспір) XII, 339—346
Із староанглійських балад (цикл) X, 206—293
Із староісландських народних балад (цикл) X, 294—345
Із староісландських пісень (цикл) X, 288—293
Із староісландських новел (цикл) XXV, 218—244
[Із старонімецької поезії] X, 338—345
Із староруської поезії X, 7—36
Із циклу «Сім легенд» Готфріда Келлера XXV, 287
Із циклу «Циганські мелодії» X, 433—446
[Із чеської поезії] X, 27—72
І Локрія має поеток (Носсіда Локріянка) IX, 231
І по смерті без долі (Архій Антіохієць) IX, 302
Ірфар і Зільбер Кляра (Старонорвезькі балади) X, 253—257
Іспанські романси X, 360—374
Історія осла (В. Ракоші) XXV, 471—475
Історичне та літературне значення Пушкінової драми «Борис Годунов» XI, 179—191
«Ішов дідько через місто свищучи...» (Р. Бернс) XII, 553
«І як же щастя знов мені зазнати...» (В. Шекспір) XII, 339—340

Її проклін (Циганські мелодії) X, 441

Його врода («Він володар у царстві краси...») (Із староарабської поезії) VIII, 163
Його врода («Із усіх речей, які твоє око...») (Із староарабської поезії) VIII, 163
Його врода («Про ту малину на твоїм лиці...») (Із староарабської поезії) VIII, 163

Каїн. Містерія в трьох діях (Дж. Г. Байрон) XII, 559—644
Кам'яний гість (О. С. Пушкін) XI, 224—254
Карел Гавлічек-Боровський. Життєписний нарис XI, 399—409
«Kennst du mich nicht, Vasy! mein...» (Auswahl aus den Volkslidern der Kleinrussen) X, 120
Кисіль (Й. П. Гебель) XIII, 433—435

Китиця («Віє вітерець з княжого лісу...») (Із чеської поезії) X, 71
Китиця («Віє вітерець реакційненький...») (К. Гавлічек-Боровський) XI, 461—462
Кіпрійський король і голуби (Антіфан Посідієць) IX, 189—190
Кіфарист і пси (Махон Александрієць) IX, 256
Княгиня Трубецька. Поема (М. О. Некрасов) XI, 17—40
Князьопоклонство (Марк Твен) XXV, 424—425
Козацька пісня (Само Халупка) XI, 475—477
«Коли в солодкій тиші любих дум...» (В. Шекспір) XII, 340—341
Колумб (Л. К. Брахман) XIII, 438—440
Конокрад (Із староарабської поезії) VIII, 178
Константин і Гарентина (Із албанських народних пісень) X, 348—356
Конституція (Г. Гейне) XIII, 500—501
Корабель (Із староарабської поезії) VIII, 152
Користь із трагедій (Тімокл Афінянин) IX, 196—197
Королевич і королівна (Із німецьких народних пісень) X, 399—400
Королівна слугою (Старошотландські балади) X, 145—149
Королівська заздрість (Із староанглійських балад) X, 216—218
Король Гаральд і молодий Гемінг (Старонорвезькі балади) X, 270—272
Король Довговух I (Г. Гейне) XIII, 491—495
Король Лір і його дочки (Із староанглійських балад) X, 206—211
[Король Лір. Уривок] (В. Шекспір) XII, 689—690
Косар і жнець (Теокріт) VIII, 533—537
Коханок чи син? (Старошотландські балади) X, 149—151
Кренкебіль (А. Франс) XXV, 397—411
Кримський хан Базі-Гірей (1588—1607) і дещо з його віршів (Із тюркської псезії) XIII, 609—613
Кронові часи (Телеклойд) IX, 174
Крук послом (Старонорвезькі балади) X, 265—270
Кузня (А. Немоєвський) XI, 378—379
Куплена мудрість (Бонерій) XIII, 79—87
Купці на морі (Із староісландських пісень) X, 288—289
Кухар і Сфінкс (Стратон) IX, 315—318
Кухарська штука (Посідіпп Кассандреєць) IX, 264—265
Кухар-філософ (Дамоксен) IX, 219—222

Лев і Миш (Бонерій) XIII, 43—44
Лев на гробі Леоніда в Фермопілах (Сімошід) IX, 141
Легенда про танець (Із німецької літератури) XXV, 295—299
«Ледве часом зберешь з трудом...» (Р. Бернс) XII, 552
Лекція історії (А. Доде) XXV, 394—396
Lepszy niemiły mąż, niz pan kochanek (Вибір з українських народних пісень) X, 113
Лис і Бузько (Бонерій) XIII, 46—48
Лис і Орел (Бонерій) XIII, 41—43
Лист (Е. Б. Годж) XXV, 493—496
Лист (Із староарабської поезії) VIII, 165
Листи (Із староарабської поезії) VIII, 168—169
«Листя пише юнак Панчоолу...» (Із болгарських народних пісень) X, 84—85

Лиха мачуха (Із староісландських народних балад) X, 297—298
Лиха мачуха (Старонорвезькі балади) X, 260—264
Лііла (Із староарабської поезії) VIII, 140
Лікар і астролог (Лукілій) IX, 312
Лін і Геракл (Алексід Турієць) IX, 178—179
Ліричне інтермеццо (Г. Гейне) XIII, 448—458
Ліс (М. Б. Бйорнсон) XXV, 476—478
Лісіппова статуя Александра Великого (Посідіпп Афінець) IX, 234
Лісіппова статуя «Момент» (Посідіпп Афінець) IX, 232—234
Літом через Галичину (Й. С. Махар) XI, 397—398
Лондонський розбійник (Із староанглійських балад) X, 228—239
«Люба, здавна, як і нині...» (В. С. Соловйов) XI, 56
Любив хлопець дівку (Г. Гейне) XIII, 457—459
«Любий друже, чи не бачиш...» (В. С. Соловйов) XI, 57
Любов («Дивлюсь на сліди її...») (Із староарабської поезії) VIII, 138
Любов («За мій язик говорить зір мій...») (Із староарабської поезії) VIII, 128
Любов («Йди до любки своєї, і хай завидющі...») (Із староарабської поезії) VIII, 138
Любов («Коли б не було в мене надії...») (Із староарабської поезії) VIII, 142
Любов («Коли в свої пута мене...») (Із староарабської поезії) VIII, 119
Любов («Своїми очима вона...») (Із староарабської поезії) VIII, 120
Любов («Серце любовника рветься за милою...») (Із староарабської поезії) VIII. 159
Любов («Скажи красуні тій...») (Із староарабської поезії) VIII, 145
Любов («Моє серденько вмерло би слабе...») (Із староарабської поезії) VIII, 145—146
Любов («Хто не любив тонких станів...») (Із староарабської поезії) VIII, 173
Любов («Я бачу тебе все, чи ти далеко...») (Із староарабської поезії) VIII, 158
Любов («Я прихилив до неї щось...») (Із староарабської поезії) VIII, 123—127
Любов («Як умру, то на бога благаю тебе...») (Із староарабської поезії) VIII, 119
Любовна ідилія в чагарнику (Дж. Пойнтон) XXV, 531—536
Любовна літанія (Ж. Роденбах) XII, 331—332
Любовні знаки (Циганські мелодії) X, 439
Любовний бій (Із староарабської поезії) VIII, 180
Любушин суд (Із чеської поезії) X, 63—66
Любці (Г. Гейне) XIII, 459
Людиша і Любор (Із чеської поезії) X, 51—54

Майстер Манолє (Румунська народна легенда) X, 415—419
Мандрівка (Із староарабської поезії) VIII, 175
Мандрівник («Лев, що не вийде з гущави своєї...») (Із староарабської поезії) VIII, 120
Мандрівник («Спасай життя своє, коли боїшся згуби...») (Із староарабської поезії) VIII, 127
Мандрівник («Гей же в дорогу! За своїх другів...») (Із староарабської поезії) VIII, 136—137
Мандрівник («Я виїхав, але моя надія...») (Із староарабської поезії) VIII, 177

Мандрівник («В далекий світ пішов я з дому...») (Із староарабської поезії) VIII, 178
Ману і потопа світу (Індійські легенди) VIII, 69—72
Мара і Будда (Індійські легенди) VIII, 107
Марія і черниця (Із німецької літератури) XXV, 289—294
Маркіза О. (Із німецької літератури) XXV, 245—286
Материне прокляття (Старошотландські балади) X, 163—167
Мати-отруйниця (Із староісландських народних балад) X, 336—337
Мати святого Петра (Із сербохорватської народної поезії) X, 86—87
Мати-спартанка (Діоскорід Кілікієць) IX, 245
Меліса (Брет Гарт) XXV, 431—456
«Мені снилось, що я птах...» (А. Немоєвський) XI, 377
Мереточка (Із німецької літератури) X XV, 300—307
Мертвий коханець (Старошотландські балади) X, 167—168
Мертвий муж (Циганські мелодії) X, 443—445
Метелик (Г. Ібсен) XII, 684—685
«Минаюче літо в пахучих завоях...» (Г. Келлер) XIII, 590—591
Минулася жура моя (Із староісландських пісень) X, 292—293
Миш і Мишенята (Бонерій) XIII, 50—52
Між двома жінками (Із староісландських народних балад) X, 312—315
«Місяцю, рогачу!» (К. Гавлічек-Боровський) XI, 443—444
«Місяць вслід їх кат йшов у церков Нотр-Дам...» (В. Гюго) XII, 275
Міфологічна єресь (Емпедокл Акраганець) IX, 161
Многодітна (Антіпатр Сідонець) IX, 286—287
Могила (Старошотландські балади) X, 188—190
Може (Із староарабської поезії) VIII, 130
Мої закони (Солон Саламінець) IX, 127—128
Молитви й заклинання (Вавілонські гімни й молитви) VIII, 24—52
Монах дрімає (Я. Врхліцький) XI, 384
Морська панна (Старошотландські балади) X, 182—183
Морська покуса (Старонорвезькі балади) X, 246
Морські думки (Г. Келлер) XIII, 591—592
Морський Див (Із староісландських народних балад) X, 296—297
Морський цар і Гаємо (Старонорвезькі балади) X, 257—259
Мосхіон-водопійця (Махон Александрієць) IX, 257
Моцарт і Сальєрі (О. С. Пушкін) XI, 214
Моя звізда (К. Гавлічек-Боровський) XI, 459—460
Мудре рішення (Агафій Мірінаєць) IX, 328
Мудрий астролог (Агафій Мірінаєць) IX, 328—329
Мудрий ворожбит (Нікарх) IX, 113
Мудрий філософ (Агафій Мірінаєць) IX, 329—330
Музика («Глянь: чотири речі...») (Із староарабської поезії) VIII, 122
Музика Доріон (Махон Александрієць) IX, 253
Музика («Пальці ніжної дівчини...») (Із староарабської поезії) VIII, 154
Mąż bije żonę (Вибір з українських народних пісень) X, 112
Mąż zabija żonę (Вибір з українських народних пісень) X, 115

Мąż pijaniса (Вибір з українських народних пісень) X, 113—114
Муж, убитий в день шлюбу (Із староісландських народних балад) X, 328—334
Мури Єрихопа (В. Гюго) XII, 292—293
Муха і Лисий (Бонерій) XIII, 45—46
Муха і Мурашка (Бонерій) XIII, 48—49
Мушлі (Софрон Сіракузанець) IX, 172—173
На березі Кіпру (Аніта Тегеянка) IX, 241
Навчання софістів (Плагон Комедіопис) IX, 164—165
На гробі Амінтора (Аніта Тегеянка) IX, 240
На гробі Антібії (Аніта Тегеянка) IX, 239
На гробі Діогена-філософа (Антіпатр Сідонець) IX, 283
На гробі Евріпіда (Із безіменних грецьких поетів) IX, 339
На гробі Леоніда Тарентійця (Із безіменних грецьких поетів) IX, 343
На гробі міністра (Н. Ленау) XIII, 585
На гробі Мірони (Антіпатр Сідонець) IX, 284
На гробі Лісідіки (Антіпатр Сідонець) IX, 283—284
На гробі Промаха (Леонід Тарентієць) IX, 250
Над Геллеспонтом (Антіпатр Фессалійський) IX, 305
Надгробок Гомера (Із безіменних грецьких поетів) IX, 338—339
Надгробок Дідони (Із безіменних грецьких поетів) IX, 338
Надгробок Махона Александрійця (Із безіменних грецьких поетів) IX, 343—344
Над джерелом (Аніта Тегеянка) IX, 239—240
Над джерелом (Із безіменних грецьких поетів) IX, 342
На дім багатого чоловіка (Гомер) VIII, 278
На дім Фраторів (Гомер) VIII, 277
«Над морем темним і пустим» (Г. Гейне) XIII, 462—463
Найбільші гріхи (Із сербохорватської народної посзії) X, 87—88
На Канонії (В. Гомуліцький) XI, 371—373
На кораблі ніччю (В. С. Соловйов) XI, 60
На могилі («Іду я попри могилки...») (Із староарабської поезії) VIII, 174
На могилі Мідаса (Гомер) VIII, 274
На могилі («Мій боже, чи ж справді його красота...») (Із староарабської поезії) VIII, 141
На могилі («Повз запалої могили...») (Із староарабської поезії) VIII, 167
На могилі («О боже, могила...») (Із староарабської поезії) VIII, 173—174
На одне виходить (Із німецьких народних пісень) X, 411—412
На острові Джерсі (В. Гюго) XII, 276—277
Напад на млин (Е. Золя) XXV, 360—387
На передчасну смерть Ерінни (Антіпатр Сідонець) IX, 282
Написи вавілонських царів (Вавілонські гімни і молитви) VIII, 12—24
Напис на власнім гробі (Мелеагр Гадарець) IX, 297
Напис на гробі Бавкіди (Ерінна Лесбійка) IX, 192—193
Напис на могилі 300 спартан, що полягли в Фермопілах (Сімонід) IX, 141
Напис царя Мези (В. Гюго) XII, 295—298
На поворот до Кіми (Гомер) VIII, 274
На поему Ерінни «Куделя» (Із безіменних грецьких поетів) IX, 339—340

На послугах у сусідів (Із італійських народних пісень) X, 394—395
Наречена у Корінфа (Й.-В. Гете) XIII, 111—116
Нарікання на крітенців (Леонід Тарентієць) IX, 250—251
На руїнах Пантікапеї (Псема М. І. Костомарова) XI, 287—299
На свій власний гріб (Діоскорід Кілікієць) IX, 246
На слова Ерінни: «Завидющий ти, о Аде!» (Леонід Тарентієць) IX, 248
На смерть Адоніса (Біон Борисфеніт) IX, 202—208
На смерть Ератони (Аніта Тегеянка) IX, 239
На хліб ми працюєм (К. Гавлічек-Боровський) XI, 462
Нахлібник (Алексід Турієць) IX, 180—181
Нахлібник при королівському столі (Махон Александрієць) IX, 255—256
Нахлібник Хайрефон і поет Діфіл (Махон Александрієць) IX, 254
Наш час (А. Грюн) XIII, 584
Небезпека («Стережіться її ока...») (Із староарабської поезії) VIII, 164
Небезпека («Чого ти сидиш при палкому огні?...») (Із староарабської поезії) VIII, 143
Небезпека морської тиші (Антіпатр Сідонець) IX, 286
Небезпечна (Із староарабської поезії) VIII, 161
Небезпечно (Вільгельм фон Мюллер) XIII, 437
Невдяка (Із староарабської поезії) VIII, 115
Невдячні сини (Із сербохорватської народної поезії) X, 88—89
Не визивай долю! (Антіфіл Візантієць) IX, 308
Невижатий загін (М. О. Некрасов) XI, 12—13
Невинна (А. Доррінгтон) XXV, 515—519
Невідомому другові (М. О. Некрасов) XI, 45—46
Невільник (Із староарабської поезії) VIII, 170
Невірна (Іспанські романси) X, 360—361
Невірному другові (Публій Овідій Назон) IX, 407—409
Невмісна тверезість (Антіпатр Сідонець) IX, 283
Неволя Стояна Янковича (Із сербохорватської народної поезії) X, 105—108
«Не горить уже ліс, слава богу!..» (М. О Некрасов) XI, 41—42
Недобиток нерозбитого корабля (Джон-Генрі Грін) XXV, 497—503
Нездарі (Із староарабської поезії) VIII, 115
Нелюбу до шлюбу (Із староанглійських балад) X, 226—228
«Неласкаві на мене щастя й люди...» (В. Шекспір) XII, 340
Нема (Із староарабської поезії) VIII, 151
Нема певності (Антіфан Пісідієць) IX, 187—188
Не мішай вина з водою! (Ферекрат) IX, 176
Непізнаний (Із староарабської поезії) VIII, 144
Нерівність (Із староарабської поезії) VIII, 153
«Не раз я кличу смерть...» (В. Шекспір) XII, 341—342
Не хочу сочевиці (Ферекрат) IX, 175—176
Нещаслива за мужем (Іспанські романси) X, 368—370
Нідерландський маляр (К.-Ф. Мейєр) XIII, 603
Нічліг (А. Міцкевич) XI, 346—348
Німеччина. Зимова казка (Г. Гейне) XIII, 507—508
«Nicht alle Blumen tragen Früchte...» (Auswahl aus den Volksliedern der Kleinrussen) X, 121

«Ніч. Розкошів ми всіх скоштували...» (М. О. Некрасов) XI, 42
Нова й стара наука (Г. Лейтгольд) XIII, 589
Нові помисли (Александрід Родієць) IX, 177
Новогрецька пісня (Дж. Г. Байрон) XII, 556—558
Ноги в огні (К. Ф. Мейєр) XIII, 598—600
Nox (В. Гюго) XII, 269—275

Обичаї афінців (Солон Саламінець) IX, 134—138
Образ дівчини, присвячений Прометеєві (Ерінна Лесбійка) IX, 191
Образок природи (Солон Саламінець) IX, 130
Ограблений утопленик (Платон Афінець) IX, 167
Одна просьба (Легенда старонімецька) XIII, 7—11
Одно корисне (Із староарабської поезії) VIII, 120
Одповідь (Я. Врхліцький) XI, 383—384
Одурена (Іспанські романси) X, 363
Одурена (Циганські мелодії) X, 440—441
Озімандіас (П.-Б. Шеллі) XII, 665
Ой, ви ластівочки! (Е. Красногорська) XI, 389—390
Оклеветана швагром (Із староісландських народних балад) X, 305—309
Олександр Сергійович Пушкін XI, 70—94
Олень (Із чеської поезії) X, 66—67
Олень при джерелі (Бонерій) XIII, 55—56
Олійниця (Ферекрат) IX, 175
All right! (Г. Лейтгольд) XIII, 589
Ольдрик і Болеслав (Із чеської поезії) X, 54—56
О[пис] п[рироди] (Із староарабської поезії) VIII, 139
Опустошений Делос (Антіпатр Фессалійський) IX, 305—306
Опущена (Із чеської поезії) X, 70—71
Ордонова редута (А. Міцкевич) XI, 349—352
Оріанда (Й. С. Махар) XI, 394—396
Орфеєва поема про Аргонавтів (Давньогрецька поезія) IX, 43—80
Орябок свідком (Бонерій) XIII, 61—67
Ослячі вибори (Г. Гейне) XIII, 495—498
Останки любові (Мелеагр Гадарець) IX, 296
Остатній моа (Із австралійської літератури) XXV, 490—492
«Остатній танець плив...» (А. Немоєвський) XI, 378
Осторога (Солон Саламінець) IX, 132
Острови на Егейськім морі (Антіпатр Фессалійський) IX, 306
Отець пробує дочку (Із староісландських народних балад) X, 335—336
Отець-спартанець (Діоскорід Кілікієць) IX, 245
«О ти, що в небі там живеш...» (Р. Бернс) XII, 552—553
«Очей твоїх небесна перекона...» (В. Шекспір) XII, 345

Паломник і туркеня (К. Ф. Мейєр) XIII, 594—597
Пам'яті рибака (Леонід Тарентієць) IX, 249—250
Пам'яті рибака (Юліан Єгиптянин) IX, 331
Пан Ольоф і дочка короля ельфів (Старонорвезькі балади) X, 252—253
Папа і султан (Із невідомих авторів) XIII, 618—619
Папі Пію IX (Дранмор) XIII, 587
Парубоцька правда (О. С. Афанасьєв-Чужбинський) XI, 68

Паскудна ніч (Артур Г. Дейвіс) XXV, 504—507
Piękność i rozum w zamęzciu (Вибр з українських народних пісень) X, 116
Передмова (до «Венецького купця» Вільяма Шекспіра) XII, 346—363
Передмова (до «Гелени і Фавста» Й.-В. Гете) XIII, 367—370
Передмова (до «Германа і Доротеї» Й.-В. Гете) XIII, 117—121
Передмова (Із австралійських новелістів) XXV, 487—489
Передмова (до «Маркізи О.» Генріха Клейста) XXV, 245
Передмова (до «Самсона-борця» Джона Мільтона) XII, 474—485
Передмова (до циклу «Сім легенд» Готфріда Келлера) XXV, 287—288
Передмова (до «Скарбнички» Бонерія) XIII, 24—37
Передмова (до циклу «Старошотландські балади») X, 141—145
Переднє слово (до «Амор і Псіхе» Апулея Мадаврського) XXV, 183—186
Переднє слово (до перекладів із А. Міцкевича) XI, 303—308
Переднє слово (Г. Гейне. Вибір поезій) XIII, 442—446
Переднє слово (до перекладів із М. Г. Помяловського) XXV, 74—76
Переднє слово (до перекладів із Г. Г. Успенського) XXV, 115
Перед судом (Геронд) IX, 13—18
Переміна рослин (Й.-В. Гете) XIII, 109—111
Петербург (А. Міцкевич) XI, 309—339
Писар («Він поведе пером, і всі клімати...») (Із староарабської поезії) VIII, 128
Писар («Судьба списала всі чесноти...») (Із староарабської поезії) VIII, 128—129
Письмо («Коли відчиниш каламар...») (Із староарабської поезії) VIII, 129
Письмо («Немає писаря, щоб не минувший був...») (Із староарабської поезії) VIII, 129
Питання (Я. Врхліцький) XI, 383
Пише нам Шузелька (К. Гавлічек-Боровський) XI, 460
Підгледів (Старонорвезькі балади) X, 282—283
Під неділю (О. С. Афанасьєв-Чужбинський) XI, 63—64
Під обухом (В. Гомуліцький) XI, 376
Під розлогим дубом (Антіфіл Візантієць) IX, 308—309
Під ялицями (Платон Афінець) IX, 169
Пілігрім (Із португальських народних пісень) X, 382—386
Післанниця (Мелеагр Гадарець) IX, 295—296
Пісні гайдуцькі (Із болгарських пісень народних) X, 73—80
Пісня під Вишгородом (Із чеської поезії) X, 69—70
Пісня про Асберна (Із староісландських народних балад) X, 291—292
Пісня про Ботільду (Із староісландських народних балад) X, 289—291
Пісня про дівчину з руської країни (Г. Гардраді) XII, 681—683
Пісня про кравців (Із німецьких народних пісень) X, 397—398
Пісня про Рібальда (Із староісландських народних балад) X, 301—305
Пісня про сорочку (Томас Гуд) XII, 673—675
Пісня чехів з р. 1850 (К. Гавлічек-Боровський) XI, 462—463
Пісня юнака з комедії «Міра за міру» (В. Шекспір) XII, 345

По від'їзді з Афін (До Фока) (Солон Саламінець) IX, 133
Повірене добро (Бонерій) XIII, 69—71
Поворот (Із португальських народних пісень) X, 380—381
Погроза («Дурно, що не дбаєш на удари долі...») (Із староарабської поезії) VIII, 170
Погроза («Ти впевняєш, що кохаєш...») (Із староарабської поезії) VIII, 169
Погроза Еросові (Мелеагр Гадарець) IX, 291
Подяка красуні (Аніта Тегеянка) IX, 230
Поема про женщин (Сімонід) IX, 120—124
Пости й рибопродавці (Ксенарх Афінець) IX, 194—195
Поетові (Г. Гейне) XIII, 491
Поєднання (Із староарабської поезії) VIII, 155
Пожертий акулою (Леонід Тарентієць) IX, 251
По її смерті (Платон Афінець) IX, 168
Покаянні молитви (Вавілонські гімни і молитви) VIII, 52—65
Покутна псальма (Поль Верлен) XII, 328—329
Помершому («Вони винесли його...») (Із староарабської поезії) VIII, 160
Помершому («Минуще покинув ти вчора...») (Із староарабської поезії) VIII, 160—161
Помпея й Геркуланум. 1796 (Ф. Шіллер) XIII, 431—432
Помста одуреної (Старошотландські балади) X, 161
Pontifex maximus (Дранмор) XIII, 587—588
«Попри запалую могилу...» (Із староарабської поезії) VIII, 180—181
Портрет Каллони (Носсіда Локріянка) IX, 231
Портрет Мелінни (Носсіда Локріянка) IX, 230
Портрет Сабайтіди (Носсіда Локріянка) IX, 230
Портрет Тімарети (Носсіда Локріянка) IX, 231
Посланець (Із староарабської поезії) VIII, 583
По смерті півня (Аніта Тегеянка) IX, 240—241
По страті милої (Іспанські романси) X, 365
Постіл у Росії (Із невідомих авторів) XIII, 619—620
Поступовий рак у Парижі (Г. Гейне) XIII, 468
Похвала вугра (Ерасістрат) IX, 270
Похвала любові (Носсіда Локріянка) IX, 229
Похвала нахлібникам (Тімокл Афінянин) IX, 197—198
Похорони (Г. Гейне) XI, 458
Поцілуй — то смерть (Із німецьких народних пісень) X, 414
Почала без мужа (Із португальських народних пісень) X, 387—391
Початки жінок (Фокілід Мілетієць) IX, 152
Початок бенкету (Платон Комедіопис) IX, 165—166
Почесті, віддавані атлетам (Ксенофан Колофонець) IX, 146—148
Пояснення (до розвідки про К. Гавлічка-Боровського) IX, 469—471
Правдиве багатство (Фокілід Мелетієць) IX, 152
Празник Адоніса (Теокріт) VIII, 537—547
Премудрий в'юн (Салтиков-Щедрін) XXV, 68—73
Привіт Нілу (К.-Ф. Мейєр) XIII, 605—606
Прив'язаний Вуж (Бонерій) XIII, 67—69
Пригода на ловах (Старошотландські балади) X, 175—178
Признання (М. О. Некрасов) XI, 12
Призначення («Ти, що боїшся будущої долі...») (Із староарабської поезії) VIII, 116

Призначення («Виходимо на дорогу...») (Із староарабської поезії) VIII, 126
Призначення («Нащо в війні вся сила лучникові...») (Із староарабської поезії) VIII, 121
Призначення («Нехай доля несе...») (Із староарабської поезії) VIII, 126
Призначення («Потерпи, мій боже, із вироком своїм...») (Із староарабської поезії) VIII, 121—122
Призначення («Час, пропечатаний мені...») (Із староарабської поезії) VIII, 157
Призначення («Я Зефірові завидів...») (Із староарабської поезії) VIII, 120
Приємності різних станів (Юліан Єгиптянин) IX, 332—333
Приказкова елегія (Солон Саламінець) IX, 125—127
Принади весни (Мелеагр Гадарець) IX, 288—289
Притча про науку (Бонерій) XIII, 39—40
Притча про три перстені (Г. Е. Лессінг) XIII, 94—103
Приходиш до мене (А. Асник) XI, 370
Прихожий (Із староарабської поезії) VIII, 146
Причепа (Квінт Горацій Флакк) IX, 401—404
Приятельки (Сапфона) IX, 118
Приятельська осторога (Діфіл Сінопець) IX, 200—201
Прогулка. 1795 (Ф. Шіллер) XIII, 425—430
Прожора (Менандр Афінець) IX, 225
Проклін (Г. Гейне) XIII, 489—490
Прометей (Й.-В. Гете) XIII, 104—105
Про себе самого (Махон Александрієць) IX, 257—258
Просьба («Не відходи від мене, друже...») (Із староарабської поезії) VIII, 120
Просьба («О моє бажання...») (Із староарабської поезії) VIII, 171
Прощання (Публій Овідій Назон) IX, 405—407
Прощення (Із староарабської поезії) VIII, 156
Пряха і цар (Із сербохорватської народної поезії) X, 104
Публій Овідій Назон у Томіді IX, 410—484
Пусте шляхетство (Фокілід Мелетієць) IX, 153
П'явка Білля Купера (Кодак) XXV, 520—526
П'ять строф земної кулі (Ератосфен Кіренеєць) IX, 268

Рада («Вона: А як не знайшов терпеливості він...») (Із староарабської поезії) VIII, 167
Рада («Добра рада моя...») (Із староарабської поезії) VIII, 117
Рада («Нехай любов свою сховає...») (Із староарабської поезії) VIII, 166
«Раз бог батько й Асмодей...» (В. Гюго) XII, 287
Рибак (Й.-В.Гете) XIII, 105—106
Рибаки (Теокріт) VIII, 527—529
Римлянки (Дж. Дж. Беллі) XII, 265
Рицар і служниця (Із німецьких народних пісень) X, 401—403
Рицар Тінне (Старонорвезькі балади) X, 240—245
Рицар Штіг (Із староісландських народних балад) X, 294—296
Рідні сторони (Спомини поміщицького сина) (М. О. Некрасов) XI, 11—12
Рільник при смерті (Антіпатр Фессалійський) IX, 306
Рішуча (Із староарабської поезії) VIII, 171
Родійський колос (Із безіменних грецьких поетів) IX, 342

Родійська народна пісня «Ластівка» (Із безіменних грецьких поетів) IX, 344—345
Рожа (Із чеської поезії) X, 72
Розамунда (Із староанглійських балад) X, 223—225
Розлука («В день збору, що знову зведе нас з собою...») (Із староарабської поезії) VIII, 143
Розлука («В день розлуки, коли море...) (Із староарабської поезії) VIII, 155
Розлука («Віддай же моїм віям сон...») (Із староарабської поезії) VIII, 124
Розлука («Відколи розстався я з тобою...») (Із староарабської поезії) VIII, 176—177
Розлука («В розлуці з тобою не може ніколи...») (Із староарабської поезії) VIII, 121
Розлука («Довго триває розлука...») (Із староарабської поезії) VIII, 164
Розлука («Зажди хвилинку й дай мені хоч раз...») (Із староарабської поезії) VIII, 151
Розлука («Коли ближнєє серце загоїться може...») (Із староарабської поезії) VIII, 175
Розлука («Коли вдарила нам та година розстання...») (Із староарабської поезії) VIII, 132
Розлука («Коли на терпіння любві нарікаєм...») (Із староарабської поезії) VIII, 125
Розлука («Питаю сонця за тобою...») (Із староарабської поезії) VIII, 140
Розлука («Серця мойого кохану...») (Із староарабської поезії) VIII, 134
Розлука («Скоро серце поневолене...») (Із староарабської поезії) VIII, 159
Розлука («Ти вдалася з іншим любком...») (Із староарабської поезії) VIII, 134—135
Розлука («Ти осамотила кохання моє...») (Із староарабської поезії) VIII, 133—134
Розлука («Ти, що бажаєш розлуки, пожди!...») (Із староарабської поезії) VIII, 128
Розлука («Чом так сильно бажаєш розлуки?...») (Із староарабської поезії) VIII, 166
Розмова з софістами (Антіфан Пісідієць) IX, 186—187
Розмова царя з швабом (Г. Гейне) XIII, 501—503
Русалка (О. С. Пушкін) XI, 265
Руська пісня (О. С. Афанасьєв-Чужбинський) XI, 68—69
Сакунтала. Пролог (Індійські легенди) VIII, 80—90
Самота («Мій друже, сон вночі тіка від мене...») (Із староарабської поезії) VIII, 155
Самота («Хто подасть мені поміч у моїй нужді?») (Із староарабської поезії) VIII, 156
Самота («Чи є серед нас який друг мій...») (Із староарабської поезії) VIII, 157—158
Сарапіс і вбійця (Палладас Александрієць) IX, 326
Самсон-борець (Джон Мільтон) XII, 474—551
Свідок танцю ельфів (Старонорвезькі балади) X, 251
«Світи місяченьку...» (К. Гавлічек-Боровський) XI, 439
Святий Симеон Стовпник (А. Теннісон) XII, 666—671
«Сей огидник сказав...» (В. Гюго) XII, 271—272
Сентиментальна розмова (Поль Верлен) XII, 329—330
Сердита королівна (Іспанські романси) X, 366—367
Серед стін, серед мурів (Г. Гейне) XIII, 487—489
Сер Патрік Спенс (Старошотландські балади) X, 190—193
Серце (О. С. Афанасьєв-Чужбииський) XI, 63
Сестра сестру топить (Із староісландських народних балад) X, 299—300

Сестра-служниця (Із німецьких народних пісень) X, 403—405
Сила вина (Ератосфен Кіренеєць) IX, 268—269
Сила любові («Гаряче бажала я...») (Із староарабської поезії) VIII, 141
Сила любові («Таємну міць ти маєш над серцями...») (Із староарабської поезії) VIII, 141—142
Сила людського духу (Софокл) VIII, 388—389
Сила порядку (Фокілід Мілетієць) IX, 153
Сильний і слабий (Із староарабської поезії) VIII, 125
Сирота йде в гайдуки (Із болгарських народних пісень) X, 75—77
«Сі говорять: твоя хиба...» (В. Шекспір) XII, 342—343
Скарбничка (Бонерій) XIII, 24—88
Скарбничка цісаревої (Сельма Лагерлеф) XXV, 479—486
Скін богів (Г. Гейне) XIII, 459—462
Скривджений слуга шукає правди в гайдука (Із болгарських народних пісень) X, 78—80
Скрипач (Сватоплук Чех) XI, 385—387
Скупий рицар. Трагедія (О. С. Пушкін) XI, 197—223
«Слава вам, о Неокліди...» (Менандр Афінець) IX, 228
Сліпий і хромий (Леонід Тарентієць) IX, 251
Слово про похід Ігоря (Із старої поезії) X, 7—26
Слуга (Із староарабської поезії) VIII, 151—152
Слюсарський челядник (Із німецьких народних пісень) X, 410—411
Смерть вояка (Із італійських народних пісень) X, 392—394
Смерть Гідімба (Індійські легенди) VIII, 91—99
Смерть за вітчину (Аніта Тегеянка) IX, 242
Смерть із кохання (Із староанглійських балад) X, 211—212
Смерть лорда Дугласа (Старошотландські балади) X, 202—204
Смерть Ніоби (Мелеагр Гадарець) IX, 294—295
Смерть полковника (А. Міцкевич) XI, 344—345
Смерть Скандербега (Із албанських народних пісень) X, 356—359
Смерть Трістрама (Із староісландських народних балад) X, 318—322
Смерть через кохання (Старонорвезькі балади) X, 278—282
Создатель (Із староарабської поезії) VIII, 137
Солонове оправдання (Солон Саламінець) IX, 131
Сон вельможної пані (Томас Гуд) XII, 675—677
Сон консерватиста (В. Гюго) XII, 288—289
Сонне серце (В. С. Соловйов) XI, 61
«Спека без ясності, хмари безводнії...» (В. С. Соловйов) XI, 57
Спис як вотум (Аніта Тегеянка) IX, 241
Співак нещастя (Нікарх) IX,313
Сповідь королеви Еллінори (Із староанглійських балад) X, 213—216
Спомин (Дж.Дж. Беллі) XII, 264—265
Спомини (Із староарабської поезії) VIII, 174
Спомини про кіфариста Стратоніка (Махон Александрієць) IX, 258—262
Спомини шефа кабінету (А. Доде) XXV, 388—393
Спом'яніть! (Ф. Фрейліграт) XIII, 580—582
«Сталось се! Слава йде в світ про нашу огиду...» (В. Гюго) XII, 278—280

Старий заєць (З «Жебрацьких пісень») (Жан Рішпен) XII, 333—335
Старий циган (Циганські мелодії) X, 435
Старість (Із староарабської поезії) VIII, 149
Старинний Вільгельм Тель (Кней Лентул Гетулійський) IX, 310
Старинний Львів (С. Ф. Кльонович) XI, 366—368
Старонорвезькі балади (цикл) X, 240—287
Із староісландських новел (цикл) XXV, 218—244
Старошотландські балади (цикл) X, 141—205
Статуї німф (Мойрона Візантійка) IX, 263
Статуя Гермеса над криницею (Аніта Тегеянка) IX, 241
Страх смерті (Г. Гейне) XIII, 487
Стріча («Довго я плакав по нашій розлуці...») (Із староарабської поезії) VIII, 142—143
Стріча («По довгій нехоті й ненависті гіркій...») (Із староарабської поезії) VIII, 178—179
Стріча («Стій приятелю!...») (Сапфона) IX, 116
Студня (Циганські мелодії) X, 438
Ступні віку людського (Солон Саламінець) IX, 128—129
Судьба («Доки добрі дні тривали...») (Із староарабської поезії) VIII, 150
Судьба («Сліпий на більмо перейде попри яму...») (Із староарабської поезії) VIII, 143
Судьба («Що не має статися...») (Із староарабської поезії) VIII, 159
Сумерійці й семіти (Вавілонські гімни й молитви) VIII, 8—11
Сумління (В. Гюго) XII, 293—295
Сунд і Упасунд (Індійська легенда) VIII, 73—79
Сунд і Упасунд (Індійська повість) (Інша редакція) VIII, 571—582
Суперечка загадками (Старонорвезькі балади) X, 272—274
Супірник (Із староарабської поезії) VIII, 133
Супокійне життя (Сільська ідилія) (М. Є. Салтиков-Щедрін) XXV, 47—67
Сусідка (М. Ю. Лермонтов) XI, 7—8
Сцена з «Фавста». Фрагмент (О. С. Пушкін) XI, 192—196

Тайна («Сховай свою тайну перед усіма...») (Із староарабської поезії) VIII, 122
Тайна («Муж тільки гідний довір'я...») (Із староарабської поезії) VIII, 123
Тайна («Не слухай, пробі, слів докору!») (Із староарабської поезії) VIII, 176
Також віщування (Антіфіл Візантієць) IX, 309
Танець ельфів (Старонорвезькі балади) X, 250
Тарган (Г. Гейне) XIII, 485—486
«Твій верх!...» (В. Гюго) XII, 272—274
«Твої очі погідні, як той супокій...» (Жан Мореас) XII, 327
Тебе забути? (Томас Мур) XII, 672
Терпи («Всі любовнії турботи я терпеливо переніс...») (Із староарабської поезії) VIII, 172
Терпи («О мій вуйчанику, як тяжко я терплю...») (Із староарабської поезії) VIII, 176
Теогонія (Походження богів) (Гесіод) VIII, 314—341
Теспезій. Мотив із Плутарха

(К.-Ф. Мейєр) XIII, 602
Тестамент (Г. Гейне) XIII, 506
«Тиранка ти, о так...» (В. Шекспір) XII, 344
1649—1793—??? (Г. Гейне) XIII, 498
«Ти, що любила колись Ювенала...» (В. Гюго) XII, 280—281
Тірольські елегії (К. Гавлічек-Боровський) XI, 439—450
Товариші (Із староарабської поезії) VIII, 118
Трагічний уривок (Р. Бернс) XII, 554
Третій гімн до Аполлона (Гомер) VIII, 266—267
Третій гімн до Афродіти (Гомер) VIII, 261
Три замки (Із португальських народних пісень) X, 387
Три зарібниці (Архій Антіохієць) IX, 303
Три мілетянки (Аніта Тегеянка) IX, 240
Три товариші (Бонерій) XIII, 72—74
Трісла тятива (Із староісландських народних балад) X, 334—335
«Трубки голос в'ється...» (К. Гавлічек-Боровський) XI, 444
Трудна дорога (Онест Корінфієць) IX, 314
Туга («О господи, царю над п'ятьма царями...») (Із староарабської поезії) VIII, 172
Туга («Пітьма прийшла, і в мене сльозн...») (Із староарабської поезії) VIII, 168
«Тут я спочину від бурі й борні...» (А. Гарборг) XII, 686

Убитий жених (Старошотландські балади) X, 178—182
Убитий рицар і його вірна любка (Старошотландські балади) X, 152—153
Убитий рицар і невірна любка (Старошотландські балади) X, 153—154
Угорська національна сага (Із угорського національного епосу) X, 420—430
Українська дума (О. С. Афанасьєв-Чужбинський) XI, 64—65
У літню спеку (Платон Афінець) IX, 168
«У людей по хатах — чистота, красота...» (М. О. Некрасов) XI, 41
«У моєї пані очі...» (В. Шекспір) XII, 343
Уперта свиня (Із невідомих авторів) XIII, 617—618
Уривки з поеми «Саламіна» (Солон Саламінець) IX, 130—131
Уривок другого гімну до Деметри (Гомер) VIII, 263
[Уривок з поеми «Еоай»] (Гесіод) VIII, 313
Уривок третього гімну до Діоніса (Гомер) VIII, 273
Урятований жрець Кібели (Сімонід) IX, 141—142
Утека французів із Росії 1812 року (Із німецьких народних пісень) X, 409—410
«У твоїй груді всі серця заперті...» (В. Шекспір) XII, 341
У храмі Аскленія (Геронд) IX, 22
«У цариці моєї високий дворець...» (В. С. Соловйов) XI, 55—56
У шевця (Геронд) IX, 37—42
У школі (Героид) IX, 18—32

Фавст (Й.-В. Гейне) XIII, 181—366
«Фавст» Гете (Передмова до однойменної трагедії Й.-В. Гете) XIII, 174—180
Факторка (Геронд) IX, 7
Фатальні дари (Із безіменних грецьких поетів) IX, 337
«Flog ein Kuckuck von Ukraine her einmal...» (Auswahl aus

den Volksliedern der Kleinrussen) X, 122—123
Фракійський звичай (Архій Антіохієць) IX, 303—304

Хазяїн незадоволений із кухаря (Менандр Афінець) IX, 226—227
«Хай осінь вчасная сміється надо мною) (В. С. Соловйов) XI, 56
Хайрефон і кухар (Махон Александрієць) IX, 254
«Хай спадають листки...» (Жан Мореас) XII, 326
Хмари (Арістофан) VIII, 523
Хмарка (О. С. Афанасьєв-Чужбинський) XI, 66—67
Холодна купіль (Із безіменних грецьких поетів) IX, 341—343
Хоре серце (Ф. М. Достоєвський) XXV, 147—180
Хорий лицар (Бонерій) XIII, 44—45
Хор нахлібників (Евполід Афінець) IX, 156—157
Хрещення святого Владимира (К. Гавлічек-Боровський) XI, 410—438
Хто гірший? (Антіфан Пісідієць) IX, 188

Цар Випащит у пеклі (Індійські легенди) VIII, 100—104
Цар Давид (Г. Гейне) XIII, 469
Цареві («До помивача, що мав мить його тіло...») (Із староарабської поезії) VIII, 149
Цареві («Промінням ясніла вимова її...») (Із староарабської поезії) VIII, 115
Цареві («Коли б я забув про подяку...») (Із староарабської поезії) VIII, 116
Цареві («Ти, який знов у державі...») (Із староарабської поезії) VIII, 148
Цариця Меб (Уривки) (П.-Б. Шеллі) XII, 649—665
Цар Лаврін (К. Гавлічек-Боровський) XI, 451—457
Царям («Твоя добрість збагатила...») (Із староарабської поезії) VIII, 153—154
Царям («О ти, чистого походження...») (Із староарабської поезії) VIII, 158
Цвіти й овочі (Із староарабської поезії) VIII, 130
Цвіти й плоди («В квітці знайдеш усі розкоші світу...») (Із староарабської поезії) VIII, 132
Цвіти й плоди («Миски з бараниною...») (Із староарабської поезії) VIII, 129—130
Цвіти й плоди («Яблуко з своїм рум'яним і білим лицем...») (Із староарабської поезії) VIII, 131—132
Цісар і ігумен (А. Бюргер) XIII, 89—93
Цісар Оттон з бородою (Конрад із Вюрцбурга) XIII, 12—23
Циган до крука (Циганські мелодії) X, 438
Циган і панщина (Циганські мелодії) X, 436
Циган — не пан (Циганські мелодії) X, 437
Циган — скрипаль (Циганські мелодії) X, 437
Циганська молитва (Циганські мелодії) X, 439—440
Zu spät gekommen [Народні пісні в перекладі німецькою мовою] X, 134

Чари (Із староарабської поезії) VIII, 132
Чари минулого (Ж. Роденбах) XII, 331
Чати (А. Міцкевич) XI, 353—355
Чмир і Власлав (Із чеської поезії) X, 37—43
Чого замного (Сапфона) IX, 118
Чого хотіли гайдуки? (Із болгарських пісень народних) X, 77—78

«Чом бідний так на новину мій спів...» (В. Шекспір) XII, 342
Чорт і стара баба (Старошотландські балади) X, 195—196
Чотири дні (В. М. Гаршин) XXV, 136—146
Чудасії (Із німецьких народних пісень) X, 413
Швейцарець-дезертир (Із німецьких народних пісень) X, 409
Шіллерів похорон (К.-Ф. Мейєр) XIII, 603
Школа Ероса (Біон Борисфеніт) IX, 208—209
Школа кухарства (Сосіпатр) XI, 236—238
Шотландська відвага і англійська зручність (Старошотландські балади) X, 154—163
«Шум далекий водоспаду...» (В. С. Соловйов) XI, 60
Щаслива (Із староарабської поезії) VIII, 142
Щастя (Із староарабської поезії) VIII, 151
Щедрість («Коли б я мав гроші і всяке добро...») (Із староарабської поезії) VIII, 150
Щедрість («Коли добра земного...») (Із староарабської поезії) VIII, 150
«Ще й нам весна прекрасна розцвітає...» (Ф. Гельдерлін) XIII, 436
Щит Геракла (Гесіод) VIII, 342—356
Що діяти? (Із оповідань про нових людей) (М. Г. Чернишевський) XXV, 7—46
«Що завтра дасть?» (А. Немоєвський) XI, 377
Що кому подавай (Діфіл Сінопець) IX, 199—200
«Що робить — не знаю!» (К. Гавлічек-Боровський) XI, 442—443
Що таке штука (В. Гюго) XII, 291—292
Що хто любить (Менандр Афінець) IX, 223
Юнак застрілив вілу (Із сербохорватської народної поезії) X, 103—104
«Я втомлена, втомлена дуже...» (Жан Мореас) XII, 325
Ягоди (Із чеської поезії) X, 68—69
«Я із того краю...» (К. Гавлічек-Боровський) XI, 439—441
«Як вояк, що в січі...» (Жан Мореас) XII, 325—326
«Як господиня дбала без упину...» (В. Шекспір) XII, 344
«Який же гарний той посланець...» (Із староарабської поезії) VIII, 181
«Який же сон важкий!» (В. С. Соловйов) XI, 59
«Як підданий, братку...» (К. Гавлічек-Боровський) XI, 441—442
Як-то я був секретарем у сенатора (Марк Твен) XXV, 417—423
Як-то я видавав рільничу газету (Марк Твен) XXV, 412—417
Як Христина княгинею стала (Із староісландських народних балад) X, 316—318
Ярослав (Із чеської поезії) X, 56—63

Покажчик уклали Н. В. Левчик і Н. Л. Моргаєнко

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Іван Франко. Портрет роботи В. Савіна. 1956 4—5
2. Сторінка журналу «Друг» (Львів, 1877). 160—161
3. Титульна сторінка збірки «З чужих зільників» (Львів, 1885). . . . . 160—161
4. Титульна сторінка оповідання «Амор і Псіхе» (Львів, 1903). . . . . 192—193
5. Титульна сторінка перекладу оповідання «Маркіза О.» (Львів, 1903). . . . . 192—193

У підготовці до видання томів 14—25 брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д.* (голова), *Білявська О. О.*, *Вишневська Н. О.*, *Гончарук М. Л.*, *Погребенник Ф. П.*, *Полотай А. М.*, *Скарєва К. М.*

ЗМІСТ

ІЗ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

М. Г. Чернишевський

Що діяти? *Із оповідань про нових людей* 7

М. Є. Салтиков-Щедрін

Супокійне життя. *Сільська ідилія.* Примітки перекладача. . 47
Премудрий в'юн. 68

М. Г. Помяловський

Бурса і бурсаки. *Очерки і картини.* Переднє слово перекладчика 74

Г. І. Успенський

Війна за волю. Передне слово. 115

В. М. Гаршин

Чотири дні 136

Ф. М. Достоєвський

Хоре серце 147

ІЗ ЗАРУБІЖНИХ ЛІТЕРАТУР

З ДАВНЬОРИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Апулей Мадаврський

Амор і Псіхе. *Міфологічне оповідання.* Переднє слово. . . 183

ІЗ СТАРОІСЛАНДСЬКИХ НОВЕЛ

Духи — сторожі Ісландії 218
Як король Олаф пробував своїх пасинків. 219
Погана нога. 220
Історія скальдової вірші. 221
Страхополох 224
Повість про Сігріду Гордячку і короля Олафа Трігвазона 227

ІЗ НІМЕЦЬКОЇ ТА ШВЕЙЦАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУР

Генріх Клейст

Маркіза О...
Передмова 245

Готфрід Келлер

Із циклу «Сім легенд» 287
Марія і черниця. 289
Легенда про танець. 295
Мереточка 300

Конрад-Фердінанд Мейєр.

Амулет 308

ІЗ ФРАНЦУЗЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Еміль Золя

Напад на млин. *(Оповідання з війни 1870 року)* 360

Альфонс Доде

Із останніх оповідань.
I. Спомини шефа кабінету. 388
II. Лекція історії 394

Анатоль Франс

Кренкебіль 397

З АМЕРИКАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Марк Твен

Як-то я видавав рільничу газету. *Гумористичне оповідання* 412
Як-то я був секретарем у сенатора 417
Із книги ескізів.
Князьопоклонство 424
Із редакційної переписки. 426

Френсіс-Брет Гарт

Меліса. *З каліфорнійських оповідань* 431

ІЗ СЕРБСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Лаза Лазаревич

Біля криниці. *З життя сербської задруги.* 457

ІЗ УГОРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Віктор Ракоші

Історія осла. *Гумореска.* 471

ІЗ СКАНДІНАВСЬКИХ ЛІТЕРАТУР

Мартиніус Бйорнстьерне Бйорнсон

Ліс. *Казка* 476

Сельма Лагерлеф

Скарбничка цісаревої. *Легенда.* 479

ІЗ АВСТРАЛІЙСЬКИХ НОВЕЛІСТІВ

Передмова 487

Век

Остатній моа 490

Е. Б. Годж.

Лист 493

Джон-Генрі Грін

Недобиток нерозбитого корабля. 497

Артур Г. Дейвіс.

Паскудна ніч 504

Едвард Дисон

Два похорони одного покійника. 508

Альберт Доррінгтон

Невинна 515

Кодак

П'явка Білля Купера. 520

Поль Купід

Золото 527

Дж. Пойнтон

Любовна ідилія в чагарнику. 531

КОМЕНТАРІ 537

Пояснення слів 554

Алфавітний покажчик художніх творів та передмов до них (т. 1—25) 558

Алфавітний покажчик художніх перекладів, переспівів та передмов до них (т. 1—25). 577

Список ілюстрацій 603

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН

ФРАНКО

**Собрание сочинений
в пятидесяти томах**

**Художественные
произведения**

Тома 1—25

Том 25

Прозаические переводы

(На украинском языке)

*Друкується за постановою
Президії АН УРСР*

Редактор
В. Я. Пипченко

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічний редактор
М. А. Притикіна

Коректори
З. П. Школьник,
Ю. І. Бойко

Інформ. бланк № 3153

Здано до набору 11.05.79. Підп. до друку 04.02.80. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 19.00+3 вкл. Ум.- друк. арк. 32,24. Обл.-вид. арк. 32,84 Тираж 44900 пр. Зам. 9-188. Ціна 3 крб. 60 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, Рєпіна, 3.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.